

Stanovništvo Hrastina, Laslova, Koroda i Retfale u 18. stoljeću i prvoj trećini 19. stoljeća

Njari, Denis

Doctoral thesis / Disertacija

2016

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Department of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:111:648036>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-19**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

Sveučilište u Zagrebu

HRVATSKI STUDIJ

Denis Njari

Stanovništvo Hrastina, Laslova, Korođa i Retfale u
18. stoljeću i prvoj trećini 19. stoljeća

DOKTORSKI RAD

Zagreb, 2016.

University of Zagreb

CENTRE FOR CROATIAN STUDIES

Denis Njari

The population of Hrastin, Laslovo, Korod and
Retfala in the 18th and the first third of 19th century

DOCTORAL THESIS

Zagreb, 2016

Sveučilište u Zagrebu

HRVATSKI STUDIJI

Denis Njari

Stanovništvo Hrastina, Laslova, Korođa i Retfale u
18. stoljeću i prvoj trećini 19. stoljeća

DOKTORSKI RAD

Mentorica: doc. dr. sc. Dubravka Božić Bogović

Zagreb, 2016.

University of Zagreb

CENTRE FOR CROATIAN STUDIES

Denis Njari

The population of Hrastin, Laslovo, Korod and
Retfala in the 18th and the first third of 19th century

DOCTORAL THESIS

Supervisor: Dubravka Božić Bogović, Phd

Zagreb, 2016

ŽIVOTOPIS MENTORICE

Dubravka Božić Bogović rođena je 19. travnja 1970. godine u Osijeku gdje je završila osnovno i srednje školovanje. Studij povijesti i sociologije završila je 1998. godine na Filozofskom fakultetu u Zadru. Od 2001. godine radi kao znanstvena novakinja/asistentica, a zatim kao docentica na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Osijeku. Doktorsku disertaciju pod naslovom Bosanska ili Đakovačka i Srijemska biskupija od Bečkoga rata do Požarevačkog mira (1683.-1718.) obranila je 2009. godine na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Objavila je više preglednih, stručnih i znanstvenih radova u domaćim i međunarodnom znanstvenim časopisima i zbornicima te dvije monografije. U istraživačkom je radu prvenstveno usmjerena na proučavanje vjerske i demografske, ali i društvene i gospodarske povijesti istočne Slavonije, Srijema i Baranje u ranom novom vijeku.

SAŽETAK

Rad je podijeljen na uvodni dio, dva glavna poglavlja i zaključak. Na kraju rada nalazi se popis izvora i literature te prilozi. Prilozi se sastoje od tabličnih prikaza i grafikona, a dio njih prisutan je i unutar samoga rada. ponajviše tablični prikazi i grafikoni (obrojčani tablični prikazi i grafikoni nalaze se i unutar samoga rada). U uvodnom dijelu donosi se obrazloženje teme, ciljevi i metodologija istraživanja. Nakon toga ukratko se predstavljaju osnovni izvori i literatura koji su korišteni prilikom pisanja rada. U radu je zbog naravi teme nešto više korištena mađarska historiografska literatura od uobičajenoga u hrvatskoj historiografiji. Glavni dio rada podijeljen je na dva potpoglavlja. U prvome se donose povijesno-zemljopisne, vjerske, nacionalne, vojne i opće društvene prilike u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali odnosno u istočnoj Slavoniji u ranom novovjekovlju. Kako su vjerska i nacionalna odrednice identiteta stanovnika navedenih naselja njihova glavna razlikovna obilježja u odnosu na okolno (većinsko) stanovništvo, većina je naglasaka toga dijela rada na prilikama u kojima je živjelo reformirano (kalvinsko) mađarsko stanovništvo u Slavoniji u 18. stoljeću i prvoj trećini 19. stoljeća. Kako je već navedeno, to je stanovništvo bilo okupljeno isključivo u četiri naselja, a svako je imalo svoju vlastitu reformiranu župu. Karakteristike svake župe posebno su razrađene po potpoglavljima u kojima se po prvi puta donose detaljniji podatci o tijeku izgradnje reformiranih crkava u istočnoj Slavoniji. U tom su dijelu prikazani i ulomci iz izvorne arhivske građe koji su prevedeni s mađarskog na hrvatski jezik. U drugome glavnom dijelu rada posebno se analiziraju demografski pokazatelji kod stanovništva Hrastina, Korođa, Laslova i Retfale u 18. stoljeću i prvoj trećini 19. stoljeća, ponajviše na temelju matičnih knjiga, ali i na temelju protostatističkih izvora, odnosno raznih poreznih popisa u prvoj polovici 18. stoljeća. Za 1786. i 1828. godinu korišteni su popisi civilnog stanovništva provedeni na razini Ugarske, a za 1817. godinu podatci iz kanonskih vizitacija reformiranih župa u Slavoniji. I taj drugi glavni dio podijeljen je na potpoglavljia koja osim uobičajenih dijelova o rođenima, vjenčanima, umrlima i onomastici sadrže i prijevod izvora koji govori o svadbenim običajima u prvoj trećini 19. stoljeća u analiziranim naseljima. Na taj se način statistički podatci nadopunjuju s nestatističkim i istovremeno međusobno objašnjavaju. Na kraju se zaključuje da su potvrđene postavljene hipoteza i podhipoteze istraživanja te se ukazuje na doprinos izvršenoga istraživanja hrvatskoj historiografiji, kao i na mogućnost postavljanja novih istraživačkih pitanja koje je ovaj rad otvorio.

KLJUČNE RIJEČI: Hrastin, Korod, Laslovo, Retfala, 18. stoljeće, povijesna demografija, matične knjige, reformacija, kalvinizam, Mađari

KEYWORDS: Hrastin, Korod, Laslovo, Retfala, 18. century, historical demography, register (parish) books, reformation, calvinism, Hungarians in Croatia

SUMMARY

This thesis consists of introductory part (preamble), two main chapters and the conclusion. At the very end of the thesis is the table of sources and literature, and appendices. Appendices consist of tabulations and charts, part of them is also present inside the paper, mostly tabulations and charts (numbered tabulations and charts are inside the paper itself). In the introductory part the explanation of the topic, goals and methodology of the research can be find. After that, the main sources and literature used during the research are being briefly introduced. Due to the nature of the topic in the paper, the Hungarian historiographic literature is somewhat more used than the common Croatian one. The main part of the thesis is divided into two chapters. The first part presents historical and geographical, religious, national, military and general social circumstances in Hrastin, Korod, Laslovo and Retfala, i. e. in Eastern Slavonia in the Early New Ages. Given that the religious and national determinants of the identity of the inhabitants of the mentioned settlements are the main distinctive features between them and the surrounding (majority) population, the emphasis of this part of the paper is on the circumstances of life of Hungarian Reformed (Calvinist) population in Slavonia in the 18th century and the first third of 19th century. As it was already mentioned, that population was gathered solely in four settlements, and each one of them had its own Reformed parish. The characteristics of every parish are separately elaborated in subchapters where, for the first time, the detailed information about the progress of the construction of Reformed Churches in Eastern Slavonia is given. In that part, the excerpts from the original archival records translated from the Hungarian into Croatian are shown. In the second chapter of the paper, the demographic indicators of the inhabitants of Hrastin, Korod, Laslovo and Retfala in the 18th century and the first third of the 19th century are being analyzed, especially based on the parish registers, but also on the proto statistical sources, i.e. different tax lists in the first part of 18th century. For the year of 1786 and the 1828, the lists of civilian population at the level of Hungary are being used, and for 1817, the data from the canonical visitations of the Reformed parishes in Slavonia. That second chapter is divided into subchapters that, apart from the common parts about the population being born, married and departed and the onomastics also contains the translation of the sources that speaks about the wedding customs in the first third of the 19th century of the analyzed settlements. In that manner the statistical data complements with the non-statistical one, and at the same time they explain each other. In the end, it is concluded that the set hypotheses and sub-hypotheses of the research are validated, and the contribution of the Croatian historiography to the research performed is pointed out, as well as the possibility of setting up of new research questions that this work opened.

Sadržaj

1. UVOD	7
1.1. OBRAZLOŽENJE TEME, CILJEVI, METODE I STRUKTURA ISTRAŽIVANJA	7
1.2. IZVORI I LITERATURA ZA PROUČAVANJE DEMOGRAFSKIH I DRUŠTVENIH ZNAČAJKI STANOVNIŠTVA HRASTINA, LASLOVA, KOROĐA I RETFALE U 18. I PRVOJ TREĆINI 19. STOLJEĆA.....	11
1.2.1. Neobjavljeni izvori.....	11
1.2.2. Objavljeni izvori	14
1.2.3. Literatura	16
1.3. POVIJESNA DEMOGRAFIJA.....	19
1.4. PREDNOSTI I OGRANIČENJA KORIŠTENJA MATIČNIH KNJIGA KAO IZVORA ZA PROUČAVANJE POVIJESTI STANOVNIŠTVA	23
2. HRASTIN, KOROĐ, LASLOVO I RETFALA U 18. STOLJEĆU – VJERSKE, NACIONALNE, DRUŠTVENE, GOSPODARSKE I ZEMLJOPISNE ZNAČAJKE	26
2.1. ZEMLJOPISNI SMJEŠTAJ I ZNAČAJKE U 18. STOLJEĆU.....	27
2.1.1. Hrastin	27
2.1.2. Retfala	31
2.1.3. Korođ	32
2.1.4. Laslovo.....	35
2.2. ETIMOLOGIJA IMENA NASELJA	37
2.3. POLITIČKO-DRUŠTVENE I VOJNE PRILIKE U ISTOČNOJ SLAVONIJI U OSMANSKOM RAZDOBLJU.....	43
2.3.1. DAROVNICA 1666. GODINE	46
2.3.2. RATOVI OSMANSKE I AUSTRIJSKE VOJSKE KRAJEM 17. I POČETKOM 18. STOLJEĆA	48
2.4. OPĆE POLITIČKO-DRUŠTVENE PRILIKE U 18. STOLJEĆU I PRVOJ TREĆINI 19. STOLJEĆA	49
2.5. REFORMACIJA (KALVINIZAM) U ISTOČNOJ SLAVONIJI.....	52
2.5.1. 16. stoljeće.....	52
2.5.2 Kanoni u Kneževim Vinogradima 1576. i reformacija u 17. stoljeću.....	59
2.5.3. Reformacija u 18. stoljeću i prvoj trećini 19. stoljeća.....	64
2.6. KALVINIZAM U ISTOČNOJ SLAVONIJI U 18. STOLJEĆU.....	67
2.7. POVIJEST NASELJA I CRKVENIH ZGRADA	74
2.7.1. Laslovo	75
2.7.2 Retfala	78
2.7.3. Korođ.....	94
2.7.4. Hrastin	99
3. DEMOGRAFIJA	104
3.0. Opći demografski podatci o Slavoniji, Hrvatskoj i Ugarskoj u 18. stoljeću	104
3.1. Stanovništvo Hrastina, Korođa, Laslova i Retfale u prvoj polovici 18. stoljeća.....	106
3.2. ROĐENI	116
3.2.1. Godišnja raspodjela rođenja.....	116
3.2.2. Natalitet.....	127
3.2.3. Mjesečna raspodjela rođenja.....	130
3.2.4. Blizanci	133
3.2.5. Spolna struktura rođenih	137
3.2.6. Kumstva	140
3.3. VJENČANI.....	144
3.3.1. Vjenčani običaji	144

3.3.2.	Godišnja raspodjela vjenčanja	147
3.3.3.	Mjesečna raspodjela vjenčanja.....	159
3.3.4.	Dnevna raspodjela vjenčanja	161
3.3.5.	Zanimanje i dob	166
3.3.5.1.	Svećenici	169
3.3.5.1.A.	Laslovo	169
3.3.5.1.B.	Retfala.....	170
3.3.5.1.C.	Korođ	174
3.3.5.1.D.	Hrastin	174
3.3.6.	Učitelji	177
3.3.7.	Stolar János Botos	184
3.3.8.	Ponovljeni brakovi	186
3.3.9.	Mjesto prebivališta	188
3.4.	UMRLI	194
3.4.1.	Godišnja raspodjela umrlih	194
3.4.2.	Mjesečna raspodjela umrlih	203
3.4.3.	Spolna i dobna struktura umrlih.....	206
3.4.4.	Uzroci smrti	213
3.5.	PRIRODNI PRIRAST.....	230
3.6.	REKONSTRUKCIJA OBITELJI - "CASE STUDY"	237
3.7.	ONOMASTIKA	243
3.7.1.	Osobna imena	243
3.7.2.	Prezimana	253
4.	ZAKLJUČAK	265
5.	IZVORI I LITERATURA	269
5. 1.	Neobjavljeno arhivsko gradivo	269
5.2.	Objavljeni izvori.....	270
5.3.	Literatura	271
6.	POPIS PRILOGA.....	279
7.	PRILOZI.....	282
ŽIVOTOPIS		283

1. UVOD

1.1. OBRAZLOŽENJE TEME, CILJEVI, METODE I STRUKTURA ISTRAŽIVANJA

U ovom će se radu na temelju matičnih knjiga rođenih, vjenčanih i umrlih te protopopisa stanovništva i ostalih demografskih izvora analizirati demografska obilježja kalvinskoga mađarskoga stanovništva u istočnoj Slavoniji koje je bilo okupljeno u četiri naselja: Hrastin, Korođ, Laslovo i Mađarska Retfala (dalje: Retfala). U Slavoniji u 18. stoljeću i prvoj trećini 19. stoljeća nije bilo niti naselja sa značajnijim zajednicama kalvina (izuzev Tordinaca koji su bili naseljeni hrvatskim stanovništvom, ali ne postoje sačuvane matične knjige do druge polovice 19. stoljeća) niti naselja s većim brojem Mađara, dakle navedena naselja u svome okruženju predstavljaju specifičnost i po religijskom i po etničkom kriteriju. Hrastin, Korođ, Laslovo i Retfala naseljeni su već u ranom srednjem vijeku u sklopu doseljenja Mađara u Panonsku nizinu i područje srednjega Podunavlja i donje Podravine. U tom su procesu Mađari naselili šire područje današnje istočne Slavonije i zapadnoga Srijema, na što ukazuje više srednjovjekovnih izvora i toponima. Osmanskom provalom sredinom 16. stoljeća udio mađarskog stanovništva ("mađarskih naselja") odnosno sela naseljenih pretežno ili u potpunosti Mađarima) značajno se smanjuje, da bi se krajem 17. stoljeća sveo na isključivo navedena četiri naselja koja će i biti analizirana u ovom radu.

Geografsko okružje navedenih naselja – močvara Palača s jedne strane te rijeka Vuka odnosno Drava s druge strane, osim izolacijskog učinka, imalo je sasvim vjerojatno i značajan utjecaj na demografski razvoj. Neposredno močvarno okruženje dodatno je negativno utjecalo na već ionako loše sanitarne uvjete koji su vladali tijekom 18. stoljeća i prve trećine 19. stoljeća u istočnoj Slavoniji. Ipak, prosvjetiteljske ideje i reforme koje su poticane od samih habsburških vladara, posebice carice Marije Terezije i cara Josipa II. Habsburga, postupno su uzrokovale pozitivne promjene u životu stanovništva – od poboljšanja higijenskih uvjeta donošenjem zakona o medicinskoj zaštiti 1770. godine, preko propisivanja standarda formiranja naselja (tzv. 'ušoravanje' i gradnja fiksni kuća od kvalitetnoga materijala), pa sve do edikta o vjerskoj toleranciji među kršćanskim vjerama 1781. godine. Potonji je edikt od posebnog značaja za analizirana naselja jer je omogućio određenu sigurnost kalvinskoj vjerskoj zajednici koja se osjećala ugroženom od strane dominantne katoličke vjere u Habsburškoj Monarhiji. Ipak, prosvjetiteljske ideje osim samih vladara, poticali su i zemljoposjednici-vlastelini, ali i vjerske zajednice. Za demografske prilike u 18. stoljeću značajno je napomenuti i da je to razdoblje u kojemu i dalje postoje epidemije gladi, ali i

bolesti, od kojih je svakako najpogubnija bila kuga. S druge strane, to je razdoblje relativnoga mira i izostanka neposrednih većih ratnih zbivanja na području istočne Slavonije, što je imalo značajne pozitivne učinke na natalitet, nupcijalitet i smanjeni mortalitet.

Gornju kronološku granicu u istraživanju za potrebe ovoga rada predstavlja kraj prve trećine 19. stoljeća odnosno prvi protostatistički popis na razini Ugarsko-hrvatskoga kraljevstva 1828. godine. Ipak, kao gornja će se granična godina za analizu zbog relevantnosti uzorka od minimalno trideset godina uzeti 1831. godina (za Laslovo su matične knjige sačuvane tek od 1801. godine). Pored toga, i u mađarskoj povijesnoj demografiji praksa je proučavati 18. stoljeće i prvi dio 19. stoljeća kao demografsku cjelinu.¹ Na taj način će ukupno analizirano razdoblje predstavljati 73 godine, od čega će se demografska analiza za svih 73 godine moći napraviti samo na temelju matičnih knjiga Retfale (ukupno 42 godine podataka temeljit će se na razini dva naselja – Hrastina i Retfale, na 34 godine za Hrastin, Korođ i Retfalu i samo 30 godina za sva četiri naselja). Naravno, u "strukturama dugog trajanja" kakva je i demografija, svaka je granična godina proizvoljna, budući da se ni 1800. ni 1801., pa ni 1828. ni 1831. godine nije dogodio nikakav poremećaj, promjena ili iznimno značajna anomalija u gospodarskom, društvenom ili civilizacijskom životu istočne Slavonije.

Glavna je hipoteza da su Hrastin, Korođ, Laslovo i Retfala bili jedna demografska cjelina odnosno da je njihovo stanovništvo obilježavala ili iznimna međusobnu povezanost, a manja ili gotovo nikakva povezanost s okolnim katoličkim i pravoslavnim stanovništvom, odnosno hrvatskim, srpskim i njemačkim stanovništvom. Podhipoteza pretpostavlja da se unatoč religijskim i etničkim specifičnostima stanovništvo Hrastina, Laslova, Korođa i Retfale uklapa u opće demografske ranonovovjekovne predtranzicijske trendove hrvatskoga odnosno srednjoeuropskoga prostora. Druga podhipoteza pretpostavlja da uz opće uklapanje u predtranzicijske trendove, kod (mađarskoga) kalvinskoga stanovništva postoje razlike u određenim društveno uvjetovanim demografskim pokazateljima u odnosu na okolno hrvatsko katoličko stanovništvo.

Predmet istraživanja predstavlja stanovništvo Hrastina, Laslova, Korođa i Retfale u 18. stoljeću i prvoj trećini 19. stoljeća. U radu se primjenjuje kvantitativna, statistička, komparativna, deskriptivna, analitička, genealoška te metoda rekonstrukcije obitelji. Kvantitativna i statistička metoda primijenjuju se za dobivanje i grupiranje podataka o stanovništvu. Analitičkom metodom analiziraju se podatci dobiveni kvantitativnom i

¹Skupina autora, *Magyarország történeti demográfiája (896-1995)*, Budapest, 1997.

statističkom metodom i utvrđuje se godišnje kretanje i sezonska raspodjela broja poroda, vjenčanja i smrti u Hrastinu, Korodu, Laslovu i Retfali. Analitičkom metodom utvrđuje se i spolna struktura rođenih te spolna i dobna struktura umrlih stanovnika. Nadalje, analitička metoda primijenjena je i za analizu uzroka smrti i učestalosti osobnih imena i prezimena. Deskriptivnom metodom opisuju se povijesne, zemljopisne, društvene i vjerske značajke stanovništva analiziranih četiriju naselja. Komparativna se metoda primjenjuje za usporedbu podataka analiziranih u ovom radu s postojećim i već dovršenim demografskim istraživanjima drugih hrvatskih krajeva. Metoda rekonstrukcije obitelji primijenjena je na one obitelji u kojima su se rađali blizanci. Genealoška je metoda primijenjena na popis proveden 1828. godine, te je na temelju toga popisa sastavljena i genealoška tablica.

Deskriptivna, analitička i komparativna metoda tradicionalne su metode u povijesnoj znanosti, a pridružujući im ostale navedene metode u istraživanju povijesti stanovništva, teorijski okvir ovoga rada nastoji slijediti metodologiju francuske Škole Anala. Pritom se istraživanju prošle stvarnosti pristupa "odozdo", s ciljem što cjelovitije spoznaje o životu u prošlosti, u okvirima koliko je to moguće spoznati s obzirom na preostale povijesne izvore.²

U prvoj fazi istraživanja prikupljeni su svi dostupni predstatističke i protostatističke sumarni podatci o stanovništvu navedenih naselja koji se čuvaju u arhivima u Osijeku, Zagrebu, Pečuhu i u Budimpešti. Navedeni se podatci, uz već prethodno objavljene izvore, mogu iščitati u komorskim, vojnim, poreznim, civilnim i vlastelinskim popisima u kojima se u pravilu donosi popis 'glava obitelji' odnosno kućedomaćina. Također, prikupljene su i sve postojeće sačuvane matične knjige rođenih, vjenčanih i umrlih iz 18. stoljeća i prve trećine 19. stoljeća koje predstavljaju osnovni izvor za analizu demografskih kretanja u navedenim selima. Matične se knjige nalaze dijelom u Državnom arhivu u Osijeku, a dijelom u reformiranim župnim uredima u Retfali i Hrastinu.

U drugoj fazi istraživanja transkribirani su svi podatci iz matičnih knjiga rođenih, vjenčanih i umrlih Hrastina, Koroda, Laslova i Retfale i unijeti u posebno oblikovane tablice u računalnom programu Microsoft Excell i Microsoft Access radi njihove jednostavnije obrade i analize. Iako su podatci koji se nalaze u različitim naseljima djelomično razlikuju, kao i podatci unutar istih matičnih knjiga različitih razdoblja, svi su grupirani s obzirom na sadržaj. Za matične knjige rođenih, sadržaji osnovnih stupaca sadrže, ako su poznati: dan,

² Pojmove "povijest odozgo" i "povijest odozdo" također je uvela francuska Škola Anala. Više o Školi Anala na hrvatskom jeziku u: Mirjana Gross, *Suvremena historiografija. Korijeni, postignuća, traganja*, Zagreb, 2001.

mjesec i godinu rođenja i krštenja, prezime rođenoga, ime, spol, mjesto stanovanja, ime oca, djevojačko prezime majke, ime majke, posebno odvojeno prezime i ime svakoga od kumova, podatak o tome je li rođeni bio blizanac, te ako su dostupni i drugi podatci u napomenama. Za matične knjige umrlih dan, mjesto i godinu smrti i ukopa, uzrok smrti, prezime umrloga, ime umrloga, spol, starost u danima, mjesecima i godinama, ime i prezime njegovih roditelja ili udovica i udovaca, mjesto stanovanja prije smrti i druge napomene. Za matične knjige vjenčanih posebno su razvrstani podatci o danu, mjesecu i godini vjenčanja, prezimenu i imenu ženika i nevjeste, njihova prethodna mjesta stanovanja, imena i prezimena roditelja ili prethodnih supružnika te ostale napomene.

U trećoj fazi podatci koji su prikupljeni i razvrstani u navedene skupine nakon primjene kvantitativne metode analizirani su s ciljem dobivanja saznanja o broju i raspodjeli rođenja, vjenčanja i smrti na godišnjoj, sezonskoj i mjesečnoj osnovi. Nadalje se utvrdila spolna struktura rođenih te učestalost rođenja blizanaca. Iz matičnih knjiga vjenčanih dobiveni su podatci o prosječnoj dobi stupanja u brak, o ponovljenim brakovima te o migracijama. Matične knjige umrlih pružit su djelomične podatke o kretanju mortaliteta i o njegovim uzrocima. U ovoj su fazi korištene i statističke metode za dobivanje potrebnih vrijednosti (prosjeak, medijan, mod i druge).

U četvrtoj fazi, fazi interpretacije, naglasak je na deskriptivnoj metodi kojom se pokušavaju objasniti uzroci demografskih kretanja u selima pojedinačno, te komparativno i u odnosu na već postojeće spoznaje. Na temelju podataka dobivenih kvantitativnom analizom podataka (primjerice ustanovljene prosječne dobi života) utvrđuje se životni standard, povezanost zajednica, krizne godine (nataliteta, mortaliteta i nupcijaliteta) i njihovi uzroci. Nadalje se nešto opširnije opisuje i vjerska posebnost – reformacija (kalvinizam) u istočnoj Slavoniji kao jedna od najvažnijih značajki Hrastina, Laslova, Korođa i Retfale, budući da je reformirana crkva ujedno bila i stvaratelj osnovnih izvora na kojima se temelji rad. Utvrđeni su i smjerovi migracija te međusobni odnosi stanovništva pojedinoga naselja s drugim naseljima, ponajviše na temelju podataka iz matičnih knjiga vjenčanih. Kod određenih upisa rođenja, vjenčanja i smrti nalaze se i podatci o zanimanju pojedinih osoba te su i oni iskorišteni kao pokazatelj zastupljenosti zanimanja u dominantno ruralnoj sredini.

U posljednjoj fazi istraživanja donosi se i kratki pregled najvažnijih podataka iz povijesti četiriju sela u 18. stoljeću i prvoj trećini 19. stoljeća. Taj pregled ne će moći biti ravnomjeran za sva četiri naselja jer su arhivski izvori najočuvaniji za Retfalu dok za Laslovo

postoje samo fragmenti. Stoga se opširniji prikaz povijesnih i demografskih prilika u Retfali može promatrati kao studija slučaja ("case study") koja je nadopunjavana podacima iz ostalih triju naselja (i koja se s njima komparira) gdje god je to moguće. Nužan preduvjet za uspješno provođenje istraživanja je i znanje mađarskoga jezika, budući da su sve analizirane matične knjige pisane isključivo na mađarskom jeziku. I drugi izvori (kao primjerice kanonske vizitacije reformiranih naselja), kao i većina stručne literature koja se dosad doticala problematike Hrastina, Korođa, Laslova i Retfale pisana je na mađarskom jeziku.³

1.2. IZVORI I LITERATURA ZA PROUČAVANJE DEMOGRAFSKIH I DRUŠTVENIH ZNAČAJKI STANOVNIŠTVA HRASTINA, LASLOVA, KOROĐA I RETFALE U 18. I PRVOJ TREĆINI 19. STOLJEĆA

1.2.1. Neobjavljeni izvori

Osnovne izvore za povijesnodemografsku analizu stanovništva Hrastina, Laslova, Korođa i Retfale predstavljaju matične knjige rođenih, vjenčanih i umrlih tih naselja.⁴ Sve matične knjige vođene su na mađarskom jeziku. Najstarije matične knjige rođenih, vjenčanih i umrlih dostupne su za naselje Retfala, i to od 1758. godine do 1803. godine matične knjige rođenih i umrlih, a od 1758. do 1806. matične knjige vjenčanih. Te se matične knjige i danas čuvaju na mjestu gdje su i nastale, u župnom uredu reformirane (kalvinske) crkve u Retfali. Matične knjige Retfale za kasnije razdoblje, od 1803. odnosno 1806. godine pa do 1852. godine čuvaju se u Državnom arhivu u Osijeku. Matične knjige za razdoblje od 1789. do 1857. godine čuvaju se u župnom uredu reformirane (kalvinske) crkve u Hrastinu. Temeljem novinskih članaka i usmene predaje poznato je da su za Laslovo postojale matične knjige vjerojatno još od 1681. godine, no sve matične knjige do 1801. godine su izgubljene, dijelom u Drugom svjetskom ratu, a dijelom u Domovinskom ratu. Taj se neprocjenjivi gubitak tek djelomično može nadomjestiti uvidom u rezultate malobrojnih istraživača koji su tu građu koristili za potrebe svojih istraživanja. Ipak treba imati na umu i činjenicu da povjesničari nisu analizirali tu izgubljenu građu nego uglavnom etnolozi. Matične knjige za razdoblje od 1801. godine pa do 1900. godine čuvaju se u Državnom arhivu u Osijeku te su samo one mogle biti

³ Mađarski jezik građe iz 18. stoljeća karakterizira arhaični mađarski pravopis, a na jezičnoj razini uočljive su i određene posebnosti u odnosu na onodobni "standardni" mađarski jezik". Neke od najčešćih nestandardnosti u odnosu na suvremeni mađarski jezik jesu primjerice bilježenje grafema 'cz' umjesto 'c', 'B' umjesto 'sz' (sasvim vjerojatno utjecaj njemačkoga jezika), kraćenje 'onnan' umjesto 'honnán', 'Sz. Lászlóru' umjesto 'Sz. Lászlóról' i slično.

⁴ O matičnim knjigama općenito, kao i posebno o matičnim knjigama Hrastina, Korođa, Laslova i Retfale pogledati i poglavlje 1.4.

korištene za detaljniju demografsku analizu, unatoč tome što je u Laslovu od sve četiri župe najranije započeto vođenje matičnih knjiga. Postoji mogućnost da je i u Korođu započeto vođenje matičnih knjiga već u prvoj polovici 18. stoljeća, no ukoliko to i jest bio slučaj, te najstarije matične knjige bile su izgubljene već 1840. godine.⁵ Tijekom Drugog svjetskog rata nestala je i matična knjiga za naselje Korođ, a obuhvaćala je vremenski raspon od 1754. do 1777. godine. Za vrijeme Domovinskoga rata nestala je i matična knjiga Korođa za razdoblje od 1777. do 1796. godine (u novinskom je tisku iz 1979. godine sačuvana fotografija njezine naslovnice i prve stranice), tako da je jedina sačuvana matična knjiga Korođa za razdoblje od 1797. do 1871. godine. U tom mjesnom uredu nalazi se samo registar dopisa od 1906. do 1925. godine te matične knjige od 1914. godine nadalje. Tek je nedavno otkriveno da ipak postoji sačuvano i pet knjiga zapisnika reformiranog župnog ureda Korođ od 1818. do 1899. godine koje se čuvaju u Biblioteci Matice srpske u Novom Sadu.⁶ Na mikrofilmu su sačuvani matični listovi rođenihi, vjenčanih i umrlih iz Korođa od 1827. do 1846. godine.⁷

Izvori za povijest stanovništva Hrastina, Korođa, Laslova i Retfale relativno su slabo sačuvani i nalaze se na više mjesta. Njihove općinski arhivi odnosno spisi upravno-administrativne forme prije Drugoga svjetskog rata praktički su u potpunosti nestali, velikim dijelom i u neposrednim ratnim okolnostima. Povrh toga, crkvene građevine i župni domovi u Laslovu i Korođu okupirani su i gotovo do temelja razoreni u Domovinskom ratu, a zajedno s tim građevinama i cjelokupni župni arhivi. Gradivo erdutskoga, čepinskoga, te vlastelinstva Pejačevića samo je fragmentarno sačuvano u Državnom arhivu u Osijeku. Gradivo vukovarskoga vlastelinstva koje je obuhvaćalo naselje Korođ nešto je bolje sačuvano, no i ono je nepotpuno. Jednako tako, nepotpuni su i fondovi Virovitičke i Srijemske županije te Ugarske dvorske kancelarije koji se čuvaju u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu. Za sva četiri navedena sela postoji kanonska vizitacija iz 1817. godine.

U arhivu reformirane (kalvinske) župe u Retfali, osim matičnih knjiga, nalazi se i Knjiga davanja (troškova i primitaka) župe od 1777. do 1790. godine te župni zapisnici odnosno najvećim dijelom prijepisi dopisa koja je župa dobivala od nadređene superintendanture. Oni su sačuvani za razdoblje od 1790. do 1828. godine te su, kao i Knjiga davanja, pisani isključivo mađarskim jezikom. Reformirani župni ured u Hrastinu

⁵ Ilona Rajsli, *A múltbéli tájak üzenete*, str. 59.; Biblioteka Matice srpske (dalje: BMS), PPIV2511, str. 243-245.

⁶ Navedene je knjige iz župnog ureda otuđio srpski vojnik za vrijeme okupacije Korođa tijekom Domovinskog rata i zatim ih je prodao Matici srpskoj. Igor Tatai, *Kórógyi egyházi kéziratosz menekülték meg a háború alatt*, u: *Új Magyar Képes Újság*, 28. 2. 2013., Osijek

⁷ <https://familysearch.org/pal:/MM9.3.1/TH-1961-28333-15701-85?cc=2040054&wc=9R2W-SP8:391644101,391650601,391652101>, datum posljednjeg posjeta 1. prosinca 2015.

istovremeno uz vođenje matičnih knjiga, 1789. godine počeo je voditi i Knjigu davanja (primitaka) župe (vođena je do 1819. godine), a Protokol od 1811. godine (prijepise primljenih dopisa). Knjige protokola (prijepisa primljenih dopisa) reformirane župe Korod od 1818. do 1899. godine nalaze se u Arhivu Matice srpske u Novom Sadu. Knjige troškova i zapisnika Retfale i Hrastina predstavljaju koristan izvor,⁸ jer sadrže brojne podatke iz kojih se može iščitati primjerice proces izgradnje i obnove crkvenih građevina i župnoga doma,⁹ zatim način financiranja reformiranih župa u analiziranom razdoblju, a djelomično i način financiranja mjesne škole, koja je također bila pod nadležnošću župe.¹⁰ Zapisnici (*jegyzőkönyvek*) omogućavaju djelomičnu rekonstrukciju podataka o župnicima,¹¹ a sadrže i određene prijepise zapisnika održanih sjednica na kojima su sudjelovali župnici iz Retfale i Hrastina.

Nekoliko spisa koji se odnose na analizirana četiri sela pronađeni su i u Biskupijskom arhivu u Pečuhu. Oni koji su korišteni za potrebe ovoga rada su popis crkvene desetine obavljen 1746. godine te protokol za razdoblje od 1770-1786. godine.¹² Pritom treba naglasiti da se radi o izvorima katoličke biskupije, koji omogućavaju djelomični uvid u odnos Pečuške biskupije prema reformiranim vjernicima i njihovim župnim zajednicama.¹³ Posebno treba istaknuti i činjenicu da je moguće da se u Biskupijskom arhivu u Pečuhu nalaze i određeni dodatni spisi koji bi mogli biti korisni za povijest stanovništva reformiranih istočnoslavonskih naselja, međutim osobno ih prilikom svog boravka u tom arhivu nisam pronašao.

U Mađarskom državnom arhivu u Budimpešti nalazi se više konzultiranih arhivskih dokumenata, a posebice popis iz 1828. godine.¹⁴ Taj je popis poprilično poznat i često konzultiran u mađarskoj povijesnoj demografiji,¹⁵ a osim spomenute fizičke inačice koja se čuva u budimpeštanskom arhivu, postoji i mikrofilm toga popisa koji na uvid istraživačima omogućuje i više pokrajinskih mađarskih državnih arhiva. Taj je popis značajan za ovaj rad jer osim poimeničnog popisa kućedomaćina sadrži i podatak o ukupnom broju stanovnika. Pored toga, popis 1828. godine sadrži i određene podatke koji su bili uobičajeni u popisima

⁸ Arhiv reformirane župe Retfala (dalje: ARŽR), *Jegyzőkönyvek* 1790-1828.; ARŽR, *Számadáskönyv* 1777-1790.; Arhiv reformirane župe Hrastin (dalje: ARŽH), *Jegyzőkönyv* 1789-1819.; ARŽH, *Protocollum* (1809-1840)

⁹ Taj je proces detaljnije opisan u ovom radu u poglavljima 2.7.2. i 2.7.4.

¹⁰ O tome više u poglavlju 3.3.6.

¹¹ O tome više u poglavlju 3.3.5.1.

¹² Biskupijski arhiv u Pečuhu (dalje: BAP), *Protocollum* III. (1770-1786), god. 1770., no. 7.

¹³ O tome više u poglavlju 2.5.

¹⁴ *Magyar Országos Levéltár Budapest* (dalje: MOL), *Összeírás* 1828.

¹⁵ O mađarskoj povijesnoj demografiji više u poglavlju 1.3.

18. stoljeća (primjerice broj domaćih životinja i obradivih površina po kućanstvu).¹⁶ U Mađarskom državnom arhivu u Budimpešti čuvaju se i Kraljevske knjige u koje su upisane sve važnije isprave izdane od strane kraljevske dvorske kancelarije od 1527. godine, tj. početka habsburške vlasti u Mađarskoj i Hrvatskoj, pa do 1918. godine.¹⁷ Vrlo je značajan i Ráday arhiv u Budimpešti u kojemu se među ostalim nalaze i zapisnici sjednica generalnog konzistorija čitavog Zadunavlja, kojemu su u reformiranoj crkvenoj jurisdikciji potpadali Hrastin, Korođ, Laslovo i Retfala.¹⁸

Najveći dio neobjavljenih zemaljskih, civilnih, vojnih i urbarskih popisa kućedomačina iz prve polovice 18. stoljeća (1707-1712., 1722., 1728., 1745.) nalazi se u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu, kao i spisi Virovitičke i Srijemske županije.¹⁹ Spomenuti poimenični popisi kućedomačina za demografski su dio rada korišteni ponajviše za primjenu metode mikrosimulacije.²⁰ Tako primjerice popisi desetine osječkog okruga od 1707. do 1712. godine²¹ sadrže i podatke o desetini pšenice, ječma i zobi,²² no za potrebe ovoga rada korišteni su samo oni podatci koji se mogu upotrijebiti za demografsku analizu. U arhivskim fondovima Virovitičke²³ i Srijemske županije²⁴ korišteni su oni spisi koji se odnose na naselja Hrastin, Laslovo i Retfala unutar fonda Virovitičke županije, odnosno Korođ unutar fonda Srijemske županije.

1.2.2. Objavljeni izvori

Od objavljenih izvora u pravilu nepoznatih hrvatskoj historiografiji najviše su za demografsku analizu korišteni podatci prikupljeni kanonskom vizitacijom reformiranih naselja koju je 1817. godine obavio njihov tadašnji reformirani superintendent Gábor

¹⁶ O popisu 1828. više u: Mária Anna Móró, Az 1828. évi országos összeírás malomtörténeti adatai Baranyában, u: *Baranyai helytörténetírás*, br. 12. A Baranya Megyei Levéltár, 1981., str. 281-315.

¹⁷ MOL, Királyi Könyvek (dalje: KK), 1666.; Ivan Bojničić, Kraljevske darovnice, odnoseće se na Hrvatsku. Iz kraljevskih registraturnih knjiga "Libri Regii", u: *Vjesnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva*, 7, Zagreb, 1905., str. 178.

¹⁸ Ráday levéltár Budapest (dalje: RLB), A1a1.

¹⁹ Hrvatski državni arhiv Zagreb (dalje: HDA), Virovitička županija, HR-HDA-33, Urbarialia (kut. 780-783.); HDA, Ugarska dvorska komora, HR-HDA-22; HDA, Urbarski spisi i popisi posjeda, fascikl 129.; HDA, Srijemska županija, HR-HDA-31

²⁰ O tome više u poglavlju 3.1.

²¹ HDA, Conscriptiones decimarum et nonarum, fascikl 1.

²² Milan Vrbanus, Proizvodnja pšenice, ječma i zobi u osječkom okrugu od 1707. do 1712., u: *Scrinia Slavonica*, 12., PPSSB, Slavonski Brod, 2012., str. 27-93.

²³ HDA, Virovitička županija (HR-HDA-33)

²⁴ HDA, Srijemska županija (HR-HDA 31)

Báthori.²⁵ Ta je vizitacija značajna ne samo zbog toga što donosi podatke o ukupnom broju stanovnika 1817. godine u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali nego i stoga što donosi i brojne podatke o tadašnjem stanju crkvenih i župnih zgrada te škole. Osim toga, donosi i određene sadržaje o povijesti naselja, kao i relativno detaljan župni inventar. Ti su podatci među ostalima korišteni u poglavlju o povijesti naselja i crkvenih zgrada (poglavlje 2.6.).

Značajan objavljeni izvor na mađarskom jeziku je i izvorni tekst Kanona iz Kneževih Vinograda koji reguliraju crkvenu praksu na području reformiranih župa u Slavoniji (među ostalim i vođenje matičnih knjiga), a iz njih između ostaloga može iščitati da su već od sredine 16. stoljeća analizirana naselja već aktivno sudjelovala u reformiranom pokretu.²⁶ Od ostale građe na mađarskom jeziku,²⁷ posebno se može izdvojiti knjiga u kojoj su objavljeni podatci o stanovništvu prema popisu obavljenom 1786. godine.²⁸ Taj je popis, s djelomično proširenim podacima za analizirana naselja, objavljen i na hrvatskom jeziku.²⁹

Iako Katolička Crkva u razdoblju analiziranom u ovom radu nije vršila kanonske vizitacije Hrastina, Laslova, Korođa i Retfale, iz objavljenih se katoličkih vizitacija obližnjih mjesta iz toga razdoblja³⁰ također može iščitati ponešto o odnosima između katoličkih i reformiranih svećenika i vjernika na istočnoslavonskom prostoru. U hrvatskom su izdanju objavljeni, zajedno s tekstualnim opisom, i vojni zemljovid Virovitičke i Srijemske županije izrađeni između 1781. i 1783. godine.³¹ Ti su zemljovid i korišteni kao primarni izvor za zemljopisni opis analiziranoga područja u drugoj polovici 18. stoljeća.³²

Pored već spomenutih neobjavljenih popisa, za demografsku analizu i mikrosimulaciju od kraja 17. do kraja prve polovice 18. stoljeća korišteni su i popisi koje su objavili Tadija

²⁵ Izvorik se čuva u već spomenutom Ráday arhivu u Budimpešti, a ta je vizitacija u Mađarskoj i objavljena: *A bizalom pecséte alatt. Két püspöki vizitáció (1817 és 1885.)*, Exodus, Budapest, 2004.

²⁶ Országos Széchényi Könyvtár (dalje: OSZK), RMK I. 136/1., *Az Also es fölső Baronyaban valo ecclesiaknac articulusi, mellyec Hercheg szőlösön irattanac negyven praedicatoroc jelön voltaban, melyeket mindyaion jóvá hattanac anno Domini 1576. 16. Augusti; A Hercegszöllősi Kánonok*, A Magyar protestáns irodalmi társaság, Budapest, 1901.; *Hercegszöllősi Kánonok: öt évszázad öröksége négy nyelven*, Huncro, Osijek, 2007. Na hrvatskom jeziku: Jasmin Milić, *Kalvinski kanoni iz Kneževih Vinograda*, Protestantska reformirana kršćanska crkva u Republici Hrvatskoj, Osijek, 2006.

²⁷ O izvoru korištenom za opis vjenčanih običaja u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali u prvoj trećini 19. stoljeća pogledati više u poglavlju 3.3.1. Márton Hoblik, *Parasztlakodalmi szokások Verőcze vármegye' három 's Szerém' egy Magyar falvaiban*, u: *Tudománytár*, 2. kötet, 1834.; *Magyar Nyelvőr*, Budapest, 1875.; Pogledati i izvar na latinskom jeziku: Adolpho Lampe, *Historia Ecclesiae Reformatae, in Hungaria et Transylvania*, Utrecht, 1728.

²⁸ *Pótlás az első magyarországi népszámláláshoz 1786-1787*, Budapest, 1975.

²⁹ Stjepan Sršan, *Kotar Osijek 1786.*, Državni arhiv u Osijeku, Osijek 2002.

³⁰ Sve je objavljene knjige tih kanonskih vizitacija priredio i preveo na hrvatski jezik Stjepan Sršan. *Kanonske vizitacije, knjiga IV.*, Državni arhiv u Osijeku, Osijek, 2006.; *Kanonske vizitacije, knjiga V.*, Državni arhiv u Osijeku, Osijek, 2007.; *Kanonske vizitacije, knjiga VIII.*, Državni arhiv u Osijeku, Osijek, 2010.

³¹ *Hrvatska na tajnim zemljovidima 18. i 19. stoljeća*. *Svesci Virovitička županija i Srijemska županija.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2001-2002.

³² Pogledati poglavlje 2.1.

Smičiklas,³³ Ive Mažuran³⁴ i Stjepan Sršan.³⁵ Ti su popisi rađeni u ponajviše zbog oporezivanja stanovništva, a osim civilnih provodile su ih i vojne vlasti, te se po vrsti podataka koje obuhvaćaju međusobno značajno razlikuju. Ipak, većina tih popisa osim poimeničnih popisa kućedomaćina obuhvaća i podatke o krupnijim domaćim životinjama koje je pojedini kućedomaćin posjedovao te površini poljoprivrednoga zemljišta koje je obrađivao. Za potrebe ovoga rada iz tih su popisa korišteni samo podatci o stanovništvu.³⁶ Za podatke o klimatskim prilikama u osječkom kraju u prvoj trećini 19. stoljeća korišten je dnevnik osječkoga trgovca kožom Sebastijana Karla Redlsteina.³⁷ Ti su podatci ponajviše korišteni za objašnjavanje prirodnoga prirasta u analiziranim naseljima odnosno za ukazivanje na korelaciju između prirodnoga prirasta stanovništva i poljoprivredno rodni godina.

Za razdoblje 18. stoljeća postoje objavljeni i drugi izvori koji omogućavaju djelomični uvid u pojedine aspekte života reformiranoga stanovništva u istočnoj Slavoniji u tom razdoblju.³⁸ Ipak, ti su izvori već po samoj svojoj naravi ili fragmentarni (kao primjerice ljetopisi koji bilježe samo ono što je njihov tvorac smatrao bitnim ili Rješenja zemaljske uprave koja su samo djelomično sačuvana) ili preskriptivni (kao što su statuti koji propisuju pravila, ali naravno ne donose podatke o njihovoj praktičnoj primjeni).

1.2.3. Literatura

Na etničko-religijsku specifičnost Hrastina, Korođa, Laslova i Retfale ukazuje već Matija Petar Katančić 1794. godine, a u mađarskoj im je kulturno-znanstvenoj javnosti pozornost posebno posvećena 1834. godine kada je Márton Hoblik objavio članak o njihovim svadbenim običajima. Daljnje ukazivanje na etnografske i dijalektološke posebnosti navedenih četiriju naselja objavljeno je u uglednim mađarskim publikacijama tijekom druge polovice 19. stoljeća od kojih treba posebno istaknuti članak u lingvističkom časopisu Magyar Nyelv 1875. godine kada se za lokalni govor ukazuje na kao posebno zanimljiv dijalektološki i povijesnolingvistički (arhaički) fenomen. Dodatne etnološke spoznaje iznosi Ákos Garai u

³³ Tadija Smičiklas, *Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije* (II. dio), Zagreb, 1891.

³⁴ Ive Mažuran, *Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine*, Radovi JAZU, knj. 2, Osijek 1988.; *Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736.*, Radovi HAZU, knj. 5., Osijek, 1993.

³⁵ Stjepan Sršan, *Naselja u istočnoj Slavoniji krajem 17. i početkom 18. stoljeća*, Državni arhiv u Osijeku, Osijek, 2000. Pored toga i već spomenuti *Kotar Osijek 1786.*, Državni arhiv u Osijeku, Osijek 2002. te za ranije razdoblje *Popis sandžaka Požega 1579. godine*, Državni arhiv u Osijeku, Osijek, 2001.

³⁶ Više o tome u poglavlju 3.1.

³⁷ Stjepan Sršan, *Osječki dnevnik Sebastijana Karla Redlsteina 1804.-1832.*, Državni arhiv u Osijeku, Osijek, 1997.

³⁸ Ive Mažuran, *Rješenja Zemaljske uprave za Slavoniju 1738-1742.*, Historijski arhiv u Osijeku, Osijek, 1970. Stjepan Sršan, *Statuti Virovitičke županije 1745.-1792.*, Državni arhiv u Osijeku, Osijek, 2008.; Isti, *Osječki ljetopisi*, Povijesni arhiv u Osijeku, Osijek, 1993.

članku iz 1911. godine u kojemu ukazuje na značajne materijalne i duhovne specifičnosti istočnoslavonskih Mađara u odnosu na okolno stanovništvo, ali i u odnosu na cjelokupni korpus mađarskoga naroda. Posljednje veliko terensko istraživanje muzikoloških, dijalektoloških i etnoloških posebnosti Hrastina, Laslova, Koroda i Retfale provodilo se tijekom 1950-ih i 1960-ih godina pod vodstvom Olge Penavin i Lajosa Kissa. Tom su prilikom objavljeni i značajni radovi navedenih znanstvenika.³⁹ Potrebno je posebno naglasiti da se radilo prvenstveno o dijalektološkim i etnološkim istraživanjima i radovima, no primjenjujući suvremenu znanstvenu metodologiju i općenito fokus povijesne znanosti koji je već duže vrijeme usmjeren na povijest svakodnevice i "običnih ljudi", navedeni se materijali ili barem pojedini fragmenti proizašli iz tih istraživanja mogu koristiti (i) za povijesne analize i sinteze. Uvidom u trenutno postojeću literaturu razvidno je da se ni hrvatski ni mađarski povjesničari dosad praktično nisu bavili poviješću slavonskih Mađara ili kalvina u Slavoniji, pa tako ni njihovom povijesnodemografskom analizom.

Od ostale literature korištene u ovom radu, posebice treba izdvojiti literaturu koja se bavi poviješću reformacije općenito,⁴⁰ te zatim poviješću reformacije u Mađarskoj⁴¹ i Hrvatskoj.⁴² U slučajevima kada se u radu citira Biblija ili prevode citati s mađarskog na hrvatski jezik, ako postoji, koristi se prijevod Jeruzalemske Biblije.⁴³ Povijesno-umjetničku analizu reformiranih crkava u istočnoj Slavoniji napravila je Tünde Zentai⁴⁴ te se za procjenu umjetničke vrijednosti određenih značajki analiziranih crkava koriste rezultati njezinih

³⁹ Olga Penavin, *A nagycsaládszervezet Szlavóniában*, Novi Sad, 1981.; Olga Penavin, *Szlavóniai hétköznapiak*, Novi Sad, 1973.; Olga Penavin, *Szlavóniai (kórógyi) szótár*, Nap Kiadó, 2000.

⁴⁰ Diarmaid MacCulloch, *A reformáció története*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 2011.; Owen Chadwick, *A reformáció*, Osiris könyvtár, 1997.

⁴¹ Zoványi, Jenő, *A magyarországi protestantizmus története*, II. kötet, Máriabesnyő-Gödöllő, 2004.; István Harsányi, *A reformáció hatása a magyar közművelődésre*, Budapest, 1923. (ponovljeno izdanje u: *Napút-füzetek*, 39.) Kuzmič, Franc, *Prekmurski protestanti v 18. stoletju in njihva izselitev v artikularne kraje na Madžarskem*, u: *Podravina*, vol. 5., br. 10., Koprivnica, 2006.

⁴² Stanko Jambrek, *Reformacija u hrvatskim zemljama u europskom kontekstu*, Zagreb, 2013.; K. Lábad, *Egyházak Alsó-Baranyában és Szlavóniában*, 180. Bučar, Franjo, *Širenje reformacije u Hrvatskoj u XVI. stoljeću*, u: *Vjestnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva*, 2, Zagreb, 1900. Milić, Jasmin, *Kalvinski kanoni iz Kneževih Vinograda*, Protestantska reformirana kršćanska crkva u Republici Hrvatskoj, Osijek, 2006.; Milić, Jasmin, *Kalvinizam u Hrvata s posebnim osvrtom na reformiranu župu Tordinci 1862-1918.*, doktorska disertacija, Novi Sad, 2005.; Milić, Jasmin, *Reformirana župa u Tordincima*, PRCO, Tordinci, 2002.

⁴³ *Jeruzalemska Biblija*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2007.

⁴⁴ Tünde Zentai, *Drávaiványi. A Dél-Dunántúl festett templomai*, Pannónia Könyvek, Pečuh, 2010. Zentai, Tünde, *Drávaszög és Szlavónia*, Pečuh, 2012.; *Rétfalu*, Pannónia Könyvek, 2008.; *Szenna. A Dél-Dunántúl festett templomai*, Pannónia Könyvek, Pečuh, 2011.

istraživanja. Pored povijesnodemografske literature koja se navodi u posebnom poglavlju (poglavlje 1.3.), korištena je i opća demografska literatura.⁴⁵

Za opći prikaz povijesti Ugarske u 18. stoljeću ponajviše je konzultirano djelo Jánosa Barte,⁴⁶ a Anne Fábri za povijest svakodnevnoga života.⁴⁷ Od hrvatske su opće literature o 18. stoljeću najviše korištene spoznaje skupine autora objavljene u izdanju Matice hrvatske.⁴⁸ To je ujedno i trenutno najobuhvatnije djelo o hrvatskoj povijesti 18. stoljeća. Od ostale opće literature korišteni su i hrvatski⁴⁹ kao i mađarski nacionalni pregledi povijesti na hrvatskom⁵⁰ i mađarskom jeziku.⁵¹ Iako još uvijek ne postoje relevantnije sveobuhvatne monografije koje bi prikazale regionalnu povijest Slavonije, ipak postoji više korisnih konzultiranih historiografskih djela i radova.⁵²

Prilikom prevođenja raznih stručnih termina i izraza s mađarskog na hrvatski jezik, osim općih mađarsko-hrvatskih rječnika,⁵³ posebno su za prijevode arhaizama i bolesti korištena djela Borbále Keszler⁵⁴ i Orsolye Putz.⁵⁵ Za analizu i komparaciju prikupljene onomastičke građe korištena je prvenstveno mađarska literatura,⁵⁶ jer je stanovništvo Hrastina, Laslova, Koroda i Retfale u analiziranom razdoblju pretežno imalo "mađarska"

⁴⁵ Klinger, András, *Demográfia*, ELTE Állam és Jogtudományi Kar ; KSH., Budimpešta, 1996.; *Bevezetés a demográfiába*, Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1964.;

⁴⁶ János Barta, *A tizennyolcadik század története*, Pannonica Kiadó, 2000.

⁴⁷ Anna Fábri, *Hétköznapi élet Széchenyi István korában*, Corvina, Budapest, 2009.

⁴⁸ Skupina autora, U potrazi za mirom i blagostanjem. Hrvatske zemlje u 18. stoljeću., Matica hrvatska, Zagreb, 2013.

⁴⁹ Skupina autora, *Povijest Hrvata, knjiga II. (Od kraja 15. st. do kraja Prvoga svjetskog rata)*, Zagreb, 2005.; Ive Mažuran, *Povijest Hrvatske od 15. stoljeća do 18. stoljeća*; Ive Mažuran, *Hrvati i Osmansko Carstvo*, Zagreb, 1998.

⁵⁰ Péter Hanák, *Povijest Mađarske*, Barbar, Zagreb, 1995.; László Kontler, *Povijest Mađarske*, Zagreb, 2007. i posebice: Géza Pálffy, *Povijest Mađarske. Ugarska na granici dvaju imperija (1526.-1711.)*, Meridijani, Samobor, 2010.

⁵¹ Ferenc Glatz, *A magyarok krónikája*, Officina Nova, 1999.; János Barta, *A tizennyolcadik század története*, Pannonica Kiadó, 2000.; Győző Ember, Gusztáv Heckenast, *Magyarország története 1686-1790*, I-II, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989.; Gyula Mérei, Károly Vörös; *Magyarország története 1790-1848.*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1980.

⁵² Josip Bösendorfer, *Crtice iz slavonske povijesti*, Privlačica, Vinkovci, 1994.; Josip Bösendorfer, *Agrarni odnosi u Slavoniji*, Zagreb, 1950.; Buturac, Josip, *Katolička crkva u Slavoniji za turskoga vladanja*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1970., Sršan, Stjepan, *Stanovništvo i župe u Slavoniji 1745.-1774.*, Državni arhiv u Osijeku, Osijek, 2007. i dr.

⁵³ Krešimir Sučević Mederal, Tatjana Vukadinović, Irina Jurović, Margit Bernadett Vuk, *Mađarsko-hrvatski rječnik*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2013.; László Hadrovics, István Nyomárkay, *Magyar-Horvát Kiszótár*, Akadémiai Kiadó, 2006.

⁵⁴ Borbála Keszler, A régi magyar orvosi nyelv forrásai és szótípusai, u: *Magyar Orvosi Nyelv*, 2008., str. 24-29.; Borbála Keszler, A magyar orvosi nyelv és nyelvjárás, u: *E-Nyelvmagazin*, 2010., 1-4.; Borbála Keszler, A régi magyar orvosi nyelv és a nyelvjárások, u: *Orvostörténeti Olvasmánytár*, 2015.

⁵⁵ Orsolya Putz, Az orvosi nyelv története, u: *Magyar Orvosi Nyelv*, 2009., str. 76-80.

⁵⁶ Vörös, Ferenc, *Kis magyar családnévatalaz*, Kalligram, Pozsony, 2014.; Hajdú, Mihály, *Általános és Magyar Névtan, Személynevek*, Osiris Kiadó, Budapest, 2003.; Hajdú, Mihály, *Családnevek enciklopédiája*, Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2010.

osobna imena i prezimena, koja su pritom i u izvorima (matičnim knjigama) zapisana mađarskim pravopisom. Zbog dijelom podudarnoga razdoblja i zemljopisne blizine, za komparaciju demografskih pokazatelja najviše su korišteni rezultati istraživanja Dubravke Božić Bogović,⁵⁷ ali i Roberta Skenderovića, Davorina Hrkaća, Maje Katušić te ostalih autora navedenih u poglavlju o povijesnoj demografiji.

1.3. POVIJESNA DEMOGRAFIJA

Posebno zanimanje za povijest stanovništva odnosno povijesnu demografiju javlja se u zapadnoeuropskoj historiografiji od pedesetih godina 20. stoljeća potaknuto od strane francuskih povjesničara koji su djelovali u okviru historiografskog časopisa "Annales d'histoire économique et sociale". Već je Fernand Braudel ukazao na tri ključne sastavnice povijesne znanosti – geografsko vrijeme poznatije pod pojmom "strukture dugog trajanja", konjunktura ili društveno vrijeme te sam događaj ili individualno vrijeme. Povijesna demografija bi se stoga mogla promatrati i u kontekstu geografskoga vremena koje se malo ili nimalo ne mijenja ovisno o individualnom vremenu te u kontekstu društvenoga vremena u kojemu se demografske značajke polagano mijenjaju u odnosu na aktualne društvene, gospodarske i civilizacijske trendove.

Zemlja u kojoj je začeto istraživanje povijesne demografije bila je Francuska, ponajviše oko "Institutes d'Etudes Démographiques". U Francuskoj je 1963. godine osnovano i "Société de démographie historique" koje je započelo izdavati i časopis "Annales de démographie historique". Iz Francuske se taj smjer istraživanja proširio na Englesku, gdje je središte postao "Cambridge Group for the History of Population and Social Structure".⁵⁸

U hrvatskoj historiografiji zanimanje za povijest stanovništva intenzivira se od devedesetih godina 20. stoljeća, a posebice od početka 21. stoljeća, kada izlazi i "Povijesna demografija Hrvatske" Vladimira Stipetića i Nenada Vekarića,⁵⁹ dosad najcjelovitija monografija posvećena naslovnoj problematici. Zahvaljujući radovima navedenih autora, kao i Stjepana Krivošića (1990., 1991.), Mladena Andreisa,⁶⁰ Miroslava⁶¹ i Slavena Bertoše⁶² i

⁵⁷ Dubravka Božić Bogović, *Rođenje, brak i smrt – stanovništvo južne Baranje u 18. stoljeću*, Beli Manastir, 2013.; Božić Bogović, Dubravka; Lovaš, Eldina, Demografski pokazatelji u matičnoj knjizi umrlih reformirane župe Vardarac u 18. stoljeću, u: *Zbornik Odsjeka povijesnih znanosti Zavoda povijesno-društvenih znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 32, Zagreb, 2004.

⁵⁸ Prema: Maja Katušić, *Društvena i demografska struktura Kotora u 18. stoljeću (doktorski rad)*, Zagreb, 2013., str. 18-19.

⁵⁹ Vladimir Stipetić – Nenad Vekarić, *Povijesna demografija Hrvatske*, Zagreb – Dubrovnik, 2004.

⁶⁰ Mladen Andreis, *Stanovništvo Kaštela u prvoj polovici 18. stoljeća*, Građa i prilozi za povijest Dalmacije, 15, Split, 1999., str. 93-129.

drugih, povijesnodemografski trendovi u primorskom dijelu Hrvatske (Dalmaciji i Istri) danas su već relativno dobro istraženi. Povijesnodemografske analize kontinentalne Hrvatske su malobrojnije, a od značajnijih radova treba istaknuti one Roberta Skenderovića,⁶³ Darka Viteka,⁶⁴ Davorina Hrkaća⁶⁵ i Dubravke Božić Bogović.⁶⁶ Svoja su istraživanja na matičnim knjigama posebno vršili Miroslav i Slaven Bertoša, Maja Katušić,⁶⁷ Robert Skenderović, Nenad Vekarić,⁶⁸ Darko Vitek i Davor Lauc i Dubravka Božić Bogović. Miroslav Bertoša jedan je od prvih hrvatskih povjesničara koji se značajnije bavio analizom matičnih knjiga kao povijesnim izvorom na području Istre. Svojevrsni nastavak tih istraživanja na istome području provodio je Slaven Bertoša, posebice se usredotočivši na matične knjige grada Pule. Maja Katušić za svoju je doktorsku disertaciju analizirala matične knjige grada Kotora, a Dubravka Božić Bogović analizirala je matične knjige katoličkoga stanovništva hrvatske Baranje u 18. stoljeću. Robert Skenderović u magistarskom je radu donio rezultate istraživanja stanovništva Požege od 1699.-1781. godine prema matičnim knjigama, a u svojoj je knjizi donio rezultate istraživanja najstarije matične knjige Slavonskoga Broda iz prve trećine 18. stoljeća. Nenad Vekarić ukazao je na mogućnost korištenja genealoške metode i metode reprezentativne kapi u povijesnoj demografiji, a Darko Vitek i Davor Lauc na problem rekonstrukcije obitelji na temelju matičnih knjiga.

Mladen Andreis, *Stanovništvo otoka Brača u drugoj polovici 18. stoljeća*, Građa i prilozi za povijest Dalmacije, 13, Split, 1997., str. 205-235.

⁶¹ Miroslav Bertoša, *Matične knjige – arhivsko vrelo o demografskim previranjima predindustrijske Europe*, Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci, 41-42., Rijeka, 2000. str. 315-352.

Miroslav Bertoša, *Glad i kriza mortaliteta godine 1817: istarski mikrokozmos i evropski kontekst*, Rad JAZU, 445, 1989., str. 3-53.

⁶² Slaven Bertoša, *Život i smrt u Puli: starosjeditelji i doseljenici od XVII. do XIX. stoljeća*, Pazin, 2002.

⁶³ Robert Skenderović, *Stanovništvo Požege 1699.-1781. prema matičnim knjigama*, magistarski rad, Zagreb, 2002.

Robert Skenderović, Demografska gibanja, u: *U potrazi za mirom i blagostanjem. Hrvatske zemlje u 18. stoljeću*, Matica hrvatska, Zagreb, 2013., str. 53-68.

Robert Skenderović, *Zdravstvene reforme Marije Terezije u slavonskom Provincijalu i Generale Normativum Sanitatis iz 1770.*, Scrinia Slavonica 5, Slavonski Brod, 2005., str. 115-143.

Robert Skenderović, *Najstarija matična knjiga brodske župe Presvetog Trojstva (1701-1735.)*, Slavonski Brod, 2012.

⁶⁴ Darko Vitek – Davor Lauc, *Logika i povijesne znanosti – problem rekonstrukcije obitelji na temelju matičnih knjiga*, Povijesni prilozi, 39, Zagreb, 2010., str. 93-104.

⁶⁵ Davorin Hrkać, *Brod u demografskim izvorima od 1780. do 1850. godine*, doktorska disertacija, Zagreb, 2012.

⁶⁶ Dubravka Božić Bogović, *Rođenje, brak i smrt – stanovništvo južne Baranje u 18. stoljeću*, Beli Manastir, 2013.

⁶⁷ Maja Katušić, *Društvena i demografska struktura Kotora u 18. stoljeću (doktorski rad)*, Zagreb, 2013.

⁶⁸ Nenad Vekarić i dr., *Vrijeme ženidbe i ritam poroda (Dubrovnik i njegova okolica od 17. do 19. stoljeća*, Zagreb, 2000.

Nenad Vekarić, *Metoda reprezentativne kapi i genealoška metoda u povijesnoj demografiji*, Povijesni prilozi, 39, Zagreb, 2010., str. 23-38.

O uzrocima smrti i životnim uvjetima (ponajviše na temelju matičnih knjiga) u hrvatskoj su historiografiji pisali Miroslav Bertoša,⁶⁹ Mladen Andreis,⁷⁰ Tatjana Buklijaš,⁷¹ Andre Jutronic⁷² i Ivan Erceg.⁷³ Vjenčanjima su se posebice bavili Jasna Čapo⁷⁴ i S. Krivošić,⁷⁵ a začecima Danijela Dolbanović.⁷⁶ Onomastičku analizu na temelju podataka iz matičnih knjiga vršili su Kristijan Juran⁷⁷ i Dubravka Božić Bogović.⁷⁸

Zajednička značajka hrvatskih povijesnodemografskih radova koji su se temeljili na matičnim knjigama, vezana uz cilj ovoga rada, jest da donose značajne spoznaje za demografsku povijest hrvatskoga prostora temeljenih na katoličkim matičnim knjigama, no nisu analizirali reformirane vjernike niti naselja s većinski mađarskim stanovništvom u Slavoniji.

U mađarskoj se historiografiji zanimanje za povijesnu demografiju javlja ranije nego u hrvatskoj historiografiji. Tako već od 1957. do 1959. u Budimpešti izlazi časopis o "povijesnoj statistici" pod naslovom "Történeti Statisztikai Közlemények".⁷⁹ Taj su časopis suizdavali mađarski Državni ured za statistiku i Mađarski državni arhiv, a uglavnom je objavljivao izvornu demografsku građu. Istraživanja su postala posebno intenzivna nakon osnivanja časopisa "Történeti Demográfiai Füzetek" 1985. godine, iako su pojedini povijesnodemografski radovi objavljeni i ranije. Povodom 1100. obljetnice doseljenja Mađara u Panonsku nizinu u Budimpešti je održan znanstveni skup o povijesnoj demografiji, a izlaganja objavljena u zborniku s toga skupa mogu se smatrati polazišnom točkom za sva povijesnodemografska istraživanja Mađarske.⁸⁰

⁶⁹ Miroslav Bertoša, Glad i kriza mortaliteta godine 1817: istarski mikrokozmos i evropski kontekst, *Rad JAZU*, 445, 1989.

⁷⁰ Mladen Andreis, Uzroci smrti na otoku Šolti od god. 1825. do 1900. prema podacima iz matičnih knjiga umrlih, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, br. 22., Zagreb, 1989.

⁷¹ Tatjana Buklijaš, Kuga: nastajanje identiteta bolesti, u: *Hrvatska revija*, br. 2., Matica hrvatska, Zagreb, 2002.

⁷² Andre Jutronic, Smrtnost djece u Splitu od g. 1742. do 1830. u: *Starine JAZU*, sv. 47., 1957., str. 135-153.

⁷³ Ivan Erceg, Struktura stanovništva i njegova zdravstvena zaštita potkraj XVIII. i početkom XIX. stoljeća u bivšoj mletačkoj Istri u: *Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci i Pazinu*, sv. 27., 1985., str. 35-50.

⁷⁴ Jasna Čapo, Sezonske varijacije vjenčanih u sjevernoj Hrvatskoj, u: *Etnološka tribina*, 12, 1989., str. 5-20.

⁷⁵ Krivošić, S. Promjene u kretanju godišnjeg broja vjenčanja kao znak pojave oskudice hrane i gladi u Hrvatskoj tijekom XVIII. stoljeća, u: *Rad HAZU*, knj. 3., 1991.

⁷⁶ Danijela Dolbanović, Sezonska kretanja začeca/rođenja župe Svetvinčenat u 18. stoljeću, u: *Povijesni prilozi*, god. 31., br. 43., 2012., str. 217-233.

⁷⁷ Kristijan Juran, Stanovništvo Murtera u 18. stoljeću i početkom 19. stoljeću – Građa iz matičnih knjiga 1718.-1815., *Povijesni prilozi*, god. 22., sv. 25., 2003., str. 231-280.

⁷⁸ Dubravka Božić Bogović, Osobna imena u matičnoj knjizi krštenih župne matice Luč krajem 18. stoljeća, *Croatia christiana periodica*, god. 35., br. 68., 2011., str. 59-68.; Osobna imena u matičnim knjigama krštenih za naselja Draž i Popovac krajem 18. stoljeća, u: *Povijesni prilozi*, sv. 40., br. 40., 2011., str. 77-94.

⁷⁹ *Történeti Statisztikai Közlemények*, A központi statisztikai hivatal könyvtárának és a levéltárak országos központjának folyóirata, Budapest, 1957-1957.

⁸⁰ Skupina autora, *Magyarország történeti demográfiája (896-1995)*, Budapest, 1997.

Najznačajniji je suvremeni mađarski povijesni demograf Tamás Faragó, kojemu je uže područje specijalnosti ranonovovjekovno razdoblje. U brojnim je svojim radovima i knjigama pisao o povijesnoj demografiji Mađarske u 18. i 19. stoljeću, povezujući ju s društvenom i poviješću svakodnevice. Na temelju podataka iz matičnih knjiga pisao je o mađarskim seoskim društvenim zajednicama i njihovim oblicima sredinom 18. stoljeća u županiji Pilis, te o stanovništvu peštanske županije.⁸¹ Razdobljem 18. stoljeća i prve trećine 19. stoljeća u mađarskoj se povijesnoj demografiji značajnije bavio i Dezső Dányi,⁸² a posebice metodom rekonstrukcije obitelji.⁸³ Značajno je ime u mađarskoj povijesnoj demografiji i Rudolf Andorka koji je proučavao predindustrijsko društvo i obiteljske strukture u Mađarskoj.⁸⁴ O prirodnom porastu stanovništva u Mađarskoj u 18. stoljeću pisao je Péter Őri,⁸⁵ a o imigraciji u Budimpeštu i bližu okolicu u 18. i 19. stoljeću Zoltán Dövény.⁸⁶ Kao ostale relevantnije mađarske povijesne demografe izdvojiti je imena Ignác Acsády,⁸⁷ György Éger,⁸⁸ László Hablicsek,⁸⁹ András Klinger,⁹⁰ Zoltán Kovács⁹¹ i András Kubinyi.⁹² Rezultatima istraživanja

⁸¹ Tamás Faragó, *Településtörténet, történeti táj, történeti térbelség*, u: *Magyarország társadalomtörténete I., Az reformkortól az első világháborúig*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2002., 188-200.

Tamás Faragó, *Család és háztartás Magyarországon a 18. században*, u: *Magyarország történeti demográfiája (896-1995)*, Budapest, 1997., str. 217-240.

Tamás Faragó, *A múlt és a számok: Pest-Buda és környéke népessége és társadalma a 18-20. században*, *Budapest Főváros Levéltára. 421. (Várostörténeti tanulmányok) 945-ig. Történeti demográfiai évkönyv 7*, Budimpešta, 2008., str.: 5-40.

Tamás Faragó, *Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon, 1787–1828. Történeti Statisztikai Tanulmányok 3*: 1997., str. 105-214.

Tamás Faragó, *Tér és idő - család és történelem: társadalomtörténeti tanulmányok*, Miskolc, 1999.

Tamás Faragó, *Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal téziseire*, u: *Történeti demográfiai évkönyve*, Budapest, 2001., str. 19-65.

⁸² Dányi, Dezső, *Magyarország népessége a 18. század harmadik harmadában*, u: *Magyarország történeti demográfiája (896-1995)*, Budapest, 1997.; Dányi, Dezső, *Somogy megye népessége a 18. század második felében a lélekösszeírások tükrében*, u: *Történeti demográfiai évkönyve*, Budapest, 2001., str. 143-192.

⁸³ Dányi, Dezső, *Regionális családrekonstrukció 1830–1839, 1850–1859.*, u: Szentgáli Tamás, Andorka Rudolf, és Hablicsek László. *Demográfiai átmenet Magyarországon*, KSH Népeségtud. Kut. Int. (Történeti demográfiai füzetek, 9.), Budimpešta, 1991

⁸⁴ Rudolf Andorka, Tamás Faragó, *Az iparosodás előtti (XVII-XIX. századi) család és háztartásszerkezet vizsgálata*, u: *Magyarország társadalomtörténete I., Az reformkortól az első világháborúig*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2002., 114-141.

Rudolf Andorka, *Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok*, Budapest, 2001.

Rudolf Andorka, *Társadalomstatisztika*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1980.

⁸⁵ Péter Őri, *A természetes szaporodás alakulása és helyi változatai a 18. századi Magyarországon*, u: *Történeti demográfiai évkönyve*, Budapest, 2001., str. 193-222.

⁸⁶ Zoltán Dövény, *A migráció szerepe Budapest és környéke népességhelyezkedésében a XVIII. század végétől az első világháborúig*, u: *Történeti demográfiai évkönyve*, Budapest, 2001., str. 251-264.

⁸⁷ *Bevezetés a demográfiába*, Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1964.

⁸⁸ György Éger, *Régio, etnikum, vallás*, Demográfia és településtörténeti tanulmányok, Szombathely

⁸⁹ László Hablicsek, *Halandósági táblák és népességi jellemzők becslése az 1820-as évekre*, u: Szentgáli Tamás, Andorka Rudolf, és Hablicsek László. *Demográfiai átmenet Magyarországon*, KSH Népeségtud. Kut. Int. (Történeti demográfiai füzetek, 9.), Budimpešta, 1991., str. 43-97.

⁹⁰ András Klinger, *Demográfia*, ELTE Állam és Jogtudományi Kar ; KSH., Budimpešta, 1996.

⁹¹ Zoltán Kovács, *A Kárpát-medence népesedési viszonyainak alakulása (900-1870.)*, u: *Történeti demográfiai évkönyve*, A központi statisztikai hivatal népeségtudományi kutatóintézetének, Budapest, 2001.

nekih od navedenih autora pristupit će se i komparirati ih s hrvatskim područjima budući da je u pojedinim radovima analizirano ne samo stanovništvo današnjega teritorija Mađarske nego često i povijesne Ugarske, dakle i današnje kontinentalne Hrvatske (nekadašnje Kraljevine Hrvatske i Slavonije).⁹³ U pojedinim su radovima analizirani i podatci iz reformiranih matičnih knjiga, no ipak se ni mađarski historiografi nisu izravno bavili preciznim analizama ranonovovjekovnoga stanovništva na području Slavonije.⁹⁴

1.4. PREDNOSTI I OGRANIČENJA KORIŠTENJA MATIČNIH KNJIGA KAO IZVORA ZA PROUČAVANJE POVIJESTI STANOVNIŠTVA

Matične knjige kao sredstvo evidentiranja rođenih i vjenčanih vjernika u Katoličkoj Crkvi službeno se propisuju na 24. sjednici Tridentskog koncila (1548.-1563.), 11. studenog 1563. godine.⁹⁵ Za reformirane vjernike Hrastina, Korođa, Laslova i Retfale posebno je bitna sinoda održana 16. i 17. kolovoza 1576. godine u Kneževim Vinogradima. U 23. članku tada donesenih "Suglasnosti kršćanskih crkava" (poznatijih pod nazivom Kanoni iz Kneževih Vinograda) navodi se: "Hoćemo i tražimo, da si svaki pojedini Pastir pripremi knjigu, u kojoj će upisivati popis sve krštene djece, označivši kod pojedinog dan i ime svakoga, te čuvati od mnogih primjedbi koje se običavaju događati u crkvi, ostavivši ih poslije svojim nasljednicima."⁹⁶ Budući da su na toj sinodi bili prisutni i župnici iz Laslova i Korođa,⁹⁷ ta je odredba bila poznata i u slavonskim reformiranim selima već u drugoj polovici 16. stoljeća. No, ako su te matične knjige i bile vođene, one su za vrijeme osmanske uprave izgubljene, a sačivane su tek od polovice 18. stoljeća. Patentom o vjerskoj snošljivosti 13. listopada 1781., te patentom o sudbenom redu 1. svibnja iste godine, car Josip II. matičnim je knjigama protestantskih (i pravoslavnih) vjernika priznat karakter javnih isprava te je i sama država vodila brigu o njihovom točnom i savjesnom vođenju.⁹⁸

O općenitim prednostima i ograničenjima prilikom korištenja matičnih knjiga kao izvora za proučavanje povijesti stanovništva u hrvatskoj je historiografiji već više puta

⁹² András Kubinyi, A késő-középkori Magyarországnak történeti demográfiai problémái, u: *Történeti demográfiai évkönyve*, Budapest, 2001., str. 105-120.

⁹³ Tako se primjerice i Égerova studija ne ograničava samo na teritorij današnje Mađarske, nego analizira i područje hrvatske Baranje i austrijskog Gradišća. György Éger, *Régio, etnikum, vallás*, Demográfia és településtörténeti tanulmányok, Szombathely

⁹⁴ Skupina autora, *Demográfia*, ELTE, Budapest, 1996.

⁹⁵ Davorin Hrkać, *Brod u demografskim izvorima od 1780. do 1850. godine*, doktorski rad, Zagreb, 2012., str. 9.

⁹⁶ *Hercegszöllősi Kánonok*, HunCro, Osijek, 2007., str. 71-72.

⁹⁷ Matthias Zentlzlaj i Andreas Chorogius.

⁹⁸ D. Hrkać, *Brod u demografskim izvorima od 1780. do 1850. godine*, 10.

pisano,⁹⁹ te će se ovdje samo ponoviti već utvrđene spoznaje. To su prvenstveno povremena nedosljednost u vođenju matičnih knjiga, odnosno sadržaja i formi pojedinih zapisa, što je uzrokovalo činjenicu da su župnici ponekad znali "zaboraviti" unijeti određeni podatak u maticu. Nadalje, starije matične knjige mjestimice su oštećene ili zbog mehaničkih ili bioloških uvjeta u kojima su se čuvale. Zatim, neujednačeno poštivanje pravopisa prilikom zapisivanja imenske formule. Potonja je poteškoća još dodatno izražena činjenicom da su se sve matične knjige reformiranih župnika Hrastina, Koroda, Laslova i Retfale u drugoj polovici 18. stoljeća i prvoj trećini 19. stoljeća vodile na mađarskom jeziku, a ne na latinskome jeziku kao katoličke matične knjige. Situacija se dodatno komplicira znajući da je na razini cijele mađarske lingvistike razdoblje od 1790. do 1820. godine poznato kao razdoblje *Nyelvváltás* odnosno obnove ili standardizacije mađarskoga jezika. S druge strane, činjenica da su sve matične knjige vođene na narodnom, mađarskom jeziku, približava nas korak bliže onodobnoj svakodnevnoj jezičnoj praksi. Osobna imena i prezimena zasigurno su bliža izvornim oblicima nego što je to bio slučaj za katolička osobna imena koja su se prevodila na latinski jezik. Ipak, i u analiziranim selima je imenska entropija poprilično izražena (prezimenska nešto manje), te je više različitih osoba nosilo ista imena i prezimena. Stoga i prilikom donošenja zaključaka o demografskim trendovima treba imati u vidu sva ograničenja matičnih knjiga.¹⁰⁰ U matičnim knjigama rođenih Hrastina, Koroda, Laslova i Retfale u cjelokupnom analiziranom naselju nečitljivo je 4 zapisa o kumovima prilikom krštenja djeteta,¹⁰¹ te je u jednom slučaju kod djetetovog krštenog kuma tinta izbljedjela do nečitljivosti,¹⁰² dok su svi ostali zapisi u matičnim knjigama rođenih, vjenčanih i umrlih svih četiriju naselja čitljivi. Analizirane matične knjige nisu bile oštećene u tolikoj mjeri da bi to utjecalo na mogućnost iščitavanja zapisa. Izuzev navedenih slučajeva, rukopis je župnika bio relativno uredan i čitljiv za cjelokupno analizirano razdoblje i za sva analizirana naselja. Općenito govoreći o matičnim knjigama koje su sačuvane, može se reći da su revno vođene i dobro očuvane. Pored uobičajenih upisa o rođenjima (krštenjima), vjenčanjima i smrtima

⁹⁹ V. Stipetić, N. Vekarić, *Povijesna demografija Hrvatske*; D. Hrkać, *Brod u demografskim izvorima od 1780. do 1850. godine*; D. Božić Bogović, *Rođenje, brak i smrt*, R. Skenderović, *Matične knjige kao izvor za povijesnu demografiju*, M. Bertoša, *Matične knjige – arhivsko vrelo o demografskim previranjima predindustrijske Europe* i dr.

¹⁰⁰ O pravopisnoj neujednačenosti prilikom bilježenja osobnih imena i prezimena pogledati više u poglavlju Onomastika (3.5.).

¹⁰¹ ARŽR, MKR, 6. 12. 1782. prilikom krštenja Mihály Harjadin; ARŽR, MKR, 7. 12. 1783. prilikom krštenja Jánosa Grego; ARŽR, MKR, 29. 12. 1790. prilikom krštenja Ádáma Bakó i DAO, MKR Korod, 6. 10. 1831. prilikom krštenja Éve Isák.

¹⁰² ARŽR, MKR, 27. 5. 1759. prilikom krštenja Kate Tóth, kćeri Jánosa, kojoj su kumovi bili Elias Bentze, János Haraszti i István Tutzak, nije čitljivo ime četvrtoga kuma.

(sahranama), jedino najstarija matična knjiga Retfale¹⁰³ sadrži u sebi i podatke koji nisu isključivo zapisi toga tipa nego bi se mogli nazvati i kronikom mjesta.¹⁰⁴

Unatoč ranije navedenim ograničenjima, matične knjige su kao povijesni izvor dovoljno pouzdane i u protostatističkom razdoblju nezamjenjiv i neizostavan izvor, i to ne samo u hrvatskoj, nego i u mađarskoj, a vjerojatno i u cjelokupnoj srednjoeuropskoj historiografiji. Njihova je pouzdanost dodatno "osnažena" od 1781. godine kada dobivaju i karakter službene, javne (državne) isprave, a ne više "samo" vjerske. Korištenje i analiza zapisa matičnih knjiga omogućava rekonstrukciju biološkog života stanovništva, utvrđivanje kretanja rođenja, vjenčanja, plodnosti, smrtnosti, prirodnoga prirasta i općenito vitalnih podataka o stanovništvu. Iako su prvenstveno serijalni izvor, kontekstualiziranjem analiziranih podataka matičnih knjiga može se saznati mnogo o konkretnim životnim uvjetima stanovništva u analiziranom razdoblju, kada ne postoje drugi statistički podatci. Neke od tema za koje su matične knjige praktično jedini izvor u predstatističkom razdoblju su u dob mladenaca prilikom sklapanja braka i njihova međusobna dobna razlika, tempo rađanja, izvanbračna začeca, blizanci, ženidbena praksa udovaca i udovica, smrtnost djece, uzroci smrti, korelacija između rađanja i umiranja u predindustrijskim društvima u odnosu na godišnja doba i drugo.¹⁰⁵ Pored već navedenoga, matične su knjige često jedini trag o postojanju većine "običnog" stanovništva u 18. stoljeću i prvoj trećini 19. stoljeća. Iako se kućedomaćini ili glave obitelji Hrastina, Koroda, Laslova i Retfale spominju i u drugim predstatističkim popisima,¹⁰⁶ njihove su supruge, djeca, braća, sestre i uostalom svi ostali stanovnici zabilježeni isključivo u matičnim knjigama i drugdje se ne mogu pronaći. Inače, rođenje, krštenje, vjenčanje i smrt nedvojbeno su bili najbitniji trenutci njihovih života.¹⁰⁷

Iako je kvantitativna metoda neizostavna u demografskim analizama matičnih knjiga, za donošenje relevantnih zaključaka, ona svakako treba biti kombinirana s dekriptivnom metodom. Pored toga, matične knjige ne smiju biti jedini izvor za dobivanje slike o povijesti nekoga područja ili stanovništva, nego svakako treba konzultirati i "tradicionalne" povijesne izvore. Kombinacija kvantitativne i statističke s jedne strane, te dekriptivne i analitičke metode s druge strane predstavlja optimalan model za proučavanje predstatističkih društava,¹⁰⁸ što je teorijski pristup na kojemu se temelji i ovaj rad.

¹⁰³ ARŽR, MKRVM1. (1758-1799.)

¹⁰⁴ O tim podatcima više u poglavlju 2.7.2.)

¹⁰⁵ Usporediti s: M. Katušić, *Društvena i demografska struktura*, 21.

¹⁰⁶ Pogledati poglavlje o neobjavljenim(1.2.1.) i objavljenim (1.2.2.) izvorima.

¹⁰⁷ D. Božić Bogović, *Rođenje, brak i smrt*, 18.

¹⁰⁸ Usporediti s: M. Katušić, *Društvena i demografska struktura*, 20.

2. HRASTIN, KOROĐ, LASLOVO I RETFALA U 18. STOLJEĆU – VJERSKE, NACIONALNE, DRUŠTVENE, GOSPODARSKE I ZEMLJOPISNE ZNAČAJKE

Matične knjige Hrastina, Korođa, Laslova i Retfale iz 18. stoljeća te iz prve trećine 19. stoljeća osim samih podataka o rođenjima, vjenčanjima i smrtima sadrže i podatke koji nisu strogo demografski, ali pomažu u kontekstualizaciji demografskih podataka koje se analiziraju u posebnom poglavlju. Pored matičnih knjiga, izvore za pisanje ovoga poglavlja predstavlja arhivska građa koja se većim dijelom nalazi u župnim arhivima u Retfali i Hrastinu¹⁰⁹ (računske knjige, protokoli i dr.) a manjim u ostalim institucijama (zapisnici koji se čuvaju u Budimpešti i u Novom Sadu).¹¹⁰ Koristeći navedenu građu donekle se može rekonstruirati proces izgradnje reformiranih crkvi (posebice u Retfali i Hrastinu) te njihov umjetnički značaj i u kontekstu širem od isključivo istočnoslavonskoga. Reformirana je crkva bila stvaratelj najvažnijih izvora na kojima se temelji ovaj rad, a u ranonovovjekovom je razdoblju predstavljala i najvažniju instituciju u analiziranim naseljima (u neku ruku i jedinu postojeću instituciju u samim naseljima), i bila je vrlo značajan čimbenik društvenoga života. Već je ranije navedeno da je reformirana crkva u analiziranim naseljima vodila evidencije matičnih knjiga, a reformirani su župnici i provodili činove krštenja, vjenčanja i sahrana. Stoga je nužno detaljnije prikazati i djelovanje reformirane crkve u navedenim naseljima, u mjeri u kojoj to izvori omogućavaju. Kao što će i kasnije biti pojašnjeno, vjerojatno su svoj nacionalni identitet Mađari u analiziranim naseljima uspjeli i održati u ranom novom vijeku jer nisu imali naročito velikih interferencija s pripadnicima obližnjih različitih vjerskih zajednica (koji su usto bili i drugih narodnosti). Na određeni su način nacionalno-vjerske, ali zemljopisne te društvene i gospodarske značajke stanovništva međusobno uvjetovane i isprepletene te ih je zbog lakše kontekstualizacije demografskih pokazatelja potrebno prikazati u ovom radu. Pored toga, povijest analiziranih četiriju naselja u ranom novom vijeku u hrvatskoj je historiografiji praktično nepoznata, a slabo je poznata i u suvremenoj mađarskoj historiografiji, i zbog tih se razloga u ovom poglavlju ona nešto opširnije prikazuje.

¹⁰⁹ ARŽR, Számadáskönyv 1777-1790.; ARŽR, Jegyzőkönyv 1790-1828.; ARŽH Számadáskönyv 1789-1818; ARŽH Jegyzőkönyv 1809-1840.

¹¹⁰ RLB A1a1; BMSNS; PPIV2511

2.1. ZEMLJOPISNI SMJEŠTAJ I ZNAČAJKE U 18. STOLJEĆU

Hrastin, Korođ, Laslovo i Retfala naselja su smještena u jugoistočnoj slavonskoj Podravini, u osječkom kraju. Hrastin, Laslovo i Korođ smješteni su na lijevoj obali rijeke Vuke, a Retfala na desnoj obali rijeke Drave. Hrastin, Laslovo i Korođ udaljeni su petnaestak kilometara (zračne linije) južno od grada Osijeka, a Retfala je danas zapadno osječko naselje, udaljeno oko tri kilometra (zračne linije) od središta osječkoga Gornjega grada. Značajan utjecaj na demografske pokazatelje ima i zemljopisni smještaj i okruženje pojedinoga naselja, stoga je u ovom poglavlju i tome gledištu posvećena određena pozornost, prvenstveno na temelju austrijskih vojnih zemljovida izrađenih u prvom dijelu osamdesetih godina 18. stoljeća.¹¹¹

2.1.1. Hrastin

Jozeffinska izmjera Virovitičke i Srijemske županije obavljena je između 1781. i 1783. godine i karte nastale kao posljedica te izmjere prve su topografske karte istočne Slavonije. Rađene su u mjerilu 1:28.000, a dovršene su 1782. godine pod vodstvom pukovnika Michaela Jeneya (1719.-1797.).¹¹² Mnogo se podataka može iščitati iz navedenih zemljovida. Primjerice, činjenica da se Hrastin nalazio posebno izoliran od važnijih putova, posebice najbližega poštansko-komercijalnoga puta koji je prolazio nedaleko Čepina. Putovi koji su vodili do Hrastina sa sjeveroistoka i jugoistoka bile su samo jednostavne "poljske" pješačke staze koje su išle kroz močvaru, a samo je južni ulaz u Hrastin bio omogućen drvenim mostom i prema Dopsinu i Koprivni bio je širine konjske staze. Izoliranosti je Hrastina pridonosila i činjenica da se nalazio na samom južnom rubu Virovitičke županije, slično kao i obližnje Laslovo.

Glavna i jedina ulica tj. cesta u Hrastinu protezala se u smjeru sjever-jug (odnosno, preciznije, sjever-sjeveroistok – jug-jugozapad), a ucrtano je 19 kuća (građevina) sa zapadne strane ceste i 17 kuća s istočne strane ceste, dakle ukupno 36 kuća (građevina). Ipak, te podatke ne treba uzimati potpuno pouzdanima, budući da zbog mjerila nisu mogle sve

¹¹¹ Edicija *Hrvatska na tajnim zemljovidima 18. i 19. stoljeća*. Svenci *Virovitička županija i Srijemska županija*., Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2001-2002. Za određene dodatne pojedinosti o zemljopisnim značajkama osamdesetih godina 18. stoljeća pogledati i: Stjepan Sršan, *Kotar Osijek 1786.*, Državni arhiv u Osijeku, Osijek, 2002.

¹¹² *Hrvatska na tajnim zemljovidima 18. i 19. stoljeća*, *Virovitička županija*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2002.

građevine biti ucrtane, a kako je glavna namjena zemljovida bila vojna, bilo je bitno istaknuti morfološke i funkcionalne strukture naselja.¹¹³

Budući da se sjeverno i istočno od Hrastina prostirala močvara *Kologyvar*, naselje nije imalo mnogo oranica. Najšire je područje pod oranicama prema sjeveroistoku od granice sela bilo samo 1 km, nakon čega je već započinjala močvara, a najuže svega 400 m od močvare prema sjeveroistoku, zapadu i jugu. Na jugu se nije prostirala močvara nego je selo od ostalog područja odvajala rijeka Vuka. Zbog toga se slobodno može reći da se Hrastin nalazio na otoku, površine otprilike 1,4 km² (otok je u prosjeku širok 1 km, a dugačak 1,4 km) ili 100 hektara.

Jedini toponim napisan na "hrastinskom otoku" izuzev samoga imena sela bio je *Keurus* koji je bio napisan na sjevernom dijelu toga otoka. Vjerojatno se izvorno radilo o mađarskoj riječi *körös* (kružni) budući da je prema svome obliku "Kologyvar" i dobio ime – "*körös vár*" (mađ. kružni grad/gradina). Na hrastinskom se otoku taj toponim nazivao *körös* vjerojatno iz razloga što se nalazio sjeverno od samoga naselja, odnosno u smjeru prema spomenutoj kolodvorskoj gradini.

Izvan "hrastinskoga otoka", tj. zapadno od njega prostirala se velika livada ili pašnjak koji je sežao sve do Dopsina. Taj je pašnjak bio 3 km dugačak i 1 km širok, dakle iznosio je oko 300 hektara površine. Na njemu se nalazi upisano tri toponima – od sjevera prema jugu – *Pomocsine*, *Megia* i *Ivanovcze*. *Megia* se nalazi upisano otprilike po sredini navedene livade te je vjerojatno ondje i bila granica između livada koje su koristili mještani Dopsina odnosno Hrastina. Dakle, Hrastinu je pripadalo vjerojatno oko 150 hektara livada, s tim da je njihova, južna strana tih livada bila manje "čista" od raslinja i drveća u odnosu na sjevernu stranu. Toponim *Ivanovcze* nedvojbeno ukazuje na srednjovjekovno naselje toga imena koje se nalazilo na tom području. Još zapadnije od te livade nalazio se rukavac Vuke koji je također sa svih strana omeđivao kopno. Na tom se području nalazilo dva toponima – od sjevera prema jugu – *Somogy* i *Adda*. Na području *Somogya* uglavnom se nalazila gusta šuma, prema jugu nešto malo oranica pomiješanih sa šumom. Otprilike na pola puta između *Somogya* i *Adda*, na zapadnoj strani, nalazio se vinograd površine 350 m². Južno od toga ponovno se nastavlja šuma koja je na području gdje je napisan toponim *Adda* ispremiješana sa livadom.

Unutar toga rukavca Vuke nalazio se još jedan rukavac koji je kružno okruživao još jedan komad kopna potpuno obrastao šumom i na kojemu je zapisan toponim *Nutarska Adda*. Bio je površine otprilike 500 m².

¹¹³ Mirela Slukan-Altić, Razvoj i osobine habsburške vojne kartografije, u: *Hrvatska na tajnim zemljovidima 18. i 19. stoljeća, Virovitička županija*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2002., str. 13-14.

Južno od "hrastinskoga otoka" nalazilo se područje omeđeno rukavcima Vuke otprilike 2 km široko i 1 km dugačko. To je područje uglavnom bilo prekriveno oranicama, izuzev jednog manjeg područja otprilike 400 m širokog i 200 m dugačkog na kojemu su se nalazili povrtnjaci tj. tzv. kuhinjski vrtovi i djelomično šume koja na južnom dijelu toga područja još nije bila iskrčena.

Zapadno od "hrastinskog otoka" bio je odvojak močvare Palača koji se nazivao *Funts* (mađ. *furcsa* – čudan, neobičan). Između toga odvojka i glavnog dijela močvare nalazio se komad kopna izdvojen sa svih strana močvarom, dakle, također svojevrsan otok. Na sjevernom je dijelu toga otoka napisan toponim *Tolma*. U srednjem vijeku i tijekom osmanske vlasti na navedenom je području postojalo naselje Tolmány nastanjeno Mađarima,¹¹⁴ pa se zasigurno radilo o tome toponimu. Na južnome dijelu toga otoka pisao je toponim *Regu Harasti*, što bi u današnjem mađarskom pravopisu *Régi Haraszi* značilo Stari Hrastin. Tamo se nalazio put koji se račvao u dva odvojka od po 200 m, no bez vidljivoga cilja. Južno od toga račvanja nalazio se voćnjak površine oko 250 m². Gotovo je u potpunosti sigurno da se upravo na tom mjestu nalazio Hrastin za vrijeme Osmanlija, budući da i ostali izvori¹¹⁵ navode da je današnja lokacija Hrastina treća od njegova osnutka. Taj je otok bio relativno dugačak – oko 2 km, no uzak – od 200 m na sjeveru do 600 m na jugu i bio je, izuzev navedenoga voćnjaka, u cijelosti prekriven oranicama.

Južno od "starohrastinskoga otoka" nalazila se manja oranica površine 400 m², a zapadno i istočno od nje prostirala se šuma od po otprilike 100 hektara.

Otprilike 2 km južno od "starohrastinskog otoka", na desnoj obali rijeke Vuke nalazio se *Szarka Szigeth*, vjerojatno pustara koja je imala jedan manji drveni objekt i oko 50m² ograđenoga obora. *Szarka Szigeth* u doslovnom bi prijevodu s mađarskog jezika značilo *Otok svrake*, no izraz *szarka* se u mađarskom jeziku u podrugljivom značenju koristi za označavanje sitnoga lopova. Moguće je da se uistinu i radilo o određenom razbojničkom gnijezdu (možda i napuštenom?) budući da se i na putu neposredno pred ulazak na taj salaš nalazila određena prepreka. Osim toga, navedeni je objekt s istočne strane bio zaštićen rijekom Vukom, a sa svih ostalih šumom te je zasigurno predstavljao dobro sklonište. Nigdje dalje u literaturi nisam uspio pronaći taj toponim.

U tekstualnom opisu zemljovida navodi se da je Dopsin udaljen od Hrastina tričetvrt sata, a nepunih tričetvrt sata od Koprivne i Šljivoševaca. Dalje se navodi da je selo sasvim

¹¹⁴ *Popis sandžaka Požega 1579. godine*, Državni arhiv u Osijeku, Osijek, 2001.

¹¹⁵ Arhiv reformirane župe Hrastin (dalje; ARŽH), Protocollum; Tünde Zentai, *Drávaszög és Szlavónia*, Pečuh, 2012., str. 146.; Lábadí 2008. V. 3.; *A bizalom pecséte alatt*, 87.

opkoljeno barom i da nema nijedne solidne zgrade, nego da su sve, uključujući i crkvu, drvene. Zatim se navodi da je bara *Funtcs* samo nastavak kolodvorske bare koja leži vrlo blizu sela i preko koje je izgrađen drveni most. Funč se za suhoga vremena osušio tako da su stanovnici vrlo lošim putovima mogli doći do svojih polja na tzv. otoku Tolma. Ta je bara bila spojena s Vukom preko koje se nije moglo prijeći. Put za Dopsin i Koprivnu prelazio je preko drvenog mosta, širokog 7 koraka (6,5 m) i dugačkog 100 koraka (95 m). Bez njega se bara ne bi mogla prijeći zbog vrlo blatnjavog dna i u najsuše vrijeme, a u vlažno vrijeme duboku do 6 (2 m), pa i 8 stopa (2,5 m). Tlo tih putova je vrlo razmočeno, puno rupa, usko i njime se u suho doba moglo samo za nuždu voziti lakim kolima. Živež se iz Hrasina skladištila u Osijeku.¹¹⁶

Bara Kolodvar opisana je kao močvara u koju se ulijevaju vode iz svih okolnih bara i da iz nje nema daljnjega otjecanja te da je povezana s barom Palačom na istoku. U bari Kolodvar na otoku su se nalazile ruševine stare gradine Kollogyvar do koje se moglo doći u svako doba godine jedino lađama. Širina bare bila je sat vremena, a dužina dva sata. Nije imala strme obale, ali je imala muljevito dno. Za najvišeg vodostaja bila je duboka 2 do 2,5 hvata (oko 4-4,5 m) i nikada u potpunosti ne presuši.

Rijeka Vuka bila je gusto obrasla šašem i trskom i sama je sličila bari. Bila je široka 100 koraka, nije poplavlivala, imala je muljevito dno, nije imala strmovite obale, a bila je duboka, ovisno o vremenu, od dvije stope (pola metra) do najviše devet stopa (tri metra), a "ponekad tako presuši da se može prijeći pješice, no nikada tako da se može prijeći konjem ili kolima."¹¹⁷ Okolne su šume bile obrasle srednje visokim stablima koja su sasvim gusto bila pomiješana sa žbunjem.

Put iz Dopsina za osječke i đakovačke zemaljske ceste prema Čepinu prelazio je preko bare (kanala) Korpaš bez mostova koji je samo za najsušega vremena bio bez vode, no ostavljao je blatnjavo tlo koje je bilo razmočeno do stope (30 cm) u dubinu. Odatle do zemaljske ceste put je bio vrlo uske kolotečine, ispran, blatnjava tla, pun rupa i njime se moglo samo u najsuše doba proći lakim kolima. Sličan je put bio i za Hrašin.¹¹⁸

¹¹⁶ *Hrvatska na tajnim zemljovidima 18. i 19. stoljeća, Virovitička županija*, 258-259.

¹¹⁷ Isto.

¹¹⁸ Isto, 257-258.

2.1.2. Retfala

U tekstualnom opisu zamljovda Retfale piše da je "Retfala udaljena puni sat od Kravice, tričtvrt od tvrđave Osijek, dva i četvrt sata od Čepina. Retfala je ležala na zemaljskoj cesti iz Ugarske i Hrvatske za Osijek i dodiruje gornje predgrađe Osijeka (Gornja Varoš). U selu je postojala zidana crkvice te vlastelinska kuća. Tom se cestom u svako doba moglo proći svim kolima. Za loša vremena se ipak jako razmoči i postaje blatnjava i teška za vožnju. Jarak koji je tekao prema jugu imao je visoke obale, a u selu je bilo dva drvena mosta. Vode ima samo za jakih kiša i ili kada se poplavi područje koje leži u dubini zbog izlivena Drave. Csoszna Bara otječe plitkim jarkom, a neprohodna je samo za dugotrajno vlažnog vremena i nabujale vode, a ljeti se sasvim osuši."¹¹⁹

Jarak koji je tekao između Kravica i Retfale iz bare Chipach u niski poplavni teren na Dravi bio je premošćen dvama drvenim mostovima od kojih je most na zemaljskoj cesti za Retfalu bio u dobrom stanju.¹²⁰

U selo se moglo ući cestom sa zapada, pri čemu se s desne (južne) strane nalazilo groblje, ili s istočne strane, odakle se moralo ući preko drvenoga mosta. U selo se moglo ući i s juga, cestom iz Njemačke Retfale. Na zemljovidu je ucrtano 9 kuća na sjevernoj strani ulice, zapadno od crkve, a 4 kuće istočno od crkve. Zatim 4 kuće na južnoj strani ceste, pa slijedi križanje gdje se prema jugu (Njemačkoj Retfali) odvaja cesta i zatim 8 kuća istočno od toga križanja. Ukupno je ucrtano 25 kuća u Mađarskoj Retfali, a 40 kuća (građevina) u Njemačkoj Retfali. Ukupna je duljina glavne i jedine ceste u Mađarskoj Retfali bila oko 600 m. Ta se cesta protezala u smjeru zapad-istok. Iza kuća su se prostirali voćnjaci.

Sjeverno od Mađarske Retfale nalazila su se dva riječna otoka (ade) na Dravi, od kojih je veći bio dugačak čak oko 3,5 km, a širok od 50-ak m na zapadu do oko 500 m na središnjem dijelu. Do njega je vodila uska staza kojoj se jedan kraj račvao na zapadnom ulazu u Retfalu, a drugi na istočnome. Ta je staza prelazila preko uskog Dravskog rukavca koji je zapravo i tvorio tu adu. Na adi se nalazio pašnjak površine otprilike 400 x 250 m i šuma otprilike slične površine, a sve ostalo bile su oranice. Isključivo od oranica sastojala se i manja ada sjeverno od spomenute, površine otprilike 500 x 100 m. Na većoj adi zabilježena su i dva toponima: *Falu hely* i *Füzes*. Oblik *Falu hely* zabilježen je i kod ostalih mađarskih naselja i ukazuje na lokalitet gdje se ranije mjesto nalazilo, u srednjemu vijeku, ili za vrijeme osmanske vlasti (mađ. mjesto sela). Taj je toponim zabilježen na adi upravo na području između pašnjaka i šume. *Füzes* pak znači vrbik, odnosno kraj obrastao stablima vrbe.

¹¹⁹ Isto, 228-229.

¹²⁰ Isto.

Južno od retfalačke ade, a zapadno od naselja Mađarske Retfale prostirala se manja močvara, dužine oko 750 m, a širine oko 250 m. Odmah južno od te močvare prolazio je zemaljski put od Osijeka prema Petrijevcima, no budući da se put nalazio na uzvisini, nije postojala opasnost od plavljenja puta. Južno i oko toga puta nalazilo se oko 100 hektara oranice, od čega je polovica iskrčena u 18. stoljeću budući da je jasno označeno gdje se sve ranije šuma prostirala. Južno od navedenoga područja i dalje se prostirala prostrana gusta šuma. Istočno od te šume nalazile su se livade i oranice, no budući da su se one nalazile u neposrednoj blizini Njemačke Retfale, vjerojatno su ih njezini stanovnici i obrađivali.

2.1.3. Korođ

Naselje Korođ više je puta mijenjalo svoju lokaciju. Prilikom oslobođenja od Osmanlija 1697. godine zabilježeno je da se ranije naselje imena Korođ nalazilo na lokaciji Faluhely nedaleko današnjeg naselja, kod današnjeg toponima *Faluhely* (mađ. Mjesto sela). Naselje koje se nalazilo na tom mjestu Osmanlije su prilikom povlačenja iz Slavonije 1687. godine spalili i u potpunosti sraznili sa zemljom. Od te se lokacije naselje Korođ premjestilo na današnju na samome kraju 17. stoljeća. Toponim ranije zabilježen na lokaciji današnjeg naselja Korođ bio je *Körömcse*.¹²¹

Korođ je 1783. godine bio sat i četvrt udaljen od Markušice, nepunih tričetvrt sata od Antina, sat i četvrt od Tordinaca, dva sata od Bobote. Korođ je ležao uz baru Palača, imao kamenu crkvu i nije bio na ravnom položaju. Palača se ni u koje doba godine nije mogla prijeći pješice. U šumi Szolonya raslo je srednje visoko drveće i sasvim je rijetko bila prorasla žbunjem. Put za Markušicu prelazio je rijeku Vuku drvenim mostom dugim 200 koraka, a širokim 8 koraka. Zbog glibljiva tla put je u vlažno doba jako razmekšan i otežano prolazan, pa je uporabljiv samo za laka kola. Ostali putovi za Antin, Tordince i Bobotu također imaju glibljivo tlo, ali brzo se suše te za suha vremena postaju uporabljivi i za teška i za laka kola. Živež se prevozila u Osijek.¹²²

U tekstualnom opisu zemljovida opisuju se sela Slivosevcze (Šljivoševci) i Bestin (Beštin) koja su se nalazila između Koprivne i Laslova, ali u vrijeme izrade kopija zemljovida nisu više postojala. Šljivoševci su se nalazili četvrt sata od Koprivne, a pola sata od Beština, nisu imali čvrstih građevina, a bili su okruženi šumom sa svih strana. Putevi su imali vrlo razmekšano tlo, bili su uski i upotrebljivi samo za laka kola u suho doba. Vuka je bila obrasla u trsku i šaš te se samo mjestimično mogla otežano prijeći malim čamcem. Imala je 4-5 stopa

¹²¹ K. Lábad, *Egyházak Alsó-Baranyában és Szlavóniában*, 180.

¹²² *Hrvatska na tajnim zemljovidima 18. i 19. stoljeća, Srijemska županija*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2001., str. 73.

visoku obalu (oko 1,5 metar) i vrlo muljevito tlo. Za stabilnog vremena bila je duboka 4-5 stopa, a širine do 200 koraka te se "nikada ne može prijeći." Šuma je bila visoka i gusto obrasla žbunjem te se nije mogla proći konjicom.¹²³

Beštin je bio udaljen pola sata od Šljivoševaca, pola sata od Laslova, sat od Markušice, dva i tričetvrt sata od Mrzovića, četiri i pol sata od Osijeka, dva i četvrt sata od Kešinaca. Vuka je na njegovom području bila zarasla u visoku travu, a šuma oko Beština s južne, zapadne i sjeverne strane bila je visoka i zarasla u gusto žbunje. Bezimena bara povezana s rijekom na sjeveru dio je velikog Kolođevca. Njome se rijeka pri bujanju izliva u Kolođevac. Pri opadanju Vuke za dugotrajne suše ona se isuši te ju se može prijeći. Iz Vuke kroz tu baru istječe bezimeni kanal i spaja se s barom Palača. Zbog muljevitog se dna taj kanal može prijeći samo na putu od Osijeka za Laslovo. Na mjestu gdje presijeca baru dublji je od nje za 3 do 4 stope (oko 1 m), širok je 40 do 70 koraka, dubok 4 do 8 stopa (1-2,5 m), ima strme i blatne obale. S te se strane rijeke Vuke jugoistočno nalazi jednaki kanal kroz koji se nabujala rijeka izliva većinom u šumu i poplavljuje ju. Kod utoka u Vuku taj je kanal 100 koraka širok, dubok kao i Vuka i ima jednako blatno dno. Nakon nepunih četvrt sata gubi se na mjestu gdje se razliva u poplavu. Od poplave u šumi mjestimično preostaju blatne površine raznih imena koje presušuju dugo nakon njezina povlačenja. Svi ostali ovdašnji putevi cijelom duljinom imaju vrlo razmekšano i blatno tlo, uglavnom budu poplavljani te su samo u najsuše doba uporabljivi za laka vozila. Živež se odavde može prevoziti u Đakovo i Osijek.¹²⁴

Korođ je bio jedini od navedenih sela koji se nalazio u Srijemskoj županiji i to na njezinom samom sjeverozapadu. Granica između Virovitičke i Srijemske županije slijedila je sredinu toka rijeke Vuke sve do iza Laslova. Nakon toga bez geografskog kriterija usmjeravala se prema sjeveroistoku točno između Laslova i Korođa. Zbog toga se može naslutiti da je granica povučena namjerno politički, da se razdvoji kontinuitet mađarskih ili kalvinskih naselja u Virovitičkoj županiji.¹²⁵

Sjeverno od Korođa prostirala se močvara Palača, a južno i istočno od Korođa prostirale su se oranice. Korođ je u usporedbi s Laslovom, Hrastinom i Retfalom imao razmjerno najveću površinu oranica.

¹²³ Isto.

¹²⁴ *Hrvatska na tajnim zemljovidima 18. i 19. stoljeća, Srijemska županija*, 71-72.

¹²⁵ Stvaranjem Kraljevine SHS primjenom istoga principa upravo između navedenih naselja kolonizirano je srpsko dobrovoljačko stanovništvo iz Prvoga svjetskoga rata ("solunaši") i osnovano selo Palača. Bencze, Sándor, Kel, József, *Kórógyi Tükör*, 1. rész, Beli Manastir, 2009.

Korođ je imao 5 ulica. U najsjevernijoj, koja se protezala u smjeru zapad-istok bilo je 13 kuća (sjeverno od crkve prema močvari), u ulici južno paralelno s njom nalazilo se 11 kuća. U 'glavnoj' ulici, koja se protezala u smjeru sjever-jug i koja je vodila prema Antinu bilo je 13 kuća sa zapadne strane i 5 kuća s istočne strane. U ulici paralelnoj s njom na istoku bilo je 8 kuća. U ulici koja je sjekla glavnu pod pravim kutem sa zapada bilo je 2 kuće. Ukupno je dakle ucrtano 52 kuće (građevine) te crkva. Vjerojatno je Korođ bio jedini od analiziranih kalvinskih sela kojemu su bile točno ucrtane sve kuće. U ostalima to nije bilo moguće zbog toga što su se prostirali na manjem području (Hrastin i Laslovo na pravim otocima) te su kuće bile bliže jedna drugoj. Iako je i Korođ na navedenoj karti bio "ušoren" odnosno imao je formirane ulice, sasvim je razvidna njegova ranija srednjovjekovna struktura naselja (kao i kod Laslova) te da su ulice ili putovi pokušavali "pohvatati" logiku građenja kuća, a ne kao u primjerice Hrastinu i Mađarskoj Retfali gdje su kuće pravocrtno raspoređene uz obje strane ceste.

Oko samog sela Korođa, odnosno iza kuća stanovnika protezalo se oko 200 m voćnjaka. Na 600 m istočno od Korođa nalazio se također voćnjak oko 250 m², a istočno od njega i vinogradi površine oko 200 m². Istočno od navedenoga nalazile su se isključivo oranice, najmanje oko 200 hektara oranica (do Tordinaca je bilo više od 4 km puta). Zapadno od Korođa protezao se sloj livada širok oko 200 m koji je vjerojatno nastao krčenjem šume *Szollonya* koja se nalazila zapadnije od te livade, pa do rijeke Vuke. Rijeka Vuka bila je 2 km zapadno od Korođa. *Szalonna* na mađarskom jeziku znači slanina, pa je to moguća etimologija te riječi slično kao što u hrvatskom jeziku žirovanje označava uzgoj svinja koji se temelji na šumskoj ispaši. Ta je šuma bila površine oko 750 m². Livada koja se nalazila između *Szollonye* i Korođa nosila je toponim *Ides Fallau* što bi u suvremenom mađarskom pravopisu bilo *Édes Falva* (mađ. drago/slatko selo), što je bio naziv srednjovjekovnoga sela koje je stajalo otprilike na tom području.¹²⁶

Korođ je od Antina na jugu bio udaljen oko 2 km i između ta dva sela protezalo se oko 100 hektara oranica. Postojalo je i oko 40 hektara livada usred oranica između Korođa i Antina.

¹²⁶ Pál Engel, *Magyar középkori adattár*, Budapest, 2001. (PC-CD ROM)

2.1.4. Laslovo

U 18. stoljeću Laslovo je bilo okruženo močvarom Palačom sa sjeverne i istočne strane, a rijekom Vukom s južne i zapadne, tako da se smatralo da selo leži na otoku. Unutar naselja ucrtana je građevina crkve i 21 kuće. Močvara Palača u okolici Laslova bila je prosječne dubine između tri i četiri metra, bila je blatnjavoga dna i "nezamjetne obale", tako da je bila neprohodna tijekom svih godišnjih doba.¹²⁷ Upravo je neposredno jugoistočno od Laslova rijeka Vuka kanalom bila povezana s močvarom. Taj je kanal bio dubine otprilike jednoga i pol metra, nikada nije presušivao, a obale su mu bile od pola metra do metra više od razine vode. Ovisno o vodostaju Vuke, godišnjemu dobu i padalinama, kanalom je tekla voda iz Vuke u Palaču ili iz Palače u Vuku. Osim opisanoga kanala, postojao je još jedan, vrlo sličan, sjeverozapadno od sela, međutim on je bio napunjen samo u vrijeme poplave. Preko njega je postojao drveni most dugačak sedamdeset i osam i širok oko pet metara koji je predstavljao jedini ulaz i izlaz za selo. Na taj se most nastavljao put koji je vodio prema rijeci Vuki, preko koje je također postojao drveni most, dug stotinu i osamdeset i širok sedam metara. Na zemljovidu se može vidjeti da se s druge strane toga mosta (južno od Vuke) nalazila građevina, za koju tekstualni opis zemljovida navodi da je to bila gostionica, izgrađena isključivo od drva.¹²⁸ Na tome se mjestu put granao prema zapadu (za Čepin i Osijek) te jugu (za Beštin i Vinkovce), a oba su bila jednako loše kakvoće; cijelom su duljinom prolazili livadama i "mekim tlom" i bili prohodni za teško natovarena kola samo za najveće suše. U takva rijetka vremena do Osijeka je trebalo pješaćiti četiri sata i petnaest minuta, a do obližnjega Beština pola sata. Tijekom većine ostalih vremenskih prilika promet je bio znatno otežan zahvaljujući brojnim i velikim barama vode koje su stajale na putu. Južno od Laslova nalazila se i šuma Polovja za koju tekstualni opis zemljovida navodi da je bila obrasla većinom visokim stablima, a da se tek ponegdje nalazilo žbunje tako da je bila prohodna za konjicu i izvan putova.¹²⁹ Južno od "otoka" na kojemu se nalazilo samo naselje Laslovo, nalazio se još jedan "otok" okružen sa zapadne, južne i istočne strane Vukom, a sjeveroistočne močvarom Palačom. Na tome su se otoku nalazili vinogradi i voćnjaci. Nešto vinograda nalazilo se i sjeverno od naselja Laslova, preko drvenoga mosta koji je vodio prema Osijeku.

¹²⁷ *Hrvatska na tajnim zemljovidima 18. i 19. stoljeća, Virovitička županija*, 300-301.

¹²⁸ Isto.

¹²⁹ Isto.

Zemljovid Hrastina, Laslova, Korođa i Retfale s početka osamdesetih godina 18. stoljeća ukazuju na nekoliko bitnih čimbenika. Kao prvo, ta su naselja zahvaljujući svom zemljopisnom položaju bila vrlo dobro zaštićena od mogućih neprijatelja i neželjenih pridošlaca. Hrastin i Laslovo i doslovno su bili naselja na "otocima", a Korođ na svojevrsnom poluotoku koji su formirali rijeka Vuka i močvara Palača. Upravo taj zaštićeni zemljopisni položaj vjerojatno je bio razlog zbog kojeg su mještani odabrali upravo te lokacije za formiranje naselja nakon lošeg iskustva s pustošenjima u osmanlijsko-austrijskim ratovima krajem 17. stoljeća. Ta je značajka ostala prisutna i početkom 19. stoljeća, pa tako 16. svibnja 1800. godine Antun Josip Turković, župnik crkve sv. Mihovila u osječkoj Tvrđi u župnoj spomenici piše da je posjetio Laslovo, Koprivnu i Hrastin te pritom navodi 'uz opasnost po život, jer sam morao prijeći pet dubokih graba.'¹³⁰

Pored već navedenoga, močvara Palača i rijeka Vuka koja je bila iznimno meandrirana na potezu od Hrastina, preko Laslova do Korođa, sasvim je vjerojatno često plavila te područje uz nju nije bilo poljoprivredno obrađeno nego su ga pokrivala guste šume. Te su šume vjerojatno obilovale divljači koju su moguće mještani i lovili za dodatan izvor hrane. Jednako tako, i u matičnim knjigama zabilježeno je na nekoliko mjesta da su mještani poginuli prilikom ispadanja iz čamaca dok su ribarili na Vuki, Dravi ili Palači, tako da je i ribarstvo predstavljalo dodatan izvor za prehranu.

Spomenute šume su zasigurno korištene kao izvor ogrjevnog drveta, ali i građevinskoga materijala za izradu stambenih i pomoćnih objekata i namještaja. Plodna "navodnjavana" odnosno plavljena zemlja također je omogućavala dobru mogućnost za proizvodnju hrane. Da su stanovnici barem djelomično iskorištavali spomenute poljoprivredne potencijale svjedoči činjenica da je u cijelom analiziranom razdoblju u matičnim knjigama, u drugoj polovici 18. stoljeća i prvoj trećini 19. stoljeća, svega jedan dječak "umro od gladi", a da epidemije gladi uopće nisu zabilježene. Pored toga, svako je naselje imalo i vlastite vinograde, koje su mještani podizali i koristili, zajedno uz zemljište koje su inače bili obvezni obrađivati. Tako je u jednom je slučaju u matičnim knjigama zabilježeno da je jedan mještatinin preminuo od pretjeranog uživanja rakije, što potvrđuje pretpostavku i uvriježeno mišljenje da ni plodovi voćnjaka nisu korišteni isključivo u prehrambene svrhe, nego i za proizvodnju alkoholnih pića.

Iako su naselja bila relativno zemljopisno izolirana, nisu se nalazili predaleko od urbanoga središta, odnosno Osijeka. Ipak, močvara je predstavljala i "dom" brojnim

¹³⁰ Stjepan Sršan, *Osječki ljetopisi*, Povijesni arhiv u Osijeku, Osijek, 1993., str. 267.

životinjskim vrstama koje su stanovnici smatrali štetočinama (kukcima i glodavcima) i koje su mogle širiti razne zarazne bolesti (poglavito malariju) ili su im pak predstavljali prijetnju po sigurnost (gmazovi). Nadalje, poznato je da je za život ljudi nezdrav i "močvarni zrak", odnosno močvarni plin koji nastaje truljenjem organskih tvari bez pristupa zraku, što se događalo na dnu močvara, a zatim je isparavalo.¹³¹ Možda bi se moglo zaključiti kako su se pozitivni i negativni čimbenici života uz močvarno područje uzajamno poništili, budući da u matičnim knjigama nije primjetno značajnije veće ili manje odstupanje u broju preminulih nego što je bilo karakteristično za ostale hrvatske ili mađarske kontinentalne krajeve.¹³²

2.2. ETIMOLOGIJA IMENA NASELJA

Laslovo je dobilo ime prema zaštitniku seoske crkve, svetome Ladislavu I. Arpadoviću (1040.-1095.) (mađ. I. (Szent) László Árpád-házi), ugarskome kralju od 1077. godine do smrti. Osobita mu je zasluga podupiranje kršćanstva u mladoj ugarskoj državi, a između ostaloga, osnovao je i biskupiju u Zagrebu 1094. godine. Kanoniziran je za svetca 1192. godine, a osobito je štovan u Mađarskoj i općenito među Mađarima, pa tako postoji više mjesta koja u svome nazivu nose ime svetoga Ladislava. Osim istoimenih mjesta (Szentlászló) u Sloveniji, Mađarskoj i Rumunjskoj (u Transilvaniji), u Mađarskoj još uvijek postoje Pusztaszentlászló i Zalaszentlászló (u županiji Zala), Bakonyszentlászló (u županiji Veszprém), Pilisszentlászló i Vácszentlászló (u županiji Pest), Mátraszentlászló (u županiji Heves), Bükk-szentlászló (u Borsod-Abaúj-Zemplén županiji) te Jászszerpuszt (u Jász-Nagykun-Szolnok županiji).¹³³

Postoji više inačica imena Laslova; 1404. godine zabilježeno je u obliku *Zenthlaszlo*, u pap. kol. zapisima stoji *Sanctus Ladislaus*,¹³⁴ u popisu tijekom turske okupacije *Sen Laslo*,¹³⁵ nakon oslobođenja od Turaka naziva se *Szent-Laszlo*¹³⁶ i *sanctus Lasslo* (na latinskom),¹³⁷ a 1786. godine zabilježeno je da se selo na jezicima koji se upotrebljavaju u županiji, odnosno na latinskom, mađarskom i hrvatskom, zove *Szent-Laszlo*, a na njemačkom *Sant Laszlo*.¹³⁸ Očito je da se svuda radi o istoj inačici izvornoga mađarskog imena, a najviše je

¹³¹ Eni Generalić, Močvarni plin, u: *Englesko-hrvatski kemijski rječnik i grosar*, KTF, Split, 2015.

¹³² O navedenoj tvrdnji pogledati detaljnije u poglavlju o uzrocima smrti kod analize matičnih knjiga umrlih.

¹³³ *Pannon Enciklopédia – Magyarország földje*, Budapest, 1997.

¹³⁴ J. Bosendorfer, *Crtice iz slavonske povijesti*, 222.

¹³⁵ *Popis sandžaka Požega 1579. godine*, Državni arhiv u Osijeku, Osijek, 2001., 242.

¹³⁶ T. Smičiklas, *Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije* (II. dio), 89.

¹³⁷ Isto, 89.

¹³⁸ S. Sršan, *Kotar Osijek 1786.*, 179.

izmijenjena hrvatska inačica, koja bi u doslovnome prijevodu trebala glasiti *Sveti Ladislav*, budući da postoji hrvatska inačica imena *László*. Hrvatska je inačica *Szentlászló*a nastala sufiksalsnom tvorbom posvojnih pridjeva, uobičajenom za okolno područje (Ernestinovo, Borovo, Ivankovo i sl.) i transliteracijom u hrvatski slovni sustav (mađarsko *á* je hrvatsko *a*, mađarsko *sz* istovjetno je hrvatskome *s*, a mađarsko *ó* slično je hrvatskome *o*).¹³⁹

*

Rétfalu (mađ. *rét* – močvara, rit; *falu* – selo) doslovno znači *Selo u ritu*. Jasnije je da je selo tako imenovano zahvaljujući svom zemljopisnom smještaju i neposrednoj blizini rijeke Drave koja je utjecala na to da zemljište oko sela bude često poplavljeno.

Naselje imena *Rétfalu* nalazi se i u današnjoj Austriji, a sve do kraja Prvoga svjetskog rata bilo je sastavni dio županije Sopron, dakle, uže mađarske odnosno ugarske države. Danas se naziva Wiesen, nalazi se u austrijskom Gradišću, a lokalna austrijska mađarska nacionalna manjina i dalje naziva nazivom *Rétfalu*. Gradišćanski Hrvati naselje nazivaju *Bizmet*. Još jedno naselje imena *Rétfalu* nalazi se u današnjem austrijskom Gradišću – na mađarskom se jeziku danas naziva *Újrétfalu*, a na njemačkom *Wiesfleck*.¹⁴⁰ Prije Prvoga svjetskoga rata također se nalazilo u sastavu povijesne Ugarske, unutar županije Vas (hrv. Željezo).

Primjetno je i da su toponimi oko naselja Retfala slični/analogni onima koji se nalaze oko Korođa i Laslova, npr. *Faluhely* (mađ. Mjesto sela, moguće mjesto gdje se Retfala ranije nalazila), *Fuzes*, *Petrus Bara* (*Petrus* je oblik imena prvotne srednjovjekovne lokacije Retfale).¹⁴¹

*

Naselje Korođ tj. *Kórógy* mnogo je specifičnije za razliku od Hrastina, Laslova i Retfale. Niti jedno naselje u suvremenoj Mađarskoj ili bilo kojoj drugoj zemlji gdje žive Mađari u Karpatskom bazenu ne nosi ni približno sličan naziv. U srednjem vijeku je doduše postojalo selo imena *Kórógy*; po prvi puta se spominje u srednjovjekovnim ispravama u obliku *Kourongy* 1213. godine kao posjed obitelji Csolt.¹⁴² Danas se u blizini toga sela opustjeloga tijekom ratova s Osmanlijama nalazi gradić Szilásgysomlyó (danas se nalazi u Rumunjskoj, rumunjski naziv je Simleu Silvaniei), s vrlo značajnim udjelom mađarske manjine.

¹³⁹ Navedena etimologija imena Laslovo navedena je i u: Denis Njari, *Laslovo*, Osijek, 2010., str. 14-15.

¹⁴⁰ *Pannon Enciklopédia – Magyarország földje*, Budapest, 1997.

¹⁴¹ Više o Retfali u: Ervin Marczi, *Magyarréta. Adatok a falu történetéhez.*, Népkör, Osijek, 2004.

¹⁴² György Györffy

Osim navedenoga, postoji i manji potok naziva *Kórógy* te u obliku *Kórógy-ér*, koji se nalazi u današnjoj mađarskoj županiji Szentes.

U svakom slučaju, Korod je preuzeo ime od srednjovjekovne plemićke obitelji *Kórógy* koja je tijekom svoga najprosperitetnijega razdoblja gospodarila čak i samim gradom Osijekom. Otprilike dva kilometra zapadno od današnjeg sela Ivanovca nalaze se i ruševine srednjovjekovne utvrde koja se nazivala *Kórógyvár*, a današnje je okolno (hrvatsko) stanovništvo naziva *Korođvar*, *Kolođvar* ili jednostavno *Zidine*. Ta se utvrda u srednjovjekovnim ispravama po prvi puta spominje 1290. godine, a vjerojatno je podignuta nešto ranije, do sredine 13. stoljeća, kao tvrđava za obranu protiv tatarske provale. O nekadašnjoj monumentalnosti utvrde svjedoči činjenica da su zidovi fragmentarno sačuvane središnje kule mjestimice još uvijek debele 2,5 metra. Budući da je i sama tvrđava konstruirana u kružnom tlocrtu promjera četrdesetak metara (mađ. *kör*, *korong* – krug) prevladava mišljenje da je i sama plemićka obitelj koja je njome vladala prozvana *Kórógyi* (mađ. "oni koji su iz koronga/kruga"). S druge strane, postoji i teorija da je izraz *kórógy* bliži mađarskoj riječi *kóró* koja znači *korov*. U svakom slučaju, *Kórógyvár* je već 1536. godine zapuštena i ruševna utvrda. U srednjem je vijeku barem tijekom određenoga razdoblja utvrda korištena za stanovanje, o čemu svjedoče arheološki nalazi pećnjaka gotičkoga stila.¹⁴³ Čak i nakon pada Osijeka utvrda *Kórógyvár* je i dalje odolijevala osmanlijskim napadima zahvaljujući svom močvarnom okruženju. Iza neuspješnog Katzianerovog pohoda ostalo je osam topova koje je preuzela osmanska vojska. No, upravo su branitelji *kórógyvárske* utvrde presreli osmansku vojsku i povratili nekoliko topova. Zapovjednik utvrde Franjo Zay Ferdinand rezignirano je ustvrdio da su uslijed nedostatka "hrane, praha i olova" prisiljeni napustiti utvrdu, a to su najkasnije 1537. godine i učinili.¹⁴⁴ Osmanlije utvrdu nisu ni koristili ni obnavljali, tako da je već u popisima 1697. godine popisana kao ruševina. Utvrda je inače predmet i brojnih legendi stanovnika Hrastina, Laslova, Koroda i Retfale, o čemu je detaljnije pisala Olga Penavin. U nekim od tih legendi stanovnici *Kórógyvár* nazivaju *Kigyóvár* odnosno "Zmijski grad" zbog brojnih zmija koje su se uslijed napuštenosti od ljudi i močvarnoga okruženja ondje lijegale. O njihovome porijeklu lokalna legenda kaže da je Filip Korodski pobjegao iz *Kórógyvára* jer nije mogao podnijeti mnoštvo zmija u okruženju. No kako je njegova utvrda sadržavala mnogo blaga, vlastitu je kći zazidao u kulu da mu čuva to blago. Ona se nakon određenoga vremena pretvorila u poludjevojku-poluzmiju, s gornjim

¹⁴³ Branko Nadilo, Ravničarske utvrde između Drave i Save u istočnoj Slavoniji, u: *Grđevinar*, br. 57., 2005., str. 445-446.

¹⁴⁴ Isto.

dijelom tijela žene na koji se nastavljao zmijski rep. Roditelji su plašili djecu pričom da se ona hranila radoznom djecom koju bi privukla mističnost utvrde. Djecu bi zadavila svojom dugom kosom, a privukla pjesmom. Samo stanovništvo izbjegavalo je kretati se u blizini te utvrde, iako su ispleli i legendu da ona krije sedam sanduka zlata baruna Franje Trenka koji ih je ondje pohranio nakon pljačkaških pohoda u ratovima za austrijsku baštinu. Kao stanovnik i čuvar utvrde čak se spominjao i mitski grifon te podzemni tunel koji je vodio od Kórógyvára do osječkih katakombi.¹⁴⁵

*

Ime Hrastin moguće je da dolazi od hrvatskoga imena za drvo hrasta, no vjerojatnije je da dolazi od mađarske riječi *haraszt* koja može imati dva značenja; *suho lišće* ili, mnogo vjerojatnije, *paprati*. Paprati su naime biljke kojima za rast osobito pogoduju vlažna mjesta a upravo je takva bila okolica Hrastina u srednjovjekovlju i ranonovovjekovlju. Tünde Zentai navodi dodatno tumačenje imena u kojemu pojašnjava da se radi o "stablu johe tipa *haraszt* koje preferira vlažna tla", a da je kasnijom usmenom predajom imenom *haraszt* obuhvaćena bogata vegetacija močvarnoga kraja, preciznije biljke iz porodice *ökörfarkkóró* (lat. *Verbascum*).¹⁴⁶

Tablica 1.: Naselja s nazivom "Harashti" u Karpatskom bazenu¹⁴⁷

Naziv	Naziv na hrvatskom (ako postoji)	Država, današnji status	Županija	Prvi spomen
Abaújharashti	Chrastné (slovački)	Slovačka, selo	Kassa (Košice)	1357.
Csévharaszt	-	Mađarska, općina i selo	Pest (Peštanska)	1280.
Herencsény-Harashti	Harashti puszta (mađarski)	Mađarska, pustara (dio Herencsénya)	Nógrád	Prije 14. stoljeća (gotička crkva iz 14. st.)

¹⁴⁵ Više o legendama i pričama slavonskih Mađara u: Olga Penavin, *Szlavóniai (kórógyi) szótár*, Nap Kiadó, 2000.

¹⁴⁶ Tünde Zentai, *Drávaszög és Szlavónia*, Pečuh, 2012., str. 145.

¹⁴⁷ *Pannon Enciklopédia – Magyarország földje*, Budapest, 1997.

Harasztifalu	Hrastina, Hrastovica	Mađarska, selo	Vas	1238.
Dunaharaszti	Harast, njem.	Mađarska, grad	Pest (Peštanska)	1229.
Egyházasharaszti	Rastince	Mađarska, selo	Baranya	1294.
Kerekharaszt	-	Mađarska, selo	Heves	
Koroncó-Haraszt	Haraszt (mađarski)	Mađarska, selo	Győr-Moson- Sopron	
Harasztkerék	Roteni (rumunjski)	Erdély (Rumunjska, Transilvanija)	Maros (Mureš)	1332.
Harasztos	Wahldorf (njemački); Calarași (rumunjski)	Erdély (Rumunjska), općina	Kolozs (Cluj)	1291.
Haraszti	Rastina	Délvidék (Vojvodina, Srbija), selo	Zapadnobački okrug	14. stoljeće
Haraszti	Hrastin	Slavonija (Hrvatska), selo	Osječko- baranjska	1430.
Ipolyharaszti	Chrastince (slovački)	Slovačka, selo	Besztercebányai (Banskobystricky)	1244.
Szentharaszt	Vinohrady nad Vahom; Svata Chrast (slovački); Vinohradi na Vahu (srpski)	Slovačka, općina i selo	Nagyszombati (Trnavska)	1113.

Postoji ukupno 14 naselja koja nose ime Haraszti, od kojih je 7 u današnjoj Mađarskoj, 3 u Slovačkoj, 2 u Rumunjskoj (Erdelju/Transilvaniji) i po 1 u Srbiji (Vojvodini) i Hrvatskoj (Slavoniji). Samo je jedno od tih naselja grad (Dunaharasti), jedno je postalo dio drugoga

(većeg) naselja (Herencsény-Haraszti), a ostalih 12 su seoska naselja.¹⁴⁸ Od tih 12 seoskih naselja nešto su veća i značajnija i danas, odnosno u statusu općine ukupno njih 3. Za 10 naselja uspio sam ustvrditi koje se godine po prvi puta spominju po prvi puta u pisanim izvorima i u svim je slučajevima riječ o srednjemu vijeku, u rasponu od 12. do 14. stoljeća, ponajviše u 13. stoljeću.¹⁴⁹ Jedino je za hrvatski Hrastin prvi datum spomena u 15. stoljeću.¹⁵⁰ Za još jedno naselje uspio sam doznati samo stoljeće prvoga spomena (Rastina u Vojvodini), a za Herencsény-Haraszti stoljeće prije kojega je naselje definitivno nastalo, budući da je tada već postojala gotička crkvice. U oba slučaja radi se o 14. stoljeću. Za dva naselja nisam ustanovio godinu nastanka budući da se radi o vrlo malim naseljima (Kerekharaszi i Koroncó-Haraszt), no sustavnijim istraživanjem, vjerojatno bi se i datum njihova prvog spomena mogao preciznije odrediti.

Osim što je toponim, oblik Haraszti i Haraszty vrlo je čest antroponim, točnije oblik prezimena u Mađarskoj. Vrlo je vjerojatno da je oblik prezimena nastao iz prvotnoga toponima, primjerice, István Haraszty vjerojatno je nastao kao oblik prezimena za Istvána (Stjepana) koji je bio iz Harasztina. Pritom je moguće naglasiti i da je u starijem mađarskom pravopisu u pravilu vrijedilo pravilo da se prezimena plemića pišu sa završetkom –y, a neplemića slovom –i, naravno, ako je prezime bilo takvoga oblika.¹⁵¹ Tako je István Haraszty vjerojatno bio plemić ili plemićkoga porijekla dok to István Haraszti sasvim vjerojatno nije bio.

Od poznatijih nositelja prezimena Haraszthy moguće je spomenuti Ágostona (1812-1869.), veleposjednika, pustolova, osnivača gradova i unapreditelja vinogradarstva u Kaliforniji (porijeklom vjerojatno iz Dunaharasztyja), zatim Lajosa (1881-1959.), pjesnika i novinara (porijeklom vjerojatno iz baranyskoga Egyházasharasztyja). Od prezimenjaka Haraszti poznatiji su Gyula (1858-1921), povjesničar književnosti (porijeklom iz Harasztosa), Sándor (1897-1982), novinar i političar (također porijeklom iz Baranye) i brojni drugi.¹⁵²

¹⁴⁸ *Pannon Enciklopédia – Magyarország földje*, Budapest, 1997.

¹⁴⁹ Podatci o prvom spomenu naselja u: Pál Engel, *Magyar középkori adattár*, Budapest, 2001. (PC-CD ROM)

¹⁵⁰ Pál Engel, *Valkóvármegye, Az Árpád-kori Magyarország*, sv. 5. (rukopis)

¹⁵¹ Mihály Hajdú, *Családnevek enciklopédiája*, Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2010.

¹⁵² Iván Nagy, *Magyarország családai: czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*, Budapest, 1965.

2.3. POLITIČKO-DRUŠTVENE I VOJNE PRILIKE U ISTOČNOJ SLAVONIJI U OSMANSKOM RAZDOBLJU

Opće političko-društvene i vojne prilike u Hrvatskoj i Slavoniji u ranom novom vijeku već su relativno dobro poznate i opisane u većini sinteza hrvatske povijesti,¹⁵³ stoga će ovdje te prilike biti iznesene samo u najosnovnijim crtama prema relevantnoj literaturi.¹⁵⁴ Naglasak je pritome posebice na događajima koji su se ili odvijali na prostoru Hrastina, Laslova, Korođa i Retfale u proučavanom razdoblju, ili je stanovništvo navedenih naselja sudjelovalo na neki način u tim događajima ili pak na događajima ili prilikama koje se posebno odnose na ta naselja ili njihovo stanovništvo.

Prilikom pohoda na Ugarsku 1526. godine, sultan Sulejman Veličanstveni brzo je napredovao kroz Srijem i Slavoniju. Dana 27. srpnja krenuo je iz Petrovaradina, već 8. kolovoza zauzeo je Ilok, a 15. kolovoza Osijek. Zajedno s Osijekom pod osmansku je vlast potpala i njegova okolica, dakle i Laslovo, Hrastin, Korođ i Retfala u prvoj polovici kolovoza 1526. godine. Dana 29. kolovoza odvila se poznata bitka na Mohačkom polju s katastrofalnim posljedicama za ugarsko kraljevstvo. Da ratna pustošenja na području istočne Slavonije mohačkim porazom nisu prestala svjedoči poznati podatak prema kojemu se Stjepan Berislavić 6. srpnja 1528. godine javlja iz Laslova palatinu Stjepanu Bathoryju s molbom za pomoć u obrani i viješću da je golema turska vojska razorne moći prešla preko Save u Srijem. Osmanska je vojska bila toliko nadmoćna da je Berislavić poručivao kako će ukoliko ne dobije pomoć biti prisiljen napustiti Laslovo u roku od petnaest dana.¹⁵⁵ Budući da daljnjih podataka nema, sasvim je sigurno da pomoć nije stigla te da se Berislavić u kolovozu 1528. godine definitivno povukao iz Laslova odnosno istočne Slavonije.

Borbe na slavonskom području mohačkim porazom ugarske vojske nisu prestale, budući da je, uz osmansko-ugarski, u Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji izbio i građanski rat između pristalica Ferdinanda I. Habsburga (1503-1564.) i Ivana Zapolje (1487-1540.). Zapolja se 1537. godine za pomoć protiv habsburške vojske obratio Osmanlijama, a kao erdeljski (transilvanijski) vojvoda, veliku potporu imao je upravo na području Slavonije. Pod patronatom Osmanlija Zapolja je u Budimu okrunjen za kralja Mađarske (Ugarske), što je u

¹⁵³ Pogledati posebice: Skupina autora, *Povijest Hrvata*, knjiga II. (Od kraja 15. st. do kraja Prvoga svjetskog rata), Zagreb, 2005. Za prilike u Slavoniji u navedenom razdoblju: Ive Mažuran, *Hrvati i Osmansko Carstvo*, Zagreb, 1998. Vrlo su korisni i hrvatski prijevodi sinteza mađarske povijesti, László Kontler, *Povijest Mađarske*, Zagreb, 2007. i posebice: Géza Pálffy, *Povijest Mađarske. Ugarska na granici dvaju imperija (1526.-1711.)*, Meridijani, Samobor, 2010.

¹⁵⁴ Najrelevantnija opća literatura za hrvatsku povijest 18. stoljeća trenutno je: Skupina autora, *U potrazi za mirom i blagostanjem. Hrvatske zemlje u 18. stoljeću.*, Matica hrvatska, Zagreb, 2013.

¹⁵⁵ Ive Mažuran, *Povijest Hrvatske od 15. stoljeća do 18. stoljeća*, str. 59.

praksi značilo za vladara onoga dijela nekadašnjeg ugarskog kraljevstva koje je osmanlijska vojska držala pod svojom nadležnošću.

Vrlo žestoki sukobi u Slavoniji bili su od kraja srpnja do 8. listopada 1530. godine, kada je potpisano kratkotrajno primirje građanskoga rata. U ljeto 1532. godine, prilikom povratka iz pohoda na Beč, osmanska je vojska ponovno prolazila Slavonijom. Tijekom narednih pet godina, do 1537. godine, u Slavoniji je kao posljedica neprekidnih sukoba vladalo stanje koje se gotovo može nazvati bezvlašćem. Kako bi se takvo stanje riješilo, a Slavonija dovela pod vlast Habsburgovaca, Ferdinand I. organizirao je 15. travnja 1537. godine sabor u Križevcima. Na tom je saboru odlučeno organizirati pohod protiv Osmanlija i do kraja kolovoza okupljeno je 8000 konjanika, ponajviše Mađara i Hrvata, 16000 pješaka, ponajviše Čeha, Tirolaca, Lombardanina, Štajeraca, Kranjaca i pješaka iz Koruške, te 8 teških i 40 lakih topova. Zapovjednikom te vojske određen je Ivan Katzianer.

Vojska je krenula 31. kolovoza lijevom obalom Drave, a 18. rujna prešla je na slavonsku stranu kod Virovitice. Već i prije sukoba vojska je pokazivala ozbiljne slabosti, nedostatak discipline, lošu opskrbu i logistiku, a postojali su i unutarnji sukobi između Katzianera i zapovjednika pojedinih odreda. Dana 27. rujna vojska se utaborila na lokaciji današnjeg sela Josipovca, desetak kilometara zapadno od Osijeka, a samo pet kilometara zapadno od Retfale. Sljedećega dana, 28. rujna, osvojili su Kravice, prvo naselje do Retfale, te se tako fronta protezala upravo između Kravica i Retfale. Sljedećega dana, 29. rujna, Katzianerova vojska osvojila je i samu Retfalu. Nakon toga uslijedila je opsada same osječke utvrde.

Katzianerovo pješaštvo dotad se već u broju doslovce prepolovilo uslijed lokalnih sukoba s osmanlijskom vojskom i epidemije dizenterije koja je vladala u njihovim redovima. Budući da je opskrba hrane bila gotovo potpuno disfunkcionalna, vojska se hranila voćem i hranom koju je usput otimala lokalnom kršćanskom stanovništvu, po načinu postupanja s njima gotovo bez razlike u odnosu na osmansku vojsku. U isto vrijeme, osječku utvrdu branilo je 16000 osmanskih vojnika. Vidjevši da je njihova vojska nadjačana, a usto i bez hrane, Katzianer je sa svojim zapovjednicima odlučio hranu potražiti u obližnjim selima. Tako su u potrazi za hranom 27. listopada osvojili Erdut, no ondje su pronašli samo dvije bačve brašna i nešto graha. U strahu od osmanskih vojnika u Osijeku, odlučili su se povlačiti prema jugu, te su osvojili Dalj i nastavili dalje prema rijeci Vuki koja je nabujala uslijed čestih kiša. Tom su prilikom u mjesecu studenom sasvim vjerojatno osvojili i sela Korod i Laslovo i na tom mjestu napravili most preko rijeke Vuke, budući da je poznato da je Katzianerova vojska u selo Ivankovo (nedaleko Vinkovaca) prispjela iz smjera Nuštra. Za

njima je zatim, vjerojatno doznajući loše stanje u kojem se Katzianerova vojska nalazila, krenula u napad osmanska vojska iz Osijeka i to ponovo putem pokraj 'Kolodžvarske bare i Palače' odnosno kroz sela Hrastin, Laslovo i Korod. Nakon nekoliko okršaja između Katzianerove i osmanske vojske i presudne bitke između Gorjana i Širokog Polja u prosincu, Katzianerova vojska konačno se potpuno raspala.¹⁵⁶ Propašću Katzianerove vojne izgubile su se nade u povrat izgubljenoga u Slavoniji, a predalo se i zadnje uporište u istočnoj Slavoniji – Korod.¹⁵⁷

Ponajviše kao rezultat Katzianerova poraza 24. veljače 1538. godine Ferdinand I. sklopio je privremeni mir sa Ivanom Zapoljom u Velikom Varadinu (mađ. Nagyvárad, današnja Oradea u Rumunjskoj), prema kojemu je Ferdinand Zapolji priznao vlast nad područjem Ugarske koji je osvojila osmanska vojska, uz uvjet da je on (Ferdinand) nasljednik nakon Zapoljine smrti.

Nedugo nakon potpisivanja mira 1538. godine organiziran je sandžak u Požegi i kadiluk (kotar) u Osijeku (kao niža upravna jedinica), i time je konačno prestalo razdoblje praktičnog bezvlašća u istočnoj Slavoniji. Osmanlije se u pravilu nisu nastanjivale u seoskim nego u gradskim naseljima tako da se s visokom vjerojatnošću može utvrditi da se etnički sastav Hrastina, Koroda, Laslova i Retfale nije izmijenio u odnosu na razdoblje prije osmanlijskog osvajanja. Ipak, ratne su okolnosti na navedenom području sasvim sigurno utjecale na smanjenje ukupnog broja stanovnika.

Sultan Sulejman Veličanstveni godine 1566. kreće na šesti vojni pohod, ponovno s ciljem osvajanja habsburške prijestolnice, Beča. Kako bi olakšao taj pohod, zapovjedio je upravitelju pečušskog sandžaka Hamzi-begu da sagradi most preko Drave kod Osijeka. Taj glasoviti drveni most koji je bio širok oko 6 metara, a dugačak 8335 metara vodio je sve do Darde, a gradilo ga je 25000 ljudi i dovršilo u rekordno kratkom roku, 19. srpnja 1566. godine, navodno za 17 dana.¹⁵⁸ Zanimljiva je činjenica da su kasnije održavanje i popravljivanje toga mosta odrađivali isključivo stanovnici Retfale.¹⁵⁹

Vlastelin Retfale početkom 1612. godine bio je Husein-paša, Koroda Mahmut-beg, a u Koprivni i Aljmašu Bećir-Aga.¹⁶⁰ Činjenica da se imena navedenih posjednika posebno navode ukazuju na to da su Korod, Retfala i Koprivna vjerojatno bili značajna mjesta u osječkom kadiluku, budući da se iz osječkog kadiluka navode još svega osam naselja:

¹⁵⁶ Josip Bösendorfer, *Crtice iz slavonske povijesti*, Privlačica, Vinkovci, 1994., str. 316-318.

¹⁵⁷ Asmir Hasičić, *Slavonija u sastavu Osmanskog Carstva*, Sarajevo, 2004., str. 6.

¹⁵⁸ Josip Matasović, *Stari osječki most*, u: Narodna starina, sv. 8., br. 18., Zagreb, 1929., str. 10.

¹⁵⁹ Isto, 20., J. Bösendorfer, *Crtice iz slavonske povijesti*, 324.

¹⁶⁰ J. Bösendorfer, *Crtice iz slavonske povijesti*, 325.

Ladimirevci, Antin, Bobota, Nard, Dalj, te Vörösed, Sanko i Nagy (potonja tri su raseljena nakon austrijsko-osmanskih ratova krajem 17. stoljeća).

Osim u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali tijekom druge polovice 16. i u 17. stoljeću kalvini su bili prisutni u značajnom broju i u osječkom kadiluku, pa i u samom osječkom podgrađu.¹⁶¹ U 17. stoljeću u osječkom kadiluku živjelo je oko 3000 Mađara, uglavnom protestanata.¹⁶² Prosječna seoska obitelj tada se kretala od 6 do 8 članova. Uz uobičajena davanja, desetinu od svega uroda, seljaci okolice Osijeka bili su dužni plaćati spahiji novčana podavanja o danu svetoga Jurja (23. travnja, pravoslavni Đurđevdan) i Mihovila (29. rujna) te o Božiću jednoga pijetla. Na spahijskom zemljištu radili su između 10 i 20 dana godišnje, a plaćali su i porez glavarinu (harač, carevina), koji je godišnje iznosio protuvrijednost između 1 i 12 forinti, a ubirao ga je požeški paša. Osim redovite glavarine caru, često se plaćao harač i veziru, paši, begu, kadiji, a ponekad i raznim hajducima.¹⁶³

Kuga je kroz povijest odnijela mnoštvo ljudskih života, a egzaktni podatci, posebice za ranija razdoblja, potpuno su nepoznati. Prva poznata epidemija kuge koja je zasigurno vladala i na navedenom istočnoslavonskom području jest srednjovjekovna 'crna smrt' koja je 1348. i 1349. usmrtila trećinu tadašnjeg europskog stanovništva.¹⁶⁴ U ljeto 1599. godine u Slavoniji je izbila epidemija kuge te je "opustjela mnoge kmetske kuće". Ista je godina inače bila vrlo sušna i kao posljedica toga zavladała je nestašica hrane i glad.¹⁶⁵ Kuga je ponovno zahvatila Slavoniju pod osmanskom vlašću 1629. godine,¹⁶⁶ šire područje Podunavlja 1645. godine, kada je ponovno uz kugu, vladala i dugotrajna suša, te konačno epidemija 1678. godine koja je zahvatila većinu Osmanskoga Carstva.

2.3.1. DAROVNICA 1666. GODINE

U Mađarskom državnom arhivu u Budimpešti čuvaju se Kraljevske knjige u koje su upisane sve važnije isprave izdane od strane kraljevske dvorske kancelarije od 1527. godine, tj. početka habsburške vlasti u Mađarskoj i Hrvatskoj, pa do 1918. godine.¹⁶⁷ U Kraljevskim knjigama (Kiráyi Könyvek / Librii Regii), postoji kraljevska darovnica iz 1666. kojom se

¹⁶¹ Isto, 329.

¹⁶² A. Hasičić, *Slavonija u sastavu Osmanskog Carstva*, str. 18.

¹⁶³ J. Bösendorfer, *Crtice iz slavonske povijesti*, 328.

¹⁶⁴ Tatjana Buklijaš, Kuga: nastajanje identiteta bolesti, u: *Hrvatska revija*, br. 2., Matica hrvatska, Zagreb, 2002,

¹⁶⁵ Hrvoje Petrić, Samobor i okolica u ranom novom vijeku, u: *Samobor. Zemljopisno-povijesna monografija*, Samobor, 2011., str. 244.

¹⁶⁶ Gustav Piasek, Martina Piasek, Varaždinsko zdravstvo u 17. stoljeću, u: *Arhiv za higijenu rada i toksikologiju*, sv. 55., br. 1., Institut za medicinska istraživanja i medicinu rada, Zagreb, 2004., str. 30.

¹⁶⁷ Ivan Bojničić, Kraljevske darovnice, odnoseće se na Hrvatsku. Iz kraljevskih registraturnih knjiga 'Libri Regii', *Vjesnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva*, 7, Zagreb, 1905., str. 178.

naselja "Orosy, Szentlaszlo, Korod, Szoch, Kapornak, Haraszti, Tolman, Dopsa, Chapa, Retfalu u županiji Baranya" darivaju Janosu Tarczy, podžupanu županije Győr.¹⁶⁸ Međutim, iz same te darovnice nije vidljivo zbog kojih zasluga mu ih je Leopold I. poklonio.

Najvjerojatnije je to bilo zbog Tarczyjevih zasluga tijekom ratova Habsburgovaca s Osmanlijama, posudbe novca kraljevskoj riznici, ili zbog izgradnje obrambenog gradskog sustava Győra koji je na koncu također bio jedan od čimbenika pobjede nad osmanskim vojskom, barem u lokalnim okvirima. Grad Győr je kao sjedište istoimene zapadnougarske županije bio sredinom 17. stoljeća na prvoj ratnoj liniji.

Iako su Hrastin, Korod, Laslovo i Retfala u 17. stoljeću još uvijek bili u posjedu Osmanlija, nije bila neuobičajena praksa poklanjanje posjeda koji su još uvijek bili pod osmanskim vlašću. Dapače, to je bio još jedan od načina da se potvrdi (osobito od Leopoldova vremena) pravo na te zemlje, odnosno da se naglasi kako je osmanska vlast nešto nezakonito i privremeno. Slično je bilo i s imenovanjem biskupa za biskupije pod osmanskim vlašću što je pravo koje je svojatao Leopold, čak i protiv pape za kojega je tvrdio da ima samo pravo potvrde, dok kralj krune Sv. Stjepana ima pravo imenovanja.

Osim navedenoga, poznato je da je Janos Tarczy u županiji Győr od 1664. godine započeo "obračun" s protestantima, te da su od navedene godine protestanti isključeni iz javnog života županije, a nedugo potom ograničeno im je i slobodno ispovijedanje vjere.¹⁶⁹ Moguće je da je i takva antiprotestantska Tarczyjeva politika našla na odobravanje kod habsburškog vladara koji ga je donacijom protestantskih naselja u Slavoniji želio potaknuti i na daljnji takav rad u vojnim, političkim i vjerskim pitanjima, davši mu tako do znanja, a i široj javnosti, kakav će biti njegov stav prema područjima koja tek trebaju biti oslobođena.

János Tarczy kao podžupan (alispán) županije Győr zabilježen je između 1661. godine i 1665. godine, zatim ga nakratko zamjenjuje András Farkas 1668. godine, no tijekom 1671. godine ponovno se navodi kao podžupan. Godine 1672. smjenjuje ga Ferencz Cseppelényi, a po četvrti i posljednji put János Tarczy navodi se kao podžupan 1675. godine, na kojoj je dužnosti ostao do 1681. godine.¹⁷⁰ Obitelj Tarczy imala je posjede u mađarskim županijama Komárom i Győr, a godine 1666. osim navedenih posjeda János Tarczy kraljevskom donacijom dobio je i pustaru Apáthi odnosno Apáti u današnjoj zapadnoj Mađarskoj.¹⁷¹ Za

¹⁶⁸ Magyar Országos Levéltár Budapest (dalje: MOL), Királyi Könyvek (dalje: KK), 1666.

¹⁶⁹ János Sziklay; Samu Borovszky, *Magyarország vármegyéi és városai*, Arcanum, Budapest, 2004., str. 45-87.

¹⁷⁰ Isto, 405.

¹⁷¹ MOL, KK, Liber Regius: 351

njegova nasljednika Józsefa i njegove supruge Katalin (rođeno prezime Némay) obitelj Tarczy izumire.¹⁷²

Darovnica iz 1666. godine značajna je među ostalim i zbog toga jer ukazuje na to da su naselja Hrastin, Korod, Laslovo i Retfala (Haraszti, Szentlaszlo, Korod, Retfalu), zatim Čepin, Dopsin i Koprivna (Chapa, Dopsa, Kapornak), te konačno danas više nepostojeća Orozy, Szoch i Tolman sačinjavali jednu gospodarsku cjelinu. Osim gospodarsku, vjerojatno su činili i jednu religijsku, a moguće i etničku cjelinu sredinom 17. stoljeća.

2.3.2. RATOVI OSMANSKE I AUSTRIJSKE VOJSKE KRAJEM 17. I POČETKOM 18. STOLJEĆA

Nakon gotovo stotinu godina, za vrijeme vladavine sultana Mehmeda IV. (1648-1696.), postojanje glasovitog turskog mosta ugrozio je hrvatski ban i vojskovođa Nikola Zrinski (1620-1664.). Zapovijedajući vojskom od 35.000 vojnika 16. siječnja 1664. godine Zrinski je krenuo u napad na Osijek. Krajem siječnja Zrinski je zapovjedio da se most zapali, no to je bilo teško provesti budući da je most bio izgrađen od stare, konzervirane hrastovine, a pokušavalo ga se zapaliti smrznutom trskom iz močvare oko mosta. Most je konačno ipak zapaljen, gorio je dva dana, ali nije sasvim izgorio te je iz novoga materijala obnovljen za šest tjedana. Obnovu su ponovno vršili Mađari kalvini iz Retfale te Hrvati katolici iz Osijeka.¹⁷³ Nakon neuspješne opsade Beča 1683. godine, habsburška vojska krenula je u protunapad na Osmanlije i 14. kolovoza 1685. godine došli su do Osijeka i spalili grad, no most je ostao neoštećen. Most je konačno spaljen s noći 3. na 4. listopada 1686. godine, te je od njega preostalo svega nešto nagorelih stupova i greda.¹⁷⁴

Dana 26. rujna 1687. godine oslobođen je Osijek od Osmanlija i praktički otada pa sve do 21. siječnja 1699. godine, kada je sklopljen mir u Srijemskim Karlovcima, područje istočne Slavonije, dakle ono na kojemu su se nalazili Hrastin, Korod, Laslovo, Retfala i ostala naselja tada naseljena mađarskim i/ili kalvinskim stanovništvom, bilo je poprište vojnih operacija između osmanlijske i austrijske vojske. Kao posljedica toga desetljetnog rata tijekom kojega se ratna sreća okretala s jedne na drugu stranu,¹⁷⁵ stanovništvo se značajnim dijelom raselilo ili je pak smrtno stradalo od izravnih (npr. ubojstvo od strane vojnika) ili neizravnih (glad, bolesti i sl.) uzroka. Neprestano pomicanje ratne fronte na navedenom

¹⁷² Iván Nagy, *Magyarország családai : czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*, 14. knjiga, Pešta, 1865., str. 46.

¹⁷³ J. Bösendorfer, *Crtice iz slavonske povijesti*, 324.

¹⁷⁴ J. Matasović, *Stari osječki most*, 26.

¹⁷⁵ Stjepan Sršan, Arhivska građa vukovarskog vlastelinstva 1719-1945., u: *Arhivski vjesnik*, br. 28., Zagreb, 1986., str. 145.

području prouzročilo je fizičko uništavanje naselja tj. stambenih i sakralnih objekata, ali i onemogućavalo sigurno obavljanje poljoprivrednih radova. Budući da je izravnu vlast i nad civilnim područjem tijekom rata imala vojska, sasvim je vjerojatno da se opunomoćenici te vlasti nisu uvijek tolerantno ponašali prema seljacima. Za pretpostaviti je tako da je vojska sasvim vjerojatno mještanima oduzimala i više od propisanih davanja u hrani, stoci i ostalim materijalnim vrijednostima, a poznajući onodobnu ratnu (ne)etiku nije nevjerojatno da su i inače vojnici bili grubo u neposrednom odnosu sa seljacima.

Ne iznenađuju stoga podatci iz prvih sastavljenih austrijskih popisa po oslobođenju prema kojima su popisana brojna napuštena sela, čije se stanovništvo, pod uvjetom da je preživjelo i nije pobjeglo u sigurnije krajeve daleko od ratnih nedaća, ponajviše skrivalo u obližnjim šumama i močvarama. U takvim krajevima bili su slabije zaštićeni od prirodnih pojava, ali skriveni od mogućih daljnjih stradavanja od obiju sukobljenih vojski.

Završetkom ratnih operacija, preostalo stanovništvo okuplja se ponovno u naselja, a situacija, iako sigurnija u odnosu na razdoblje između 1687. i 1699. godine, za seljake i dalje ostaje zahtjevna zahvaljujući "samovolji i obijesti (carskih, op.a.) činovnika, vojnih i civilnih, kao i feudalaca".¹⁷⁶ Kako bi se poboljšao položaj slavonskih seljaka, tj. učvrstila vlast na tome području, Karlo VI. izdao je Urbar za Slavoniju kojim su utvrđene obaveze i prava seljaka i odnosi prema njegovom feudalcu.¹⁷⁷

2.4. OPĆE POLITIČKO-DRUŠTVENE PRILIKE U 18. STOLJEĆU I PRVOJ TREĆINI 19. STOLJEĆA

Glavni politički problem habsburške kuće u prvoj polovici 18. stoljeća predstavljala je činjenica da car Karlo VI. nije imao muškog nasljednika.¹⁷⁸ Zbog toga je želio da prijestolje naslijedi njegova kći Marija Terezija, na što je Pragmatičkom sankcijom pristao Hrvatski sabor 1712. godine, a Ugarski sabor 1723. godine. Iako su za života Karla VI. i europske monarhije priznale pravo nasljedstva Mariji Tereziji, ipak je nakon Karlove smrti godine izbio

¹⁷⁶ Stjepan Sršan, *Arhivska građa vukovarskog vlastelinstva 1719-1945.*, u: Arhivski vjesnik, br. 28., Zagreb, 1986., str. 146.

¹⁷⁷ Više o tome u: Josip Bösendorfer, *Agrarni odnosi u Slavoniji*, Zagreb, 1950., str. 193.

¹⁷⁸ Za pregled općih političko-društvenih prilika u 18. stoljeću i prvoj trećini 19. stoljeća korištena je literatura: Skupina autora, *Povijest Hrvata, knjiga II. (Od kraja 15. st. do kraja Prvog svjetskog rata)*, Zagreb, 2005.; László Kontler, *Povijest Mađarske*, Zagreb, 2007.; Skupina autora, *U potrazi za mirom i blagostanjem. Hrvatske zemlje u 18. stoljeću.*, Matica hrvatska, Zagreb, 2013.; János Barta, *A tizennyolcadik század története*, Pannonica Kiadó, 2000.; Anna Fábri, *Hétköznapi élet Széchenyi István korában*, Corvina, Budapest, 2009.; Ferenc Glatz, *A magyarok krónikája*, Officina Nova, 1999.; János Barta, *A tizennyolcadik század története*, Pannonica Kiadó, 2000.; Győző Ember, Gusztáv Heckenast, *Magyarország története 1686-1790, I-II*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989.; Gyula Mérei, Károly Vörös, *Magyarország története 1790-1848.*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1980.

rat za "austrijsko naslijeđe" (1740-1748.). Taj su rat izazvale Pruska i Francuska, kojima su se među ostalima bile pridružene i Španjolska i Švedska, a s druge su strane Mariju Tereziju podupirale Velika Britanija i Nizozemska kao tradicionalni neprijatelji Francuske te Rusija. Rat je završio Aacenskim mirom po kojemu su Francuska i Španjolska priznale Pragmatičku sankciju, a Habsburška je Monarhija Pruskoj ustupila teritorij Šleske. Kasnije je u Sedmogodišnjem ratu (1756.-1763.) Habsburška Monarhija pokušala vratiti izgubljeni teritorij, no bezuspješno. Dio vojnika s hrvatskog teritorija sudjelovao je u ratovima za "austrijsko naslijeđe", no ponajviše s područja hrvatsko-slavonske Vojne granice.

Za vrijeme vladanja Marije Terezije (1740.-1780.) uvedena je županijska podjela civilnog dijela Slavonije (Provincijala) 1745. godine te je Slavonija podijeljena na Požešku, Srijemsku i Virovitičku županiju. Marija Terezija vladala je kao tipični "prosvijećeni apsolutist", a najviše je reformi provela na području školstva (npr. uvođenje opće školske obveze), vojske (uvođenje obveznog vojnog roka pa području Vojne krajine) i gospodarstva (donošenje Slavanskog urbara 1756. godine koji je uredio odnose vlastelina i kmetova). Ipak, i dalje je ograničavala vjerske slobode, smatrajući Katoličku Crkvu jednim od glavnih oslonaca svoje vlasti. Tako je primjerice u pismu svom sinu nasljedniku Josipu II. pisala: "Govorim kao političar: nema ničeg važnijeg i korisnijeg od (katoličke, op.a.) vjere. Zar želite dopustiti da svatko vjeruje po svojoj volji? Što će biti ako ne bude strogoga kulta, ako ljudi ne budu podvrgnuti Crkvi?"¹⁷⁹ Već je za svoga života za suvladara uzela svoga sina Josipa II. (koji je samostalno vladao od 1780. do 1790. godine).

Car Josip II. nastavio je prosvijećenu politiku svoje majke i donio je brojne vrlo napredne reforme. Neke od tih reformi bile su i ukidanje kmetstva, uvođenje njemačkoga jezika kao službenoga na razini cijeloga carstva i odvajanje sudstva od javne uprave. Ipak, zbog izostanka potpore plemstva bio je prisiljen povući sve reforme. Jedina reforma koja je ostala na snazi i nakon njegove smrti bio je Patent o vjerskoj toleranciji, donesen 1781. godine, a koji je omogućio slobodu ispovijedanja vjeroispovijesti. Njegov brat i nasljednik Leopold II. vladao je samo dvije godine (1790-1792.) godine, a njegova je vlast obilježena uglavnom povlačenjem reformi koje je donio Josip II. Budući da je odbio sudjelovati u gušenju Francuske revolucije, bio je smatran liberalom.

Vladavinu njegova sina i nasljednika Franje II. (vladao od 1792.-1835.) obilježili su sukobi s Francuskom. U Francuskim revolucionarnim ratovima (1792-1802.) Habsburška je Monarhija bila poražena, kao i u kasnijim sukobima s Napoleonom, kada je 1809.

¹⁷⁹ Géza Závodsky, *Történelem 1640-1914.*, Budapest, 1994., str. 95.

Schönbrunnskim mirom bila prisiljena ustupili Istru i Hrvatsku južno od Save Francuskoj, koje su ušle u sastav Ilirskih pokrajina (nakon Napoleonovog poraza kod Leipziga 1813. godine, Habsburgovci su ponovno preuzeli vlast nad tim krajevima). Franjo II. svojom je vlašću nastojao zadržati *Ancien régime* odnosno stari poredak, protiveći se svim značajnijim liberalnim reformama i ustupcima nacionalnim skupinama unutar svoga carstva. Od 1809. u Habsburškoj je Monarhiji kao "siva eminencija" vlast vršio i Klemens Metternich (Metternichov sustav), uspostavivši policijski sustav koji je onemogućavao nacionalne i liberalne pokrete.

Za hrvatske prostore značajniji osmansko-austrijski ratovi bili su 1714-1718., 1737-1739. i 1788-1791. godine. Prvi je rat Habsburška Monarhija inicirala nakon smirivanja Rákóczyjeve bune u Mađarskoj (1711. godine), a završio je pobjedom nad Osmanlijama i Požarevačkim mirom 1718. godine, kojim Habsburška Monarhija dobiva Srijem, Banat, područje oko Beograda, te Bosansku Posavinu (područje širine oko 10km s desne obale Save). Drugim ratom (1737-1739.) Habsburška Monarhija gubi Bosansku Posavinu i Beograd, a nakon trećega rata (1788-1791.) to je stanje, uz manje teritorijalne promjene, praktički potvrđeno.

Veliko opterećenje seljacima (kmetovima) u Slavoniji tijekom 18. stoljeća predstavljale su i "usluge" koje su morali davati vojsci, kao što je bilo pružanje prenoćišta i hrane vojsci, uz uobičajena davanja koja su morali davati svom vlastelinu. Iako su ta davanja varirala na različitim vlastelinstvima te ni selišta nisu uvijek obuhvaćala jednaku površinu zemlje, u pravilu su seljaci vlastelinu morali davati devetinu svega poljoprivrednog uroda i stočnog priploda. Usto, morali su vršiti i tlaku (neplaćeni rad na vlastelinovoj zemlji, a dio plaćanja vršiti i u novcu. Poljoprivrednu je proizvodnju karakterizirao tropski sustav obrade i ekstenzivna proizvodnja žitarica. Seljaci su uglavnom živjeli u kućama od nabijene zemlje s okrečnim zidovima i krovom od slame. Ti su uvjeti uglavnom vrijedili na cijelom ugarskom području.

Ipak, i među seljacima su postojale razlike u imetku i životnim uvjetima. Tako jedan izvor navodi da su "najbjeđniji seljaci stanovali u drvenim kolibama, u kolibama od trske ili pak u zemunicama. Posuđe im je bilo zemljano, jeli su iz drvenih tanjura žlicom što su je sami izradili. Smatralo se blagdanom kada bi im se na stolu osim kisele juhe, kaše, repe, variva od kupusa i kuhanog tijesta pojavio paprikaš. Imućni su seljaci stanovali u kući s dvije prostrane sobe u koje se ulazilo iz kuhinje, lijevo i desno. Njihov namještaj – klupa, stol od hrastovine,

postelja do stropa napunjena posteljinom, naslonjač – izrađivao je obrtnik. Na stolu su često bili kolači, kuhano i pečeno meso, razni kompoti."¹⁸⁰

2.5. REFORMACIJA (KALVINIZAM) U ISTOČNOJ SLAVONIJI

2.5.1. 16. stoljeće

Osmanska osvajanja u prvoj polovici 16. stoljeća kronološki su se poklopila sa širenjem protestantizma odnosno kalvinizma u Slavoniji.¹⁸¹ Razlozi tome u pravilu se pripisuju tolerantnijem odnosu osmanske vlasti prema protestantskim denominacijama negoli prema rimokatoličkoj vjeri i vjernicima.¹⁸² Prema starijoj mađarskoj historiografiji, širenje reformacije u Slavoniji nije bilo nasilno ponajviše zbog toga što je Slavonija u razdoblju tijekom osmanlijske okupacije gravitirala Mađarskoj u kojoj je reformacija manje-više slobodno egzistirala. Potom se kao argument navodi i činjenica da se u središnjoj Hrvatskoj više širio luteranski oblik reformacije, a u Slavoniji kalvinski.¹⁸³ Usto, treba nadodati da je i u tim dvama pojavnostima reformacije postojala svojevrsna "nacionalna" podjela te da su Nijemci u Hrvatskoj i Slavoniji u pravilu više prihvaćali luteranski, a Mađari kalvinski slijed reformacije.¹⁸⁴

Najpoznatiji i najuspješniji promicatelj reformacije u Slavoniji i Baranji bio je Mihály Sztárai, čije je ime u hrvatskim izvorima najčešće prevedeno kao Mihael Starin.¹⁸⁵ Kao franjevac 1528. godine napušta katoličanstvo i prihvaća reformiranu vjeru. Prema Bösedorferu, u Baranju dolazi 1544. godine i u kratkom razdoblju (u razdoblju od sedam

¹⁸⁰ Isto, 113.

¹⁸¹ Općenito o reformaciji pogledati u: Diarmaid MacCulloch, *A reformáció története*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 2011.; Owen Chadwick, *A reformáció*, Osiris könyvtár, 1997. O određenim značajkama reformacije u Mađarskoj: István Harsányi, *A reformáció hatása a magyar közművelődésre*, Budapest, 1923. (ponovljeno izdanje u: *Napút-füzetek*, 39.)

¹⁸² Rudolf Horvat, *Srijem, naselja i stanovništvo*, Hrvatski institut za povijest – podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2000., str. 226.; K. Schwarz, Turci kao protestantska nada, u: *Forum*, br. 28/5-6., 1989., str. 712-718.; V. Nørskov Olsen, Adventna nada u reformaciji šesnaestog stoljeća, u: *Biblijski pogledi*, br. 7 (1-2), 1999., str. 112. i dr.

¹⁸³ Jenő Földváry, *A horvát-szlovén egyházak gondozása*, u: Theologiai Szaklap, Pozsony (Bratislava) 1908., str. 116.

¹⁸⁴ Jenő Földváry, *A horvát-szlovén egyházak gondozása*, u: Theologiai Szaklap, Pozsony (Bratislava) 1908., str. 116.

¹⁸⁵ Mihály Sztárai rođen je u selu Sztára u nekadašnjoj mađarskoj županiji Zemplén (koja je danas u sastavu Slovačke). Školovao se u Sárospataku i Padovi i pridružio u franjevački red. Godine 1528. napustio je franjevački red i počeo podučavati reformaciju. Nakon Slavonije i Baranje, 1551. posjećuje i Zatisje, gradove Debrečen i Gyula gdje je također podigao superindendanturu 1553. godine. Zatim je bio župnik u Tolni, a kao župnik u baranjski Lug vraća se i 1558. godine. Nakon nekoliko godina postao je župnik u Pápái. Dok je bio u Pápái ponuđeno mu je i mjesto mađarskog propovjednika u Sopronu, no on je vjerojatno već 1575. godine preminuo u Pápái. István Sőtér, *A magyar irodalom története 1600-ig*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 348.

godina 1543-1551.) osniva 120 župa u Slavoniji i Baranji. Sztáray započinje propovijedati reformirani nauk nedugo nakon osmanskog osvajanja Slavonije i prvi je superintendent (biskup) Baranjske (ujedno i današnje slavonske) reformirane crkve.

O načinu njegova širenja reformacije postoji zapis iz 1617. godine koji je načinio Samuel Pataj, učitelj u Čemincu: "U reformiranju pojedinih župa postupao je – kako mi pripovijedaju – ovako. Najprije bi zapjevao psalme Davidove tako krasnim i uzvišenim glasom, da je u srce dirnuo i ganuo na pobožnost i okorjele ljude. Da slušaju njegovo divno pjevanje nagnuli toliki ljudi, da se nisi mogao njemu primaknuti. I brzo se raznijelo, da imade jedan svećenik, koji naučava neku novu vjeru, o kojoj ni stari nikad čuli nisu. I ljudi ponovno grnuli iz gradova, trgovišta i daljih sela u Lug kao na veliki sajam. Vidjevši Starin, da je za nj nastupio zgodan čas, počeo je neuki narod naučavati evanđelju obarajući se na katoličke ceremonije kao na izmišljotine katoličke. A narod mu povjerova, protjera svoje fratre i predade župe Starinu."¹⁸⁶

U to su vrijeme mnogi franjevci napuštali katoličanstvo, što se može povezati uz siromaštvo kao bitan element franjevačkih pravila i načina života. Naime, i protestanti su prvobitno samo željeli reformirati Katoličku Crkvu i vratiti je na izvorno kršćanstvo, bliskost s narodom i na – zavjet siromaštva. U svim tim elementima najbliži protestantima bio je franjevački red, pa su stoga oni uglavnom i bili najčešći svećenici "prijelaznici". Najveći grijeh Katoličke Crkve u očima reformatora bila je indulgencija (prodaja oprosta grijeha), koja se koristila za poboljšanje materijalnog stanja crkve, a u konačnici i za njezino bogaćenje. Osim toga, protestanti su željeli približiti Božju službu običnom narodu. Budući da je služba na latinskom jeziku najvećem dijelu vjernika bila potpuno nerazumljiva, zagovarali su prijelaz na narodne jezike. Smatralo se i da je vjera postala prezasićena nepotrebnim i da se na taj način odvojila od onoga što je uistinu bitno, te je tako od sedam katoličkih sakramenata zadržano samo dva – krštenje i euharistija. Osim službe, i crkvu kao građevinu nastojalo se 'očistiti' od svega nepotrebnoga nakupljenoga tijekom stoljeća, dakle, osim jednostavnog crkvenog obreda i ceremonija, težilo se i što jednostavnije uređenim crkvama. U tom izvornom obliku, protestantizam je bio stroži od katoličke vjere, zabranjivao je pretjerano trošenje, akumulaciju i manifestaciju bogatstva i moći u pogledu uređenja crkvenih zgrada, oblačenja, nošenja nakita, proslavljanja svetkovina, pretjerane konzumacije jela i pića i slično. Osim navedenih, nezanemarivi su i politički razlozi koji su utjecali na širenje protestantizma diljem Europe, a ne samo na područjima osvojenima ili ugroženima od Osmanlija. Naime,

¹⁸⁶ J. Bösendorfer, *Crtice iz slavonske povijesti*, 330.

tijekom cijelog srednjeg vijeka vlast je oscilirala između sakralnih i profanih autoriteta (primjerice knezovi i kardinali) koji su često u jednoj ili više osoba bili i objedinjeni. Protestantski pokreti bili su dobar povod brojnim lokalnim vlastima da se riješe nadležnosti Katoličke Crkve (Vatikana) i potpuno preuzmu suverenitet nad svojim područjem.

Razlozi šireg prihvatanja kalvinizma među Mađarima vjerojatno leže u tome što je mađarsko plemstvo željelo izboriti što je bilo moguću veću autonomiju u odnosu na vladajuće Habsburgovce kada se govori o područjima pod njihovom vlašću, odnosno u odnosu na Osmanlije govoreći o područjima pod osmanskom vlašću. Jedno od tumačenja uzroka prevladavanja upravo kalvinskoga smjera među Mađarima, mađarska literatura objašnjava razlogom što je luteranizam tada već bio raširen među njemačkim stanovništvom (plemstvom).¹⁸⁷

Lampe i Bösendorfer navode 25 "čisto mađarskih kalvinskih naselja" u Slavoniji (pogledati tablicu 2).¹⁸⁸ Pored toga, Bösendorfer navodi i 21 naselje u kojima su živjeli Hrvati kalvini (pogledati tablicu 3). Kalvinskih župa u Slavoniji u 16. stoljeću navodi se 28 (pogledati tablicu 4).

Tablica 2: Mađarska kalvinska naselja u Slavoniji u 16. stoljeću¹⁸⁹

Mjesto	Lokacija (ako više ne postoji)	Broj kuća/obitelji
Laslovo		19
Koprivna		20
Korut (Korogy)		20
Mali i Veliki Antin		
Sankovo	Iznad Retfale	
Ujfalu (Novoselo)		12
Bellefalva	Na jednom otoku Vuke	10
Petrus (Retfalva)		
Petreš	Zapadno od Osijeka	
Vörösed	Zapadno od Retfale	

¹⁸⁷ Károly Lábadi, *Egyházak Alsó-Baranyában és Szlavóniában*, HunCro, Osijek, 2012., 69-71.

¹⁸⁸ Frid. Adolpho Lampe, *Historia Ecclesiae Reformatae, in Hungaria et Transylvania*, Utrecht, 1728., str. 676-677.

¹⁸⁹ Isto.

(Crljenica)		
Harastin		7
Besenica	Rudina kod Tenja	15
Lanka	Pustara južno od Hrastina	4
Dopsin		20
Dolman	Rudina južno od Dopsina	6
Mošonj	Rudina zapadno od Koprivne	8
Szölös (Pusta Selište)		15
Eyesfalva (Ilijaševo)	Kraj potoka Kravice	10
Čepin		
Erdut		
Jakofalu		
Kelgyes		
Orozi		
Sarvaš		
Waratka	Između Erduta i Vukovara	

Tablica 3: Hrvatska kalvinska naselja u Slavoniji u 16. stoljeću¹⁹⁰

Mjesto	Lokacija (ako više ne postoji)	Broj kuća/obitelji
Podgajci		8
Sv. Gjuragj	(današnje Ivankovo?)	6
Moroslavci	Rudina nad Sv. Gjurjem	15
Golinci	Rudina istočno od Valpova	18
Beničanci	Na Vučici	18
Šljivoševci	Istočno od Valpova	4
Marijanci	Zidana crkva	30
Kunišinci	Istočno od Valpova	7
Čamagajevci	Istočno od Valpova	5

¹⁹⁰ Isto.

Bočinci	Istočno od Valpova	2
Črnkovci	Istočno od Valpova	8
Janjevci	Zapadno od Valpova	17
Bratuševci	Istočno od Valpova	6
Radinkovci	Sjeverno od Miholjca	4
Dragšinci	Istočno od Valpova	3
Tomašanci		
Zubovac		
Dubravnik		
Tordinci		
Osijek		
Dubica		

Tablica 4: Kalvinske župe u Slavoniji u 16. stoljeću¹⁹¹

Župa	Napomena
Besenica	Nestala
Čepin	3 crkve
Dalmad	Nestala
Dopsin	
Dubravnik	Nestala
Dubica	
Erdut	Još 1647. ima svog pastora
Osijek	
Harastin	
Jakofalu	Južno od Osijeka, nestala
Koprivna	
Korogy	
Kelgješ	Nestala
Antin	
Marijanci	
Nebojša	Nestala

¹⁹¹ Isto.

Orozi	Nestala
Petruša-Retfala	
Antunovac	
Sv. Gjuraj	Nestala
Laslovo	"S lijepom crkvom koju je sagradio Stjepan despot"
Sarvaš (Szerwcze)	
Zubovac	Nestalo
Szöllöske (Selište)	Nestalo
Tomašanci	
Tordinci	
Novoselo	Nestalo
Vratka	Između Erduta i Vukovara, nestalo

Prema navodima Pataja 1617. godine, pastori župe bili su sljedeći (ukupno 17 župa, od kojih samo 4 župnika):

Daniel de Szekelyhid – pastor župe Retfale

Samuel de Vörösmarton – pastor župe Hrastin

Nicolaus de Szent Peter – pastor župe Laslovo

Nicolaus – pastor župe Korod

Tordinci – filijala župe Korod, 'lingua schlavonica', koja je nekoć bila cijela reformirana, ali je sada dio stanovništva katoličke vjeroispovijesti

Sljedeće su župe reformirane crkve pod Turcima 1617. godine bile bez župnika: Kis-Ant, Nagh Maryanz, sedes senioris; Dobsza, Kaporna, Oroszi, Jabakfalua, Szwlwcske, Chapa, olim fuerat civitas tribus ornata templis, Nebojsha, Ujfalu, Berencz, Petri, Tot-Zenthwrgh, Belyefalua seu Banyaluka vel prius et rectius Vanyaluka.¹⁹²

Od pomagača i sljedbenika Sztáraya, Bösendorfer navodi Đuru iz Antunovca, koji je 1617. bio već starac i pastor u Tordincima, a da je kalvinizam uspješno propovijedao i u Osijeku. Navodno je bio Melanchtonov učenik u Wittenbergu, a Pataj navodi "Još i danas

¹⁹² J. Bösendorfer, *Crtice iz slavonske povijesti*, 332-333.

slave ga ne samo Hrvati, već i susjedni Mađari". U tordinačkoj župi naslijedio ga je njegov sin Stjepan iz Antunovca.¹⁹³

Navodi se još i Imre Eszéki ("Mirko iz Osijeka"), koji je 1544. bio student na sveučilištu u Wittembergu i koji zapravo donosi prve vijesti o reformaciji u Slavoniji. Zatim Stjepan iz Osijeka, student 1558. u Wittembergu, Mihajlo iz Osijeka, biskup Marija Škarica, rođen 1554. u Raczkeve u Mađarskoj.

Kalvinski mladići iz Slavonije obrazovali su se u Debrecenu i Kolozsváru (danas Cluj-Napoca u Rumunjskoj), a povremeno su imali potporu i od kalvinskih plemića. Poznata kalvinska dobročiniteljica bila je Hedviga de Artandy, rodom iz županije Bihár, a udana u Slavoniji, koja je bila veliki promicatelj reformirane crkve između Save i Drave. Osim nje, slavonske kalvine podupirala je i Sophia Sulyok de Lekse iz Erdelja i Juraj Markej Brandenburški (Brandenburgi György; 1484-1543.), brat pruskog vojvode Alberta (1490-1568). O potpori potonjega svjedoče i arheološki nalazi na području Čakovaca (dva čupa s 600 komada srebrnjaka s Albertovim imenom), Erduta i Starih Jankovaca, datirani 1533., 1534. i 1541. godine, s natpisom "Justus ex fide vivit" (lat. Pravednik živi od vjere.). Poznajući veliku naklonost Alberta prema protestantizmu, vrlo je vjerojatno da je navedeni novac poslan upravo s ciljem ojačavanja i širenja protestantizma u Slavoniji.¹⁹⁴

Godine 1699. još uvijek je postojala 31 kalvinska župa u Slavoniji, od kojih su kasnije opstale samo one u Retfali, Hrastinu, Korođu, Laslovu i Tordincima.¹⁹⁵

Pojedini hrvatski povjesničari netočno navode da u Srijem "(...) 1770. sa Slovacima stižu i kalvini Mađari",¹⁹⁶ stavljajući to u kontekst kako "bečka komora i vlastelini tuđincima nude nenaseljenu zemlju" te da "Srijem za sve brojnije tuđince postaje obećana zemlja". Dok ta tvrdnja djelomično ima utemeljenje pri kolonizaciji pravoslavnoga (srpskoga), njemačkoga i slovačkoga stanovništva, ona se nikako ne može smatrati istinitom za Mađare kalvine u Korođu.¹⁹⁷ Bilo je, doduše, u manjem broju i navedenih pojedinih kolonista Mađara u Srijem, no pretežito katolika, a ukoliko ih je i bilo kalvina radilo se o zanemarivom broju sudeći prema onodobnim dostupnim podacima iz kanonskih vizitacija i poreznih popisa.

¹⁹³ Isto, 333.

¹⁹⁴ Isto, 334.

¹⁹⁵ Jenő Földváry, A horvát-slavon egyházak gondozása, *Theolohiai Szaklap*, 6. godište, Bratislava, 1908., str. 116.

¹⁹⁶ Mirko Valentić, Ustroj i djelovanje Srijemske županije, u: *Hrvatska na tajnim zemljovidima 18. i 19. stoljeća, Srijemska županija*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2001., str. 47.

¹⁹⁷ Prvi spomen postojanja naselja Korođ bio je 1269. godine, a već prvi poimenični popis požeškog sandžaka 1579. godine ukazuje na to da je gotovo cjelokupno stanovništvo naselja bilo mađarsko. *Popis sandžaka Požege 1579. godine*, Državni arhiv u Osijeku, Osijek, 2001. Vidjeti detaljnije u poglavlju o povijesti Korođa.

2.5.2 Kanoni u Kneževim Vinogradima 1576. i reformacija u 17. stoljeću

Na sinodi u Csengeru¹⁹⁸ 1557. godine prihvaćen je kalvinizam kao "mađarska vjeroispovijest" (*Confessio Hungarica*), kao jedna od prvih konfesija kalvinizma uopće. Deset godina poslije, 1567. godine, reformirana sinoda Mađarske prihvatila je Heidelberški katekizam (objavljen 1563. godine) i Drugo helvetsko ispovijedanje (1566. godine) kao svoje temeljne kanone. U Slavoniji i Baranji je nakon Mihály Sztáraija najviše utjecao na širenje kalvinizma István Szegedi Kis (Stjepan Kiš Segedinac; 1505-1572.).¹⁹⁹ Slavonske župe, okupljene u vukovarskom senioratu predstavljale su Slavonsku reformiranu crkvu (*Ecclesia Sclavonicae Reformatae*). Kao što mu i prezime kaže Szegedi Kis rođen je u Szegedu, a među ostalim studirao je i u Wittenbergu gdje je bio student Martina Luthera, Philippa Melanchtona i drugih poznatih reformatora. Godine 1554. na sinodi u baranjskom Lugu postaje biskupom Baranjske superintendature, gdje je osim crkvenih dužnosti predavao i u školi, pa čak i kod kuće privatno predavao. U Lugu ostaje do 1558. godine, nakon čega odlazi u užu Mađarsku, prvo u Kálmáncsu, te konačno u Ráckeve. Sudeći prema onodobnim svjedočanstvima, bio je omiljen u narodu reformirane vjere, no omražen i progonjen od katolika. Tako je zabilježeno da mu je jedan katolički mađarski biskup oduzeo sve njegovo imanje među kojima i značajnu knjižnicu, a usto ga je i mučio. Zatim je 1561. zarobljen i od Osmanlija pod optužbom da je uhoda, a oslobođen tek godinu ili dvije poslije nakon što su za njega mađarski kalvini prikupili otkupninu u zlatu. Tragedije je doživljavao i na privatnom planu; prve dvije žene umrle su mu od kuge, a isto tako i sedmero djece, te mu je konačno preživio svega jedan sin.²⁰⁰ Bitna razlika u širenju reformacije u Slavoniji u odnosu na Njemačku i ostale zapadne zemlje bila je u tome što je stanovništvo na području Slavonije okupiranom od Osmanlija bilo pretežno ruralno, za razliku od njemačkih sveučilišta odakle se reformacija u Njemačkoj i ostalim zapadnim zemljama širila od "viših" tj. obrazovanijih društvenih slojeva prema onima manje obrazovanima. Osim svećenika, reformaciju su širili i putujući trgovci, obrazovaniji gospodarstvenici, a ne vlastelini po principu "cuius regio eius religio".²⁰¹

Upravo se Szegedi Kis István smatra autorom Kanona iz Kneževih Vinograda koje je vjerojatno napisao tijekom 1560-ih godina, a koji su usvojeni na sinodi 1576. godine, četiri

¹⁹⁸ Kao mjesto održavanja sinode u hrvatskoj literaturi ponavlja se pogriješno mjesto sinode kao "Czengersk", što je nepostojeće naselje. Jasmin Milić, *Kalvinski kanoni iz Kneževih Vinograda*, Protestantska reformirana kršćanska crkva u Republici Hrvatskoj, Osijek, 2006., str. 16.; Stanko Jambrek, Stjepan Kiš Segedinac (1505-1572), Baranjski reformator europskog utjecaja, u: *Kairos – Evanđeosko teološki časopis*, god. VI., Zagreb, 2012., str. 104., 105. Prema: Ignác Romsics, *Magyarország története*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2010.

¹⁹⁹ Stanko Jambrek, Stjepan Kiš Segedinac (1505-1572), Baranjski reformator europskog utjecaja, u: *Kairos – Evanđeosko teološki časopis*, god. VI., Zagreb, 2012., str. 103-123.

²⁰⁰ S. Jambrek, *Stjepan Kiš Segedinac (1505-1572)*, 108-109.

²⁰¹ Isto, 110.

godine nakon njegove smrti. Osim Kanona, autor je i brojnih drugih vjerskih djela koja su bila vrlo raširena u drugoj polovici 16. stoljeća među kalvinskim vjernicima. Neka od njih su "Assertio vera de Trinitate" (Ženeva, 1573.), u kojemu na temelju Biblije i u duhu reformiranoga kršćanstva iznosi odgovor na antitrinitarijsko osporavanje Trojstva. Zatim djelo "Speculum pontificum Romanorum" (Ogledalo rimskih papa) u kojemu iznosi primjere nemoralnih života papa te ih uspoređuje s Antikristom. Najznačajnije Szegedi Kisevo djelo je "Theologiae sincerae loci communes de Deo et Homine" (Standardne teme teologije o Bogu i čovječanstvu) u kojemu je iznio vlastite primjere poučavanja, teoloških rasprava i ilustrativnog prikaza sadržaja. Ta je knjiga zbog svoje jasnoće i sustavnosti postala nezaobilazni priručnik brojnim kalvinskim župnicima i vjernicima desetljećima nakon njegove smrti.²⁰²

Prva protestantska sinoda u Slavoniji održana je 17. svibnja 1551. godine na Gradini nedaleko od današnjih Tordinca. Na toj je sinodi osnovana Baranjska superintendatura koja je podijeljena u četiri seniorata. Slavonskih 29 župa²⁰³ pripadalo je vukovskom senioratu sa sjedištem u Tordincima, a prvi je senior bio Mihály Tordafalvi (Mihajlo Tordinac). Rana reformacija u Slavoniji sredinom 16. stoljeća bila je, kao i u susjednoj Mađarskoj, pod utjecajem luteranske reforme, a tek u drugoj polovici 16. stoljeća reformacija se razvija u duhu kalvinizma.²⁰⁴

Značajan dokument iz vremena reformacije jest skup zaključaka donesenih na kalvinskoj sinodi održanoj u južnoj Baranji 16. i 17. kolovoza 1576. godine. Taj dokument pisan latinskim jezikom, poznat pod nazivom "Kanoni iz Kneževih Vinograda" (*Hercegszöllősi Kánonok*), čuva se u Državnoj Szécsényi knjižnici u Budimpešti,²⁰⁵ a objavljen je i na mađarskom²⁰⁶ i hrvatskom²⁰⁷ jeziku. Na toj je sinodi ukupno sudjelovalo četrdeset svećenika, od kojih i nekolicina nedvojbeno s područja Slavonije. Kanoni iz Kneževih Vinograda poznati su i pod nazivom "Članci suglasnosti kršćanskih crkava" i značajni su među ostalim i stoga što nam ukazuju na unutarnje uređenje crkve, ali i praktična pitanja i probleme s kojim se susretala reformirana (kalvinska) crkva u 16. stoljeću u Slavoniji

²⁰² Isto, 113-119.

²⁰³ Navedeno u tablici.

²⁰⁴ Jasmin Milić, *Kalvinski kanoni iz Kneževih Vinograda*, Protestantska reformirana kršćanska crkva u Republici Hrvatskoj, Osijek, 2006., str. 35-36.

²⁰⁵ Országos Széchényi Könyvtár (dalje: OSZK), RMK I. 136/1., Az Also es fölső Baronyaban valo ecclesiaknac articulusi, melyec Herceg szölösön irattanac negyven praedicatoroc jelön voltaban, melyeket mindyaion jóvá hattanac anno Domini 1576. 16. Augusti

²⁰⁶ *A Hercegszöllősi Kánonok*, A Magyar protestáns irodalmi társaság, Budapest, 1901.; *Hercegszöllősi Kánonok: öt évszázad öröksége négy nyelven*, Huncro, Osijek, 2007.

²⁰⁷ Jasmin Milić, *Kalvinski kanoni iz Kneževih Vinograda*, Protestantska reformirana kršćanska crkva u Republici Hrvatskoj, Osijek, 2006.

i južnoj Baranji. Poslije posljednjega 47. članka nalaze se potpisi svih 40 slavonskih i baranjskih župnika čime su se obvezali na pridržavanje pravila kanona i kazne u slučaju njihova nepridržavanja. Već u prvom članku jasno je naznačena zabrana svjetovnim vlastima da se bave crkvenim, točnije vjerskim pitanjima. Bitna razlika u organizaciji kalvinske crkve u odnosu na katoličku bila je u tome što su župnici važne crkvene odluke donosili uz dogovor sa crkvenim starješinama, a starješine (prezbiteri) su bili vjernici izabrani u crkveni odbor lokalne crkve odnosno biskupije (superintendencije). Institucija crkvenih starješina koja je bila rezervirana isključivo za laike bila je važna promjena u odnosu na relativno zatvorenu srednjovjekovnu katoličku crkvu laicima, posebice u donošenju značajnijih odluka. Osim toga, praktično istovremeno s organizacijom župa, kalvinski su župnici u selima u kojima su službovali otvorili i škole. Naravno, te su škole bile pod izravnom vjerskom upravom i ako u njima nisu predavali sami župnici, učitelji su bili podređeni i odgovorni izravno župnicima, što je i jasno navedeno u 26. članku Kanona.

Godine 1576. zabilježena su imena četrdesetorice pastora (župnika), od kojih se po prezimenima nastalima od toponima jasno mogu razaznati dva Slavonca: Matthias Zentlazzaj i Andreas Chorogius odnosno Matija Laslovački i Andrija Korođanin.²⁰⁸

U izvještaju apostolskog vizitatora Petra Masarechija o prilikama katoličkog naroda u Bugarskoj, Srbiji, Srijemu, Slavoniji i Bosni 1623. i 1624. godine nalaze se zanimljivi podatci o kalvinima u Slavoniji 1623-1624.²⁰⁹ Godine 1622. papa Grgur XV. osnovao je kongregaciju "De propaganda fide" koja je nedugo nakon osnutka zadužila vizitatora Albanca Petra Masarechija, kapetana dubrovačke kapele u Sofiji, koji je znao hrvatski i druge jezike jugoistočne Europe da upozna kuriju sa stanjem na navedenom području. Putovanje je trajalo više od godinu dana, a Masarechi je predao izvještaj na talijanskom jeziku u Rimu.

U spomenutom se izvještaju navodi da se u Ugarskoj do rijeke Drave nalaze kalvini i arijani, te da se "šizmatici ne daju bratiti podučavani od monaha Bazilijanaca, biskupa i svećenika koji se nalaze u svakom selu po jedan. Biskup od Srijema trebao bi pet svećenika da ih porazdijeli među spomenute krajeve da obrati kalvine oko Drave. Teško ide s promjenom koledara, jer heretici i šizmatici tvrde da papiste propovijedaju novu vjeru. Tako je i s nekim hereticima na Dravi. Zemun nastavaju Srbi šizmatici, a prama Podravini su heretici i katolici i svaki na polovinu. U Mohoriću, Iloku, Nijemcima, u Otoku, Ivankovu su

²⁰⁸ *Hercegszöllősi Kánonok*, 44.

²⁰⁹ Krunoslav Draganović, Izvješće apostolskog vizitatora Petra Masarechija o prilikama katoličkog naroda u Bugarskoj, Srbiji, Srijemu, Slavoniji i Bosni g. 1623. i 1624., Zagreb, 1938., *Starine JAZU XXXIX.*, str. 38-40., sažetak u: *Arhivski vjesnik* br. 8., Zagreb, 1939., str. 192.

katolički popovi slabo učeni. (...) Kod Jankova su mnogi Kalvini i šizmatici, koji imadu za propovjednike kalvine. Kada bi tu bio jedan dobar katolički svećenik narodnosti iliričke, jer su tu kalvini ilirske narodnosti, moglo bi se nadati nekoliko obraćenju. Ovo se dosada nije dalo iz dva razloga provesti, jer 1. neprestano opće s kalvinima, a 2. jer su ostali bez katoličkih svećenika. U Osijeku u tvrđavi stanuju mnogi Turci, 7 obitelji ilirske narodnosti te Mađari kalvini. Trebalo bi 30 škuda za jednog svećenika da obrati ove kalvine. Na teritoriju Podravine imade 50 sela kalvina a svako selo imade 60-80 obitelji. Svako selo imade svog učitelja i propovjednika, koji su izučeni na latinskom jeziku, te su vrlo revni da očuvaju svoju sektu, a ne će da propovijedaju katolicima i šizmaticima. Ako se ovi propovjednici ne odstrane, nema nade za obraćenje na katolicizam. Sv. Kongregacija ne bi smjela štediti u to ime na novcu, da ga stavi na dispoziciju biskupu. Među ovim hereticima, koji su po jeziku i narodnosti Mađari imade i tri župe i crkve na Dravi, koji su narodnosti ilirske. Prva je Sv. Juraj s 10 kuća jezika i narodnosti ilirske, druga je Sv. Marije ili Marijanci sa 11 sela, a treća je Sv. Grgura ili Gregorijanci sa 9 sela, to sve oko 5000 duša kalvina. Ovi su postali heretici, jer su bili okupirani od Turaka, a svećenici ili su pobjegli ili pomrli. Postali su heretici u neprestanom saobraćaju s kalvinima, koji su im poslali propovjednike u njihovom jeziku, a svoje stare su napustili kao neznalice, te su od svoje vlastite djece upućeni u kalvinovu nauku. Tamo je neki Petar Jugović ilirske narodnosti izučen u toj sekti od ugarskih kalvina, te je postao propovjednik svom narodu u svom materinjem jeziku. Ove su tri crkve prošle godine otkupljene od biskupa za 500 dukata te predane katolicima. Kalvini su već 70 godina rabili te crkve te su teško gledali kada su im oduzete. Oni su apelirali na pašu u Budimu i žrtvovali mnogo novaca te su dobili pravo, da im se crkve uspostave. To je bilo tim lakše jer je biskupu falio novac da isplati potrebnu svotu i da tamo postavi svoje svećenike, a Turci su uz onoga koji više daje. Kalvini ne napuštaju ove crkve kamo dolaze nedjeljom kada se nalaze uvijek osobe koje propovijedaju. Prešavši Dravu imade malo katolika već samo luterana, kalvina i arijanaca sve do Pečuha. Amo je imao doći i vizitator, ali radi kuge nije došao. U distriktu Pečuha imade mnogo arijanaca i kalvina te imade malo nade da se ih obrati."²¹⁰

Dana 13. ožujka 1652. godine biskup Sámuel Pathai ispisao je inventarij 160 seniorata reformiranih župa. Među ostalima, navodi i ime Petrus Oroszy kao M(inister) Harasztien(sis) u županiji Keve.²¹¹ Ta srednjovjekovna županija obuhvaćala je područje današnjega južnoga Banata. Budući da je sredinom 17. stoljeća cjelokupno navedeno područje bilo pod

²¹⁰ Emilij Laszowski, Osvrt na najnoviju literaturu o protestantizmu u Jugoslaviji, u: *Arhivski vjesnik*, br. 8., Zagreb, 1939., str. 192-193.

²¹¹ Ráday levéltár Budapest (dalje: RLB), A1a1, str. 63., Egyházkerületi jegyzőkönyv: Protocollum Simandinum 1626-1739 (1815) 1-317 p. (régí jelzet 1340a)

osmanskom vlašću, sasvim vjerojatno se misli na slavonski Hrastin, budući da na navedenom području nema naselja s korijenom "Haraszi", a granice županija nisu bile jasno definirane. Osim toga, 1754. godine u Korođu je bio župnik Dániel Oroszy. Imaju li oni nekakve međusobne poveznice, nije poznato. U istom inventaru navodi se da je "in insula" odnosno doslovno "na otoku" svećenik Micháel Korody M(inister) Oroszfalusyen(sis).

Prema proračunima Josipa Buturca, u srednjem vijeku je na jednu župu dolazilo oko 100 kuća i oko 430 stanovnika.²¹² Godine 1623. bilo je u osječkom i valpovačkom kotaru oko 50 kalvinskih sela, od kojih je 30 bilo hrvatskih, a 20 mađarskih, a u svakom je selu živjelo između 60 i 80 obitelji. Ukupan broj kalvina bio je oko 5.000. Deset godina kasnije u istom kraju navodi se samo dvadeset kalvinskih sela. Godine 1633. navodi se da su Mađari kalvini živjeli u Laslovu, Antinu, Dalju, Dopsinu, Sarvašu, Erdutu, Čepinu i drugim mjestima. Potkraj turske vlasti kalvini osječkog kotara imali su 164 kuće, a kalvini valpovačkoga kotara 160 kuća, ukupno oko 3.000 stanovnika. Broj im se dakle tijekom 17. stoljeća znatno smanjio. Buturac smatra da ih je početkom 17. stoljeća bilo oko 10.000.²¹³ U Srijemu je početkom 17. stoljeća kalvina bilo oko 1.000 u Vukovskom Sv. Đurađu, Zobincima, Vinkovcima, Iloku, Karlovcima, Petrovcima, Nuštru, Ceriću i dr.²¹⁴ U istočnoj Slavoniji oko 1680. godine živjelo je ukupno oko 59000 stanovnika, od kojih je bilo oko 20.000 katolika, oko 25.000 muslimana, oko 10.000 kalvina i oko 4.000 pravoslavaca. Kalvina je dakle bilo oko 17%. Procjenjuje se da je ukupno u Slavoniji tada živjelo oko 222.600 stanovnika od kojih je 73.100 (32,8%) bilo katolika, 108.000 muslimana (48,5 %), 11.000 kalvina (5%) i 30.500 pravoslavaca (13,7%).²¹⁵

Turci su bili tolerantniji prema protestantima i pravoslavicima nego prema katolicima budući da je papa kao katolički poglavar podupirao oslobođenje kršćanskih naroda od Turaka.²¹⁶ Buturac navodi da su kalvini katolicima predbacivali da vjeruju u tri boga i da su otimali katolicima crkve i tužakali ih Turcima kao uhode Bečkoga dvora. "Osnivali su škole u kojima su opismenili svoje pristalice, a onda su im davali u ruke knjige koje su sadržavale njihovu vjersku nauku. Širenju te nauke išla je na ruku nestašica katoličkih svećenika." Osim toga bilo je i svećenika kojima je dodijao celibat.²¹⁷

Franjo Bučar navodi da je u osječkom kotaru za vrijeme Turaka (u drugoj polovici 17. stoljeća) bilo 14 mađarskih kalvinističkih sela, a da ih je još 1702. godine bilo 11. Navodi i da je u valpovačkom kotaru u 11 selišta živjelo 114 kalvinskih obitelji, a da je kasnije samo u

²¹² Josip Buturac, *Katolička crkva u Slavoniji za turskoga vladanja*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1970., str. 18.

²¹³ J. Buturac, *Katolička crkva u Slavoniji za turskoga vladanja*, 46.

²¹⁴ Isto, 53.

²¹⁵ Isto, 54.

²¹⁶ Isto, 188.

²¹⁷ Isto, 197.

selu Gatu živjelo 9 kalvinskih obitelji koji su se, budući da nisu imali pastora, ubrzo obratili na katolicizam.²¹⁸ Godine 1708. imala je Slavonija oko 140 svećenika franjevac a i 44 franjevačke župe, a ukupno oko 50 župa i oko 150 svećenika. Broj župa se u odnosu na tursko doba povećao za oko trećinu, a broj svećenika se više nego udvostručio, a vjerojatno se i broj katolika više nego udvostručio.²¹⁹ Upravo su franjevci najrevniji radili na istiskivanju kalvinizma iz Podravine. Franjevcima je pritom na ruku išao i zaključak Hrvatskoga sabora iz 1635. godine na temelju kojega je jedino katolička vjera u Hrvatskoj bila zakonski priznata. Zagrebački biskup zahtijevao je već 1689. godine da se iz Slavonije protjera kalvin Stjepan Janković.²²⁰

2.5.3. Reformacija u 18. stoljeću i prvoj trećini 19. stoljeća

Na razini cijele Ugarske, u drugoj polovici 18. stoljeća, gotovo polovica cjelokupne populacije nije bila katoličke vjeroispovijesti. Ukupno je protestanata bilo 23%, točnije 14% je bilo reformiranih (kalvinista), 8,6% evangelika i 0,4% unitarijanaca. Pravoslavaca ("grčko-istočnih") je bilo 21%, a ostatak od 56% su bili rimokatolici.²²¹ Reformirani (kalvini) su bili raspršeni diljem cijele Mađarske. U većem broju živjeli su u sjevernom Zatisju i Erdelju (Transilvaniji), a u manjem broju u području između Dunava i Tise (oko Kecskeméta i Nagykovácsa) i Zadunavlja (oko Pápe). Calvinizam su u pravilu slijedili Mađari, a evangelički smjer protestantizma Podunavski Nijemci (Sasi), dok su pravoslavci bili Srbi i Rumunji.

Protestanti ni u 18. stoljeću nisu imali jednaka vjerska prava kao katolici. Jedan od primjera toga je i 21. zakonski članak iz 1715. godine prema kojemu su protestanti smjeli pojedinačno podnositi prigovore, ali ne i kao zajednica. No, iako je već Rakocijeva buna za jedno vrijeme poboljšala uvjete nekatolika, tek je Karlova rezolucija (Carolina Resolutio) od 21. ožujka 1731. godine odobrila prakticiranje protestantske vjere na područjima gdje je već postojala. Ipak, prelazak s katoličke vjere na protestantsku podliječio je kažnjavanju (u pravilu financijskome). Male protestantske škole i dalje su mogle postojati, dok je za više razine bila potrebna kraljevska dozvola, koju se moralo platiti. Osim toga, službenici i sudsko osoblje morali su biti katoličke vjere, što je rezultiralo protjerivanjem protestanata iz javnih ureda.²²² Drugom Karlovom rezolucijom od 1734. godine dopuštena je crkvena organizacija

²¹⁸ Franjo Bučar, Širenje reformacije u Hrvatskoj u XVI. stoljeću, u: *Vjestnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva*, 2, Zagreb, 1900., str. 214.

²¹⁹ J. Buturac, *Katolička crkva u Slavoniji za turskoga vladanja*, 209.

²²⁰ Isto, 210-211.

²²¹ János Barta, *A tizennyolcadik század története*, Pannonica Kiadó, 2000., str. 117.

²²² J. Barta, *A tizennyolcadik század története*, 118.

od pet reformiranih superintendentura na razini Ugarske (četiri na razini "uže Mađarske" i jedna u Erdelju).

U reformiranim crkvama u 18. stoljeću značajnu ulogu dobile su i svjetovne osobe, prezbiteri. Skrbnici su najčešće bili ili plemići ili lokalni veleposjednici. Župnici su u protestantskim zajednicama postali jedna vrsta elite, za što je bilo zaslužan i njihov talent, ali i obrazovanje koje su stekli. Obitelji su se uglavnom međusobno vjenčavale, a mogle su si samo podići "rang" sklapanjem braka s plemkinjama ili udovicama plemića, dok je bila rijetka pojava da su se ženili seoskim djevojkama, za što im je ponegdje čak i prijetio otkaz iz službe. Na taj je način stvoreno više generacija svećeničkih obitelji koje su ponekad s koljena na koljeno prenosili obavljanje vjerskih dužnosti u pojedinoj zajednici. Oni su iz škola ili pak iz inozemstva donosili po nekoliko knjiga za jednu vrstu seoskih knjižnica, više ih je i samostalno pisalo propovijedi i na taj su način stvorili i lokalne rukopisne zbirke propovijedi. Crkva je održavala i podupirala mjesnu školu gdje su mladi dobivali svoju prvu naobrazbu i omogućavala im daljnje školovanje. Neki od njih završavali su i na tri najpoznatija reoformirana fakulteta u Mađarskoj: u Debrecenu, Sárospataku i Marosvásárhelyu (evangelici su imali fakultet u Eperjes). Reformirani fakulteti davali su i potpore ("stipendije") siromašnim, no nadarenim studentima, tako da obrazovanje nije ovisilo isključivo o bogatstvu roditelja.²²³

Nakon rezolucija Karla III., u doba vladavine Marije Terezije, jedva da se donekle poboljšao status mađarskih protestanata. Na državnoj skupštini 1741. godine carica prvo nije željela ni primiti protestantsko izaslanstvo. Primila ih je na audijenciju tek nakon što je postala ugrožena uslijed sukoba s Bavarskom i Francuskom, kada je uvidjela da joj je za uspješno vladanje potrebna i jedinstvena potpora Mađara, no i tada je s njima postupala bez mnogo simpatije. Zamolbi za konzistorijem i dvorskim povjerenikom za pitanja reformiranih vjernika udovoljila je tek 1773. godine, kada je za položaj dvorskoga povjerenika imenovala mađarskoga književnika Györgya Bessenyei (1747-1811.), koji je na navedenom položaju ostao do 1779. godine.²²⁴

Inače, protestanti su prakticirali vjeru u Mađarskoj u 18. stoljeću i dalje po zakonima iz 1681. godine.²²⁵ Najvažniji korak u razvoju protestantske crkvene organizacije bilo je prihvaćanje žinatskog prezbiterijalog principa (*Zsinati-presbiteri egyházi alkotmány*), koji su studenti teologije donijeli iz zapadne Europe. Po zapadnom uzoru i u mađarskim su

²²³ Isto, 119.

²²⁴ Isto, 120.

²²⁵ László Katus, *A rendi képviseleti monarchia utolsó korszaka és válsága (1711-1848)*, u: Ignác Romsics, *Magyarország története*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2010., str. 515.

se reformiranim župama osnivala crkvena vijeća (*egyháztanács*) - prezbiteri plemići i veleposjednici su kao skrbnici (*gondnokok* i *főgondnokok*) preuzeli ulogu u upravljanju crkvom.²²⁶ Nakon druge karolinske rezolucije (*Carolina Resolutio*) 1734. godine protestantske su župe s kraljevom dozvolom osnovala po četiri crkvena područja gdje je svako biralo po jednoga superintendanta (biskupa) i svjetovnoga glavnog skrbnika.

Josip II. je 1781. godine izdao *tűrelmi rendeletét* (milostivu odredbu) koja je dopustila da se tamo gdje živi najmanje stotinu protestantskih obitelji može izgraditi crkvena zgrada, župni dom i škola.²²⁷ Crkvena zgrada međutim nije smjela imati toranj, zvono i izlaz na ulicu. Kasnije je kriterij ublažen te je dopušteno i podizanje crkve i u mjestima gdje je bilo 50 obitelji i župnik. Već tada se može reći da je protestantska vjera postala zakonom dopuštena.²²⁸

Državna skupština 1790-1791. godine potvrdila je zakonski članak XXVI. po kojemu su protestanti dobili pravo na slobodno i otvoreno ispovijedanje svoje vjeroispovijesti, no taj članak nije važio i za Hrvatsku. Ipak, nije značio niti to da su protestanti u Mađarskoj bili u potpunosti izjednačeni po pravima s rimokatolicima, za koje se može reći da su po pitanju vjere bili u donekle povlaštenom položaju na razini cijele Habsburške Monarhije. Primjerice, u slučajevima kada bi se dogodio mješoviti brak, isti bi mogao sklopiti samo katolički svećenik, a tu bi vezu morala potvrditi i nadležna katolička biskupija. Zbog toga su se nastavile pritužbe u mađarskom državnom saboru o tome da su protestanti i dalje podređeni, te su se često podnosili prijedlozi da se ukine nepovoljan položaj onih rođenih u protestantskoj vjeri. Značajnijih promjena nije bilo u prvoj trećini 19. stoljeća. Tek po III. članku zakona iz 1843. i 1844. godine u mađarskom državnom saboru protestantski svećenik je također mogao sklopiti miješani brak, a mladenci bi sami mogli odabrati u kojoj vjeri će sklopiti brak, kao i to koje će vjere biti njihova djeca.²²⁹

U jesen 1791. godine evangelici su u Pešti, a reformirani u Budi održali državnu sinodu, na kojoj su prisustvovali i svjetovni predstavnici. Raspravljali su o novom crkvenom ustavu i zsinatskom prezbiterijskom principu po kojemu je osnovano demokratsko crkveno vodstvo. Na temelju tih zaključaka osnovani su prezbiteriji u svim mađarskim reformiranim crkvenim župama u narednim desetljećima.²³⁰

²²⁶ L. Katus, *A rendi képviselői monarchia utolsó korszaka és válsága (1711-1848)*, 516.

²²⁷ J. Barta, *A tizennyolcadik század története*, 192.

²²⁸ L. Katus, *A rendi képviselői monarchia utolsó korszaka és válsága (1711-1848)*, 516.

²²⁹ Isto.

²³⁰ Isto, 517.

2.6. KALVINIZAM U ISTOČNOJ SLAVONIJI U 18. STOLJEĆU

Možda najbolji primjer odnosa i stava hrvatskih staleža prema kalvinima na svom teritoriju sadržan je u njihovoj "zamolbi" iz 1743. godine. Naime, hrvatski staleži uputili su povjerenstvu za uključivanje Slavonije i Srijema u Ugarsku odnosno Hrvatsku 1743. godine molbu da se rasele ili prisilno privedu katoličkoj vjeri naselja Hrastin, Korođ, Laslovo, Retfala i Tordinci.²³¹ Osim toga, zatraženo je i protjerivanje Židova iz Osijeka i Petrovaradina. Povjerenstvo je tu molbu prosljedilo dvoru, a bečki dvor je oboje odbio kao štetan i neosnovan zahtjev.²³² Tadašnja carica Marija Terezija bila je poznata kao pobožna rimokatolkinja, s poznatim antisemitističkim i antiprotestantskim stavovima. Protestante je (slično kao i Židove) smatrala opasnima za državu te je bilo realno očekivati da će udovoljiti toj molbi.²³³ Nije poznato zbog čega to konačno nije i učinila.

Prilikom inkorporacije Slavonije i Srijema u Trojednu kraljevinu velik je problem predstavljao 46. zakonski članak iz 1741. po kojemu se u Trojedinoj kraljevini ne trpi druga vjera osim katoličke, što je problem predstavljao ne samo reformiranom (kalvinskom) nego i pravoslavnom stanovništvu, koje se zbog toga 1744. godine obratilo i samoj carici.²³⁴ Dana 1. srpnja 1745. godina carica je donijela rješenje "da se privilegije i pored inkorporacije imaju držati i da im inkorporacija nema prejudicirati i derogirati..."²³⁵

U statute Virovitičke županije dana 8. svibnja 1747. godine unesena je odredba kojom se "ne samo kod retfalačkih i drugi kalvinista, već i kod pravoslavnih pa i samih nekih katolika kad primijete perfidnog, zločestog i opakog čovjeka koji nije do sada svetkovao propisane blagdane rimokatoličke crkve, već su u takve dane s kalvinima i pravoslavicima obavljali poljske poslove, a ovdašnje pivare koji su u nutarnjem gradu običavali uvoziti pivo i pod samim bogoslužjem, uz najveću štetu rimokatoličke vjere i domovinskih zakona, propisano je, da se takvi koji su se otuđili od spasonosne vjere, naime kalvini, kazne za prvi čin s 50 udaraca batinom, za drugi sa 100, a za treći put kazna je za taj čin da se protjeraju iz

²³¹ Ljiljana Dobrovšak, 'Privremena prisutnost' Židova u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji u 17. i 18. stoljeću, *Povijesni prilozi*, br. 29., Zagreb, 2005., str. 179.; Slavko GAVRILOVIĆ, Obnova slavonskih županija i njihovo razgraničavanje s Vojnom Krajinom (1745.-1749.), *Zbornik za društvene nauke Matice srpske*, 25, Novi sad, 1960., 51.

²³² Ljiljana Dobrovšak, 'Privremena prisutnost' Židova u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji u 17. i 18. stoljeću, *Povijesni prilozi*, br. 29., Zagreb, 2005., str. 179.; Slavko GAVRILOVIĆ, Obnova slavonskih županija i njihovo razgraničavanje s Vojnom Krajinom (1745.-1749.), *Zbornik za društvene nauke Matice srpske*, 25, Novi sad, 1960., 51.

²³³ Godine 1745. zapovijedila je da se protestanti protjeraju iz Austrije u Transilvaniju.

²³⁴ Slavko GAVRILOVIĆ, Obnova slavonskih županija i njihovo razgraničavanje s Vojnom Krajinom (1745.-1749.), *Zbornik za društvene nauke Matice srpske*, 25, Novi sad, 1960., 51.

²³⁵ S. Gavrilović, Obnova slavonskih županija i njihovo razgraničavanje s Vojnom Krajinom (1745.-1749.), 51.

područja županije."²³⁶ Trgovcima se također zabranilo držati trgovine na blagdane otvorene prijepodne, a u suprotnom bi bili kažnjeni s cijelim otkupom glavarine. U slučaju ponavljanja "zlodjela" propisala bi se i veća kazna. Nakon donošenja navedene odredbe, objavljena je po županiji.

Navedena stroga odredba o zabrani obavljanja poljoprivrednih i općenito privrednih radova u katoličke blagdane uklapa se u općeprihvaćenu tezu o statusu praktički službene religije koju je katoličanstvo uživalo u Habsburškoj Monarhiji. Osim toga, navedena odredba ukazuje i na to da su kalvini predstavljali "trn u oku" i lokalnim županijskim vlastima.

U zgradi Županije u Vukovaru dana 18. siječnja 1754. godine, pod petom točkom dnevnog reda mještani naselja Korođa kalvinističke vjeroispovijesti iznijeli su zamolbu za dopuštenje da obnove i poprave svoju crkvu budući da je bila "antiquata". Među spisima Srijemske županije, nalazi se i odgovor koji je došao 1757. godine, tek tri godine poslije. Taj je dokument sljedećega sadržaja: "Dopušta se kalvinima u Korođu popraviti crkvu, ali ne od čvrste građe".²³⁷ Toliki vremenski odmak od slanja dopisa do dobivanja odgovora čak je i za onodobne prilike bio neuobičajeno dug i može se protumačiti kao nevoljnost županijskih vlasti za davanjem traženoga dopuštenja. Naglasak kako se crkva ne smije popravljati čvrstom građom ukazuje na to kako su kalvinski vjernici i župnik vjerojatno željeli već tada zamijeniti postojeću drvenu crkvu građevinom od opeke.

Datiran 1776. godinom u arhivu Srijemske županije nalazi se dokument s kratkim sadržajem kako "Općina 'reformiranih' protestanata u Korođu gradi kapelu."²³⁸ U istom arhivu, 1782. godine nalazi se i dokument u kojemu stoji kako se "Luterani i kalvini smatraju kao i pravoslavni – filii patriae."²³⁹ Radi se o tiskanom dopisu koji je bio poslan na adresu Srijemske županije tijekom samoga početka vladavine Josipa II. i odnosio se na njegov patent o vjerskoj toleranciji koji je bio prvenstveno usmjeren kao tolerantni akt prema protestantima u užoj Ugarskoj, ali i na području "pridruženih zemalja" gdje su Mađari protestantskih denominacija živjeli, što je bila i Slavonija, odnosno Srijemska županija. Dopis je odaslan šest godina nakon što je dovršena kalvinska crkva u Korođu.

Godine 1768. izgrađena je dakle nova kalvinska crkva u Hrastinu. Podizanje zvonika te crkve 1770. godine izazvalo je u Pečuškoj biskupiji provođenje istrage uopće o legalnosti

²³⁶ Stjepan Sršan, *Statuti Virovitičke županije 1745.-1792.*, Državni arhiv u Osijeku, Osijek, 2008., str. 23.

²³⁷ Hrvatski državni arhiv u Zagrebu (dalje: HDA), Srijemska županija, HR-HDA-31, br. 1137.

²³⁸ HDA, Srijemska županija, HR-HDA-31, br. 158.

²³⁹ HDA, Srijemska županija, HR-HDA-31, br. 2127.

izgradnje kalvinske crkve.²⁴⁰ Nažalost, podatci o rezultatima te istrage nisu poznati, no ona ju je sasvim sigurno znatno usporila, budući da je toranj podignut tek 1787. godine.

Godine 1791. Hrvatski sabor u članku 14. zabranjuje u Hrvatskoj i Slavoniji protestantima posjedovanje zemlje i službeno ispovijedanje svoje vjere no nedugo potom taj se zakon stavlja izvan upotrebe.²⁴¹

Prema 26. i 59. članku Saborskoga zaključka iz 1791. godine te 4. stavku toga zaključka iznosi se da protestanti imaju svoja prava na slobodu vjeroispovijesti samo na području Mađarske, dok se u 7. stavku navodi iznimka koja ta prava potvrđuje za sela Retfalu, Hrastin i Laslovo u Virovitičkoj te Korođ i Tordince u Srijemskoj županiji.²⁴² Navedena su sela, dakle, bila jedine dopuštene iznimke na teritoriju čitave Hrvatske i Slavonije u kojima je bilo dopušteno slobodno ispovijedanje reformirane vjeroispovijesti.

Iz navedenih je primjera potpuno jasno da je odnos Hrvatskoga sabora i slavonskih županijskih vlasti prema kalvinima u Slavoniji tijekom cijeloga 18. stoljeća bio vrlo netolerantan te da su oni ponajviše u očima hrvatskoga plemstva bili diskriminirani na sličnoj razini kao i Židovi. Ekstremni primjeri kao prijedlozi nasilnoga raseljavanja ili pokatoličavanja Hrastina, Laslova, Korođa i Retfale sasvim su vjerojatno došli do znanja samih mještana te su oni morali živjeti uz stalan strah od odnosa vlasti prema njima. Kao što je nešto ranije navedeno, Marija Terezija smatrala je Katoličku Crkvu jednim od bitnih temelja njezine vlasti, te je vodila prokatoličku politiku na razini cijele Ugarske. Hrvatsko joj je plemstvo nastojalo biti vjerno, te su se vjerojatno stoga i oni pokušavali "dokazivati" kako im je stalo do katoličke vjere prijedlozima o raseljavanju reformiranih četiriju sela u istočnoj Slavoniji. Lokalne županijske vlasti (Virovitičke i Srijemske županije) slijedile su tu politiku otežavajući izgradnju crkvenih zgrada reformiranim župnim zajednicama ili barem odugovlačeći u davanju odobrenja i za najbanalnije radnje, kao što je primjerice bilo spomenuto davanje odobrenja za popravljivanje stare drvene crkve u Korođu. Moguće je da je Marija Terezija imala tako negativan odnos prema reformiranim vjernicima i zbog iskustva ustanka Franje Rákoczyja početkom 18. stoljeća. Naime, osim što je taj kuručki ustanak bio karakteriziran željama za nižim porezima i samostalnošću Mađarske, on je bio i ustanak za vjersku ravnopravnost. Mađarsko je plemstvo bilo ogorčeno na Dvor koji je koloniziranim

²⁴⁰ Biskupijski arhiv u Pečuhu (dalje: BAP), Protocollum III. (1770-1786), god. 1770., no. 7.

²⁴¹ Jenő Földváry, A horvát-slavon egyházak gondozása, u: *Theolohiai Szaklap*, 6. godište, Bratislava, 1908., str. 117.

²⁴² Josip Kolanović, Josip Barbarić, Jozo Ivanović, *Državno-pravni položaj Slavonije i Srijema u dokumentima 1699-1848.*, Fontes, HDA, Zagreb, 1995., str. 72-73.

pravoslavnim Srbima dao pravo na crkvenu autonomiju, a uskratio ga je reformiranim vjernicima. Čak je i Satmarskim mirom (30. travnja 1711. godine) zajamčena sloboda vjeroispovijesti, a tu je odredbu car Karlo VI. glatko prekršio dekretom iz 1714. godine i kasnijim saborskim člancima 1715. godine kojima je ozakonio prevlast katoličke vjere.²⁴³ Moguće je da je dijelom uzroka tako netolerantnog odnosa prema reformiranim vjernicima zapravo bio i strah od njihovog mogućeg ustanka protiv vladajuće dinastije. Moguće je da se mislilo kako reformirani vjernici nisu lojalni Katoličkoj Crkvi, da tako nisu ni katoličkim svjetovnim vladarima (za što doduše nije bilo nikakvoga dokaza).

*

Laslovački svećenik Adamus Edlengi podnio je zamolbu za propusnicu Zemaljskoj deputaciji u Osijeku²⁴⁴ kako bi mogao otići u "Simegher Comitatus". Dana 5. svibnja 1740. godine Zemaljska mu je deputacija odgovorila kako nije nadležna dati mu propusnicu te ga uputila da se za propusnicu obrati vojnim vlastima.²⁴⁵

Iako se naziv simegherski okrug više ne koristi, izvjesno je da se radi se o današnjem naselju Surd, na krajnjem jugozapadu županije Zala u Mađarskoj, nedaleko hrvatske granice. U Surd se u prvoj polovici 18. stoljeća doseljavalo mnogo Hrvata i Slovenaca iz Prekomurja protestantske (kalvinske) vjeroispovijesti koji su se iseljavali iz svojih ranijih prebivališta zbog netolerantnosti katoličkih veleposjednika kojima su bili podložni.²⁴⁶ Upravo 1740. godine vjernici su u Surdu ondašnjem posjedniku Leopoldu Nádasdyju slali molbu kako bi im uspostavio crkvu i školu sa svećenikom. I Laslovo je bilo u analognom okruženju, relativno nenaklonjenome reformiranim (kalvinskim) vjernicima, a pritom su kao Mađari Laslovčani bili okruženi Hrvatima (i Srbima) koji nisu govorili njihov jezik. Imajući iskustvo organizacije rada reformirane crkve i škole na takvom području i okruženju, moguće je da je laslovački župnik Surdanima bio preporučen kao osoba koja im može pomoći savjetima. Moguće je da se upravo iz toga razloga i laslovački svećenik uputio u Surd 1740. godine, no nije poznato je li ondje i dospio.

*

²⁴³ L. Kontler, *Povijest Mađarske*, 204.

²⁴⁴ Slavonijom nakon protjerivanja Osmanlija od 1702. do 1737. upravlja Dvorsko ratno vijeće i Dvorska komora, a Zemaljska deputacija (povjerenstvo) djelovala je kao slavonska pokrajinska vlast od 8. veljače 1737. do 1744. godine, kada su obnovljene županije.

²⁴⁵ Ive Mažuran, *Rješenja Zemaljske uprave za Slavoniju 1738-1742.*, Historijski arhiv u Osijeku, Osijek, 1970., str. 243.

²⁴⁶ Franc Kuzmič, *Prekmurski protestanti v 18. stoletju in njihva izselitev v artikularne kraje na Madžarskem*, u: *Podravina*, vol. 5., br. 10., Koprivnica, 2006., str. 75.; János Csaplovics, *Croaten und wenden in Ungern: Etnographisch geschildert*, 1829., str. 50.

U kanonskoj vizitaciji Pečuške biskupije odnosno katoličke župe Tordinci 1754. godine donose se i podatci o filijali Korod u kojoj nije bilo katolika. Navedeno je da je Korod udaljen od Tordinaca 1,5 sat, da je imao bogomolju s propovjednikom i 23 obitelji kalvina te da je spadao pod vukovarsko vlastelinstvo. Propovjednik je bio Danijel Orosy koji je svoje studije završio u Debrecenu. Prilikom vizitacije bio je pozvan u Tordince gdje se pojavio i "kad je pitan o načinu krštenja i ostalim potrebnim stvarima za krštenje, otkrilo se da uči Kalvinov nauk glede krštenja, jer je iznio da ga samo službenici mogu podjeljivati, a ne ni u slučaju nužde primalja ili netko drugi. Takav nauk, budući da je posebnom kraljevom odredbom izbačen iz svih područja Njegovog Presvetog Veličanstva i zabranjen, naloženo je tom službeniku da odsada pa ubuduće i sam opozove taj nauk i neka narod pouči da je krštenje nužan sakrament za spasenje te da ga u slučaju nužde može valjano podijeliti i primalja i bilo koji muškarac ili žena. Uostalom otkrio je da ono što spada na krštenje, da je dosta informiran i da ga podjeljuje sukladno ustanovi Krista Gospodina."²⁴⁷

U navedenoj je kanonskoj vizitaciji navedena i pritužba tordinačkoga župnika da "kalvini vrlo često profaniraju, i to s prijezirom, svojim poljskim radovima, dekretske blagdane. A prijavljene tolerira vlastelinstvo i županija te ih oba nadležstva ne kažnjavaju, štoviše, kalvini su primijećeni za vrijeme dekretskih blagdana uglavnom na vlastelinskim radovima."²⁴⁸

Za svatove je navedeno da "zaručnik kao da na neki način kupuje zaručnicu. Potom dok se ide u crkvu na vjenčanje, ide se s galamom, skakanjem, glazbom, a neki mim, pučki zvan "csaus" prikazuje mnogo neprimjerenosti, stvara povike, dvosmislene pjesme i besramne riječi prema okolo stojećoj mladeži. Osim toga je običaj u kući svatova zločesto podizanje nekog stijega."²⁴⁹

Prilikom preuzimanja katoličke župe Tordinci od strane franjevac 1757. godine, nastao je i zapis o odnosima kalvina i katolika u toj župi. Tada je propovjedniku iz Koroda Danijelu Orosyju od strane srijemskoga župana "strogo zabranjen pristup pod bilo kojim izgovorom u selo Tordince i Antin te je sadašnjem župniku u tom predmetu naloženo da na to pazi." Dotadašnji upravitelj tordinačke župe franjevac Stjepan Tabaković u prisutnosti korodanskog propovjednika i kalvina Tordinaca i Antina odgovorio je da se oni dosad nisu držali županove zabrane. "Tu su izjavu oca Stjepana dalje javno potvrdili isti akatolici dodavši smiono da će oni radije svi pristati na raseljenje nego na obdržavanje onoga što im je

²⁴⁷ *Kanonske vizitacije*, knjiga IV., Državni arhiv u Osijeku, Osijek, 2006., str. 567.

²⁴⁸ Isto, 563.

²⁴⁹ Isto, 565.

propisano." Tada je propisano da prema kanonskim odredbama svaki bračni par mora davati tordinačkom župniku po 2 oktilija (pučki: osmak). "Tu je zapovijed (korođanski, op. a.) propovjednik ismijao govoreći: Ta je mjera pšenice za propovjednika, a štola koju plaćaju, dovoljna je za tordinačkog župnika."²⁵⁰ Nakon što je "sve sretno i u miru završilo" Stjepan Tabaković odstupio je iz Tordinaca u vukovarski franjevački samostan.

Prilikom popisa slavonskih katoličkih župa Pečuške biskupije 1770. godine popisana je i župa Tordinci, koja je zajedno s filijalom Antinom imala 140 katoličkih kuća u kojima je obitavalo 265 bračnih parova. Osim navedenih stanovnika, u navedenim dvama selima postojala je još jedna trećina stanovnika kalvina (dakle oko 50 kuća tj. 90 bračnih parova koji nisu popisani budući da nisu bili katolici). Oni nisu imali vlastitoga pastora ni prostora, nego su odlazili u Korođ. Kako je navedeno u popisu "prema običaju koji se drži u mađarskim područjima, oni samo daju župniku koje i krsti, vjenčava i pokapa, našu štolarinu i lukno." Od 1770. godine određeno je od strane vlasti da ti kalvini iz Tordinaca i Antina ubuduće moraju pohađati katolička bogoslužja i crkvu.²⁵¹

U katoličkoj kanonskoj vizitaciji Tordinaca 19. kolovoza 1782. godine tamošnji župnik žalio se na kalvinske vjernike "koji tu i tamo rade u polju nedjeljama i na zapovijedane blagdane, da takve prekršitelje pismeno i poimence dostavi okružnom arhiđakonu, a po njemu se u svoje vrijeme trebaju prijaviti časnoj županiji zbog potrebitog lijeka."²⁵²

U sljedećoj vizitaciji Tordinaca 1811. godine zabilježeno je da su ukućani tordinačkog župnika Ivana Došlića bili njegova sestra Ana i sluga mladić Jancsika iz Laslova, "kalvinske vjeroispovijesti, uzornoga života."²⁵³ Korođ je tada imao 70 kuća kalvinske vjeroispovijesti, a pod korođsku je župu spadalo i 70 kuća odnosno 650 osoba kalvinske vjeroispovijesti iz Tordinaca te 4 kalvinske kuće u Antinu.²⁵⁴

U kanonskim vizitacijama osječke Tvrđe 1754. upisano je da se 49 osoba preobratiло s kalvinizma na katoličku vjeru, a s luteranizma 115 osoba.²⁵⁵ Kod tih 49 obraćenika s kalvinizma na katoličku vjeru vjerojatno se radi o određenim novim mađarskim doseljenicima u grad ili vojnicima u osječkoj Tvrđi, a ne o mještanima Hrastina, Korođa, Laslova ili Retfale, iako za to nema potvrde u izvorima. S druge strane, ni u matičnim knjigama ni u drugim

²⁵⁰ Stjepan Sršan, *Stanovništvo i župe u Slavoniji 1745.-1774.*, Državni arhiv u Osijeku, Osijek, 2007., str. 203-204.

²⁵¹ S. Sršan, *Stanovništvo i župe u Slavoniji 1745.-1774.*, 66.

²⁵² *Kanonske vizitacije*, knjiga VIII., 51.

²⁵³ Isto, 245.

²⁵⁴ *Kanonske vizitacije*, knjiga VIII., 247.

²⁵⁵ *Kanonske vizitacije*, knjiga V., Državni arhiv u Osijeku, Osijek, 2007., str. 17.

konzultiranim izvorima ni literaturi nije primijećen slučaj da bi se netko preobratio s katoličke, pravoslavne ili koje druge vjere na kalvinizam.

Dana 30. rujna 1754. godine obavljena je kanonska vizitacija Retfale (Ritfallo), udaljene od osječkog Gornjeg Grada 1,5 četvrt sata, s bogomoljom, propovjednikom i 75 obitelji kalvina. Kalvinski službenik bio je Pavao Varsany koji je u Retfalu premješten iz Karanca 1751. godine. Prilikom postavljanja pitanja o krštenju dao je praktički identičan odgovor kao i korođski župnik, a na nalog da krštenje u slučaju nužde smije obaviti svaki čovjek "tom prilikom taj (se) službenik tvrdokorno usprotivio, jer bi nijekanjem te spasonosne nauke stvorio svoju podložnost." U Retfali je tada bilo i 16 rimokatoličkih obitelji Ilira (Hrvata) i 26 obitelji novodoseljenih Nijemaca. Duhovnu administraciju nad njima obavljao je otac Jakob Schnaider iz osječkoga Gornjeg Grada. Katolika za ispovijed i pričest bilo je 126, a za ispovijed 6. Zemljišni gospodar bio je barun Marko Pejačević.²⁵⁶

U kanonskoj vizitaciji Retfale iz 1768. godine navodi se da je podignuto jedno malo zvono obješeno na stupu koje potiče vjernike u određena vremena na pobožnost, a da se iza njega nalazi groblje označeno slikom raskršćarstva. Bilo je tada u (Njemačkoj) Retfali 6 kuća novodoseljenih Ilira (Hrvata), a ukupno 80 kuća odnosno 90 bračnih parova. "Na drugom području gdje neposredno prijeti rijeka Drava nalazi se takozvana naseljena Stara Retfala gdje ima 3 hrvatske katoličke kuće odnosno 3 bračna para. Ostale kuće su sve kalvinske koje se služe mađarskim jezikom te imaju svojega vlastitog pastora. Na udaljenost jednog sata od Retfale pod vlašću istoga vlastelinstva nalazi se mjesto zvano Kravice koje se počelo razvijati prošle godine, a sastoji se iz mješovite narodnosti, gdje za sada ima samo 12 kuća i 16 bračnih parova. Ni tu nema nikakve crkve, nikakvog crkvenog namještaja, već samo nedavno postavljeno malo zvono, koje potiče vjernike na pobožnost. Njihovo je groblje zajedničko s Retfalčanima." Ta su katolička mjesta duhovno administrirali osječki kapucini iz Gornjega Grada od 1766. godine. Duhovnu upravu nad Starom i Novom Retfalom kapucini su dobivali šesnaestinu. Ukupni godišnji prihod iznosio je 57 forinti i 57 novčića.²⁵⁷

U kanonskoj vizitaciji osječkoga Gornjeg Grada 1813. godine navedeno je da filijala Njemačka Retfala još uvijek nije imala nikakvu crkvu ni kapelicu te su se večernje molitve obavljale u školskoj sobi s učiteljem. Župnik Emerik Vicze je stoga molio biskupa za pomoć pri izgradnji crkve ili kapelice "kako ne bi možda bili kamen sablazni susjednim nekatolicima, općini kalvinske vjeroispovijesti u Mađarskoj Retfali."²⁵⁸ U Mađarskoj Retfali bilo je 100

²⁵⁶ *Kanonske vizitacije*, knjiga V., 31.

²⁵⁷ Isto, 71-73.

²⁵⁸ Isto, 185.

kuća kalvina, a u Njemačkoj Retfali 82 kuće katolika, ukupno 561 osoba. U Kravicama je bila 21 katolička kuća, ukupno 139 osoba.²⁵⁹

*

Prilikom obilaska srijemske županije 1789. godine podžupan Josip Hajnóczy u lipnju je obilazio Vukovarsko vlastelinstvo. S njim su putovali kotarski sudac, županijski liječnik i županijski mjernik (inženjer) te su kontrolirali protokole, porezne knjižice, raspodjelu poreza po domaćinstvima, škole, zdravstveno stanje ljudi i stoke, opskrbljenost za požar, ograđenost izvora i bunara, groblja, ceste i dr. Zabilježio je da od 99 sela u županiji u njih 61 postoji škola, od kojih je 52 bilo srpske, 8 katoličkih i jedna evangelička u Korođu. Ukupno je u svim školama bilo 1600 učenika.²⁶⁰ Hajnóczy navodi i probleme koje je nastojao suzbiti: poticao je uzgoj krumpira, prestanak vršenja žita na konjima (pri čemu je gažena i uništavana slama koja se mogla koristiti kao hrana za stoku), uređivanje mostova na cestama, nabavka 4-12 vjedara po selu za gašenje požara, prestanak običaja da ženik uz mladu traži mnogo novca kao miraz. Zanimljivo je da je posebno istaknut kao pozitivan primjer Vukovarskog vlastelinstva ušoreno naselje Korođ, kao uzor toga kako treba graditi široke kuće u geometrijskom redu.²⁶¹

2.7. POVIJEST NASELJA I CRKVENIH ZGRADA

Nakon protjerivanja Osmanlija krajem 17. stoljeća, a posebice od 18. stoljeća, gotovo u cijeloj Mađarskoj nestaje srednjovjekovni oblik naselja. Ulice postaju dugačke i pravilne, u redovima, kao i parcelizacija zemljišta. U 18. stoljeću se u potpunosti razvija poznati panonski tip kuće, s pročeljem prema ulici, a užim i dužim dijelom prema dvorištu. Nakon kuće u produžetku prvoga dvorišta slijedi gospodarsko dvorište u kojemu se nalazila štala, staja, obori, razne skladišne prostorije (za žito - ambari, za kukuruz - čardaci, drvarnice, alatnice i sl.). Iza toga dvolista najčešće se nalazio povrtnjak i voćnjak. Kuće su najčešće bile usmjerene ili prema cesti (tranzitnom putu) ili okomito prema potoku, ukoliko su mu bile u blizini. U ponekim je mađarskim selima iza gospodarskoga dvorišta i povrtnjaka s voćnjakom slijedila odmah i oranica, livada i šuma koju je određena kuća obrađivala odnosno koristila. To su općenito karakteristike *sorfalu* odnosno ušorenih sela.²⁶²

²⁵⁹ Isto, 197.

²⁶⁰ Slavko Gavrilović, Bilješke Josipa Hajnocija o Srijemu 1789. godine, u: *Starine*, knjiga 53, Zagreb 1966., str. 187.

²⁶¹ S. Gavrilović, *Bilješke Josipa Hajnocija o Srijemu 1789. godine*, 182.

²⁶² László Katus, *A rendi képviseleti monarchia utolsó korszaka és válsága (1711-1848)*, u: Ignác Romsics, *Magyarország története*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2010., str. 539.

Nakon nestanka manjih srednjovjekovnih sela, i u užoj Mađarskoj je u 18. stoljeću primjetan proces stvaranja većih naselja, velikih sela, s brojnijom populacijom, većim prostorom zemlje koji su koristili, a okruživao je ta nova sela (hatar), te s više ulica. U Mađarskoj se taj tip naselja naziva *agrárvárosok* i *óriásfalvak* odnosno *agrarni gradovi* i *orijaška sela*. U takvim naseljima stanovništvo se bavi ekstenzivnim uzgojem životinja. Postojao je i tip gdje se uz kuću i gospodarsko dvorište s vrtom nalazilo, na drugom dijelu u hataru sela, veća zemljišta koju je navedena kuća obrađivala. Uz oranice, dio zemljišta koristili su i za vinograde.²⁶³

Korođani, Laslovčani, Hrastinčani i Retfalčani tijekom 18. stoljeća živjeli su u velikim obiteljskim zadrugama (Olga Penavin: *nagycsaládszervezet*). Tradicija je bila takva da je vodstvo obiteljske zadruge najčešće pripadalo najstarijem muškarcu u obiteljskoj zadruzi, a on svoj autoritet nije imao zahvaliti samo svojoj životnoj dobi nego i iskustvu u poljoprivrednoj djelatnosti.²⁶⁴ Pored dijalektoloških posebnosti navedenih naselja, zatim karakterističnih nošnji, narodnoga graditeljstva i uporabnih predmeta, plesova, sakralnih i narodnih pjesama, pučke (usmene) književnosti, običaja povodom vjenčanja i smrti, zanimljiva su i "postojanja" šamana i čarobnjaka u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali u 18. stoljeću.²⁶⁵

2.7.1. Laslovo

Laslovačka je arhivska građa reformirane župe najmanje sačuvana od četiriju analiziranih naselja, no kratak ulomak iz literature čuva izvorni zapis iz laslovačke matične knjige.²⁶⁶

"Već prije 1774. godine Crkva u Laslovu bila je u vrlo starom obliku, kao što je netko unutra uklesao da je još Apostol Pál (Pavao) propovijedao u laslovačkoj crkvi. Ako bi ovo bilo istina, Laslovo bi se natjecalo s Rimom kao jedna od najstarijih crkvi. Ali kako o ovome nema novije sigurne potvrde, iz dokumenata čitamo, između kojih i prvi upis u najstarijoj matičnoj knjizi Laslova pod Notabene 'Crkva u Laslovu izgrađena je prvi puta godine 1218.', kako su učenici zapisali."

²⁶³ László Katus, A rendi képviseleti monarchia utolsó korszaka és válsága (1711-1848), u: Ignác Romsics, *Magyarország története*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2010., str. 539-540.

²⁶⁴ István Cseh: Társadalomnéprajzi vizsgálatok a szlavóniai magyarok körében, u: *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*, br. 23 (1978), Pécs, 1979., str. 299.

²⁶⁵ Ferenczi Imre: A táltos és garabonciás képzelete a jugoszláviai magyaroknál, u: *Ethnographia A Magyar Néprajzi Társaság értesítője*, 85. god., Budapest, 1974., str. 262-275 (263.)

²⁶⁶ Olga Penavin, *Nagycsaládszervezet*, str. 202.

Prvi zapis iz izgubljene gore citirane matične knjige započinjao je 24. travnja 1761. godine, tako da je u Laslovu reformirana crkva najkasnije tada počela redovito voditi evidencije o rođenima, vjenčanima i preminulim mještanima. Laslovački župnik János Paksi 1769. godine u toj je matičnoj knjizi zabilježio da je prva crkva u Laslovu podignuta 1218. godine.²⁶⁷ Župnik Paksi tada je ispitivao najstarije Laslovčane o toj crkvi i jedino što su mu odgovorili bilo je da je iznad vrata te crkve (koja je stajala prije one izgrađene 1774. godine) bila ploča s natpisom ("inscriptio") koji je bio toliko izlizan da je bio nečitljiv. Tu ploču s natpisom iznad vrata (na kojoj se navodno spominjalo i propovijedanje apostola Pavla u Laslovu) navodi i kanonska vizitacija iz 1817. godine, no ona je užbukana u crkvu izgrađenu 1774. godine i na taj način izgubljena.

Prilikom kanonske vizitacije 1885. godine tadašnji laslovački župnik Mihály Kelecsényi ponovio je svoju teoriju koju je već 1875. godine objavio u časopisu *Magyar Nyelvőr*²⁶⁸ o tome tko bi mogao biti "legendarni despot István/Stjepan" koji je navodno podigao prvu laslovačku crkvu²⁶⁹ u srednjem vijeku. U tom članku na mađarskom jeziku te zasluge pripisuje "Stipanu Schirianovichu despotu, rackom vojvodi." Jasno je da pritom misli na Stefana Štiljanovića (1498.-1543.),²⁷⁰ što je nemoguće budući da je prema tome Štiljanović prvu laslovačku crkvu izgradio gotovo tristo godina prije svoga rođenja. Károly Lábadi nudi objašnjenje da crkva vjerojatno nije odjednom izgrađena u cijelosti, odnosno da je nadograđivana tijekom vremena, slično kao i ona izgrađena 1774. godine.²⁷¹ Naime, ta crkva izgrađena 1774. godine, kao što navode podatci iz kanonskih vizitacija 1817. godine, proširivana je sa sjeverne strane, "gdje se nekad nalazio podrum", a tada je već tamo živio školski učitelj.²⁷² I u popisu 1698. godine navodi se da u Laslovu postoji zidana crkva, no da joj je krov bio u jako lošem stanju te su stanovnici zamolili popisivača da zabilježi kako oni mole da im se omogući popravak krova i crkve.²⁷³

²⁶⁷ Károly Lábadi, *Egyházak Alsó-Baranyában és Szlavóniában*, HunCro, Osijek, 2012., str. 186.

²⁶⁸ *Magyar Nyelvőr*, Budapest, 1875.

²⁶⁹ 'Hic elegantissimum quondam Templum fuerat extractum per Stephanum Despotem Schirianovich Siklosini mortuus et sepultus Gyontér in comitatu Baranyiensi.'

²⁷⁰ Stefan Štiljanović, srpski velikaš u prvoj polovici 16. stoljeća, proglašen svetcem od strane Srpske pravoslavne crkve zbog svoje navodne filantropije i dobročinstava. U građanskom ratu između Ivana Zapolje i Ferdinanda podržao je potonjega, za što mu je on za nagradu dao imanja u Slavoniji, u Virovitičkoj županiji, te grad Valpovo, gdje je i živio. Borio se i protiv Osmanlija, koji su ga 1543. godine zarobili, no ubrzo pustili zbog njegovog navodnog junaštva. Nakon toga napustio je Slavoniju i nedugo zatim umro u Šiklošu. Srpska pravoslavna hagiografska literatura u 17. stoljeću slavi ga kao uzornog kršćanskog vladara koji je činio velikodušna djela.

²⁷¹ Károly Lábadi, *Egyházak Alsó-Baranyában és Szlavóniában*, HunCro, Osijek, 2012., str. 187.

²⁷² *A bizalom pecsétje alatt 1817.*

²⁷³ S. Sršan, *Naselja u istočnoj Slavoniji krajem 17. i početkom 18. stoljeća*, 11.

Godine 1774. Laslovčani su srušili izvornu srednjovjekovnu crkvu i na njezinom mjestu podigli novu reformiranu crkvu u kasnobaroknom stilu. Do crkve se na prijelazu u 19. stoljeće podigao i toranj od cigle. Ta je crkva stajala do 1878. kada je na njenom mjestu podignuta današnja. Manje je zvono nabavila vjerska zajednica 1774. godine i težilo je između 70 i 75 funti (jedna funta iznosila je 0,56 kg). Veće, koje je težilo 320 funti, sama je laslovačka crkva pribavila od svojih prihoda i to je zvono izrađeno u Budimu 1806. godine. To je zvono napuklo 1821. godine te je zbog toga obnovljeno u Pečuhu. Crkveni je odbor odlučio 1856. da će nabaviti i sat za zvonik kojim će ravhati zvono, a koje će težiti 8 kvintala i 15 funti. Godine 1882. zvono se razbilo i nanovo je izliveno.²⁷⁴

Godine 1805. i 1806. pokraj crkve je podignut toranj izgrađen od cigle, a taj je zvonik pokriven "kositrenom kapom" 1814. godine.²⁷⁵ Godine 1817. u zvoniku su bila dva zvona, manje je crkveno vijeće nabavilo 1774. godine, imalo je između 70 i 75 funti, a izrađeno je 1773. godine u Grazu. Veće, od 320 funti, izradio je Franciscus Millner u Budimu 1806. godine, a na donjem dijelu toga zvona stajao je natpis na mađarskom jeziku 'Župa Laslovo izlila o vlastitom trošku.' To je zvono za vrijeme župnika Istvána Szekeresa, oko Božića 1821. godine napuklo, te je uz trošak od 314 forinti i 45 krajcara iznova izliveno (obnovljeno) u Pečuhu.²⁷⁶

Kanonska vizitacija 1817. godine navodi i "inventar oltara" laslovačke crkve: 1. jedan par kositrenih posuda/vrčeva. Na većemu je vrču (s poklopcem) stajao natpis na mađarskom jeziku: "Ova je sakramentalna posuda donacija za Boga laslovačkoj crkvi godine 1763." Manja posuda nije imala poklopac, a na njoj je bio natpis na mađarskom jeziku: "Laslovo, ovu je posudu izradio Bogu na slavu Miklós Bece 1756. godine". 2. jedan mali srebrni tanjur, dar grofice Kláre Teleki, supruge generala Wartensleben, na kojemu je bio kružni natpis na mađarskom jeziku: "Jedna bogobojazna laslovačka kći s gorljivošću prema Bogu daje laslovačkoj crkvi 1778." 3. pozlaćeni srebrni pohar (čaša), o kojemu piše u većoj matičnoj knjizi pod četvrtim rednim brojem na mađarskom jeziku: za Gospodnji Stol sveti Pohar izrađen je 1792. godine u Osijeku, kući donesen 29. rujna. Constat. Flor. 33. Za trošak ovoga pohara Miklós Borzán dao je 13 Rhflor. Rajnskih forinti. Još jedan kositretni tanjur i pohar bez natpisa. 4. Ima 15 zelenih staklenih krigli. 5. jedan par ubrusa. 6. jedan ljubičasti stolnjak sa zlatnom čipkom, dar grofice Kláre Teleki., 7. jedan srebrnom čipkom izvezeni svileni stolnjak, također dar. 8. jedan svileni stolnjak bez čipke. 9. jedan otrcani svileni stolnjak kao

²⁷⁴ Igor Tatai, Déli harangszó – Szentlászó, u: *Új Magyar Képes Újság*, XIX. godište, 16. broj., 24. 4. 2014., HMDK, Osijek, 2014., str. 10.

²⁷⁵ Károly Lábadi, *Egyházak Alsó-Baranyában és Szlavóniában*, HunCro, Osijek, 2012., str. 187.

²⁷⁶ Isto, 188.

pokrivač za posvećeni kruh i još jedan bijeli svileni stolnjak kao omot za druge stolnjake, 10. jedan veliki drveni tanjur, 11. jedna kositrena zdjela za krštenje, i jedna poklopljena posuda bez natpisa, koje su pokrivene jednim bijelim istrošenim cvijetnim pamučnim stolnjakom koji je kupio stari János Becze 1813. godine, 12. sadašnji prekrivač Stola je tamnozeleno obrubljena tkanina koju je od nekoliko sam pokojni István Gyöke načinio.²⁷⁷

U poteškoće koje su mučile stanovnike Hrastina, Koroda i Laslova sredinom 18. stoljeća svakako se ubrajaju i brojni pljačkaški incidenti koji su se događali na njihovom području. Tako je Mathias Hoffman, upravitelj posjeda baruna Zuane, podnio izvještaj Zemaljskoj upravi za Slavoniju da je 10 pljačkaša "palo" u noći 20. svibnja 1740. godine. Poslije toga, dva ispitanika su poslije pljačkanja koje se dogodilo kod rijeke Vuke prepoznali pljačkaše koji su opet iznova došli. Hoffman upravi postavlja pitanje kojim putem će se nastaviti potraga za pljačkašima i njihovo procesuiranje za zločine protiv Vlastelinstva. Zemaljska deputacija odgovorila je da se trebaju udružiti u potrazi za pljačkašima sa susjednim vlastelinstvima: vukovarskim, nuštarskim i đakovačkim, kako bi otklonili sve moguće položaje gdje se skrivaju ako žele u potpunosti ukloniti zlo.²⁷⁸

2.7.2 Retfala

Retfala je također "mađarski otok", kao naselje osnovana još u doba vladavine Arpadovića. Po prvi puta ime naselja zapisano je u obliku *Retyfolu* 1289. godine. Retfalački župnik József Dömény zapisao je da je u usmenoj predaji starijih Retfalčana (rođeni u 17. stoljeću) izvorni naziv mjesta *Révfa*.²⁷⁹ Međutim, od 18. stoljeća svi usmeni i pisani izvori mjesto nazivaju *Rétfa*. Stanovništvo je prešlo s katoličke na reformiranu vjeroispovijest u 1540-im godinama, a reformacija se širila iz obližnjeg baranjskog Luga. Uz zemljoradništvo, stanovništvo se bavilo i drvodjelstvom te poslovima vezanim uz "vodeni svijet".²⁸⁰ Iz svih tih djelatnosti i specifičnog zemljopisnog smještaja razvila se i specifična narodna umjetnost čije su karakteristike zamijećene već u mađarskoj kulturnoj svijesti 19. stoljeća.

Župnik József Dömény u matičnoj knjizi navodi i kratku povijest naselja Retfale.²⁸¹ U tom dijelu matične knjige među ostalim navodi i da je za vrijeme ratova za oslobođenje od Osmanlija krajem 17. stoljeća opustjelo mnogo mađarskih naselja. Poimence navodi da su

²⁷⁷ *A bizalom pecsétee alatt 1817.*

²⁷⁸ Ive Mažuran, *Rješenja Zemaljske uprave za Slavoniju 1738-1742.*, Historijski arhiv u Osijeku, Osijek, 1970., str. 255.

²⁷⁹ Arhiv reformirane župe Retfala (dalje: ARŽR), Matricula 1778., 159.

²⁸⁰ Tünde Zentai, *Rétfa*, Pannónia könyvek, 2008., str. 9.-10.

²⁸¹ ARŽR, MKRVM 1, 159-190.

potpuno napuštena sljedeća: Oroszi, Bezencz, Jaka-falva, Györgyfalva, Tolmány, Lanka, Mosony, Baja-falva, Újfalu, Nebosza, Szöcs, Szőlöske, Kölgyes, Thamási i Szerőcze, a na kraju navođenja stavlja i trotočje kao znak nepotpunoga popisa. Od onih naselja koja su također bila mađarska, ali su ih naselili većinom drugi narodi poimence navodi Kaporna (Koprivna), Dopsza (Dopsin), Csapa (Čepin), Petri, Erdőd (Erdut) i Sz. György. Od onih koji su jedini preostali reformirani navodi Hrastin (Haraszi), Laslovo (Sz. László), Korod (Kórógy) i Retfalu ili Petrus (Rétfalu v. Petres), te Tordince i Antin; za potonja dva navodi da su Raci (mađ. *Rác Nemzetű Reformátusok*). Dömény dalje navodi da su mnogi iz opustjelih mađarskih sela došli živjeti u Retfalu, a za to kao izvor navodi same svoje župljane koji su im svjedočili o tome da su odandje sami došli, odnosno njihovi oci i preci (mađ. *Eleik s' Attyaik*). Osim toga, navodi da je tada Retfala po broju stanovnika bila veća i od Osijeka, kao posljedica doseljenika iz Kórógyvára, Oroszija, Györgyfalve i iz drugih opustjelih mjesta, no da se naknadno broj stanovnika u Osijeku postupno povećavao i naseljavao, za razliku od Retfale. Retfala je imala velik hatar zemlje koje je obrađivala – od Rokove crkve u Osijeku, do Tenje i Čepina na drugu stranu.

Prema Döményevim zapisima, Retfala se 1758. godine nalazila na trećoj lokaciji od svoga osnutka. U doba osmanskog osvajanja, 22. kolovoza 1526. godine naselje se nalazilo na obali rijeke Drave, a ostatke nekadašnjih zgrada na toj je lokaciji i župnik Dömény vidio svojim očima 1758. godine. Sve do 1817. godine ta se lokacija među mještanima nazivala *Faluhely* (mađ. 'mjesto sela').

Uslijed brojnih ratovanja, razbojnika i pljačkaša stanovnici Retfale preselili su se istočno jedan "dúló" udaljenosti. Uslijed poplava Drave nisu ondje dugo ostali, a povrh svega bili su pogođeni i požarom. Dömény vjeruje da je na prijelazu iz 16. u 17. stoljeće Drava tekla točno ispod današnjega naselja Retfale, točnije, ispod vrta današnjeg župnog ureda. Razdoblje u kojem navodi da se dogodilo preseljenje na treću, današnju, lokaciju jest između 1680. i 1690. godine, na lokaciju nenaseľjenoga sela Petres. Iako naselje više nije mijenjalo lokaciju, osam do devet godina nakon navedenog preseljenja, a na vijesti o turskim napadima privremeno su se preselili na otok na Dravi. Tu se vrlo vjerojatno radi o 1697. godini, kada je obavljen popis u kojemu se navodi da se Retfala nalazi na jednom malom otoku pola sata od Osijeka. U popisu je također navedeno da su mještani kalvinisti, ali da među njima ima i nešto "katoličkih Srba". Na to se referira sasvim vjerojatno u *Historia ecclesiae reformatae* koja navodi za Retfalu da je kalvinistička zajednica čiji pripadnici žive na otoku (lat. in insula). Nakon što je opasnost prošla, vratili su se na područje Petresa. Ta lokacija nalazila se na visokom mjestu, na obalnom području koje nije bilo plavljeno i samim tim bilo je prikladno

za konačno nastanjivanje. Već popis iz 1702. godine nalazi selo na današnjem mjestu, a zabilježeno je i da se u okolici Retfale nalazilo selo Petrusch, opustjelo tijekom ratova s Turcima. Od četiri navedena slavonska mađarska kalvinska naselja, Retfala je gospodarski i demografski bila u najboljoj poziciji, s obzirom na broj stanovnika – 102 kućedomaćina, 896 jutara zemlje, te vinograda i šuma. Između ostaloga, Retfala je imala i trgovinu mješovitom robom, svojevrsnu tržnicu i deset vodenica (vodenih mlinova) na Drava. Nadalje, Retfala je plaćala najveći porez svome vlastelinu, odnosno carskoj blagajni, koju je predstavljao Guido Stahrenberg, osječki general.²⁸²

Nakon oslobođenja od Turaka, nekadašnji vlastelini također su nestali, tako da je posjed Retfala postao komorsko vlasništvo i dodijeljen je na upravu vojnom zapovjedništvu osječke Tvrđe. Tek 1751. godine Retfala je postala vlasništvo Marka "Šandora" Pejačevića. Županijska uprava obnovljena je između 1745. i 1748. godine što je imalo pozitivan utjecaj na postupno smirivanje lutajućih razbojničkih skupina koje su djelovale na području istočne Slavonije. Budući da se Retfala premjestila na pogodnije mjesto te da su se stanovnici svih okolnih opustjelih mjesta okupili u Retfali, Dömény ponosno navodi da je Retfala u to doba bila veća nego Osijek. Marija Terezija je nakon oslobođenja 1745. godine odredila da se novo naseljavanje provodi na način da se stanovništvo iz manjih sela okupi u veća naselja, a u Retfali se navedeno dogodilo spontano. Župnik Dömény napisao je da je u ovu "Iliriju Brodić s Gospodinom Isusom na palubi" sa sigurnošću (tj. s razlogom) "bacio u more" slavnju, narodnu, lijepu cvjetajuću Crkvu i Školu ovoga Mjesta.²⁸³

Za prvoga vlastelina Retfale, baruna Pejačevića 1752. godine "mnogo lijepih Sloboda bijaše dopušteno ovdašnjim stanovnicima Mađarima...".²⁸⁴ Među ostalima, to je uključivalo njegovo poticanje izgradnje crkve i darivanje građevinskoga drva u tu svrhu. Tijekom 1764. '*pozsonyi diékan*' (bratislavski dekan) branio je Retfalčane od toga, da se naseljavanjem katolika oslabi reformiranu crkvu. Njegov unuk i nasljednik 1767. godine iz Graza je donio zvono za reformiranu crkvu, a *viceispán* (podžupan) je 1765. godine iz vlastite šume dao drva za izradu crkvenih klupa.

U matičnoj knjizi Dömény navodi²⁸⁵ da je prvi zemljoposjednik Retfale barun Mark Sándor Pijácsovits (!), i to od 1752. godine, te da je dao "mnogo lijepih sloboda ovdašnjem žiteljstvu Mađarima" te da je taj "Poštovani Gospodin i gostionicu za uistinu malu naknadu dao Mjestu" i "njegova sva goveda povrhu svega cijeli Posjed na brigu Ispánu povjerio".

²⁸² Tünde Zentai, *Rétfalu*, Pannónia könyvek, 2008., str. 11.-14.

²⁸³ T. Zentai, *Rétfalu*, 15.; ARŽR, Matricula 1778: 168.

²⁸⁴ T. Zentai, *Rétfalu*, str. 15.; ARŽR, Matricula 1778: 168.

²⁸⁵ Prijevod iz matične knjige koji se nadalje donosi prati redoslijed u: ARŽR, MKRVM 1, 159-190.

"Izgradnju crkve je poticao i pomagao, ne samo lijepim riječima, nego također i kamenjem (misli se: ciglom)". /16./ Osječki gornjogradski *Ötves Mester Ember* Gasparits János 1758. godine Retfalu je uzeo u zakup na šest godina do preuzimanja svećenika Józsefa Döménnya. /17./ Ostavio je poslije taj *Dominium* 1762. godine. "Brat unuka baruna Józsefa Pejacsevitsa, Gospodin barun Arrunculo, bio je niskoga stasa, krotke prirode, volio je dobre Jobbágye, a nije ni Našu Vjeru zlostavljao. Godine 1764. prilikom jednog posjeta licem u lice u Požunu Izvršnoj Gospođi Kraljici, tada vladajućoj Mariji Tereziji, milostivo je štitio ove žitelje Retfale, Mađare Reformate, zbog čega sam ga i sam slavio, jer je odmah po njegovom vraćanju natrag, prema našoj želji Vel. Hrvatskom Kraljevstvu Zakon ili Dekret predložio, da kao što i u Retfali, tako i drugi Reformati u Slavoniji zasjednu kao i Rimski Vjernici. Poštovanom Gospodinu poslao sam pismo u kojem se spominje da mi pripadamo u Duna mellyéki V. Superintendentiankban Protocollálva. On je tako privolio Mjesto, da ga nije dao u Zakup. 1767. pod svojim vlastitim imenom za Reformate je zvono od 98 font. donio posredstvom osječkih trgovaca iz Grécza, ali s troškom Mjesta."

/18./ "Još je bilo više Gospode, Županijskih Časnika, od kojih smo voljeni i kojima smo dragi. Imenom to je Gospodin János (Ivan) Ádámovits, Zaslužni Vice Ispán Županije, istinski mnogo je volio ovaj Narod, koji je na sličan način kao u /17./ zalagao se za ove u Slavoniji živuće Mađare Reformate, točnije Retfalčani, koji mu duguju zahvalnosti i dobre osjećaje i također mnogo dobrih želja, jer je i za Crkvu također iskazao pomoć, primjerice što je dao besplatna drva iz vlastite šume za stolice 1765. godine." (...)

/19./ "Gospodin Bog ustrajno i čudesno se za svoj zahvalni i vrijedni ovaj malobrojni Mađarski Narod skrbio, protiv kojega su kako smo vidjeli Neprijatelji bili putem Državnog Dekreta za Vjere, ipak tako našim zahtjevima Gospodin Bog bio je potpora i pokrovitelj, a pobožnom upravom i gospodarenjem cvjetajuća Crkva i Škola bile su na slavu, brojnost (narodnost – *népes*), ljepotu u Mjestu. Nikada to nije moglo biti opovrgnuto od neke teže i nezadovoljne Gospode; čak je i u mom vremenu također (vremenu župnikovanja Józsefa Döménnya) kao evo 1758. godine, tadašnji Vice Ispány János Frivaisz zatvorio Crkvu, a meni je pak prijetio da će mi zabraniti služenje. Opet 25. listopada 1760. godine službeno sam pozvao UrSzék (mađ. Gospodnju Stolicu), jer sam želio znati moju redovitu plaću i koliko drva za ogrjev sam lišen. Ali u tome sam slučaju bio lažno izdan i Crkva je utišavana i prakticiranje naše službe, no sloboda naše Vjere vratila se na prethodne redovite, lijepe tokove."

Almanah Crkvenog područja Dunamellék tvrdi da je u Retfali "već 1686. godine bila cvjetajuća crkva s gramatičkom školom kojom se ponosila". (Polgár 1842: 16). Tünde Zentai pod tim podrazumijeva da je navedeno čak bila srednja škola. Od 18. stoljeća Retfala je uključena i u više popisa crkvenih općina. Jedan od njih je i onaj Friedricha Adolfa Lampe 1728. godine u kojemu se Retfala navodi kao dio Inferior Barovie ili jedna od 26 reformiranih crkava Donjobaranjskoga seniorata.

Crkvenim poslovima je već od 18. stoljeća upravljala zajednička, izabrana crkvena i svjetovna zajednica od 12 članova. Ti članovi bili su svećenik, kurator (čuvar/skrbnik/starješina), 7 zaprisegnutih crkvenih članova, sudac (*biró*) i 2 svjetovna zaprisegnuta člana. Crkveni savjet (odbor) imao je ovlasti nad svim područjima crkvenoga djelovanja; vjerskoga života, pitanjima obrazovanja, gospodarskim zadacima te društvenim i moralnim normama. Pisani i nepisani zakoni strogo su gledali na grijehe, i još je u prvoj polovici 19. stoljeća bila u upotrebi kao kazna *pálca* (mađ. štap odnosno udarci štapom) za muškarce, a za žene *korbács* (mađ. bič odnosno udarci bičem). Župnik je pažljivo vodio crkveni protokol (*jegyzőkönyv*) i knjige računa (*számadáskönyv*) te se iz tih knjiga mogu dobiti zanimljivi podatci o tadašnjem životu župe. Osim navedenih, i kanonska (crkvena) vizitacija Gábora Báthorija iz 1817. godine sadrži dobar uvid u život župe.²⁸⁶ U doba vizitacije iz 1817. godine, tadašnji župnik Péter Rács navodi da je u Retfali bilo 646 reformiranih vjernika. "Prostranu školu, koja je u dobrom stanju" pohađalo je 59 dječaka i 51 djevojčica, dok u ljetnoj školi nisu bili redoviti. "Organizirani Prezbiterij", crkvena upraviteljska zajednica također se sastojala od 12 članova u to doba. Godine 1840. retfalačka župa brojala je već 728 vjernika, iako su se tu ubrajali i vojnici iz osječke Tvrđe. Tijekom 1830-ih godina vladala je epidemija velikih boginja (*himlő*) i uslijed toga broj stanovnika se smanjio.²⁸⁷

Donekle se čini neuobičajena gradnja impozantnih crkvenih građevina s prostranim dvorištem iza župnoga stana i ureda, kao što je ona u Retfali (stanje je neizmijenjeno do danas), no sredinom 18. stoljeća u mađarskom protestantizmu to nije bila neuobičajena praksa. Temelji retfalačkoj crkvi položeni su 1752. godine, dosta prije vjerskih sloboda propisanih od strane Josipa II. 25. listopada 1781. godine. Dotad su reformirane crkve bile u dosta nepovoljnijem položaju i diskriminirane u odnosu na katoličku crkvu; postojeće reformirane crkve su zatvarane, izgradnja novih crkvi je opstruirana, a bilo je i zabranjeno podizanje reformiranih crkava na trgovima, pa čak i u ravlini s drugim građevinama u ulici

²⁸⁶ Can. vis. 1817: G167: 41-50, Keresztes-Hamarkay 2004.

²⁸⁷ T. Zentai, *Rétfalu*, 16.-17.

(sličan primjer tome da je crkva u dvorištu župnoga doma je i u primjerice Bilju, Kotlini i nekim drugim mjestima koja su u prošlosti imali značajan broj mještana reformiranoga stanovništva).

U matičnoj knjizi navodi se i tijekom izgradnje retfalačke reformirane crkve²⁸⁸

"Domus Parochialis et Schola aedificata sunt, Pastore Paulo Varsányi exeunte vero Daniele Szekelyhidi Anno 1752."

Župni dom podignut je 1760. godine u doba sudca Szölöskei.

Daščani krov na crkvi podignut je 1762. godine u doba sudca Vajda.

Constabulatum godine 1764.

Sedes paratae 1766.

Kositreni vrčevi i oprema namijenjeni za Gospodnji Stol 1763. godine

Sveti Stol i kovčežić 1765.

Sobe u župnom uredu 1769. za sudca Tót.

Stolice u Crkvi 1766. i 1776.

Crkveni abacus 6. ožujka 1776.

Katedralna kruna u crkvi 1775. za sudca L. Dani.

37 rajnskih forinti plaćeno za rezbarenje graditelju.

U 18. stoljeću svećenik je ujedno bio i crkveni bilježnik, koji je sve najvažnije događaje vodio u protokollumu i vodio je kronologiju izgradnje i izvještaje o troškovima u *számadáskönyv*-u (mađ. računskoj knjizi).²⁸⁹ Sadržaj stavki i datuma plaćanja otkriva tijekom građevinskih radova na crkvi, a u sretnijim slučajevima ponekad i imena radnika i mjesta podrijetla. Iz tih se bilješki, koje započinju od 1758. godine, može se iščitati zanimljive podatke o povijesti crkve i mjesta. Ipak, crkva je izgrađena 1752. godine, tako da ipak nisu dostupni svi podatci o gradnji. Prije sadašnje crkve, stajala je građevina od isprepletenog šiblja i ožbukana blatom, i to je zapravo jedino što znamo o toj prethodnoj crkvi. József Dömény zabilježio je u matičnoj knjizi u dijelu naslovljenom *Historia Domus* da je feudalni gospodar donirao ciglu (mađ. *a falu földesura adott követ a templomhoz*) i na margini zapisao *a Templom épült követ és fával 1752.*²⁹⁰

Prema zapisima u matičnoj knjizi, otada je trebalo čak 23 godine da bi se crkveni brod u potpunosti dovršio iznutra i izvana 1775. godine. Podizanje zidova započelo je još za

²⁸⁸ ARŽR, MKRVM 1, 175. Fragmenti upisani latinskim jezikom u matičnoj knjizi nisu prevedeni, samo tekst napisan na mađarskom jeziku.

²⁸⁹ ARŽR, Számadáskönyv 1.

²⁹⁰ ARŽR, MKRVM 1, 166.

župnika Pála Varsányija (1751. – 1758.), a građevinski radovi nastavljani su za József Döménija (1758. – 1777.), koji o građenju za svog župnikovanja piše vrlo malo. Njegov nasljednik, István Derecskei (1777. – 1786.) ponešto ih je nadopunio sljedećim podacima: "1762. godine crkva je pokrivena šindrom u doba župnika Döménija i Jánosa Vajde sudca (mađ. *bíró*), potkrovlje sa stropom od dasaka "lijepo" je uređeno 1764. godine (dakle vjerojatno je bilo oslikano), a Gospodnji Stol (mađ. *úrasztal*, oltar) načinjen 1764. ili 1765. godine. Klupe su izrađene 1766. i 1767. godine, (drveni) toranj je podignut pokraj crkve 1772. godine, propovjedaonica 1775. godine, a abakus (mađ. *zsoltártábla*) 1776. godine".²⁹¹ Crkva je, dakle, građena deset godina, od podizanja zidova 1752. godine do pokrivanja šindrom 1762. godine. U međuvremenu je vjerojatno krov bio od trske ili šaša, dok nije zamijenjen drvenim daskama. Da je strop bio "lijep", a ne "bijel", "seljački" ili "običan" vjerojatno znači da je bio oslikan. Na to ukazuje i zapis župnika Pétera Rácza iz 1817. godine koji navodi da su 1811. godine zamijenjene stare "tzifra" daske,²⁹² a taj događaj zabilježen je i u računskoj knjizi gdje se taj trošak navodi za 1812. godinu.

Prilikom podizanja crkvenog tornja 1772. godine, sasvim je sigurno da se radilo o drvenom tornju, ponajviše zbog tadašnje politike prema protestantskim crkvama, a jasno je da je novi zvonik od cigle podignut tek 1792. godine zbog vjerskog patenta Josipa II. Malo zvono od 40 funti (22 kg) za prvi, drveni toranj, kupljeno je već 1765. godine,²⁹³ a posredstvom vlastelina Pejačevića već je 1767. godine kupljeno i drugo zvono, od 98 funti (54 kg), koje je doneseno iz Graza u Austriji.

Drveni kor s istočne strane crkvenog broda koji je korišten kao kor za pjevače podignut je 1774. godine. Propovjedaonica je izrađena 1777. godine.

Tünde Zentai smatra da se uzor za zvonik retfalačke crkve možda može tražiti u onome sela Vajszló u Mađarskoj (nekoliko kilometara sjeverozapadno od Donjeg Miholjca), jer je crkveno vodstvo Retfale (mađ. *elöljáróság*) 1792. godine tamo otputovalo pogledati tamošnji zvonik reformirane crkve, podignut 1791. godine.²⁹⁴ Radovi su trajali najmanje tri godine i odnijeli ogromne troškove. Kositretni 'kapa' zvonika nabavljena je 1793. godine, a cijela "spiralna" zvonika dovršena je 1794. godine. Zvonik je pokriven šindrom i ožbukana vapnom 1795. godine. Nije izričito navedeno, no tada je zvonik vjerojatno i okrečen. U

²⁹¹ ARŽR, MKRVM 1, 175.

²⁹² *A bízalom pecséte alatt. Két püspöki vizitáció (1817 és 1885.)*, Exodus, Budapest, 2004., str. 167.

²⁹³ *A bízalom pecséte alatt*, 167.

²⁹⁴ T. Zentai, *Rétfalu*, 33.

kanonskoj vizitaciji iz 1817. godine i Péter Rác navodi da je zvonik "podignut" 1795. godine.²⁹⁵ Godine 1798. na zvonik je postavljeno zeleno prozorsko okno.

Godine 1800. obnovljene su galerije (korovi), no radilo se o manjoj obnovi budući da su troškovi plaćeni svega 2 forinte i 7 krajcara. Godine 1802. podignut je novi župni dom, za kojega su troškovi iznosili 1084 forinte i 43 krajcara. Kanonska vizitacija koja se odvila 15 godina nakon gradnje doma opisuje ga da je "jako dobrom" stanju i da ima 3 sobe, kuhinju, komoru, podrum te dvije štale i svinjac.²⁹⁶

Godine 1810. jedna je galerija (kor) ojačana daskama i željeznim spojevima. Te godine, već u doba župnika Pétera Rácza, iznad i ispred ulaza s južne strane podignuta je ulazna prostorijica ("predsoblje"), izgrađena od cigle i s pokrivenim krovom. Župnik tu prostorijicu s dva prozora i ulaznim vratima naziva Porticus. Godine 1811. načinjene su dvije nove dugačke klupe u crkvi. Godine 1812. crkva je obnovljena. Péter Rác navodi da su zidovi pojačani s "4 noge" (stupa) – duljine otprilike 130 centimetara, prozori su zamijenjeni većima, strop s oslikanim daskama zamijenjen je štukaturom, a crkva je umjesto šindrom pokrivena glinenim crijepom. Strop je ožbukani i oslikan. Iste godine izrađen je i sunčani sat.²⁹⁷

Godine 1823. crkvene su klupe poboljšane sa 75 "szál" dasaka. Godine 1829. propovjedaonica je očišćena i renovirana, i postavljene su oslikane tapiserije u crkvi. Godine 1830. postavljene su nove klupe kod zvonika.

Od radova na crkvi do Drugog svjetskog rata, bilo je još samo 1836. postavljanje ciglenoga poda i restauracija propovjedaonice, 1841. godine nove klupe na galeriji, 1842. obnova zvonika, 1859. nabavka orgulja i 1913-1914. renovacija crkve; željezno-betonsko ojačanje galerija, novi (današnji) *úrasztal* (Gospodnji Stol, oltar). Do Drugog svjetskog rata crkva je samo okrečena, a značajnija renovacija bila je tek 2010-2011. godine na krovu i zvoniku kojemu je već prijetilo urušavanje. Iste je godine obnovljen i krov župnog doma. Imajući sve navedeno u vidu, slobodno se može zaključiti kako je retfalačka reformirana crkva velikom većinom u izvornom stanju iz 18. i prve trećine 19. stoljeća.

Najvrednijim elementima u crkvi mađarska povjesničarka umjetnosti Tünde Zentai smatra oslikanu stolariju, koja je rađena u trinaestogodišnjem razdoblju između 1764. i 1776.²⁹⁸ Prvenstveno se radi o četverokutnim ukrasnim drvenim poljima (kasetama) ukrašenima mađarskim narodnim i "cvijetnim" motivima i ornamentima koje je izradio stolar

²⁹⁵ *A bizalom pecsége alatt*, 38.

²⁹⁶ Isto.

²⁹⁷ Isto.

²⁹⁸ T. Zentai, *Rétfalu*, 34.

Aasztalos Botos János. Među najznačajnijima su one na galerijama (korovima), od kojih je prvi dovršen 1774. godine, a drugi do 1800. godine. Navedene oslikane kasete su dimenzija 60x60 centimetara.

Zidovi retfalačke crkve izgrađeni su od pečene cigle u kasnobaroknom stilu, a orijentirana je u smjeru istok-zapad, s dugačkim zidom orijentiranim prema jugu, odnosno glavnoj ulici (današnja ulica Šandora Petefija). Zapadni zid izgrađen je u četiri razine, s izbočinama i okvirima koje artikuliraju toranj. Sve do nedavne obnove, cijela je građevina bila nesrazmjerna uslijed posljedica bombardiranja iz 1945. godine kada je vatra zahvatila toranj te samo uslijed velikih napora mještana nije cijeli izgorio.

Na prozorima na tornju nalaze se drvene žaluzine nad kojima se u zrak diže barokna kositrena kupola. Dno tornja otvara se "arkadijskim otvorom" nad koji se nastavlja ovalnim osvjetljavajućim prozorom unutar kojeg se nalaze tri zvona načinjena 1921. godine (starija su prelivena u ratne svrhe tijekom Prvog svjetskog rata). Crkveni brod je s istočne strane zatvoren poligonalno, osmerokutom s tri strane. Sjeverni stražnji zid ojačan je s četiri kontrafora. Postoje dva ulaza, jedan ispod tornja i jedan s južne strane; potonji se naziva portikusz ili cinterem. Prije obnove crkva je bila iznutra i izvana okrečena u žuto, a jedina iznimka bio je ravni strop na kojemu je oslikano zvjezdano nebo, a na sredini je trokut okružen zrakama kao simbol Svetoga Trojstva.

Raspored crkvenog interijera usmjeren je centralno. Stol Gospodnji ('oltar') nalazi se u sredini crkve, sjeverni zid podupire propovjedaonicu i njezino postolje. U crkvi se nalazi 38 klupa, koje su složene po parovima s lijeve i desne strane od propovjedaonice. Žene su ulazile iz tornja, a sa suprotne strane (južne) muškarci. Pokraj bočnih vrata nalazile su se tri kraće klupe, za "pretpostavljene" u lokalnoj crkvenoj hijerarhiji. S oba kraja interijera crkve proteže se drvena galerija, od strane tornja bila je namijenjena mladićima, a istočnu galeriju na kojoj je zabilježena 1774. godina koristio je pjevački kor. Na potonjoj galeriji od 1859. godine nalaze se orgulje.

Dosadašnji opis je donekle standardan za većinu mađarskih reformiranih crkvi, od kojih se retfalačka izdvaja ponajviše po oslikanim ukrasima. Prevladavaju obojeni, cvijetni uzorci na kruništu kora, na klupama i na "Mózes-stolici" ("Mojsijevoj stolici"), propovjedaonici i na dva oltarska stola. Gotovo se cijela crkvena unutrašnjost odlikuje "uskršnjim ugođajem", od čega se razlikuje samo kazetni strop. Bogata je ornamentika motiva ploča koja se svaka međusobno razlikuju, izuzev okvira. Cjelokupni oslikani stolarski radovi izvorni su i nepromijenjeni od 1774. godine i time je retfalačka crkva najstarija u regiji Južnoj

Zadunavlja kao datirana, cvjetnim ornamentima oslikana reformirana crkva i među rijetkima kojima se poznaje ime majstora – stolara koji ju je izradio i ukrasio.

Tünde Zentai smatra da retfalačka crkva zauzima vrlo značajno mjesto među sofisticiranim ukrašenim i oslikanim mađarskim reformiranim crkvama ne samo u Južnom Zadunavlju nego i u cijelom Karpatskom bazenu.²⁹⁹ Nadalje navodi da osim klasičnoga stila kojemu pripada, oslikava i kasnorenesansno naslijeđe. U vlastitom proturječju predstavlja visoko dragocjen spomenik manje poznatog mađarskog javnokulturnoga naslijeđa. Retfalačku crkvu propustili su spomenuti čak i jedinstvena monografija oslikanih crkvi Ilone Tombor, kao i državni katalog crkvi Istvána Kovátsa.³⁰⁰ Po prvi puta spomenuta je u članku Ferenc Csikesza 1976. godine u časopisu Református Egyház, a iste godine i László Mándoki u opisu crkve u članku u Református Lapja-u. Zatim tek 1999. godine Ferenc Csikesz i Ambrus Molnár sljedeći puta pišu o retfalačkoj crkvi. Prva ilustracija retfalačke crkve u stručnoj literaturi objavljena je u članku Lászlóa Mándokija iz 1966. godine te zatim tek 2004. godine u knjizi Ernő Marczija.

Retfalačka crkva, zajedno s onom u Hrastinu, pripada u red 45 tzv. 'festett templom' odnosno "oslikanih crkava" Južnoga Zadunavlja (mađ. *Dél-Dunántúl*). U Hrvatskoj, u tu se skupinu ubrajaju još reformirane crkve u Kotlini i Kneževim Vinogradima, te niz crkvi u Mađarskoj, primjerice u Šiklošu, Peterdi, Oldu itd. Od tih crkava više-manje izvornima smatra se samo 13 crkava, od kojih i one u Hrastinu i Retfali. U navedenim je crkvama gotovo bez izuzetka sva drvena građa oslikana. Potpuno "gola", nedirnuta površina drva je rijetka, eventualno među klupama, a posebice rijetka na galerijama. Prirodni, "naturalistički", namještaj već se u 18. stoljeću pogrdno smatrao "seljačkim", "bijelim" i općenito siromašnim. Tako da kad se govori o "oslikanim crkvama" misli se na šarene, cvjetne, ponekad i figuralne, izmiješane geometrijske uzorke, te na oslikani stolarski rad u crkvama.

Na cvijetni stil dekoracije u mađarskoj kulturi utjecalo je zasigurno i antičko naslijeđe rimskoga doba koje su Mađari zatekli po doseljenju u Panonsku nizinu. Srednjovjekovna europska "cvijetna gotika", kao i talijanska renesansa također utječu na razvoj apstraktnog izričaja naturalizirane ornamentike u mađarskoj kulturi. Cvijetni se uzorci nadalje obogaćuju i proširuju utjecajem Osmanlija i nastavljaju dominirati u mađarskoj narodnoj umjetnosti sve do 19. stoljeća. U 18. stoljeću ti uzorci sazrijevaju kroz barok i baš u južnom Zadunavlju šire svoj djelokrug kroz rokoko u međunacionalnom okruženju. Raznovrsni kvalitetni primjeri u

²⁹⁹ Isto, 23.

³⁰⁰ Tombor 1968., Kováts 1942.

slavonskim mađarskim selima iz 18. stoljeća, kako smatra Tünde Zentai, predstavljaju majstorske oslikane kasnorenesansne primjere na najvišoj razini.³⁰¹

Crkva je, ne samo u fizičkom smislu, bila u središtu mjesnoga života i u njemu igrala vrlo značajnu ulogu i u životu svakoga mještanina. Mjesna zajednica, crkveni i svjetovni predstavnici, zajedno su organizirali upravljanje i vođenje mjestom. Uz seoskoga kneza (sudca; mađ. *bíró*), župnik je imao najznačajniju ulogu u mjestu.

O izgradnji retfalačke crkve postoje i određeni podatci u župnom arhivu. Najznačajniji kontakti tijekom izgradnje crkve bili su s osječkim Gornjim Gradom odakle su došli stolar (drvodjelja), bravar i zidar. Cigla potrebna za gradnju vađena je iz Vuke, te pravljena kod Kravica i osječkog Gornjeg Grada, a iz Gornjega Grada, Beremenda i Tardáe dobavljeno je i vapno. Kositar je također dopremljen iz Gornjega Grada i Vukovara, crijep iz Valpova, Tardá-e i Magyarbólya, a šindra iz Čepina.

Istočni kor crkve u Retfali, koji se nalazi u apside, sadrži 12 obrađenih daščanih ploča s oslikanim tulipanima koje se nalaze na balustradi (ogradi). Na petoj kaseti s lijeva nalazi se tekst 84. psalma datiran 1774. godinom: "Solt. 84. Mely igen/ szerelmetesek a' te hajlé/kid, oh seregeknek Ura. Bol/dogok a'kik lakoznak a'/ te házadban, és szüntelen/ téged dítsérnek. Job né/kem egy nap a te pitvarid/ban hogy nem másutezernap./ Asztalos Botos János/ két keze munkája. AN: 1774." / (mađ. "Kako su mili šatori tvoji, Gospode nad vojskama. Blagoslovljeni su oni, koji prebivaju u kući tvojoj, koji te slave bez prestanka. Jer jedan dan u dvorima tvojim bolji od tisuće gdje drugdje. Rad dvije ruke Aztalos /Stolara/ Jánosa Botosa. Godine: 1774.") Površina svake daščane ploče oslikana je cvjetovima. Okviri ploča naginju crnoj i tamnoplavoj boji s živahnim motivima i prevladavajućim granama tulipana i cvjetovima šipka koje se isprepliću. Mjestimično se na rubovima vidi da je nekada osnovna boja okvira bila zelena. Posvuda na kasetama se vide djelomično zlatni, bogato ukrašeni listići cvijeća, od kojih dominira tulipan, koji je glavni motiv na 7 od 10 kaseti. Cjelovite slike obuhvaćaju oblike i od brojnih drugih vrsta cvijeća. Osim tulipana, primjetni su i drugi motivi omiljeni u renesansi: ruža i karanfil. Snažno stilizirani oblici koji podsjećaju na ljušturu čipke jedinstveni su i viđeni jedino još u hrastinskoj crkvi, na čijoj je izradi također radio János Botos 1768. godine.³⁰² U traci ispod oslikanih ploča nalazi se također jedan drugi zapis iz Biblije: " ... zent házamat betsüllyétek: Mát. 21: 13. Az én házam imádkozásnak háza. Jerem. 7:3. Jobbitsátok meg a' ti utaitokat és tselekedeteiteket, és ti veletek lakozom ez hellyen. Zakar. 8: 21. Mennyünk el az Úr ortzájának engesztelésére és a' seregek Urának keresésére.

³⁰¹ T. Zentai, *Rétfalu*, 26.

³⁰² Tünde Zentai, *Drávaszög és Szlavónia*, Pečuh, 2012., str. 172.

Préd. 5: 1. Őrizd meg mind két lábaidat, mikor még az Isten házához, hogy hajlando légy a' ha..." (mađ. "Poštujte moj sveti dom: Matej 21, 13. Dom će se moj zvati Dom molitve. Jeremija 7, 3. Popravite svoje putove i djela svoja, pa ću boraviti s vama na ovome mjestu. Zaharija 8, 21. Idemo moliti lice Gospodovo i tražiti Gospoda nad Vojskama. Propovjednik, 5. Čuvaj obje svoje noge kad ideš u dom Božji, da spreman budeš ako...").

Zapadni kor, ispod tornja, zvan i kor za mladiće u obliku je jednak kao i istočni kor, no ima dvije kasete manje. I na njemu prevladavaju motivi kasne renesanse, no nešto su bogatiji, sadrže na dvije ploče motive: drvo jabuke iz edenskoga vrta, karanfil u ljusci (dva puta), a više se puta ponavlja šipak u cvatu.³⁰³

Na drvenom dijelu propovjedaonice nalazi se kronostih u kojemu se skriva 1775. godina izrade: "Isten! E népért ha eLőDbe járúL/ Áron ó ne küLD keseregVe Viszsza!/ kér VezérLInt éLetet oszszon Ígéd/ hÍV ajakáróL." (mađ. "Bože! Ako si pridonio za prethodni narod/ Arona, o ne šalji ga s jadikovkama natrag! Molimo podijeli da nam vode život tvoje riječi/ s usana zovemo /Te/"). Krunu propovjedaonice Zentai naziva remekdjelom.³⁰⁴ Izrezbarena je u oblik vretenastoga osmerokuta s bogatim ispupčenim izrezbarenim i pozlaćenim ukrasima. Na uglovima navedenog osmerokuta nalazi se šest izrezbarenih voluta sa zakrivljenim rebrastim pužnicama koje krunu sužavaju prema gore. Na vrhu krune nalazi se pozlaćeni pelikan.³⁰⁵ Osnovne boje koje naglašavaju krunu su plava i crvena, uz zelene dekorativne frizove i palmete te brojne pojedinačne pozlate. Na crvenoj podlozi zlatnim slovima na kruni propovjedaonice stoji tekst iz evanđelja, s datacijom: "Aki titeket hallgat engemet hallgat, és a' ki titeket vet meg engemet vet meg: Luk. X: 16. Anno 1775." (mađ. Luka 10, 16. "Tko vas sluša, mene sluša, i tko vas prezire, mene prezire.").

Gospodnji Stol (oltar) iz 1764. i 1765. godine više ne postoji, na njegovu je mjestu stol iz 1913. godine, koji je izrađen povodom tadašnje obnove crkve.

³⁰³ Šipak je kršćanski simbol uskrснуća, ali i jedinstva u mnoštvu te znamen čistoće. Anđelko Badurina, *Leksikon ikonografije, liturgije i simbolike zapadnog kršćanstva*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2000.

³⁰⁴ Tünde Zentai, *Drávaszög és Szlavónia*, Pečuh, 2012., str. 175.

³⁰⁵ Pelikan je simbol raspetoga i uskrsloga Krista. Srednjovjekovna legenda smatra da mužjak pelikana u nedostatku hrane svojim kljunom razdirao vlastita prsa i krvlju i mesom hranio svoje mladunce. Na taj je način simbolizirao očinsku ljubav. Taj je simbolični čin predstavljao i Kristovu dragovoljnu žrtvu na križu, kada je svojom krvi i vodom iz probodenoga boka hranio svoje vjernike, dajući im time vječni spas i život. Poznat je i spomen pelikana u stihu iz euharijske pjesme "Klanjam ti se smjerno": "Pelikane nježni, spasitelju moj! Blatna me u krvi, peri presvetoj!". Blato simbolizira ljudsku grješnost, a krv je ona Kristova prolivena na križu. Više o simbolici pelikana u: Tonči Matulić, Nježni Pelikan – simbol Života, u: *Glas Koncila*, br. 16. (1556.), 18. travnja 2004.

Pregradna ograda klupa također sadrži cvijetnu ornamentiku koja se stilom i načinom izrade uklapa u 18. stoljeće. Prvih pet klupa sadrži 13, a Mojsijeva stolica³⁰⁶ 3 oslikane ploče. Ograde klupa obojene su u sivu boju (s plavkasto-zelenom nijansom) između 1830. i 1840. godine, kada je u mađarskom narodu ta boja "došla u modu", kao i na prozorima i vratima te narodnom namještaju seoskih kuća. Ploče su uokvirene crvenom bojom, a nalaze se na crnoj podlozi na kojoj je oslikana ornamentika cvijetnih uzoraka kasne renesanse, koja se harmonično i simetrično slaže s pločama koje se nalaze na korovima. Najljepšima se mogu smatrati one na ogradi klupa koje su orijentirane sjeveroistočno, lijevo od propovjedaonice, na strani koja je namijenjena muškarcima. Dijelovi su oslikani crvenim, bijelim i žutim točkicama i uzorcima listića na rubovima. Na jednoj od ploča u tri stilizirana tulipana prepoznaje se i figuralni oblik zlatnosmeđega goluba. Na trima oslikanim pločama Mojsijeve stolice prevladava motiv tulipana, s dekorativnim elementima u obliku stiliziranog akantova lista, palmeta i karanfila.

Pokraj orgulja, na koru, nalazi se pločica s natpisom "Dítséret" (mađ. hvalite, slavite), a na drugome koru (nasuprot) pločica s natpisom "Sóltar" (mađ. psalam, psaltir). Obje su pločice vrlo bogato ukrašene s brojnim volutama i detaljima. Plavocrne su boje s pozlatom na pojedinim dijelovima. Stilski pripadaju klasicističkom baroku. Vjerojatno su izrađene 1776. godine, a u matičnoj knjizi navode se kao *abacus*.³⁰⁷

U matičnoj knjizi naveden je i popis sudaca i "zapisegnutih" za vrijeme kojih su rađeni najznačajniji radovi na izgradnji crkve.³⁰⁸

1. Vajda János 1762. krov crkve
7. Pikos János 1764. "kat" crkve
9. Gáspár József 1766. Sedes paratae (pripravna stolica?) u crkvi
20. Antal Miklós 1777. seli župnika J. Döm. Zmajevčanina, dolazi Derecskei
21. Joanes Szánki 1778. Njegova dugotrajna skrb i vjernost za župni dom produžena je "pro Museolo".

U računskim knjigama (mađ. *számadáskönyv*) iz 1810. godine navodi se da je zidarevo ime bilo Jokli. Iz preostale arhive crkvenog knjigovodstva dijelom se može i iščitati kako su se skupljala sredstva potrebna za gradnju. Općenito se može reći da su i crkva i mjesto dobro gospodarili svojim posjedima, prvenstveno poljoprivrednim zemljištem i prihodima od

³⁰⁶ Mojsijeva stolica podrazumijevala je svećeničku stolicu, a u širem značenju učiteljsku službu po uzoru na Mojsiju, mojsijevski učiteljski autoritet. U prvome stoljeću u sinagoga su postojale ukrašene stolice s kojih su učitelji vjere čitali ulomke iz Staroga Zavjeta. Anđelko Badurina, *Leksikon ikonografije, liturgije i simbolike zapadnog kršćanstva*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2000.

³⁰⁷ ARŽR, Mk, str. 175., Tünde Zentai, *Drávaszög és Szlavónia*, Pečuh, 2012., str. 180.

³⁰⁸ ARŽR, MKRVM 1, 190.

gostionice. Osim toga, prodavali su i višak usjeva od pšenice, zob, vina, a značajan prihod imali su i od korištenja ritova (livada) i prodaje lana i meda. Rakija se pekla u crkvenom "kazanu", gostionica je plaćala najam, naplaćivala se pristojba za pojedinačno zvonjenje, mlinarina, cestarina, vrata, naknada za "korištenje" rasplodnih bikova, a znatan dohodak dolazio je i od vlastelinske desetine.

Prihod su retfalačkoj crkvi donosile i kamate "od korištenja crkvenih sanduka" (škrinja/kutija). Poput drugih sela, i retfalačka crkva je nudila pozajmice, no u tome nije bila sustavna. U navratima je pomagala vjernicima u potrebi, a i sama je donekle imala koristi od toga. Značajni su bili i dobrovoljni prilozi koji su također punili crkvenu blagajnu. Između 1792. i 1795. godine bilo je skupljeno 2325 forinti za izgradnju tornja, bez žbukanja. Nakon nekoliko godina, 1802. godine, platilo je 1084 forinte za izgradnju novog župnog doma. Godine 1812. obnova crkve plaćena je 2261 forintu i 53 krajcara. Te godine crkva je bila prisiljena tražiti zajam na više mjesta; 1922 forinte pozajmila je od pivara, od trgovca imena Pauli, od više pojedinaca iz Retfale te iz mjesne blagajne. Godine 1813., zbog otplate zajma, crkveno vodstvo po prvi je puta prisiljeno nametnuti tzv. *lélekpénz* (mađ. *lélek* duša, *pénz* novac), odnosno svojevrstu glavarinu, jednu forintu po osobi.

U matičnoj knjizi Retfale navedena je i ostavština koju su oporučno retfalačkoj crkvi ostavili mještani.³⁰⁹

Dana 28. veljače 1759. godine Mihály Pejo, Retfalčanin, Crkvi je ostavio 2 R. forinte.

Davno prije toga, pokojni János Bodi ostavio je 1 govedo.

Godine 1763. Mátyás Tolmanyi ostavio je 40 R. forinti za crkvenu građevinu. Isto tako i mlin, ali to je prisvojio feudalni gospodar.

Dana 3. listopada 1768. godine udovica Davida Czindrija za sveti mjesec kupila je tapiseriju.

Dana 29. srpnja 1770. godine ogrtač za svetu večeru (mantil).

Godine 1770. u listopadu stara udovica pokojnog Jánosa Lukátsa donijela je stolnjak za Gospodnji Stol koji je sama izradila i koji je na rubovima i u sredini imao bijelu čipku.

Dana 22. studenog 1774. godine zaprisegnuti čovjek (mađ. *eskütt ember*) Illyés Hangó (svećenik je podcrtao njegovo ime) nakon smrti ostavio je Crkvi 2 komada zlata. I drugima je bio veliki darivatelj.

Dana 28. kolovoza 1776. godine dostojanstvena grofica Klára Teleki, dostojanstvenoga grofa Vilhelma Wartensleben, koji je viši gospodin petrovaradinske (Pétervári) pješачke regimente,

³⁰⁹ ARŽR, MKRVM 1, 220.

njen drag drug u vjeri, poklonila je za Gospodnji Stol, zeleni i bijeli izrađeni prekrivač i gornji stolnjak s rubom od zlatne čipke. Svećenik Josepho Dömény.

Godine 1763. Donio je iz Beča 4 posude (vrča) za Gospodnju Večeru gospodin Samuel Nagy posredstvom Jánosa Csépána iz Komároma. Tri su obična, a četvrti je s ukusom ukrašen. Ukupno 26 i 3/8 funti (1 funta je 0,41 kg – oko 11 litara). Ukupno novca 19 forinti i 47 krajcara. U kovčegu (ferslag) koji su napravili 34/81 krajcara, dakle 20 forinti i 21 krajcar. Ali gospodin János Csépán koji je napravio i donio gornji od 19 funti, sam je platio. To je žarko i jako želio.

Godine 1778. godine posvećena je (drvena) kućica koju je nadodao Domu vjerni sudac Joan Szánki urgente svećeniku Stef. Deretskei. Postavljeni su novi prozori koji gledaju na zapadnu stranu.

Dana 3. svibnja 1786. godine druga supruga Istvána Keresztosa, Ersébet Árdei, dala je za slavu Božju 2 Rh. forinte.

U arhivu župe Retfala može se pronaći i popis "Župna dobra koja su Crkvi u Retfali pripala po djelima Župnika ostalim ugovorima. 29. travnja 1759. godine popisano po svećeniku Josephu Domjanu."³¹⁰

1. Livade sjenokoša dvije nedaleko udaljene jedna od druge u području zvanom Radvan, bliže zvanome Rátzrithas, dalje od Sikohelya.
2. Obradiva zemljišta tri, od kojih je jedno u Radvanu, otprilike ¼ i ½ ili jedna četvrtina bogata, pola jutra tamo nasuprot kraja zemlje Jánosa Marczija, koje neki siromasi kose, Bódi je oporučno svojim precima ostavio. Pál Varsány je javno toliko dijelova 3 mađ. jutra. Treće vinogradi nasuprot ¾ jutra. Prekrižen tekst NB: Zbog zagrižene nemarnosti zamrlo imanje dali smo ženi Bódi – ja 1760. godine (odnosi se na vinograd).
3. (Prunetum in sepultotio – u groblju), koje je 2/3 dao svećenik i 1/3 učitelj.
4. Po ugovoru 1. Dvoja kola sijena, 2. drva za ogrjev 20 orgitarum, 3. spremna 31 R. forinta, ostatak glavnice tako za čišćenje do 40 forinti., 4. mjesto služe ili zvano Dékány, 6 forinti, 5. za svoje 5 forinti, i onaj dio pod brojem 3., 6. Sal. (solí?) 60 funti ili 30 oka, 7. masti 20 funti ili 10 oka, 8. štolarina (stolare) – 1. za vjenčanje 8 groševa, dvije funte mesa, dva media vina i jedan kolač, obično se daje jednu maramu (maramicu), ali ako je onaj koji se vjenčava preko Drave, 2. za krštenje roditeljima Marianum jednom svjedocima svaki sedmi, 3. za sprovod ništa, osim na ruke hranu i

³¹⁰ ARŽR, Számadáskönyv, 1294.

dva (media) vina (groševi su ukinuti za sprovode – grossi terminati sunt pro funere), 9. svaki drugi doista sakrament za primjenu Večere u dogmatičnoj (skolastičkoj) mjeri, isto bez pola mjere, za to što su zvani 8 (oka) kukuruza, 10. Godišnje proslave (za blagdane?) po pojedinom danu 2 jug. vina, 2 funte mesa, ako je uobičajeno.

Popis davanja u krajcarima:³¹¹

Ao 1797. Én Szőke Pál Predik. ezenn Sz. Ekkla Néhai Pred. Dömény Josef Ur fiat Pált Kőrögyi (Kőrösi?) legatust ki publikálván adtak számára a hivek.

József Hango 7 krajcara, József Tóth 7, Illyés Hangó 10, János Kozma 20, Móses Török 6, János Vajda 20, János Dékány 9, Samuel Kozma 17 i 5 polovica platna, István Tóth 17, János Tóth, János Varga, Illyés Manó 7, István Tutzak 7, mladji István Szabó 12, Ilona Martón 1, Miklós Kozma 21, István Vajda 2 platna, Istvánné Botzka jedne lijepe hlače.

Godine 1798. Gornjogradska kasarna za jednoga sirotog Csizmadia Miklósa Tsivity kojemu je izgorjelo.

Školski učitelj Mihály Sallai 1 groš, János Dékány 1 (vreću) brašna, Illyés Josa 1 groš, István Martzi brašno, István Tzövek brašno i 1 krajcar, András Mató 1 groš, Illyés Haraszi brašno, István Szabó pšenice, István Tóth pšenice, József Tóth pšenice, Illyés Hangó pšenice, József Hajdu brašno, István Kozár pšenice, Illyés Kozma brašno, István Varga pšenice, István Botzka brašno, N. János Harjadi brašno, János Kovács, István Kardó, József Hangó, Illyés Manó (za potonje nije navedeno što su dali).

Tablica sudaca u službi u Retfali³¹²

1. József Varga 1758. godine (Gasparits in Arendam dana Retf. popina 6 annos.)
2. Illyés Pintér 1759.
3. József Szölöskei 1760.
4. János Marcsit 1761.
5. János Vajda 1762. Podignuta crkva.
6. András Losa 1763. Došla je Canna.
7. János Pikós 1764. Šest godina dovršena tabulata.
8. Sándor Varga 1765.
9. József Gaspar 1766. Sedes paratae.
10. Mikós Török 1767.
11. János Kardó 1768.
12. János Tót 1769.

³¹¹ ARŽR, Számadáskönyv, 1359

³¹² ARŽR, MKRVM., Protocollum 3-50.

13. Péter Bakó 1770. *Iter amissa et zetenta apud Dominium.*
14. András Mato 1771.
15. János Bakó 1772.
16. Mihály Tót 1773.
17. János Harjadin 1774.
18. János Dani 1775. *adductus Magister Bani Balog loco Sam Sz. Királyi*
19. József Grego 1776.
20. Miklós Antal 1777. *Migrat pastor Jos. Döm. Veres Martinum venit Steph. Derecskei*
21. Joannes Szánki 1778. *Huius cura et fidelitate prolongata ese domus Parochialis pro Museolo.*

Na posljednjoj stranici prve retfalačke matične knjige³¹³ upisan je tekst: "Protestantima Moravske i Šleske kolektivna dozvola i rezolucija: Carska kraljevska odluka 49116 : Njegovo sveto Veličanstvo dalo je 2. studenog 1786. dobrohotni dekret i odlučilo da se Helvetska vjeroispovijest u postojećim zajednicama u Moravskoj i Šleskoj, kao u Mađarskoj i Transilvaniji što su skupljene vjerske institucionalne slobode." Ovo je objavljeno u svetoj crkvi u Retfali, a u crkvi su posebno bili darežljivi ovi: Mihály Kardó 18 krajcara, Illyés Sinkó 17 krajcara, István Paprika 10 krajcara, Sándor Varga 9, udovica Jánosa Szánkija 9, János Sinkó 12, János Vajda 30 i István Haraszi 30.

2.7.3. Korod

Već je u poglavlju o etimologiji imena naselja navedeno da je naselje preuzelo (prez)ime srednjovjekovne mađarske plemićke obitelji Kórógyi. Od istaknutijih članova te obitelji moguće je izdvojiti Ladislava Korodskog (Kórógyi László) koji je bio biskup pečuške biskupije od 1315. do 1346. godine. Filip Korodski (Kórógyi Fülöp) je u prvoj polovici 14. stoljeća zakupio osječku gradsku tvrđavu. Njegov sin Stjepan bio je ban Mačvanske banovine. Stjepan se istaknuo i kao ratnik, a vjerojatno najpoznatiji njegov uspjeh bilo je zarobljavanje hrvatskoga bana Ivaniša Horvata 12. kolovoza 1394. godine i odvođenje Horvata Žigmundu Luksemburškom u Pečuh, koji ga je ondje dao pogubiti. Za tu, kao i za ostale zasluge u ratovima od Žigmunda Luksemburškoga bio je nagrađen brojnim posjedima u istočnoj Slavoniji. Stjepanov sin Filip bio je župan županija Temes, Krassó i 1404. godine kaštelan utvrde Sebes.³¹⁴ Za njegovog je pak sina Ivana poznato da je 1440. godine bio sudac

³¹³ ARŽR. MKRVM 1.

³¹⁴ <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=33230> , datum posljednjeg posjeta 7. prosinca 2015.

kraljevskog dvora, a osim što je bio mačvanski ban, bio je i župan baranjske, požeške i vrbaške županije. Obitelj Kórógyi ostaje značajna i u prvoj polovici 15. stoljeća, pa je među ostalim poznato i vijeće u Dobor Gradu 1449. godine na kojemu je Ivan Korođanski (Kórógyi János) kao mačvanski ban zajedno s bosanskim kraljem Stjepanom Tomašem dogovarao obranu od osmanlijskih prodora. Posljednji član obitelji bio je Gašpar (Kórógyi Gáspár) koji je pao u nemilost kralja Matije Korvina kada je odustao od zaruka s Apolonijom, kćeri temišvarškoga župana Ivana Rozgona. Kralj mu je za kaznu oduzeo sve posjede i dodijelio ih njegovom nesuđenom puncu. Ipak, Petar Perenyi, kao kraljev palatin, ali i suprug Gašpareve sestre Katarine, zalaže se za Gašpara i kralj mu 1471. godine vraća sve oduzete posjede. No, već sljedeće godine Gašpar je poginuo ratujući s Osmanlijama. Nakon njegove smrti polovicu njegovih posjeda zajedno s Kórógyvárom dobio je prvo Nikola Čupor Moslavački, a zatim 1474. četiri sina Ivana Rozgona. Druga polovica posjeda prvo je dodijeljena Ivanu Ungnadu de Nadasd, a zatim Ivanu Pongrazu de Dengeleg.³¹⁵

*

Popis iz 1697. godine bilježi da su Korođani podigli mjesto na današnjoj lokaciji 15 godina prije popisa, dakle 1682. (ranije su se skrivali po okolnim šumama). Stariju drvenu reformiranu crkvu koju su imali Turci su spalili i crkva u potpunosti srušena sa zemljom. U kanonskoj vizitaciji iz 1817. godine župnik Ferenc Somogyi ovako je sažeo povijest sela: "Ovo je mjesto ili posjed vrlo staro. Korođ je postojao još i prije reformacije, i tada se više mađarskih i rackih (!) mjesta zajedno reformiralo, između 1531. i 1540. godine posredstvom službe Mihály Sztárai i Svetog Gergely Antalija, milostivih, gorljivih i učenih Učitelja. Gdje je bilo ranije tzv. Mjesto sela (mađ. *Faluhely*),³¹⁶ otkuda su došli na sadašnje mjesto, nije poznato."³¹⁷ Kao što je već ranije napomenuto u poglavlju o zemljopisnom smještaju, mještani su naselje osnovali na današnjoj lokaciji na samome kraju 17. stoljeća gdje su uz novo naselje samostalno ponovno izgradili i drvenu crkvu.

Prvu crkvu od cigle kao građevinskog materijala izgradili su 1778. godine, za vrijeme župnika Istvána Páli, i ona se nalazila nešto istočnije nego današnja crkva. Za izgradnju te crkve dobili su dozvolu carice Marije Terezije.³¹⁸ Određenu pomoć za izgradnju te crkve reformirana župa Korođ dobila je već 1770. godine od ostalih podunavskih mađarskih reformiranih župa.³¹⁹ Skica crkve u Korođu, izgrađene 1778. godine, čuva se u Državnom

³¹⁵ Isto.

³¹⁶ Topografski pojam, nalazi se nedaleko od današnjega naselja Korođ.

³¹⁷ *A bízalom pecsété alatt*, 22.

³¹⁸ K. Lábad, *Egyházak Alsó-Baranyában és Szlavóniában*, 180.

³¹⁹ RLB, A1a3, 27. (Dunamelléki református egyházkerületi)

arhivu u Osijeku, a i objavljena je u publikacijama.³²⁰ Na mjestu te crkve, ranije je, za vrijeme Turaka, nasred ulice stajala starija, drvena crkva koju su Turci tijekom povlačenja u listopadu 1687. godine zapalili i ona je izgorila, zajedno sa seoskim kućama. Korođanin Sándor Gajnok (1860.-1936.), koji je još vlastitim očima vidio crkvu izgrađenu 1778. godine svjedočio je da je ona izvana izgledala identično kao i crkva u Bršadinu (mađ. *Szlavóniai Borsoda*), koja i danas stoji na sred ulice.³²¹ I crkva u Korođu stajala je nasred ulice, a nalazila se u dijelu sela koji se naziva Körömcse i navodno je imala "mali crveni toranj".³²² I skica te korođanske crkve u Državnom arhivu u Osijeku ukazuje na to da bi navedena tvrdnja o sličnosti s bršadinskom crkvom mogla biti točna. U svakom slučaju, radi se o kasnobaroknoj crkvi. Godine 1802. uz tu je crkvu na toj lokaciji podignut i župni ured sa župnikovim stanom. Novi crkveni toranj u Korođu izgrađen je od cigle 1815. godine,³²³ nakon što je to bilo dopušteno zakonom o toleranciji. U kanonskoj vizitaciji iz 1817. godine navedeno je da je ta crkva bila zasvođena i da je imala tri vrlo oslikana i ukrašena kora. To zapravo znači da je vjerojatno bilo dva kora, od kojih je jedan bio u obliku slova L, no teško je znati sa sigurnošću. Od cjelokupnog inventara iz crkve iz 1778. godine do danas je preostala samo barokna propovjedaonica s pelikanom, koja je prenesena u novu, današnju crkvu (izgrađenu između 1869. i 1873. godine).

Iako arhivska građa i crkvene knjige reformirane župe Korođ nisu u potpunosti očuvane uslijed ratnih događaja tijekom Drugog svjetskog rata i posebice Domovinskoga rata, pojedini su fragmenti podataka iz te građe sačuvani u radovima mađarskih znanstvenika i novinara koji su istraživali određene aspekte povijesti Korođa. Iz izgubljene korođanske matične knjige tako je sačuvan sljedeći tekst:³²⁴

"Crkva je izgrađena 1778. godine od cigle, našem izvršnome Bogu na slavu, milostivom dozvolom Slavne Države Milostiva Naša Gospođa Kraljica MARIA THERESIA, Časne Županije i Dominalni Naši Časnici imenom časni Mihály Cseh, dostojanstveni Grof Eltz punopravni zemaljski nasljednik našega Gospodina, zaštitnici, kao rijetko koji voljeni, putem

³²⁰ Sándor Bencze, József Kel, *Kórógyi Tükör*, 1. rész, Beli Manastir, 2009., str. 43.

³²¹ Barokna crkva u Bršadinu, za koju postoje indikatori da izgleda upravo onako kako je izgledala korođanska crkva izgrađena u 18. stoljeću danas se naziva "pravoslavni hram Svetoga arhangela Gavrila", a izgrađena je, odnosno posvećena 1. siječnja 1750. godine. Vladimir Ćirić, *Vukovarsko-srijemska županija, Prirodno-geografska i kulturno-povijesna baština*, Vinkovci, 2013., str. 21. Zvonik je bršadinskoj crkvi dozidan 1834. godine, moguće po uzoru na zvonik korođanske reformirane crkve. Inače, samo selo postojalo je i srednjem vijeku u obliku Bórsód i tada su ga nastanjivali Mađari. Srbi su se naselili u tada gotovo opustjelo selo tijekom svoje velike seobe pod vodstvom Arsenija Čarnojevića 1690. godine. Sándor Bencze, József Kel, *Kórógyi Tükör*, 1. rész, Beli Manastir, 2009., str. 42.

³²² Sándor Bencze, József Kel, *Kórógyi Tükör*, 1. rész, Beli Manastir, 2009., str. 42.

³²³ Sándor Bencze, A kórógyi iskola története, u: *Horvátországi Magyarok Szövetsége Évkönyve*, br. 3., 1981., str. 130-170.

³²⁴ O. Penavin, *Nagycsaládszervezet*, 202.

direkcije ovoj reformiranoj Crkvi u Korođ da vlastitim sredstvima izgradi Crkvu od cigle s jednim malim (*veres*) tornjem. Ovo su oborili R. Katolički rođaci po naredbi toga Atsa, koji ju je načinio. Ipak, načinio sam i Gospodnji Stol. Uzeo sam jedan zeleni svileni stolnjak, jedan svileni rubac, jedan bijeli stolnjak, načinio sam jedan zlatni pohar. U doba sudstva Starog János Balijs (Bali János Öreg Bíróságában), uz kojega su služili i surađivali i zaprisegnuti ljudi: Miklos Gyöke, István Ferentz, János Ambrus, István Palkó, János Martin, István Csurman. Crkva je posvećena 29. studenoga uz propovijed velečasnoga Gospodina János Peleskei, trenutnog svećenika u Vardarcu 27 Psalma, 4. stih³²⁵ i velečasnoga Jánosa Debretzeni, trenutnog župnika u Hrastinu, psalam 84. 17. V."³²⁶

Nova crkva u Korođu građena je između 1869. i 1873. godine budući da je starija crkva postala pretijesna. Iz stare su crkve u novu prenesena zvona koja su vjernike pozivala na crkvenu službu (misu) ili ih pak ispraćala na putu prema groblju prilikom sprovodi. Károly Lábadi navodi i podatak da je na novi zvonik prenesen i 450 godina stari crkveni sat (koji bi dakle bio izrađen još negdje sredinom 16. stoljeća), no u drugoj literaturi nije nađena potvrda toga podatka.³²⁷

Kanonska vizitacija iz 1817. godine navodi da su tada i korođanska crkva i zvonik bili u prilično dobrom stanju (mađ. *meglehetős*). U zvoniku su bila tri zvona. Na prvome je pisalo "Mene je u Slavoniju, u Svetu župu Korođ donio propovjednik Mihály Dámány posredstvom zaprisegnutih (vjernika, op. a.) Miklós Györke i Illyés Laboda. Coss. (izradio) Michael Johan Anton Litmanin u Pešti 1790. godine 361 8/4 funti". Na drugom je pisalo: "Izradio Jonah Bruner Michael u Ofenu 1785. godine, 88 funti", a tekst trećega bio je: "Mene su u Slavoniju u Tordince donijeli zaprisegnuti vjernici Mihály Jósits, Mihály Gyurita. Izradio Mich Johan Kollund. Anton Litmanin u Pešti 1709. godine.³²⁸ 128. funti." Budući da u Tordincima u to vrijeme nije postojala samostalna reformirana župa, nego je bila filijala Korođa, vjerojatno se radilo o tome da su Tordinčani o svom vlastitom trošku nabavili potonje zvono. Sva tri zvona skinuta su sa zvonika i prelivena u ratne svrhe Prvoga svjetskog rata, u studenom 1917. godine.

³²⁵ "Za jedno samo molim Gospoda, samo to ištem: da stanujem u kući Gospodnjoj sve dane života svojega, da iskusim dobrotu Gospodnju, da gledam hram njegov." *Jeruzalemska Biblija*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2007.

³²⁶ "I vrabac sebi log nalazi, i lastavica gnjezdašće gdje će položiti mlade svoje: a ja žrtvenike tvoje, Jahve nad Vojskama, Kralju moj i Bože moj! Blaženi koji prebivaju u Domu tvome slaveć' te bez prestanka!" *Jeruzalemska Biblija*, 2007.

³²⁷ K. Lábadi, *Egyházak Alsó-Baranyában és Szlavóniában*, 180.

³²⁸ Sasvim sigurno radi se o pogrješci prilikom izlijevanja zvona, te su pogrješkom zamijenjene dvije posljednje brojke. Zvono je izliveno 1790. godine.

Prilikom kanonske vizitacije 1817. godine na Gospodnjem Stolu (oltaru) nalazio se natpis iz 1781. godine: "Iudam Hassia oriundus Slavonieque habitans Helv. Conf. Addict. Ex pio Zelo obtulit Ecclesia Korogensi MDCCLXXXI". Na oltaru su se nalazili i čaša i tanjur s natpisom iz 1783. godine: "Exc. ILL. Gen. Com. W. W. d. d. E. K. MDCCLXXXIII." U inventaru su se nalazile dvije ón kanne s natpisom: "N. Sz. Péteri es S. Kovats fieri me curaverunt E. R. Korogyiensi 1778." Zanimljivo je da su natpisi na inventaru bili na latinskom jeziku, dok su i matične knjige i sva ostala župna literatura, kao i služba, obavljane na mađarskom jeziku. Na oltaru su se 1817. nalazila i dva zelena vrča, a sam oltar bio je prekriven stolnjakom zelenoga damasta sa zlatnom čipkom i monogramom G. T. K. (Gróf Teleki Klára) te još jednim većim žutim stolnjakom i stolnjakom s narodnim cvjetnim uzorcima, zatim išivenim bijelim i čipkastim ubrusima. Na tome se nalazio jedan veći nož za rezanje kruha i jedan veliki drveni tanjur.

Kanonska vizitacija iz 1885. godine navodi da je najstarija korođanska matična knjiga vođena između 1754. i 1778. godine, no da je bila "vrlo neuredna i na više mjesta nečitljiva". Za drugu matičnu knjigu vođenu od 1788. do 1797. godine u vizitaciji se navodi da je vrlo uredna, a pri kraju korištena i kao *jegyzőkönyv* odnosno zapisnik.

U Ráday arhivu u Budimpešti za godinu 1731. u jednom dokumentu zabilježena je zanimljivost koja se odnosi na Korođ: "Fulmina ictus preasomniat: kórógyi prédikátort villámcsapás érte" odnosno svećenika u Korođu udarila je munja.³²⁹

Korođ je bio jedina župa od analizirana četiri sela koja je imala filijalu – Tordince. Sasvim je vjerojatno bio zanimljiv odnos između te dvije reformirane (kalvinske) župe u 18. stoljeću, posebice stoga što je Korođ bio naseljen isključivo Mađarima, a Tordinci Hrvatima. Ipak, teško je doznati nešto više o ti odnosima budući da je zbog već ranije spomenutih razloga sačuvano vrlo malo izvora za povijest Korođa u 18. stoljeću. Ipak, zabilježeno je da su 1746. godine djevojke reformirane vjere iz Tordinaca išle na svetu misu u Korođ.³³⁰ Određeni incident prema svemu sudeći dogodio se sredinom 18. stoljeća jer je 1749. godine zabranjeno reformiranim vjernicima u Tordincima da "žive u slozi" sa svećenikom u Korođu.³³¹

³²⁹ RLB, A1a2, str. 3., Egyházkerületi jegyzőkönyv: Dunamelléki református egyházkerület protocolluma 1731-1760, 863 p. (régi jelzet 1340/b)

³³⁰ RLB, A1a2., 13.

³³¹ RLB, A1a2, 19.

2.7.4. Hrastin

Prema bilješci hrastinskog župnika Sándora Tótha iz 1817. godine, Hrastin je više puta mijenjao svoju lokaciju. "Kao što se naši stari sjećaju, sada se na trećem ili četvrtom mjestu nalazi. Na sadašnjem je mjestu otprilike 80 godina, kako se nastanilo. Ima 65 kmetskih kuća i 779 duša."³³² Károly Lábadí navodi da je naselje po prvi puta opustjelo za vrijeme ratova za oslobođanje od Osmanlija, zatim je podignuto nasuprot toga mjesta nakon što su opasnosti prošle i kasnije se to mjesto spominje kao Stari Hrastin (Régi Haraszi).³³³ Popis iz 1702., nakon ratova za oslobođenje od Turaka, navodi da je Hrastin nenaseljen, odnosno pustoselina. No, početkom 18. stoljeća stanovništvo iz Koprivne, Dopsina i okolnih sela okupilo se u Hrastinu. Primjetno je u popisu Koprivne iz 1697. i 1702. godine da se nalaze prezimena koja su kasnije zabilježena u matičnim knjigama Hrastina. Život jedva da se stigao djelomično obnoviti, kada je 1707. u selu izbila kuga.³³⁴ Između 1730. i 1737. godine selo se obmovo i izgradilo po treći puta, na današnjemu mjestu. U 18. stoljeću broj stanovnika se povećao, školska zgrada je sagrađena prije 1760. godine, župni dom 1776. godine, crkva 1768. godine, te zatim današnja 1795. godine. Kanonska vizitacija iz 1885. godine navodi da je "na mjestu današnje Koprivne bila prva zajednica, a nakon toga podignut je "Stari Hrastin", gdje je još uvijek staro 'mjesto crkve', a i mjesto groblja je blizu stajalo i zatim pak oko 1730. godine došli su na današnje mjesto".³³⁵

U Hrastinu je dakle u 18. stoljeću postojalo tri različite crkve, prva u "Starom Hrastinu" nazvana "*oratórium*" (kapelica) postojala je već prije 1730. godine, zatim je izgrađena druga crkva 1768. godine i konačno današnja, "kamena" crkva (misli se od pečene cigle) 1795. godine. Može se pretpostaviti da je ukupno bilo zapravo četiri crkve, te da je u 'novom' Hrastinu poslije 1730. godine izgrađena određena crkva, a moguće je i da je iz "Staroga Hrastina" preseljena tamošnja drvena crkva. Za crkvu izgrađenu 1768. godine nije poznato je li ona bila drvena ili izgrađena od cigle. Ferenc Csikész tako navodi da je ona bila od pečene cigle,³³⁶ dok Tünde Zentai u to nije sigurna.³³⁷ U svakom slučaju, ukrasne stropne oslikane daščane ploče s cvjetnim uzorcima iz crkve izrađene 1768. godine nalaze se i u današnjoj crkvi, izgrađenoj 1795. godine.

³³² *A bizalom pecsété alatt*, 87.

³³³ Lábadí 2008. V. 3.

³³⁴ Tünde Zentai, *Drávaszög és Szlavónia*, Pečuh, 2012., str. 146.

³³⁵ Isto.

³³⁶ Ferenc Csikész, 1975., str. 271.

³³⁷ T. Zentai, *Drávaszög és Szlavónia*, 147.

Godine 1768. izgrađena je dakle nova kalvinska crkva u Hrastinu. Određenu pomoć za izgradnju te crkve reformirana župa Hrastin dobila je 1770. godine od ostalih podunavskih mađarskih reformiranih župa.³³⁸ Zvonik uz crkvu izgrađen je tek 1787. godine. Ipak, već je 1775. godine kupljeno zvono koje je bilo na "tornju", sasvim vjerojatno drvenome, a koje je postavljeno za vrijeme sudca Istóka Dávid (mađ. *nagy Biróságába*). Župni dom (mađ. *Parochialis ház*) izgrađen je 1776. godine kada je sudac bio Illyés János. Cijeli taj dom pokriven je 1790. godine, a tada su izgrađene i nusprostorije. Bunar je iskopan i izrađen 1793. godine u doba sudca Süllös Istvánova. Izrađivali su ga Balog István, Balás Illyés i Isák Sándor. Drvo su rezbarili zajedno Batona István, Kürtös Sándor i Illyés Jánosev sin Illyés.

Već od 1793. do 1795. godine podignuta je nova (današnja) jednobrodna kasnobarokna zgrada crkve s novim dvoetažnim zvonikom sa satom u Hrastinu. Budući da je u trenutku građenja nove crkve ona ranija bila stara svega 23 godine moguće je da je ili bila izgrađena od drveta i dotrajala, ili od cigle, ali nekvalitetno izgrađena. Treća je mogućnost da je zbog povećanja broja stanovnika u selu nastala potreba za većom crkvom te da je stoga sama crkvena zajednica srušila staru i podigla novu, veću crkvu.

Temelji za novi zvonik i crkvu od pečene cigle izrađeni su 13. studenog 1793. godine. Crkvena građevina bila je dovršena 24. listopada 1795. Prvu misu služio je 1. studenog s propovijedi Esd 6: 9,10³³⁹ Pető István. Zidar je nakon 498 dana završio zidarske poslove. Podrum od cigle izgradio je 1795. godine osječki zidar nakon 8 dana posla.³⁴⁰

U kanonskoj vizitaciji iz 1817. godine može se pročitati da je "Današnja crkva zajedno s tornjem izgrađena 1795. godine od pečene cigle, a crkva je pokrivena šindrom od hrastovine."³⁴¹ Crkva je izgrađena u relativno kratkom vremenu od dvije godine; "kameni" temelji postavljeni su 1793. godine i u listopadu 1795. godine gradnja je već bila završena.³⁴² Ipak, kao što piše na istočnoj galeriji (koru), konačna godina dovršetka unutrašnjosti crkvenoga broda bila je 1798. godina. Ta galerija ispod tornja izrađena je od šareno oslikanih dasaka sa stare crkve (one iz 1768. godine). Crkva je 1845. godine dobila krov od crijepa, a 1846. novi kositreteni pokrov "kape" na tornju. (Kanonska vizitacija 1885.) Strop u crkvi već je bio od štukature i bijelo okrečen.

³³⁸ RLB, A1a3, 27. (Dunamelléki református egyházkerületi)

³³⁹ "I što im bude trebalo za žrtve paljenice Bogu neba: junaca, ovnova i jaganjaca, i pšenice, soli, vina i ulja, neka im se redovito daje svakoga dana, prema uputama svećenika u Jeruzalemu." *Jeruzalemska Biblija*, 2007.

³⁴⁰ Arhiv reformirane župe Hrastin (dalje; ARŽH), Protocollum

³⁴¹ *A bizalom pecsételte alatt*, 87.

³⁴² Csikesz 1975., str. 217., Lábadi 2008. V. 3, Zentai 2012., 148.

O hrastinskoj crkvi prvi puta je pisao Ferenc Csikesz, analizirao je oslikani stolarski rad, koji dotad uglavnom nije bio poznat u stručnoj literaturi.³⁴³ Crkvena zgrada je "elegantna i visoka, klasične kršćanske orijentacije."³⁴⁴ Toranj prema ulici orijentiran je prema istoku, a zaobljeni kraj apside crkvenoga broda prema zapadu. Prostorijica za izravni ulaz u crkveni brod orijentirana je prema jugu. Unutrašnjost crkve orijentirana je prema središtu, na način da je u sredini sjevernoga crkve propovjedaonica izgrađena od cigli s ukrašenom žbukom i mramornim uzorcima (bez krune nad propovjedaonicom). Ispod propovjedaonice nalazi se svećenikova stolica ispred koje se nalazi ovalni Gospodnji stol (oltar). Istočni dio crkvenoga broda zajedno s klupama namijenjen je ženama, a zapadni muškarcima. Pokraj južnih ulaznih vrata smještene su dvije klupe namijenjene skrbnicima crkve (gondnoki pad). U crkvi postoje dvije drvene galerije (kora), pokraj tornja nalazi se kor za mladiće, a u apsidi crkvenoga broda kor za orgulje s tri komore i 21 vanjskom vidljivom "cijevi" orgulja. Rukohvati koji vode na korove kičeno su izrezbareni.

Stolarski radovi u crkvi iz dva su razdoblja i ocrtavaju dvije vrste stilova. Ne postoje dokumenti o tome je li postojala ranija barokna propovjedaonica i oltar, no postojeći su vjerojatno izgrađeni odmah po dovršetku crkve jer su oni najvažnija oprema u vjerskim obredima. Sljedeći korak zasigurno su bile klupe, a od izvornih klupa do danas su preostali samo rukohvati. Na kraju su izgrađene galerije (korovi), a to je bilo 1798. godine. Galerije imaju elemente dvaju razdoblja – klasicizma i baroka. Obje se sastoje od dvije drvene stranice, koje se sastoje od ispupčenih okvira u koje je umetnuto po osam ukrasnih daščanih ploča koje se međusobno manje razlikuju u oblicima i motivima.

Kor koji je ispod apside obložen je crvenkastosmeđim mramorom i uklesanim crnim okvirima, ukrašen pozlaćenim lovorovim vijencima. Donji dio kora prekriven je cvijetno oslikanim vitičastim daskama, koje su tanje (i izgledaju kao da je im je okvir rada zakrivljen odnosu na gornji rub). Išarani obrub na gornjim dijelovima stupova širi se prema gore, kao formirani kapitel, u koji je uklesan oblik lire s apliciranom pozlatom, a u unutrašnjosti te lire nalazi se zvjezdani cvijet koji se račva u osam grana. Rez u klupama kora uključuje se i otvara u sredinu, i vodi prema drvenim stepenicama.

Kor koji se nalazi pokraj tornja jednostavniji je, ali i on je isklesan s pozlaćenim drvenim pločama, pokrovi kapitela i nad njima bogato artikulirane stranice izraženije su. Rub ograde (krunište) na pola kapitel i središnju okomicu aplikacije na pola dijeli i razdvaja od

³⁴³ F. Csikesz, 1975., 271-272.

³⁴⁴ T. Zentai, *Drávaszög és Szlavónia*, 148.

drugih.³⁴⁵ Dno je usko, ravna letva ga zatvara, a između stupova zabilježeno je ime majstora i godina izrade: "Rad Jánosa Botosa 1798" (BOTOS JÁNOS MUNKÁJA 1798.). Kombinacija crvene, zlatne i crne boje ukazuju na elegantni narodni ukus. Ulaz je s južnog ugla od klupa, čije je dno popločano starim cvijetno oslikanim pločama.

Boje i uzorci kora ponavljaju se s izvornim godovljem ogradama klupa i također crvenim pločama, koje očišćene od prefarbavanja, su razgraničene plavocrnim okvirom i crvenom, zelenim i žutim naslonima. Oslikane daske dna kora ne dolaze iz iste crkve kao i one sa stropa, jer "nije bilo opravdano da se trogodišnji posao jednostavno uništi".³⁴⁶

Na daskama kojima je pokriven istočni kor stoji bijelo oslikana godina 1768. U arhivskoj građi nije moguće pronaći detaljnije objašnjenje. Hrastinska crkva stradala je od bombardiranja tijekom Domovinskoga rata 1991. godine. Uslijed obnove 2000. godine te su oslikane šarene ploče skinute i restaurirane u Budimpešti (*Állami Múemlékhelyreállítási és Restaurátor Központ*), odakle su očišćene i obnovljene vraćene 2003. godine. Na kasetama oslikanoga kora nalazi se i drugi natpis, upisan žutom bojom: "DEUS NON SVM, LAETA SE(G)ES". Tünde Zentai pojašnjava da se radi o riječima njemačkoga protestanta Joachima von Beusta (1522.-1597.), iz 13. dijela Evanđelja po Mateju: "*Non sum laeta seges lolium sum triste sed oro me tamen in messem college Christe tuam*" (lat. "Nisam sretno sjeme, samo sam tužni kukolj, ali molim te, Kriste, ipak me prikupi u svojoj žetvi"). Ta se pjesma pjevala pete nedjelje nakon krštenja, a zabilježena je u pjesmarici Bicinum Daniela Fridericusa iz 1623. godine. Širenju navedenoga citata zasigurno je pripomogla pjesmarica Mihály Csereija izdavana od 1690-1698. godine kojoj je na početku naveden moto: "*Non sum laeta seges...*"³⁴⁷

Površina donjega stropa istočnoga kora izrađenoga 1798. godine bila je prekrivena šareno oslikanim jelovim daščanim pločama koje su se ranije nalazile na stropu hrastinske crkve iz 1768. godine. Zentai navodi da su te ploče osamdeset posto u potpunosti izvorne, a da je ostatak morao biti prilagođen kako bi se uklopile u novu crkvu. Sveukupno ima 24 ploča, od kojih su od 3 preostali samo fragmenti jer su se morale piljenjem skraćivati kako bi se uklopile u predviđena mjesta. Oslikane su na bijeloj osnovi, bogato uokvirene, s ornamentikom raznolikih inačica kasne renesanse, ploče se sve jedna od druge međusobno razlikuju, no stilski ipak predstavljaju jednu cjelinu. Među njima se prepoznaje šest vrsta uzoraka: cvijetni, drvo jabuke, podijeljena polja (njive), ukrasne vrpce, medaljoni i rozete.

³⁴⁵ Isto, 150.

³⁴⁶ Isto, 152.

³⁴⁷ Isto, 153.

Detaljniju povijesno-umjetničku analizu uzoraka svih ploča načinila je Tünde Zentai.³⁴⁸ U zaključku navodi da su oslikani stolarski radovi u hrastinskoj crkvi izvrstan primjer kasne renesanse. Ta su djela i motivi rukotvorine majstora Jánosa Botosa, koji je u njima predstavio simetričnu i uravnoteženu kompoziciju. Iako u njima još uvijek prevladavaju uzorci renesanse, način izražavanja je živ i plastičan, s višebojnim nanesenim tinkturama. Površina je ispunjena s mnogobrojnim majstorskim radovima. Pažljivo izrađeni uzorci uvelike se podudaraju u pratećim linijama, a na poljima rozeta nisu ostavljena prazna mjesta; gdje nije predodređeno mjesto za biljke, istočkano je različitim uzorcima. Vrste cvijeća, u različitim inačicama, su tulipani, ruže s četiri i sa šest latica, palmete (ornamenti izrađeni reljefno u obliku stiliziranog palminog lista ili grančice), koje u ljusci u pogledu sa strane predstavljaju karanfil.³⁴⁹ Između ostaloga, na pločama se prepoznaje i figuralni prikaz gracioznoga goluba.³⁵⁰

Od oslikanih crkava regije južnoga Zadunavlja, Hrašin predstavlja najstariju crkvu u kojoj se po prvi puta javlja karanfila u ljusci, ukomponiranoga s laticama tulipana³⁵¹ kao glavnim ukrasnim elementima ukrašenih raznim geometrijskim oblicima, lukovima i okvirima. Među tim se pločama po značaju izdvajaju dvije-tri pregrade, koje se ne mogu po motivima uspoređivati ni sa jednom drugom onodobnom crkvom u regiji. Ornamentikom i stilom hrastinska je crkva najbliža onoj u Retfali, u kojoj je majstor uostalom isto tako bio János Botos i na kojoj je pribilježena 1774. i 1775. kao godina izrade. Kada se uzorci tih dviju crkvi usporede, očigledan je zajednički izvor, a iz detaljnijeg proučavanja očituje se da su stolarski radovi u Retfali zreliji i dorađeniji. Tünde Zentai navedene dvije crkve navodi remekdjelima koja su dalje utjecala na oslikane ploče u Szenni u mađarskoj županiji Somogy 1787. godine³⁵² i zatim na crkvu u Drávaiványu u mađarskoj Baranji 1792. godine.³⁵³ U hrastinskoj crkvi već su 1798. godine korovi u mramornim bojama, s uklesanim pozlaćenim lovorovim vijencima, dakle, napušteni su motivi brojnih oslikanih listova tulipana, koji se eventualno tek sporadično i ponegdje javljaju i to kao prateći motivi.

³⁴⁸ Isto, 154-158.

³⁴⁹ Karanfil se prema kršćanskoj legendi prvi puta pojavio na zemlji kada je Isus nosio križ, a njegova majka zaplakala; te su se na mjestu gdje su pale njezine suze pojavili karanfili. Na taj je način karanfil postao i simbol majčinske ljubavi. Na naše prostore dolazi tijekom turskih osvajanja u 16. stoljeću. Anđelko Badurina, *Leksikon ikonografije, liturgije i simbolike zapadnog kršćanstva*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2000.; Didier Colin, *Rječnik simbola, mitova i legendi*, Naklada Ljevak, 2004.

³⁵⁰ Golub je u Starom Zavjetu simbol jednostavnosti, poniznosti i nevinosti, a u Novom Zavjetu prvenstveno Duha Svetoga, ali i čistoće, krštenja, nadahnute misli, mira i dr. A. Badurina, *Leksikon ikonografije, liturgije i simbolike zapadnog kršćanstva*, 2000.; D. Colin, *Rječnik simbola, mitova i legendi*, 2004.

³⁵¹ Tulipan je simbolizirao ljepotu, raskoš i bogatstvo. A. Badurina, *Leksikon ikonografije, liturgije i simbolike zapadnog kršćanstva*, 2000.; D. Colin, *Rječnik simbola, mitova i legendi*, 2004.

³⁵² Tünde Zentai, *Szenna. A Dél-Dunántúl festett templomai*, Pannónia Könyvek, Pečuh, 2011.

³⁵³ Tünde Zentai, *Drávaiványi. A Dél-Dunántúl festett templomai*, Pannónia Könyvek, Pečuh, 2010.

3. DEMOGRAFIJA

3.0. Opći demografski podatci o Slavoniji, Hrvatskoj i Ugarskoj u 18. stoljeću

Prema poreznom popisu iz 1720. godine mađarski demografi napravili su razne procjene o ukupnom broju stanovnika Mađarske. Ignác Acsády krajem 19. stoljeća procjenjuje da je Mađarska s Erdeljem (bez Hrvatske i Slavonije) imala 2.583.000 stanovnika. U razdoblju između dvaju svjetskih ratova mađarski demograf Gyula Barsy procjenjuje da je Mađarska imala 3.500.000 stanovnika bez Hrvatske, a 4.100.000 uključujući i Hrvatsku (za kontinentalnu Hrvatsku dakle procjenjuje da ju je 1720. godine nastanjivalo oko 600.000 stanovnika). Imre Wellmann pak (nakon Drugoga svjetskog rata) smatra da je 1700. godine Mađarsku i Hrvatsku zajedno nastanjivalo oko 3.900.000 stanovnika, a da se taj broj uslijed rata i kuge 1711. smanjio na 3.800.000. te 1720. povećao na 4.300.000. Danas se za početak 18. stoljeća kao relevantna smatra brojka od 4.000.000 stanovnika u Mađarskoj početkom 18. stoljeća.³⁵⁴ To znači da je tada u prosjeku živjelo 12-13 osoba po četvornom kilometru, naravno, s velikim odstupanjima, primjerice u zapadnoj Mađarskoj (županija Sopron imala je 262, a Vas 257 stanovnika po četvornom kilometru). Prema građanskom popisu stanovništva iz 1787. godine (bez vojne granice), u Mađarskoj je popisano 6.468.000 stanovnika, u Erdelju 1.441.000, a u Hrvatskoj 647.000 stanovnika). Uključujući i vojnu granicu, ukupan broj stanovnika bio je oko 9.600.000, odnosno u prosjeku oko 30 osoba po četvornom kilometru. U Mađarskoj je taj prosjek iznosi 32, u Erdelju 27, u hrvatskim županijama 41, u Slavoniji 29, a u vojnoj granici 23 stanovnika po četvornom kilometru). Austrija i Češka zajedno su imale 8.800.000 stanovnika, a s Galicijom i Bukovinom 12.200.000. U prosjeku je tada u zapadnoeuropskim državama stanovalo 40 osoba po četvornom kilometru.³⁵⁵

U državama koje su spadale u ugarsku domenu broj stanovnika se od 1720. do 1787. godine povećao s 4,3 milijuna na 9,6 milijuna, odnosno godišnje za 1,2 posto. Uzrokom toga porasta zasigurno je bila imigracija koja je u navedenom razdoblju iznosila ukupno oko 1,2-1,3 milijuna, a u prosjeku oko 10.000 godišnje.

I u zapadnoeuropskim zemljama je u to doba bio veliki broj i rođenih i umrlih godišnje, što potvrđuju i podatci iz matičnih knjiga. Tako je u Engleskoj između 1770. i 1790. godine godišnji omjer bio 40 ‰ rođenih naprema 30 ‰ umrlih. U peštanskoj županiji rođenih je bilo 56,8 ‰, a umrlih 45,8 ‰, u Somogy 58,2 rođenih naprema 47,4. Mađarski državni

³⁵⁴ László Katus, *A rendi képviseleti monarchia utolsó korszaka és válsága (1711-1848)*, u: Ignác Romsics, *Magyarország története*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2010., str. 544.

³⁵⁵ Isto.

prosjeck rođenih iznosio je 1777. godine 54,6 ‰, 1782. godine 45,7 ‰, a umrlih 401,8 ‰ 1777. godine naprema 45,3 ‰ 1782. godine. Prirodni prirast u peštanskoj županiji bio je 11 ‰, u županiji Somogy 10,8 ‰, dok je državni prosjek bio 13,7 ‰.

U županiji Pest tisuću oženjenih žena je prosječno godišnje rađalo 289 djece godišnje, dok je taj broj u novoosnovanim selima iznosio i preko 300. To je značilo da je jedna žena prosječno tijekom svog fertilnog razdoblja rodila 10 živorođene djece. U zapadnoj Mađarskoj, slično kao u zapadnoj Poljskoj, dogodila se bitna demografska promjena, a to je da se relativno kasno ženilo (između 25 i 30 godine) i da značajan dio populacije nikad nije stupio u brak (oko 20-25 posto). Ipak, to nije vrijedilo za većinu Mađarske. Mađarski prosjek ženidbe u 18. stoljeću za žene iznosio je 20, a za muškarce 22 godine. Velik broj djevojaka ulazio je u brak već sa 18. godina.³⁵⁶

Prema Ivanu Ercegu, 1782. godine u Virovitičkoj županiji živjelo je 60650 odraslih i 45912 djece. Postotak odraslih bio je dakle 56,91%, a mladeži (djece) 43,09%. Odraslih muških bilo je 31016, a odraslih ženskih 29634. Mladeži muških bilo je 23833, a mladeži ženskih 22079. U Virovitičkoj županiji bilo je ukupno 106562 stanovnika, od čega je 69865 bilo katolika, 33230 pravoslavaca i 1152 protestanata, te 2309 nepoznate vjeroispovijesti. U Srijemskoj županiji bilo je ukupno 75593 stanovnika, od kojih je bilo 19834 katolika, 53034 pravoslavna, 1033 protestanta i 1692 nepoznata. U Virovitičkoj županiji bilo je 176 katolička svećenika, 48 pravoslavna i 3 protestantska, a u Srijemskoj županiji 230 katoličkih svećenika, 102 pravoslavna i 1 protestantski. Svećenici su činili udio od 0,4% u Srijemskoj županiji, tj. 0,2% u Virovitičkoj županiji.

Godine 1782. u Virovitičkoj županiji sklopljeno je 975 brakova, brakova iz prijašnjih godina bilo je 21626, pridošlih bračnih parova bilo je 137. Brakova prekinutih smrću bilo je 1001, iseljenih bračnih parova bilo je 79. Stvarno stanje iznosilo je 21658 brakova. U Srijemskoj županiji bilo je 507 brakova sklopljenih 1782. godine, 16926 brakova iz prijašnjih brakova, 209 pridošlih bračnih parova, 973 braka prekinuto je smrću, 101 iseljen bračni par, a stvarno stanje iznosilo je 16568 brakova. Godine 1782. prosječno se sklapalo 9 brakova na 1000 stanovnika. Na svaki bračni par dolazilo je između 4 i 5 osoba koje nisu bile u braku (što je uključivalo djecu, neoženjene, neudane te udovce i udovice), a u čitavom području Translatanije dolazilo je prosječno 4,91 osoba na jedan bračni par.³⁵⁷

³⁵⁶ Isto, 545.

³⁵⁷ Ivan Erceg, Stanje i struktura stanovništva u hrvatsko-slavonskim županijama godine 1782., u: *Starine*, 59, Zagreb, 1984., str. 309-324.

Godine 1782. u Virovitičkoj se županiji rodilo 5507 osoba, od čega 2853 muških i 2654 ženskih. Od toga je bilo 12 vanbračne muške i 12 vanbračne ženske djece, 7 umrlih muških novorođenčadi i 3 umrlo ženske. U Srijemskoj županiji 1782. godine rodilo se 3115 djece, od čega 1579 dječaka i 1536 djevojčica. Od toga je bilo 2 vanbračna dječaka i 1 djevojčica, a 3 djevojčice novorođenčeta je umrlo. Više se rađalo muške nego ženske djece. Natalitet je u Srijemskoj županiji iznosio 41,2 ‰, a u Virovitičkoj 51,78 ‰. U Translajtanijskoj je iznosio 46,07 ‰.

U Virovitičku županiju doselilo je 467 osoba, a u Srijemsku 336. U Virovitičkoj županiji umrlo je 3952 osobe, od čega muški: 973 odraslih i 1126 mladeži i ženski: 898 odrasli i 955 mladeži. U Srijemskoj županiji umrlo je 3810 osoba, od čega muški: 1133 odraslih i 831 mladeži i ženski: 965 odrasli i 881 mladeži. Posebni slučajevi smrti iznosili su svega 1,2%. Smrtnost je u Srijemskoj županiji iznosila 50,4 ‰, u Virovitičkoj 37,08 ‰, a u Translajtanijskoj 45,3 ‰.

Iz Virovitičke županije iselilo je 302 osobe, a iz Srijemske 205 osoba. Virovitička županija 1782. godine bila je u plusu za 1720 osoba ili 16,14 ‰, a srijemska u minusu za 564 osobe ili u minusu za 7,46 ‰. U prosjeku je živjelo oko 30 stanovnika na km².³⁵⁸

3.1. Stanovništvo Hrastina, Korođa, Laslova i Retfale u prvoj polovici 18. stoljeća

Razni porezni i drugi popisi provedeni tijekom prve polovice 18. stoljeća na istočnoslavonskom području (1702., 1707., 1708., 1709., 1710., 1711., 1722., 1736., 1745.) sadrže i podatke o broju kuća/kućedomaćina/"glava obitelji" u Hrastinu, Laslovu, Korođu i Retfali. Iako ti popisi sadrže razne podatke, za potrebe ovoga rada oni su zanimljivi ponajviše zbog demografskih podataka koje pružaju. Premda su ti podatci dragocjeni, za "pravo" demografsko-statističko istraživanje oni su ipak manjkavi jer ne sadrže podatke o ukupnom broju stanovnika. Kao što su već i drugi istraživači naveli,³⁵⁹ proces izvođenja ukupnih brojki nikada ne može u potpunosti i sa sigurnošću rekonstruirati stvarne vrijednosti. Ipak, metoda mikrosimulacije pretpostavlja da je prosječan broj članova po kući sredinom 18. stoljeća iznosio 8,44 ukućana.³⁶⁰ Naravno, navedenom metodom ne može se pouzdano utvrditi ukupan

³⁵⁸ Isto.

³⁵⁹ Eugene A. Hammel, Kenneth W. Wachter, Vrednovanje slavonskog popisa stanovništva iz 1698. godine, u: *Etnološka tribina*, br. 19., Zagreb, 1996., str. 110.; Milan Vrbanus, Demografski preduvjeti za razvoj ratarstva u Požeškoj kotlini krajem 17. i početkom 18. stoljeća, u: *Scrinia Slavonica*, 7, Slavonski Brod, 2007., str. 129.

³⁶⁰ Darko Vitek, Prilog poznavanju demografske slike osječkoga Gornjega grada u XVIII. stoljeću, u: *Povijesni prilozi*, br. 27., Zagreb, 2004.

broj stanovnika, ali ta metoda daje sliku o podacima ukupnoga broja stanovnika koji su dovoljno približni da bi bili relevantni.³⁶¹

Tablica 5: Podatci o broju kuća/stanovnika po naseljima po provedenim popisima³⁶²

GODINA	HRASTIN	KOROĐ	LASLOVO	RETFALA
Broj kuća 1579.	12	39	20	52
Broj kuća 1682.	7	15	10	?
Broj kuća 1697.	0	10	13	39
Broj kuća 1702.	(0/7?)	19 (+1 inkv.)	40	105 (+27 inkv.)
Broj kuća 1707.	10	40	43	48 (108)
Broj kuća 1708.	8	23	29	48 (88)
Broj kuća 1709.	7	40	40	61
Broj kuća 1710.	10	42	44	74
Broj kuća 1711.	10	30	47	78
Broj kuća 1722.	20	31	44	129
Broj kuća 1736.	21	33	40	84
Br. kuća 1745.	23	(20)	(32)	(60)
Br. selišta 1745.	(7 s Koprivnom)		13	40
Br. stan. 1786.	534 (54 kuće)		433 (58 kuća)	572 (83 kuće)
Br. stan. 1817.	779 (65 kuća)	958	630	646
Br. stan. 1828.	714 (69 kuća)	1120	515 (76 kuća)	754 (105 kuća)
Br. kuća 1849.	98+1		98	122+6
Br. stan. 1857.	732	1202	754	777

Najveći broj stanovnika imao je Korođ (958 1817. godine, a 1120 1828. godine), a najmanji Laslovo (433 1786. godine, 630 1817. godine i 515 1828. godine). Hrastin je 1786. godine imao 534 stanovnika, 1817. godine 779 stanovnika, a 1828. godine 714 stanovnika,

³⁶¹ S. Krivošić i J. Gelo za koeficijent veličine kućanstva sredinom 18. stoljeća u Slavoniji navode između 7 i 12 članova po kućanstvu, a kao najčešći koeficijent navode 8 članova. Ipak, napominju, kao i D. Vitek, da na lokalnoj razini taj koeficijent može znatno odstupati. J. Gelo, S. Krivošić, *Razvitak stanovništva na tlu Hrvatske*, Zagreb, 1990.; D. Vitek, *Prilog poznavanju demografske slike osječkoga Gornjeg grada u XXIII. stoljeću.*, 18.

³⁶² Izvor za broj kuća 1579. je popis požeškog sandžaka proveden te godine (*Popis sandžaka Požege 1579. godine*, Državni arhiv u Osijeku, Osijek, 2001.). Podatak o broju kuća 1687., 1697. i 1702. godine donosi se prema popisima koje su objavili Smičiklas, Mažuran i Sršan (T. Smičiklas, *Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije*, II. dio; I. Mažuran, *Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine*, Radovi JAZU, knj. 2, Osijek 1988.; S. Sršan, *Naselja u istočnoj Slavoniji krajem 17. i početkom 18. stoljeća*, Državni arhiv u Osijeku). Podatci o broju kuća od 1707-1722. te 1745. godine nalaze se u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu (HR-HDA-33, HR-HDA-22. Za podatke 1745. godine pogledati i: E. Laszowski, Imanja virovitičke županije od vremena oslobođenja Slavonije do god. 1766. I., *Arhivski vjesnik*, 3, 1901., str. 70.). Broj kuća 1736. godine objavio je Mažuran (I. Mažuran, *Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736.*, Radovi HAZU, knj. 5., Osijek, 1993.). Podatci o broju stanovnika 1786. i 1828. godine su iz onodobnih ugarskih popisa (S. Sršan, *Kotar Osijek 1786.*; MOL, Összeírás 1828.), a podatak iz 1817. godine iz kanonskih vizitacija 1817. godine (*A Bízalom pecséte alatt*, 2004.). Broj kuća 1849. moguće je doznati iz arhivskog fonda Čepinskog vlastelinstva (DAOS, Čepinsko vlastelinstvo, 478., kut. 1.; Denis Njari, *Vladislavci*, 2012., 23.), a podatak o broju stanovnika 1857. godine podatak je iz prvog modernog popisa stanovništva (*Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857.-2001.*, Državni zavod za statistiku, PC-CD ROM).

dok je Retfala 1786. godine imala 572 stanovnika, 1817. 646 stanovnika i 1828. godine 754 stanovnika.

Analizirajući podatke o prosječnom broju ukućana po kući u Hrastinu, Korodu, Laslovu i Retfali prema podacima iz popisa 1786., 1817. i 1828. godine vidljivo je da se prosječan broj ukućana i od 1786. do 1828. godine u analiziranim naseljima kretao oko prosječno 8 ukućana po jednoj kući. Ipak, taj se prosječan broj znatno razlikovao od naselja do naselja, a prosječno je najviše osoba živjelo u jednoj kući u Hrastinu; između 9,88 ukućana 1786. godine do čak 11,98 ukućana po kući 1817. godine. U Laslovu je prosječan broj članova po kući 1786. godine bio 7,47, a 1828. godine nešto manji, 6,78 (za Korod nisu poznati podaci o broju kuća). Najmanji je pak broj članova po kući bio u Retfali gdje je iznosio prosječnih 6,89 ukućana 1786. godine, a 7,18 ukućana 1828. godine. Znajući da je Retfala bila zemljopisno najbliže gradu, moguće je da je imala najviše urbanih karakteristika od svih četiri naselja te je stoga u njoj prosječan broj članova po kući bio manji, odnosno broj kuća u naselju veći. Tom analogijom, Hrastin bi bio naselje s najizraženijim ruralnim karakteristikama od sva četiri naselja. Imajući u vidu da su sva četiri naselja činila jednu demografsku cjelinu (razvidno ponajviše po međusobnim ženidbama odnosno migracijama unutra četiri naselja), ipak se može uzeti kao donekle relevantan pokazatelj o prosječnim 8 članova kućanstva koji su ustvrdili i drugi autori u već spomenutoj metodi mikrosimulacije.

Tablica 6: Ukupan broj stanovnika u Hrastinu, Laslovu, Korodu i Retfali dobiven mikrosimulacijom

Godina	Hrastin	Korod	Laslovo	Retfala	Ukupno
1579.	101	328	168	437	1034
1682.	59	126	84	?	*269
1697.	0	84	109	328	521
1702.	59	168	336	1109	1613
1707.	84	336	361	907	1688
1708.	67	193	244	739	1243
1709.	59	336	336	512	1243
1710.	84	353	370	622	1429
1711.	84	252	395	655	1386
1722.	168	260	370	1084	1882
1736.	176	277	336	706	1495

1745.	193	168	269	706	1336
1786.	534	?	433	572	*1539
1817.	779	958	630	646	3013

Tablica 7: Razlika između podataka dobivenih mikrosimulacijom i podataka prema protostatističkim popisima

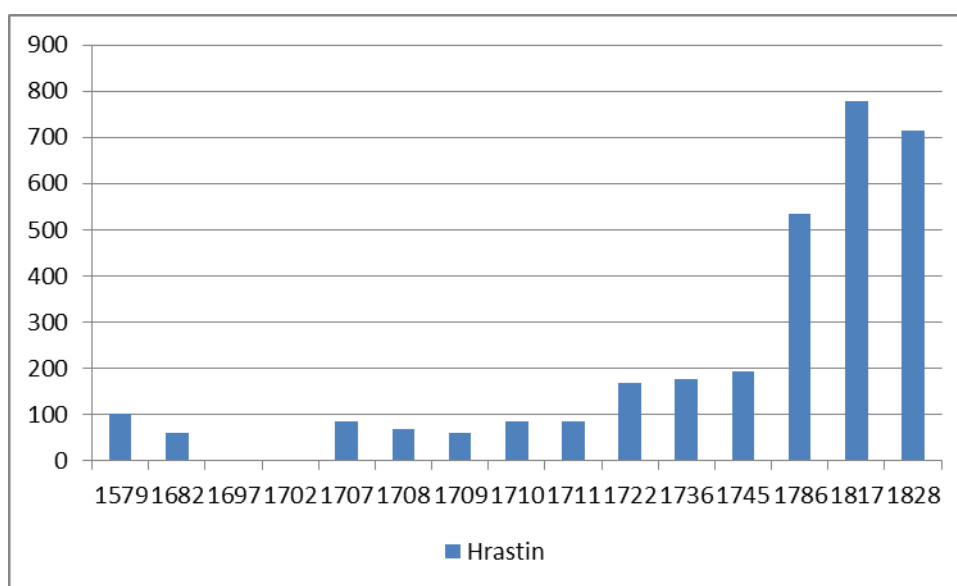
	Hrastin	Korođ	Laslovo	Retfala
Mikrosimulacija 1786.	456		489	700
Popis 1786.	534		433	572
Mikrosimulacija 1817.	549			
Popis 1817.	779	958	630	646
Mikrosimulacija 1828.	582		641	886
Popis 1828.	714	1120	515	754

S druge strane, ako se analiziraju podatci koji su dobiveni mikrosimulacijom i podatci prema protostatističkim popisima 1786., 1817. i 1828. godine, ipak su vidljiva određena nepoklapanja (što je uostalom i očekivano). Tako primjerice mikrosimulacija za Hrastin donosi 15% manje stanovnika nego što je Hrastin uistinu imao 1786. godine, no to se donekle "kompenzira" s 12% više stanovnika koje mikrosimulacija donosi za Laslovo iste godine. Mikrosimulacija predviđa i 18% više stanovnika u Retfali nego što ih je uistinu bilo 1786. godine, no kako iste godine nije obavljen i popis Korođa, nije poznato je li tamo taj višak "kompenziran". Slično kao i 1786. godine, i 1828. godine metoda mikrosimulacije procjenjuje 19% manje stanovnika nego što je Hrastin uistinu imao prema popisu te godine, no zato metoda mikrosimulacije 1828. godine Laslovu procjenjuje 20% stanovništva više nego što je uistinu imao. U svakom slučaju, može se zaključiti kako metoda mikrosimulacije na danom uzorku ne daje potpuno pouzdane podatke, no nedvojbeno ukazuje na određene demografske trendove. Kao takva, u nedostatku boljih izvora, na danom se uzorku može koristiti za donošenje okvirnih demografskih zaključaka na uzorku Hrastina, Korođa, Laslova i Retfale.

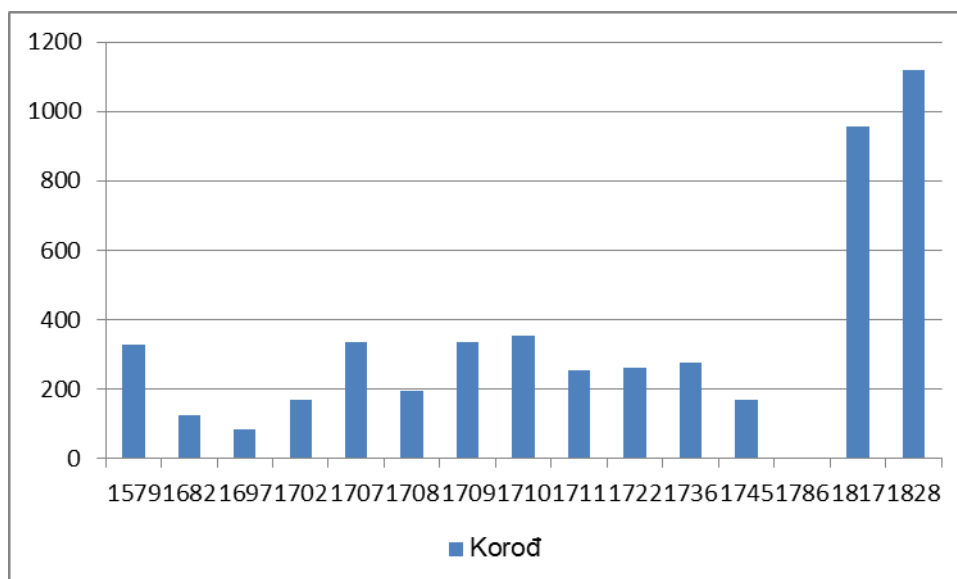
Tablica 8: Prosječan broj ukućana po kući po naseljima prema podacima iz popisa 1786., 1817. i 1828. godine

Broj ukućana	Hrastin	Laslovo	Retfala	Prosječno
1786. godine	9,88	7,47	6,89	8,08
1817. godine	11,98			
1828. godine	10,34	6,78	7,18	8,1
Prosječno	10,73333	7,125	7,035	8,297778

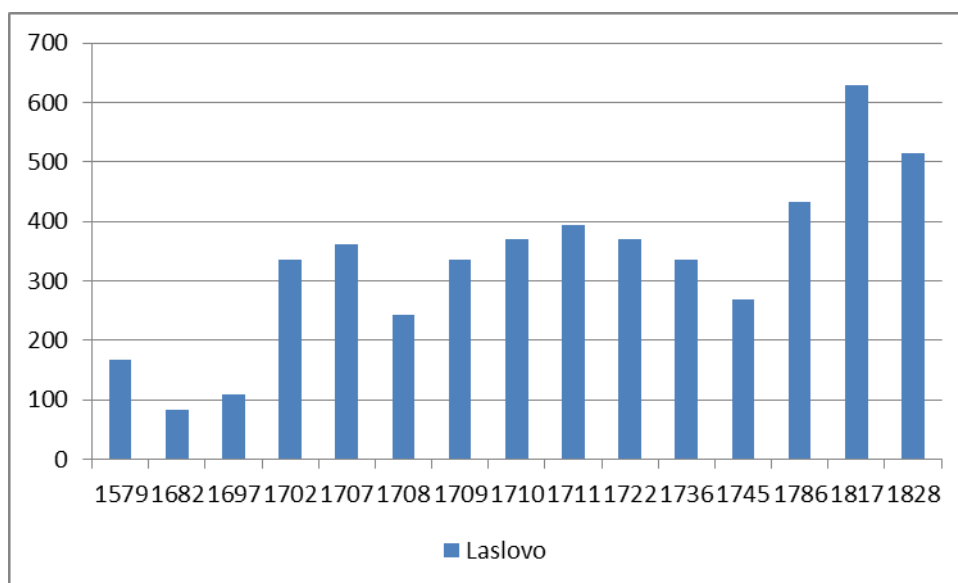
Grafikon 1: Ukupan broj stanovnika Hrastina (1579-1745. metodom mikrosimulacije, 1786-1828. prema protostatističkim popisima)

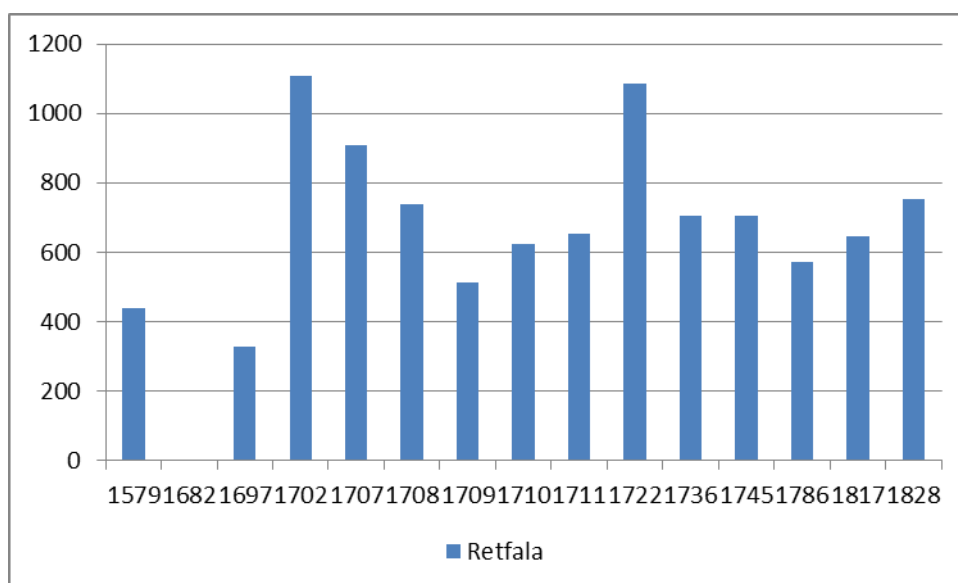
Grafikon 2: Ukupan broj stanovnika Korođa (1579-1745. metodom mikrosimulacije, 1786-1828. prema protostatističkim popisima)

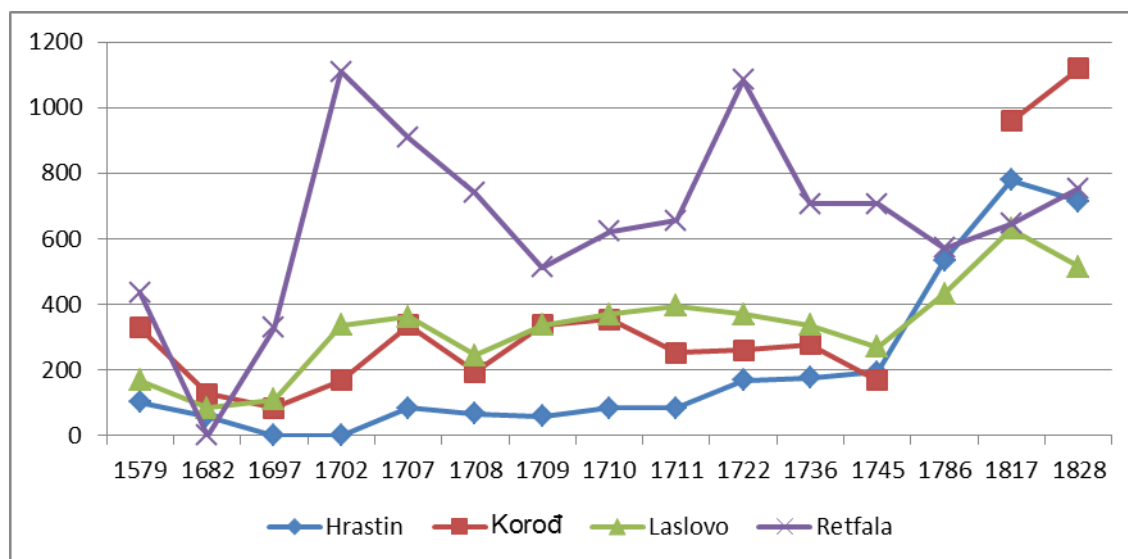
Grafikon 3: Ukupan broj stanovnika Laslova (1579-1745. metodom mikrosimulacije, 1786-1828. prema protostatističkim popisima)

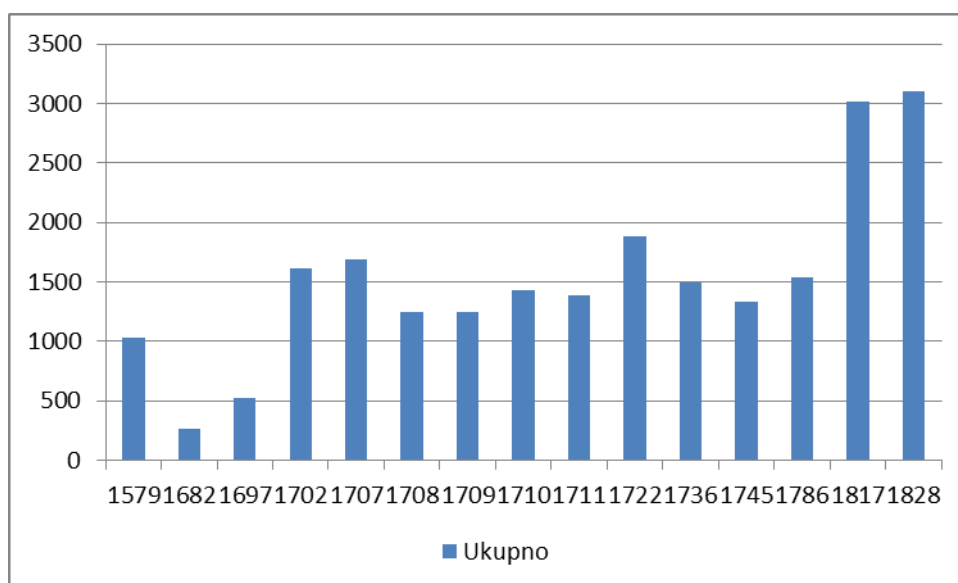
Grafikon 4: Ukupan broj stanovnika Retfale (1579-1745. metodom mikrosimulacije, 1786-1828. prema protostatističkim popisima)

Grafikon 5: Ukupan broj stanovnika u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali (1579-1745. metodom mikrosimulacije, 1786-1828. prema protostatističkim popisima)

Grafikon 6: Ukupan broj stanovnika u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali (1579-1745. metodom mikrosimulacije, 1786-1828. prema protostatističkim popisima)

Mikrosimulacija na razini svih četiriju naselja pokazuje određene slične trendove.³⁶³ Tako je najizraženiji pad broja stanovnika između 1707. i 1708. godine što se može pripisati kugi koja je vladala 1707. godine.³⁶⁴ Taj pad bio je najizraženiji u Korođu gdje je broj stanovnika pao za čak 43%. Značajan pad primjetan je i ostalim naseljima; u Laslovu 32%, u

³⁶³ Pogledati tablice 6 i 7 i grafikone 1, 2, 3, 4, 5 i 6.

³⁶⁴ R. Skenderović, *Kuga u Požegi i Požeškoj kotlini*, 159.

Hrastinu 20% i u Retfali 19%. Sumirajući, sva četiri naselja zajedno od kuge su 1707. godine izgubila oko trećinu stanovništva. Broj stanovnika se ipak već u istom desetljeću relativno brzo povećava, a 1722. godine u svim naseljima broj stanovnika 1722. godine nadmašuje broj stanovnika prije epidemije kuge 1707. godine. Ta je pojava karakteristična za sva tri naselja osim Korođa koji se ni do 1722. godine nije uspio demografski oporaviti od epidemije kuge koja je to naselje najsnažnije pogodila (od analiziranih četiriju naselja). Do 1736. godine broj stanovnika manje-više stagnira u Hrastinu, Korođu i Laslovu, dok u Retfali neobjašnjivo pada, i to za čak 34%. Pad broja stanovnika do 1745. godine ponovno se može objasniti novom epidemijom kuge koja je 1739. godine vladala u Slavoniji,³⁶⁵ no čini se da ona nije bila toliko razorna po stanovništvo kao što je bila epidemija 1707. godine. Pritom je ponovno izuzetak Korođ koji je između popisa 1736. i 1745. godine ponovno izgubio 40% stanovništva, najvjerojatnije ponovno kao posljedica epidemije kuge. Dosta je stradalo i Laslovo koje je u istom intervalu izgubilo 20% stanovništva. Broj stanovnika u Retfali 1736. i 1745. godine bio je identičan te se čini da je određena demografska katastrofa koja je zadesila Retfalu između 1722. i 1736. godine ostavila na životu osobe koje su bile otpornije na kugu koja je uslijedila 1739. godine. Zanimljivo, broj stanovnika u Hrastinu između 1736. i 1745. godine čak je i blago porastao, za 5%. Za usporedbu, kuga 1739. godine u obližnjem gradu Osijeku odnijela je oko 3000 od ukupno oko 7000 stanovnika, odnosno oko 40%, što je udio koji se gotovo poklapa s podacima za Korođ.³⁶⁶

Tablica 9: Ukupan broj stanovnika 1786., 1817. i 1828. godine³⁶⁷

Godina	Retfala	Laslovo	Hrastin	Korođ	Ukupno
1786.	572	433	534		1539
1817.	646	630	779	958	3013
1828.	714	1120	515	754	3071

Tablica 10: Broj kuća 1786., 1817. i 1828. godine³⁶⁸

Godina	Retfala	Laslovo	Hrastin	Korođ
1786.	83	58	54	
1817.			65	
1828.	69		76	105

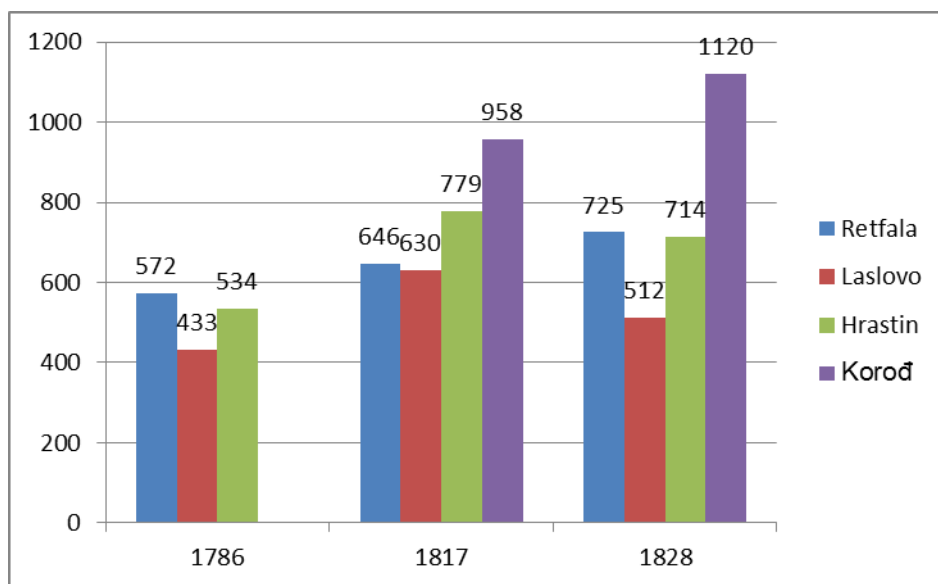
³⁶⁵ Isto.

³⁶⁶ S. Sršan, *Osječki ljetopisi*, 318.

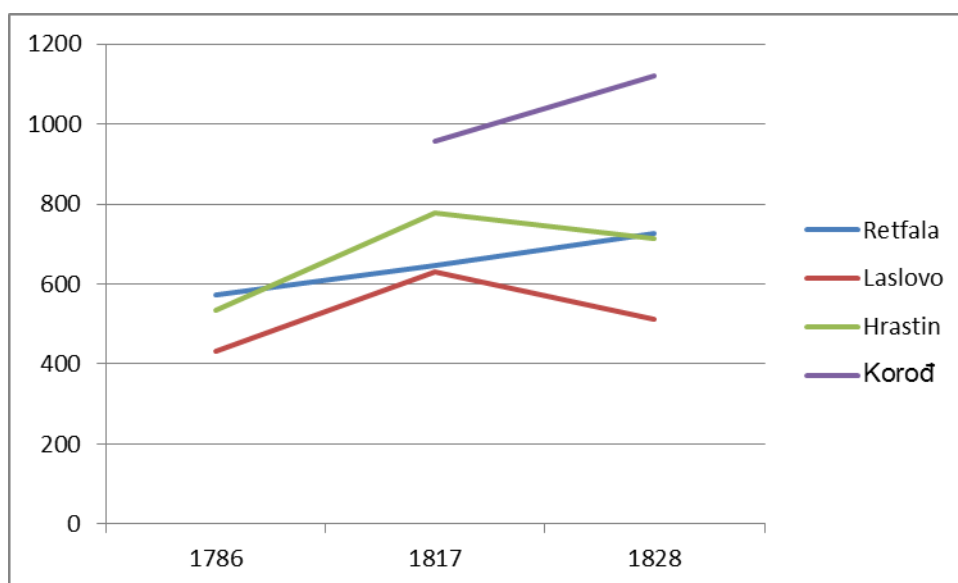
³⁶⁷ Podatci o broju stanovnika 1786. i 1828. godine su iz onodobnih ugarskih popisa (S. Sršan, *Kotar Osijek 1786.; MOL, Összeírás 1828.*), a podatak iz 1817. godine iz kanonskih vizitacija 1817. godine (*A Bízalom pecséte alatt*, 2004.).

³⁶⁸ Podatci o broju stanovnika 1786. i 1828. godine su iz onodobnih ugarskih popisa (S. Sršan, *Kotar Osijek 1786.; MOL, Összeírás 1828.*), a podatak iz 1817. godine iz kanonskih vizitacija 1817. godine (*A Bízalom pecséte alatt*, 2004.).

Grafikon 7: Ukupan broj stanovnika prema popisima 1786., 1817. i 1828. godine

Grafikon 8: Ukupan broj stanovnika prema popisima 1786., 1817. i 1828. godine

Između postojećih izvora koji bi mogli dati demografske podatke 1745. godine i 1786. godine postoji ogromna praznina od više od četrdeset godina. Stoga je razumljiv velik demografski porast koji se dogodio u navedenom razdoblju u Hrastinu u kojemu je stanovništvo poraslo za čak 64%.³⁶⁹ U Laslovo je taj porast također bio značajan i iznosio je 38%, dok podatci za Korođ nisu poznati. Retfala je u navedenom četrdesetogodišnjem

³⁶⁹ Podatci do 1745. godine rekonstruirani su metodom mikrosimulacije, dok se za razdoblje od 1786. do 1828. godine koriste podatci iz popisa koji navode ukupan broj stanovnika.

razdoblju izgubila 19% stanovnika što se vjerojatno može pripisati činjenici da je u drugoj polovici 18. stoljeća u njezinoj neposrednoj blizini kolonizirano novo naselje. U to novoosnovano naselje doseljavali su Nijemci, pa je tako ono i nazvano Njemačka Retfala. To naseljavanje novoga stanovništva na području koje su nekad Mađari kalvini koristili kao obradive površine vjerojatno je utjecalo na to da su oni izgubivši te poljoprivredne površine preselili u Hrastin, Laslovo ili Korođ (iako nije isključeno ni da su iselili i u neka druga obližnja ugarska naselja, moguće u južnoj Baranji). Na taj se način (uz visok natalitet) može objasniti i dio porasta broja stanovnika u tim naseljima u drugoj polovici 18. stoljeća.

Porast ukupnoga broja stanovnika nastavio se i na prijelazu s 18. na 19. stoljeće. U Hrastinu je između 1786. i 1817. godine broj stanovnika porastao za 31%, u Laslovu za 32%, pa čak i u Retfali za 11%. Do posljednjeg popisa krajem prve trećine 19. stoljeća, 1828. godine, broj stanovnika u Retfali porastao je za dodatnih 14%. Vjerojatno zbog visokog mortaliteta, u razdoblju između 1817. i 1828. godine u Hrastinu je broj stanovnika pao za 8%, a u Laslovu za čak 18%. U Korođu je pak natalitet premašivao mortalitet i u istom je razdoblju broj stanovnika porastao za 14%. Sumirajući podatke za sva četiri naselja, broj stanovnika između 1817. i 1828. godine blago je porastao, s 3013 na 3103 stanovnika, odnosno za 2,91%.

Sumirajući podatke za cjelovito analizirano razdoblje, broj stanovnika svih četiriju naselja zajedno početkom 18. stoljeća vjerojatno je iznosio između 1600 i 1700 stanovnika. Kuga 1707. godine taj je broj svela na između 1200 i 1300 krajem drugoga desetljeća 18. stoljeća. Godine 1722. ukupan broj stanovnika iznosi između 1800 i 1900, a kuga 1739. godine ponovno ga smanjuje i svodi na razinu do 1500 stanovnika sredinom 18. stoljeća. Godine 1786. sva četiri naselja zajedno vjerojatno imaju oko 2000 stanovnika (broj stanovnika Korođa te godine nije poznat). Do 1817. godine taj broj raste na 3013 stanovnika i zatim praktično stagnira do kraja prve trećine 19. stoljeća odnosno 1828. godine kada iznosi 3103 stanovnika. U odnosu na početak 18. stoljeća, ukupan broj stanovnika Hrastina, Laslova, Korođa i Retfale udvostručio se do kraja prve trećine 19. stoljeća (+47%). Iako je taj rast bio visok, ipak nije bio na razini cjelokupne Hrvatske, u kojoj je između 1700. i 1820. godine rast stanovništva bio znatno viši i iznosio je +76%.³⁷⁰

³⁷⁰ Anđelko Akrap, *Stanovništvo RH – prošlost, sadašnjost, budućnost*. <http://hu-benedikt.hr/?p=5088>, datum posljednjeg pristupa 2. prosinca 2015.

3.2. ROĐENI

3.2.1. Godišnja raspodjela rođenja

U matičnim knjigama rođenih ukupno je zabilježeno 5304 krštenja, od čega u Retfali 1728 (između 1758. i 1831.), u Laslovu 820 rođenja (između 1801. i 1831.), u Hrastinu 1246 (između 1789. i 1831.) i Korođu 1510 (između 1797. i 1831.). Veći nesrazmjer postoji prvenstveno zbog kraćih razdoblja za koja su dostupni izvori za pojedina naselja, ali i zbog različitog broja stanovnika u pojedinim naseljima.³⁷¹ U razdoblju u kojemu postoje podatci za sva naselja (1801-1831.) bilo je ukupno 3772 rođenja, od čega 1349 ili 35,76% u Korođu, 871 ili 23,09% u Hrastinu, 820 ili 21,74% u Laslovu i 732 ili 19,41% u Retfali. Kao što je vidljivo i u tablici 5., Korođ je bio najveće od analiziranih četiriju naselja, stoga se već i time može objasniti značajnije odstupanje većeg udjela rođenja u Korođu u odnosu na ostala naselja.

Tablica 11: Kretanje broja rođenih u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Refali po desetljećima u drugoj polovici 18. stoljeća i prvoj trećini 19. stoljeća³⁷²

Razdoblje	Rođenih
1758-1760	42*
1761-1770	191*
1771-1780	256*
1781-1790	232*
1791-1800	731*
1801-1810	1333
1811-1820	1155
1821-1831	1285
Ukupno	5304

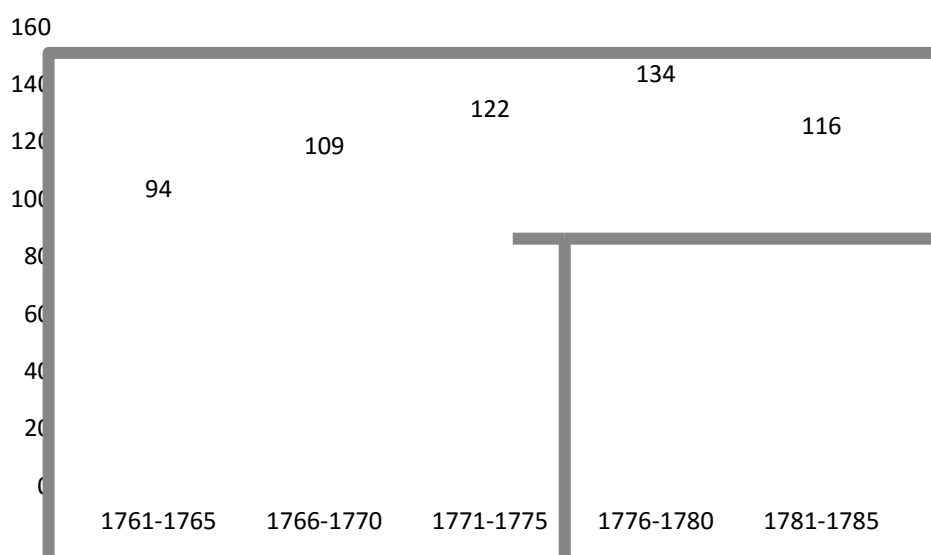
Zanimljiva je pojava da ni u jednom od zabilježenih upisa nije navedeno nijedno nezakonito dijete. Iako je i u okolnim katoličkim područjima udio nezakonite djece bio vrlo malen, primjerice u katoličkim naseljima južne Baranje on je bio svega 0,34% od sve rođene

³⁷¹ U tablicama i grafikonima podatci su vremenski razgraničeni na 18. stoljeće i prvu trećinu 19. stoljeća. Kada se prikazuju podatci iz matičnih knjiga to je ujedno i podjela na razdoblje u kojemu su prikazani nepotpuni podatci za sva četiri naselja (1758-1800.) i na razdoblje u kojemu su podatci potpuni (1801-1831.).

³⁷² Uslijed nepostojanja izvora, podatci su nepotpuni za razdoblja do 1801. godine (*), te do 1788. obuhvaćaju samo podatke za Retfalu, od 1789. do 1796. za Retfalu i Hrastin, te od 1797. do 1800. za Retfalu, Hrastin i Korođ.

djece,³⁷³ ipak iznenađuje da u cjelokupnom analiziranom razdoblju ni u jednom od četiri naselja nije zabilježen nijedan slučaj nezakonitoga djeteta. Iako je naravno moguće da uistinu nije bilo nezakonite djece, to se ne čini u potpunosti vjerojatnim. Moguće je da je obitelj uvidjevši da je djevojka trudna, a neudana potaknula sklapanje braka s bilo kojim slobodnim (i voljnim) muškarcem kako se dijete začeto izvan braka ne bi i rodilo kao nezakonito. S druge strane, moguće je i da su same "nezakonito" trudne djevojke inicirale pobačaj ili im je u organizaciji pobačaja "pomogao" netko od članova obitelji ili pak neka potpuno nepoznata osoba. No, budući da nedostaju izvori o tome, o uzrocima te pojave može se samo nagađati.

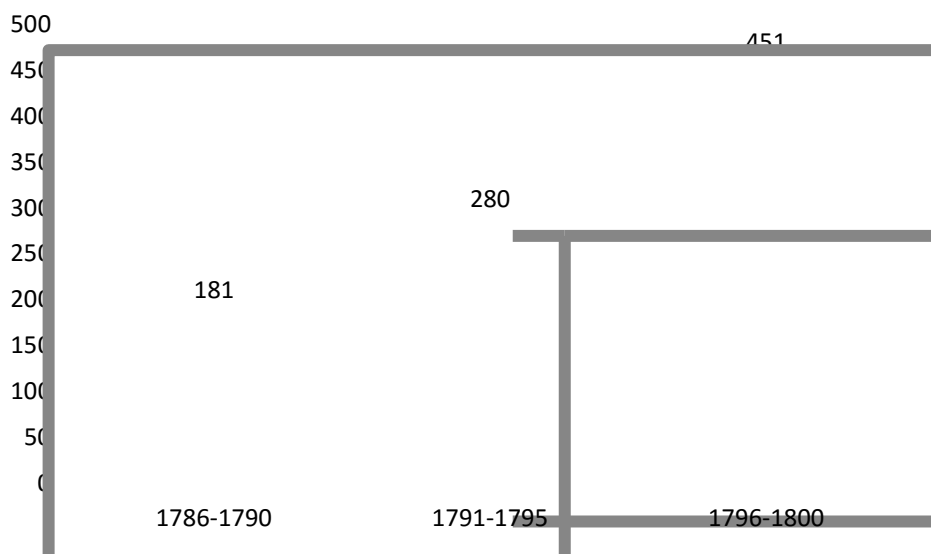
Grafikon 9: Ukupan broj rođenih u Retfali u petogodišnjim razdobljima (1761.-1785.)

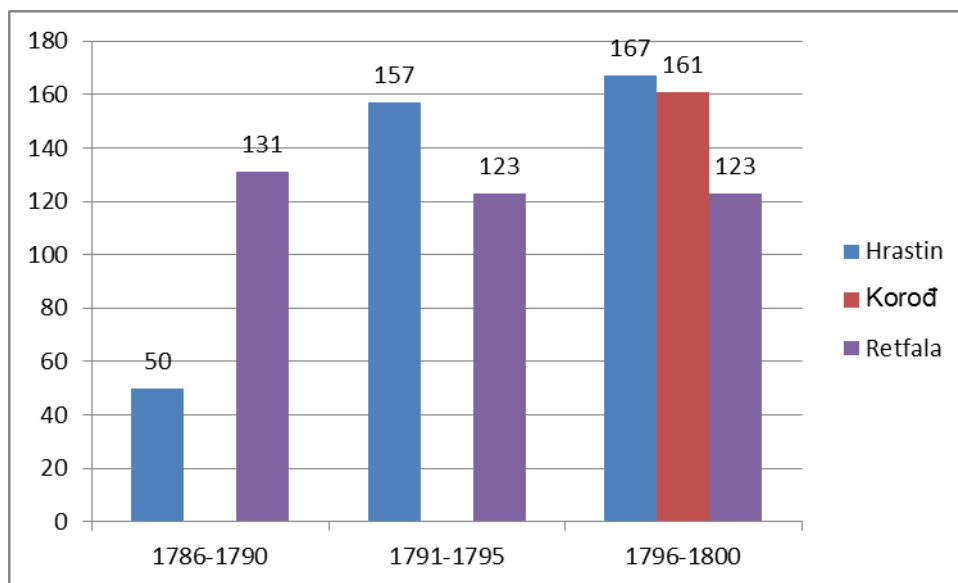
Ukupan godišnji broj rođenih u Retfali promatran promatran po petogodištima od 1761. do 1780. godine pokazuje konstantan rast, a tek je od 1781. do 1785. godine primjetan pad ukupnoga broja rođenih u tome naselju. U narednom razdoblju, od 1786. do 1790. godine ukupan broj rođenih u Retfali ponovno se vraća na razinu od prije deset godina (131 u odnosu na 134 deset godina ranije), a dostupni su prvi, iako u tom razdoblju zbog samo dviju godina ne u potpunosti pouzdani podatci za Hrastin (50 rođenih 1789. i 1790. godine).

³⁷³ D. Božić Bogović, *Rođenje, brak i smrt*, 57.

Grafikon 10: Kretanje ukupnoga broja rođenih po petogodišnjim razdobljima u Hrastinu, Korođu i Retfali (1786-1800.)

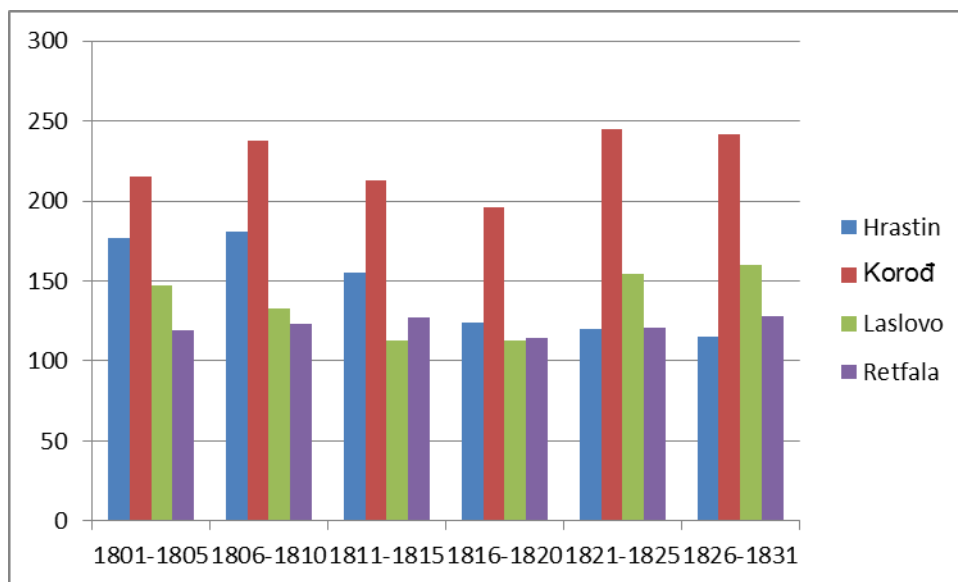
Grafikon 11: Kretanje ukupnog broja rođenih po petogodišnjim razdobljima za Hrastin, Korođ i Retfalu

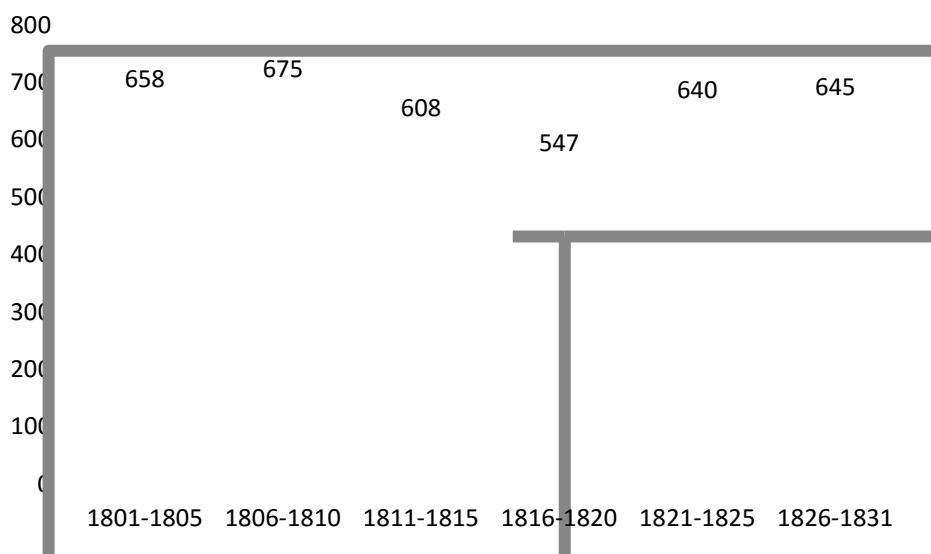
Relevantniji podatci za usporedbu u Hrastinu su tek u posljednjem desetljeću 18. stoljeća i u tome je razdoblju primjetan porast sa 157 ukupno rođenih u Hrastinu između 1791. i 1795. na 167 između 1796. i 1800. godine. Uspoređujući ista dva razdoblja, broj ukupno rođenih u Retfali bio je u potpunosti identičan, po 123 rođenih u oba petogodišnja razdoblja. Broj ukupno rođenih u Korođu iznosio je tada 161, no svakako treba naglasiti da se

taj broj odnosi na četverogodišnje razdoblje (1797-1800.), a ne petogodišnje kao za ostala dva naselja, iz razloga što nisu sačuvani podatci matičnih knjiga Korođa za 1796. godinu.

Grafikon 12: Kretanje ukupnog broja rođenih po petogodišnjim razdobljima u prvoj trećini 19. stoljeća

Grafikon 13: Kretanje ukupnog broja rođenih po petogodišnjim razdobljima u prvoj trećini 19. stoljeća

Ukupan broj rođenih u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali s najvišom razinom moguće pouzdanosti s obzirom na narav izvora može se proučavati tek u prvoj trećini 19. stoljeća, otkada postoje potpuni podatci za sva četiri naselja u cjelokupnom promatranom

razdoblju. Ukupan broj rođenih tako pokazuje relativno stabilan broj rođenih u svima analiziranim petogodištima od 1801. do 1831. godine. Najveće odstupanje primjetno je između 1806. i 1810. godine kada je ukupno zabilježeno najviše, 675 rođenja, u odnosu na deset godina kasnije kada ih je zabilježeno najmanje, 547. Trend Opadanje broja rođenja primjetno je već u petogodištu 1811-1815. godine kada je ukupan broj rođenih u sva četiri naselja iznosio 608. U posljednja dva analizirana petogodišnja razdoblja ukupan broj rođenih ponovno raste i stabilizira se na 640 rođenja 1820-1825. godine, odnosno 645 rođenja između 1826. i 1831. godine, no ipak se ne vraća na razine "najplodnijega" razdoblja, onoga između 1806. i 1810. godine.

Tablica 12: Prosječan godišnji broj rođenih po petogodišnjim razdobljima krajem 18. stoljeća

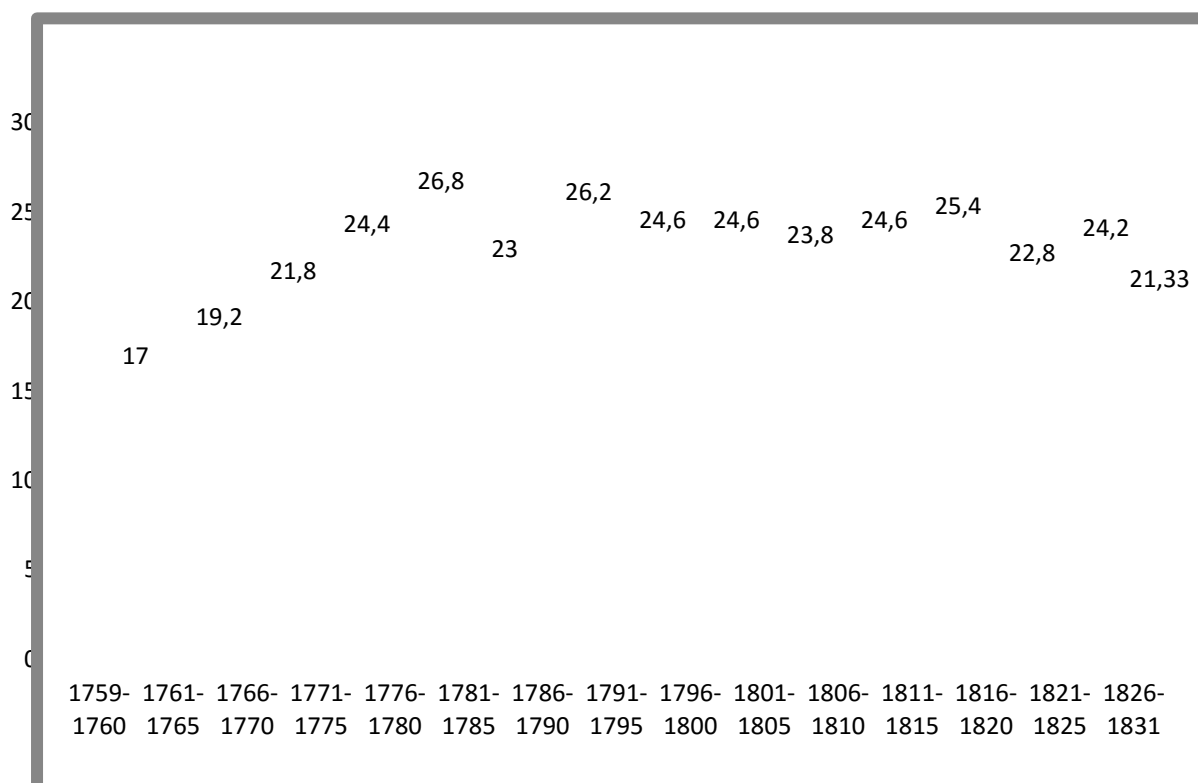
Naselje/razdoblja	1786-1790.	1791-1795.	1796-1800.
Hrastin	30	31,4	33,4
Korođ			40,25
Retfala	26,2	24,6	24,6
Prosjek	28,1	28	32,7

Prosječan broj godišnje zabilježenih rođenja u Hrastinu iznosi 28,97 (između 1789. i 1831.), Korođu 43,14 (između 1797. i 1831.), Laslovu 26,45 (između 1801. i 1831.) i Retfali 23,33 rođenja (između 1758. i 1831.). U razdoblju u kojemu postoje cjeloviti izvori za sva naselja (1801.-1831.), najveći prosječan godišnji broj rođenja je u Korođu gdje iznosi 44,94, dok je u ostalim naseljima prosječan broj godišnje rođenih bio primjetno manji, u Hrastinu 29,03, Laslovu 27,33 i Retfali 24,40.

Tablica 13: Prosječan godišnji broj rođenih po petogodišnjim razdobljima u prvoj trećini 19. stoljeća

Naselje/ Razdoblja	1801- 1805.	1806- 1810.	1811- 1815.	1816- 1820.	1821- 1825.	1826- 1831.
Hrastin	35,4	36,2	31	24,8	24	29,16
Korođ	43	47,6	42,6	39,2	49	40,33
Laslovo	29,4	26,6	22,6	22,6	30,8	26,67
Retfala	23,8	24,6	25,4	22,8	24,2	21,33
Sva naselja	32,9	33,75	30,4	27,35	32	29,3725

Grafikon 14: Kretanje prosječnog broja rođenih godišnje u Retfali u petogodišnjim razdobljima 1759.-1831.

Primjetno je da je Retfala imala prosječno najmanji godišnji broj rođenih, što se djelomično može pripisati tome da podatci Retfalu imaju najduži kontinuitet, no čak i promatrajući samo prvu trećinu 19. stoljeća, Retfala i dalje ima nižu stopu rađanja u odnosu na ostala tri naselja (23,68), gotovo upola manju nego Korođ u istom razdoblju. Ta bi se činjenica možda mogla pripisati tome da je Retfala od svih četiriju naselja daleko najbliža gradu Osijeku. Ta zemljopisna blizina i vjerojatno učestalija interakcija s urbanim središtem možda je utjecala na spoznavanje određenih prirodnih kontracepcijskih metoda koje su smanjivale mogućnost začeća, kao što su *coitus interruptus* odnosno prekinuti snošaj i kalendarska metoda, odnosno računanje plodnih dana žene. S druge strane, kao što je već utvrđeno, Retfalčani su bili u vrlo intenzivnoj interakciji i s Hrastinčanima, Laslovčanima i Korođanima, te u mnogo slučajeva i u rodbinskim vezama, te da su stanovnici Retfale imali određene "bolje" spoznaje o mogućnostima boljega sprječavanja neželjenoga začeća, sasvim je nevjerojatno da bi stanovnici ostalih triju ostalih naselja ostali lišeni toga znanja. Stoga se mora pretpostaviti da je razina znanja o kontracepciji svih četiriju naselja bila na podjednako razini, a ipak je postojala značajna razlika u prosječnom broju godišnjih rođenja. Odgovor se vjerojatno krije u tome da su Retfalčani imali manju "potrebu" za potomstvom jer su imali

manje obradive zemlje na raspolaganju, no s druge strane veću mogućnost za interakciju s gradom Osijekom i posljedično tome ekonomskim prosperitetom. Slijedom navedenoga, stanovništvo Retfale pokazivalo je više obilježja karakterističnih za urbane sredine. Drugi bi potencijalni odgovor mogao biti taj da su se neki Retfalčani zbog blizine novonaseljene Njemačke Retfale ženili s mještanima tog susjednoga naselja (ili kojega drugoga) te je na taj način dolazilo do odljeva mladoga stanovništva koji nije zabilježen u reformiranim matičnim knjigama. Ipak, za tu pretpostavku nema nikakvoga temelja u izvorima, iako bi za definitivnu potvrdu te tvrdnje svakako trebalo napraviti dubinsku analizu katoličkih matičnih knjiga Njemačke Retfale, kao uostalom i svih okolnih naselja naseljenima pretežno hrvatskim stanovništvom. No, potrebno je napomenuti da su vjerski miješani brakovi u navedenom razdoblju bili vrlo rijetka pojava. U svakome slučaju, daleko najveći prosječan broj godišnje rođenih imao je Korođ koji je, pored toga što je bio najveće naselje, imao na raspolaganju i najveću površinu obradive zemlje u svome okruženju od sva četiri naselja, tako da je upravo to najvjerojatniji čimbenik koji je utjecao na činjenicu da je Korođ imao gotovo dvostruko veću godišnju stopu broja rođenih od Retfale, a za trećinu veću od Laslova i Hrastina.

Grafikon 15: Kretanje prosječnog godišnjeg broja rođenih u petogodišnjim razdobljima 1801-1831.

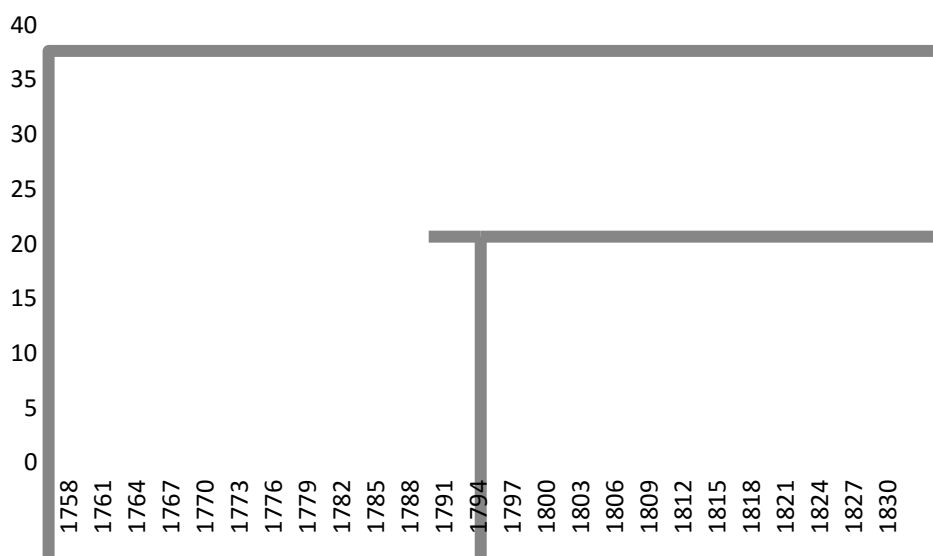
Ukupan prosjek u svim analiziranim naseljima kroz sve analizirane godine iznosi 30,47 rođenih osoba godišnje po naselju. Ipak, taj se podatak nikako ne može uzet kao potpuno pouzdan, posebice stoga jer se kontinuitet sačuvanih matičnih godina ne podudara u svim naseljima, a i među naseljima postoje značajnija odstupanja u ukupnom broju stanovnika pojedinoga naselja. Naselje za koje se može najduže utvrditi razdoblje proučavanja jest Retfala, koja ima sačuvane upise u matičnoj knjizi rođenih od kolovoza 1758. godine, pa do kraja analiziranoga razdoblja, odnosno do 31. prosinca 1831. godine, dakle, ukupno 73 godine. Promatrajući prosječan godišnji broj rođenih u Retfali u navedenom razdoblju (grafikon 7 i 8), razvidno je da se prosječan broj rođenih u Retfali kontinuirano povećava do kraja 1770-ih godina i doseže svoj vrhunac od prosječno 26,8 rođenih u razdoblju od 1776. do 1780. godine, nakon čega u razdoblju od 1781. do 1785. godine slijedi pad na prosječno 23 rođena. U narednom razdoblju od 1786. do 1790. godine prosječan broj rođenih se praktično vraća na razinu od 1776. do 1780., s prosječnim brojem od 26,2 rođena djeteta godišnje. U sljedećim petogodišnjim razdobljima od 1791. godine do 1825. godine prosječan godišnji broj rođenih se stabilizira te se prosječno rađa oko 24 djece. U posljednjem analiziranom razdoblju (od 1826. do 1831. godine) taj se broj nešto smanjuje na prosječno 21,33 rođeno dijete. Objašnjenje uzorka najmanjega broja rođenih u razdobljima do 1781. godine potencijalno bi se moglo tražiti u eventualnome župnikovom nesavjesnom upisivanju rođenih, za što ipak nema jasnih pokazatelja koji bi ukazivali na taj uzrok. Nadalje, za prvo razdoblje u analizu su uzeti samo podatci za 1758., 1759. i 1760. godinu, a u 1758. godini zabilježeni su podatci samo od kolovoza do prosinca (ukupno 8 rođenja), dakle, nepotpuni su i stoga nisu uvršteni u grafikon. Pored toga, vjerojatna je varijabla i manjega ukupnog broja stanovnika koja je uvjetovala i manje poroda, kao i varijabla dobne strukture stanovnika (manje stanovnika u fertilnoj dobi u pravilu znači manje poroda). Prvi broj od prosječno 17 rođenih godišnje zapravo je dakle samo prosjek između 20 rođenih 1759. godine i 14 rođenih 1760. godine, budući za ostale godine nije bilo moguće doznati relevantne podatke. Ipak, uzlazna putanja povećanja prosječnoga broja rođenih u petogodišnjim razdobljima od 1761. godine do 1781. godine ukazuju na to da i navedeni podatak za 1759. i 1760. godinu ukazuje na trendove za koje se s relativnom sigurnošću može utvrditi za prosječan godišnji broj rođenih u cjelokupnoj drugoj polovici 18. stoljeća u Retfali. U prvoj trećini 19. stoljeća broj rođenih znatno je ujednačeniji, prosječno oko 24 rođene osobe godišnje. Tek se donekle manji prosječan broj rođenih može uočiti u petogodišnjim razdobljima od 1816. do 1820. godine (prosječno 22,8 rođenih godišnje) i u već spomenutom posljednjem analiziranom razdoblju, od 1826. do 1831. godine (prosječno 21,33 rođenih godišnje).

Ukoliko se podatci prosječnoga broja rođenih godišnje iz Retfale usporede s podacima za Hrastin (podatci za Laslovo nedostupni su sve do 1801. godine zbog nepostojanja sačuvanih ranijih zapisa, a za Korođ je moguće analizirati tek posljednje četverogodišnje razdoblje u 18. stoljeću), vidljivo je da je uzlazni trend povećanja prosječnog godišnjeg broja rođenja sličan kao i u Retfali. U Hrastinu je između 1789. i 1790. godine prosječan godišnji broj rođenih bio 30, između 1791. i 1795. godine 31,4, a između 1796. i 1800. godine 33,4. U Korođu je prosječan godišnji broj rođenih između 1797. i 1800. godine bio 40,25; viši od Hrastina i znatno viši od Retfale. Pokušavajući sumirati nepotpune podatke za sva tri naselja u posljednja dva desetljeća 18. stoljeća, također se uočava određena uzlazna putanja, no također je potrebno napomenuti da je taj zaključak uvjetan budući da podatci za Korođ nisu dostupni za razdoblja od 1786. do 1796. godine, kao ni podatci za Hrastin od 1786. do 1788. godine.

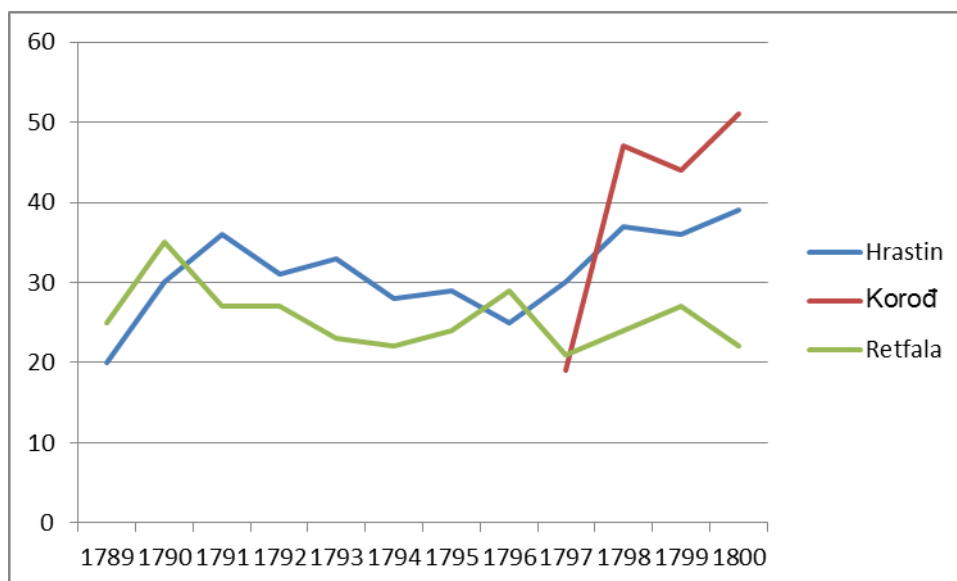
Prosječan godišnji broj rođenih po petogodišnjim razdobljima u prvoj trećini 19. stoljeća Korođa i Laslova pokazuje gotovo u potpunosti podudaranje, blagi pad 1806. do 1820. godine, nakon čega slijedi vrlo primjetan rast od 1821. do 1825. godine, te krajem prve trećine 19. stoljeća približno vraćanje vrijednosti na prosječnu razinu između 1801. i 1821. godine. Trendovi prosječnoga broja godišnje rođenih u Hrastinu prate prosječan broj rođenih u Korođu i Laslovu od 1801. do 1821. godine, no dok se u Korođu, Laslovu i Retfali od 1821. do 1825. godine primjetno povećava prosječan broj godišnje rođenih, u Hrastinu se on neznatno smanjuje, da bi porastao tek u petogodišnjem razdoblju od 1826. do 1831. godine. Taj trend je potpuno suprotan onome ostalih triju sela kojima u tom posljednjem analiziranom razdoblju prosječan godišnji broj rođenih opada. Promatrajući sva četiri naselja kao jednu demografsku cjelinu, podatci su mnogo ujednačeniji i oscilacije u prosječnom godišnjem broju rođenih po petogodišnjim razdobljima mnogo su manje. Tako u petogodišnjem razdoblju od 1806. do 1810. godine prosječan broj godišnje rođenih (33,75) blago raste u odnosu na prethodno petogodišnje razdoblje (32,9), te blago, ali u konačnici primjetno opada u naredna dva petogodišnja razdoblja, do 1820. godine (na 30,4 te zatim na 27,35). Prosječan broj godišnje rođenih zatim se između 1821. i 1825. godine (32) gotovo vraća na razinu iz 1801-1806. godine, te na kraju prve trećine 19. stoljeća opada na prosječnih 30 rođenih godišnje u sva četiri naselja. Kao što ukazuju podatci iz matičnih knjiga vjenčanih, stanovništvo navedenih četiriju sela u velikoj se mjeri međusobno vjenčavalo te sumiranje podataka za sva četiri naselja ima smisla, jer svi izvori ukazuju na to da se radi o jedinstvenom korpusu stanovništva. Zanimljiva je i činjenica da se prilikom objedinjavanja prosječnoga godišnjega broja rođenih u petogodišnjim razdobljima od 1801. do 1831. godine,

pa čak i od 1786. do 1831. godine oscilacije u broju rođenih znatno umanjuju u odnosu na proučavanje prosječnog godišnjeg broja rođenih svakoga pojedinog naselja zasebno. Svakako se može reći da su to pokazatelji koji ukazuju na to da je stanovništvo svih četiriju naselja bilo međusobno snažno rodbinski isprepletena. Na to ukazuje i činjenica da je, promatrajući ritam poroda po petogodišnjim razdobljima za sva četiri naselja zajedno, prosječan broj godišnjih rođenja iznosio 30 (+/- 3) u cjelokupnom tridesetogodišnjem razdoblju, dok je po pojedinim naseljima oscilacija bila znatno viša (pogledati tablicu 11). Tako je u Hrastinu iznosila i do +/- 12,2 (uspoređujući razdoblja 1806-1810. i 1821-1826.), u Korođu +/- 8,4 (1806-1810. u odnosu na 1816-1820), a u Laslovu +/- 8,2 (1816-1820. u odnosu na 1821-1825.).

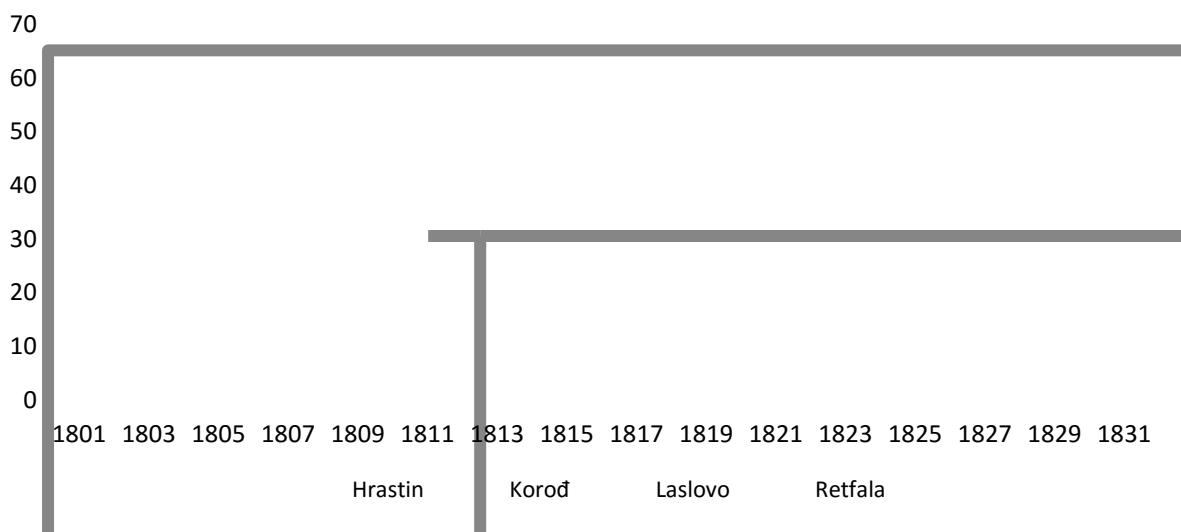
Grafikon 16: Ukupan broj rođenih u Retfali 1758.-1831.

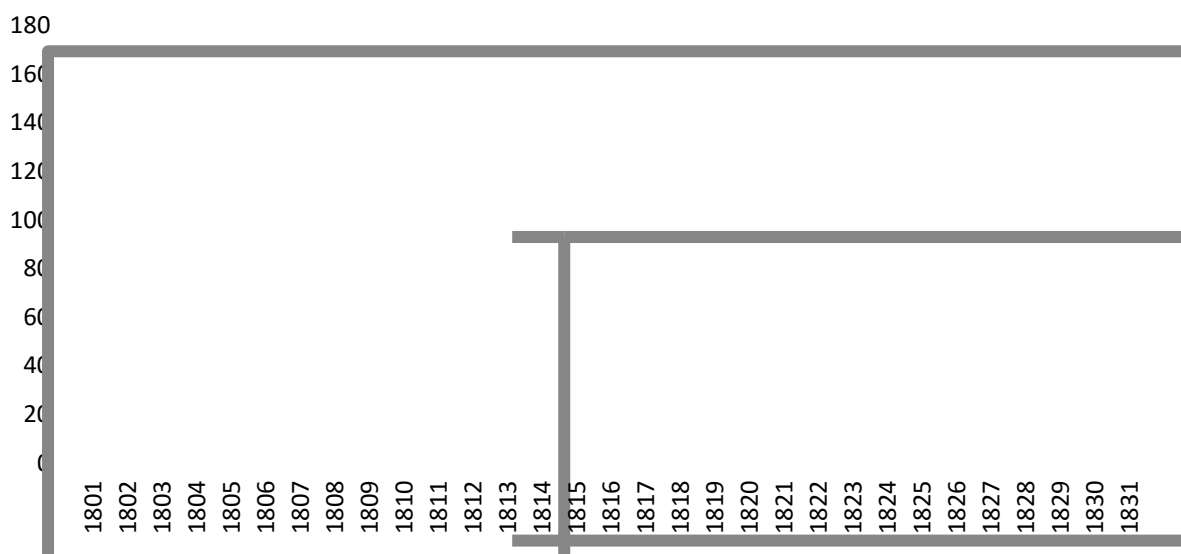
Grafikon 17: Ukupan broj rođenih u Hrastinu, Korođu i Retfali u posljednjem desetljeću 18. stoljeća

Grafikon 18: Ukupan broj rođenih po godinama u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali u prvoj trećini 19. stoljeća

Grafikon 19: Kretanje broja rođenih u sva četiri naselja u prvoj trećini 19. stoljeća

Najveći broj zabilježenih rođenja u jednoj godini bio je u Korođu kada je zabilježeno čak 60 rođenja 1808. godine (prosječan godišnji broj rođenja bio je 44,94). U Hrastinu je najviše novorođene djece u jednoj godini, ukupno 44, bilo 1804. godine (u odnosu na prosječan godišnji broj koji je bio 29,30), u Laslovu 37 rođenja 1826. godine (u odnosu na prosječnih 27,33), a u Retfali 35 novorođenčadi 1790. godine (u odnosu na prosječnih 24,40).

Najmanji broj zabilježenih rođenja u jednoj godini u Retfali bio je 1827. godine kada je zabilježeno samo 11 rođenja ili više nego dvostruko manje od prosjeka (osim 1758. godine, za koju matice nisu vođene od početka godine, a kada je zabilježeno od kolovoza do prosinca

8 rođenja). U Hrastinu je također najmanji zabilježeni broj rođenja 11 i to 1826. godine, što je bilo gotovo tri puta manje od prosječnoga godišnjeg broja rođenih. U Laslovu je minimum rođenih bio 1814. godine kada je bilo 16 novorođenčadi (što je bilo također više nego dvostruko manje od prosjeka), a u Korođu 29 rođenih 1817. godine (1789. godine u Korođu je zabilježeno samo 19 novorođenčadi, no budući da se radi o prvoj godini sačuvanih matica, podatci za tu godinu vjerojatno nisu cjeloviti). Dakle, minimum rođenih u Korođu blizak je maksimumu rođenih u Retfali, a u Korođu čak ni u godini minimalnoga broja rođenih taj broj nije bio dvostruko manji od godišnjega prosjeka (koji je iznosio 44,94 rođenih).

Analizirati Hrastin, Korođ, Laslovo i Retfalu kao demografsku cjelinu moguće je s nešto većom pouzdanošću tek u prvoj trećini 19. stoljeća. Promatrajući, dakle, Hrastin Korođ, Laslovo i Retfalu kao demografsku cjelinu od 1801. do 1831. godine, godina s maksimumom rođenja bila je 1808., kada je bilo ukupno 157 rođenja u sva četiri naselja zajedno. Sljedeća u nizu maksimuma je 1806. godina sa 150 rođenja te 1813. godina sa 149 rođenja. Minimum rođenja bio je 1818. godine kada je ukupno u sva četiri naselja bilo 92 rođenja, a slijede 1829. i 1831. godina s po 94 rođenja. Prosjek za sva četiri naselja zajedno iznosi 121,70 rođena osoba godišnje.

Prema iznesenim podacima, vidljivo je da promatrajući naselja kao jednu demografsku cjelinu odstupanje od prosječnoga broja rođenih (maksimum i minimum rođenja) bilo znatno manje nego što je to bilo za svako naselje pojedinačno. Čak i u godinama maksimuma (1808., 1806.) broj rođenih pozitivno je odstupao od prosjeka za 23%, a praktično je identičan postotak odstupanja (24%) i u godinama minimuma. Ti podatci također ukazuju na to da je stanovništvo bilo rodbinski povezano te da je prosječan broj rođenja mnogo ujednačeniji ukoliko se sva četiri naselja promatraju kao demografska cjelina.

3.2.2. Natalitet

Podatci o ukupnom broju stanovnika dostupni su za 1786. godinu u okviru jozefinskoga popisa koji se radio na razini Ugarske, a napravljen je i popis kotara Osijek.³⁷⁴ Korođ tada nije pripadao osječkom kotaru tako da nije napravljen ni njegov popis te prema svemu sudeći ne postoje podatci o ukupnom broju stanovnika u Korođu 1786. U tome su popisu izostavljeni plemići, no kako je poznato iz ostalih izvora, njih ionako nije bilo u Hrastinu, Laslovu i (Mađarskoj) Retfali tako da je moguće da popis iz 1786. godine, iako predstatistički, odražava relativno precizan broj stanovnika te godine. Podatak o ukupnom

³⁷⁴ Stjepan Sršan, *Popis kotara Osijek 1786. godine*, Državni arhiv u Osijeku, Osijek

broju stanovnika 1817. dostupan je iz reformiranih kalvinskih vizitacija te godine, a podatak iz 1828. godine iz prvog modernog popisa u 19. stoljeću koji je obavljen na razini cijele Ugarske, a obuhvaća i podatke za Hrastin, Korod, Laslovo i Retfalu.

Tablica 14: Stopa nataliteta 1786., 1817. i 1828. godine u Retfali prema godišnjem broju rođenih te prema desetogodišnjem prosjeku poroda

Godina	Broj stanovnika Retfale	Rođenih	Stopa nataliteta (‰)	Desetogodišnji prosjek poroda	Stopa nataliteta prema desetogodišnjem prosjeku poroda (‰)
1786.	572	24	41,96	24,7	43,18
1817.	646	21	32,51	24,1	37,31
1828.	725	26	35,86	22,77	31,41

Tablica 15: Stopa nataliteta 1786., 1817. i 1828. godine u Hrastinu prema godišnjem broju rođenih te prema desetogodišnjem prosjeku poroda

Godina	Broj stanovnika Hrastina	Rođenih	Stopa nataliteta (‰)	Desetogodišnji prosjek poroda	Stopa nataliteta prema desetogodišnjem prosjeku poroda (‰)
1786.	534	30	56,17	25	46,82
1817.	779	30	38,51	27,9	35,82
1828.	714	19	26,61	26,58	37,23

Tablica 16: Stopa nataliteta 1786., 1817. i 1828. godine u Korodu prema godišnjem broju rođenih te prema desetogodišnjem prosjeku poroda

Godina	Broj stanovnika Koroda	Rođenih	Stopa nataliteta (‰)	Desetogodišnji prosjek poroda	Stopa nataliteta prema desetogodišnjem prosjeku poroda (‰)
1817.	958	29	30,27	40,9	42,69
1828.	1120	44	39,29	44,66	39,88

Tablica 17: Stopa nataliteta 1786., 1817. i 1828. godine u Laslovu prema godišnjem broju rođenih te prema desetogodišnjem prosjeku poroda

Godina	Broj stanovnika Laslova	Rođenih	Stopa nataliteta (‰)	Desetogodišnji prosjek poroda	Stopa nataliteta prema desetogodišnjem prosjeku poroda (‰)
1786.	433	31	71,59	28	64,66
1817.	630	24	38,09	24,6	39,05
1828.	512	27	52,73	28,74	56,13

Tablica 18: Stopa nataliteta 1786., 1817. i 1828. godine svih četiriju naselja prema godišnjem broju rođenih te prema desetogodišnjem prosjeku poroda

Godina	Broj stanovnika svih naselja	Rođenih	Stopa nataliteta (‰)	Desetogodišnji prosjek poroda	Stopa nataliteta prema desetogodišnjem prosjeku poroda (‰)
1786.	1539	85	55,23	141,83	92,16
1817.	3013	104	34,52	128	42,48
1828.	3071	116	37,77	128,5	41,84

Prilikom utvrđivanja stope nataliteta, osim godišnje stope, zbog pokušaja dobivanja eventualno preceznije stope nataliteta, izrađeni su i iznosi u promilima korištenjem podataka desetogodišnjega prosjeka broja rođenih za određeno naselje. Za popis 1786. za mjesto Retfalu uzet je desetogodišnji prosjek 1781-1790. godine. Budući da se za druga naselja nije mogao uzeti taj raspon godina zbog nepostojanja sačuvanih matičnih knjiga, za Hrastin se koristio desetogodišnji prosjek 1790-1800., za Korod 1798-1808., a za Laslovo 1801-1810. U stupcu pri kojemu se treba koristiti godina popisa, za Hrastin je korišten broj rođenih 1790. godine, za Korod 1798. godine, a za Laslovo 1801. Oba ta navedena kompromisa u metodologiji dovode u pitanje relevantnost dobivenih podataka, ali su korištena kako bi se dobio makar okvirni pokazatelj stope nataliteta krajem 18. stoljeća u navedenim naseljima. Za dva popisa u prvoj trećini 19. stoljeća nije bilo tih metodoloških problema, te je u svim slučajevima za dobivanje stope nataliteta dijeljen broj rođenih 1817. odnosno 1828. godine s

ukupnim brojem stanovnika u danom naselju, dok je u slučaju korištenja desetogodišnjega prosjeka promatrano razdoblje od 1811-1820. godine, odnosno od 1821. do 1830. godine.

Stopa nataliteta najpouzdanija je za naselje Retfalu, naravno koliko to uopće i može biti koristeći predmoderne statističke izvore. Godine 1786. ona iznosi 41,96, 1817. godine 25,51, a 1828. godine 35,86 ‰. Ukoliko se promatra desetogodišnji prosjek rođenja i podijeli s ukupnim brojem stanovnika, dobiva se stopa nataliteta 1786. godine 43,18, 1817. godine 37,31 te 31,41 ‰ 1828. godine.³⁷⁵ Ta je stopa još i viša u Hrastinu i Korođu, naseljima s više ruralnih karakteristika od Retfale. Pokušaj rekonstrukcije stope nataliteta koristeći najraniji poznati cjeloviti podatak odnosno najbliže poznatog prosječnog broja rođenih u određenoj godini odnosno desetogodišnjem razdoblju prouzročio je dobivanje podatka o iznimno visokoj stopi nataliteta. Taj je podatak o natalitetu sasvim vjerojatno pretjeran, primjerice u Laslovu 1786. godine 71,59 odnosno 64,66 ‰ za desetogodišnje razdoblje te iste godine 55,23 ‰ za sva naselja izuzev Korođa skupno odnosno gotovo nerealno visokih 92,16 ‰ koristeći desetogodišnje prosjeke rođenih. Ipak, između 1786. i 1817. primjetan je veliki porast ukupnoga broja stanovnika, gotovo za trećinu, tako da je sasvim sigurno postojala visoka stopa nataliteta u tom tridesetogodišnjem razdoblju.

3.2.3. Mjesečna raspodjela rođenja

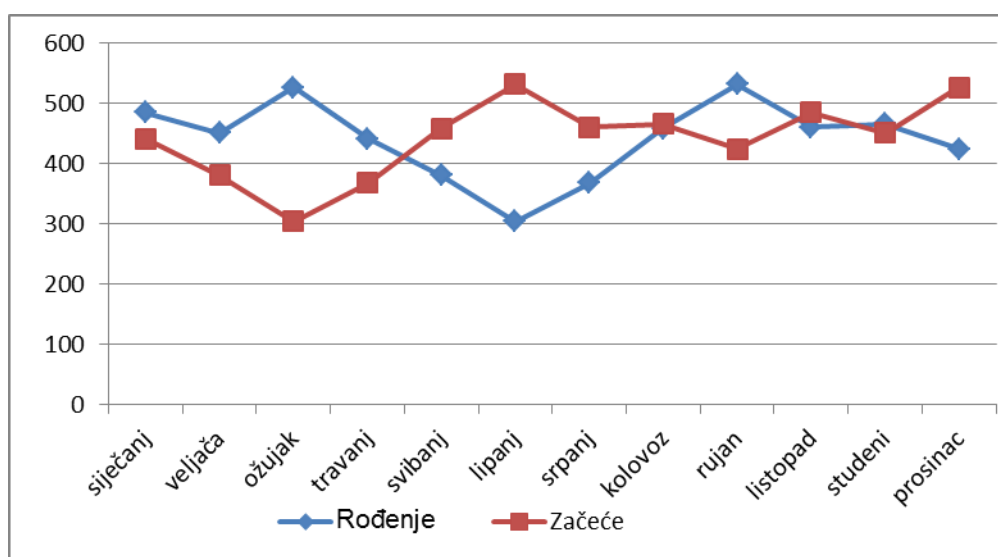
Podatak o mjesecu rođenja jedan je od općenito najrevnije unošenih podataka u matične knjige Hrastina, Korođa, Laslova i Retfale. Od ukupno 5304 krštenja odnosno rođenja taj podatak nije naveden u svega 2 slučaja (0,04%). U Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali u drugoj polovici 18. i prvoj trećini 19. stoljeća najviše je djece bilo rođeno tijekom rujna (10,03%), ožujka (9,94%) i siječnja (9,14%). Maksimum je začeca stoga dakle bio u prosincu, lipnju i travnju. Najmanje je djece rođeno u lipnju (5,8%), srpnju (6,94%) i svibnju (7,18%), što znači da je minimum začeca bio u rujnu, listopadu i kolovozu.

³⁷⁵ Za usporedbu, stopa nataliteta kod katoličkoga stanovništva južne Baranje u 18. stoljeću iznosila je 32,18‰ 1782. godine, a 57,03‰ 1785. godine, a po desetogodišnjem prosjeku 50,49‰ 1782. godine odnosno 56,06‰ 1785. godine. D. Božić Bogović, *Rođenje, brak i smrt*, 50.

Tablica 19: Broj rođenih po mjesecima

Mjesec	Broj rođenih	Udio (%)
Rujan	532	10
Ožujak	527	9,9
Siječanj	485	9,1
Studen	466	8,8
Listopad	461	8,7
Kolovoz	459	8,7
Veljača	451	8,5
Travanj	442	8,3
Prosinac	425	8
Svibanj	381	7,2
Srpanj	368	6,9
Lipanj	305	5,8
Nenavedeno	2	0
Ukupno	5304	100

Grafikon 20: Sezonsko kretanje rođenja i začeca u drugoj polovici 18. i prvoj trećini 19. stoljeća u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali

Dobiveni podatci uklapaju se u rezultate već provedenih istraživanja na temelju matičnih knjiga katolika u Hrvatskoj na području južne Baranje,³⁷⁶ uz tek manja odstupanja. Tako je primjerice u katoličkim naseljima južne Baranje najviše djece bilo rođeno tijekom listopada (10,04%) odnosno začeto u siječnju dok se kod kalvina u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali taj maksimum događao tijekom rujna (10,03%). Mjeseci s najmanjim brojem rođenja odnosno začeca u potpunosti se poklapaju s katolicima južne Baranje, tako je kod južnobaranjskih katolika najmanje djece rođeno u lipnju (5,50%), svibnju (6,31%) i srpnju (6,99%),³⁷⁷ dok je u kalvina Hrastina, Korođa, Laslova i Retfale najmanje rođenih bilo u lipnju (5,8%), srpnju (6,9%) i svibnju (7,2%). Kod reformiranih mađarskih stanovnika Kamenca u prvoj polovici 19. stoljeća maksimum rođenja bio je u studenom (11,88%) i siječnju (10,89%), a minimum u svibnju (4,29%) i lipnju (5,94%),³⁷⁸ što su ponovno pokazatelji koji se ne razlikuju značajnije od mjesečne raspodjele u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali. Vjerojatno i ovdje vrijedi tumačenje da su takvi rezultati posljedica tradicionalno ruralnih karakteristika tih društava u kojima se u doba intenzivnih poljoprivrednih radova događalo manje začeca nego u zimsko doba kada su oni izostajali.³⁷⁹ Uz navedeno objašnjenje, potencijalan uzrok nešto većega broja rođenih u rujnu u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali možda se može objasniti bogatim i dugotrajnim svadbenim slavljinama koja su se u ta četiri naselja održavala u pravilu krajem studenoga, a kao što je u poglavlju o vjenčanjima navedeno proslave su često znale potrajati i po tjedan dana. Osim toga, i nedostatak već spomenutih poljoprivrednih radova, vjerojatno je utjecao na povećan broj začeca u prosincu odnosno rođenja u rujnu.

Podatci se mogu raščlaniti i po naseljima za razdoblje cjelovitih podataka za sva naselja (1801.-1831.).³⁸⁰ Tako je najveći broj rođenih u Hrastinu bio u rujnu (10,91%), siječnju i ožujku (po 9,53%), a zatim su slijedili studeni (9,30%), prosinac (8,38%), veljača (8,27%) i travanj (8,04%), dok je najmanje rođenih bilo u listopadu (7,92%), svibnju i kolovozu (po 7,69%), lipnju (6,31%) i srpnju (6,2%) Mjesec rođenja u Hrastinu nije naveden samo u dva slučaja (0,23%). Najveći broj rođenih u Korođu bio je u ožujku (11,05%), a zatim

³⁷⁶ D. Božić Bogović, *Rođenje, brak i smrt*, 51-52.

³⁷⁷ Isto.

³⁷⁸ Eldina Lovaš, *Reformirano stanovništvo Kamenca u prvoj polovici 19. stoljeća*, u: Glasnik arhiva Slavonije i Baranje, br. 13., Državni arhiv u Osijeku, Osijek, 2013., str. 256.

³⁷⁹ Mjesečna raspodjela rođenja na razini cijele kontinentalne Hrvatske (Brdovec, Slavonski Brod, Gradec, Križevci, Ludbreg) pokazuje slične trendove maksimalnoga broja rođenja od veljače do travnja te u rujnu i listopadu. Slični su rezultati poznati i za hrvatsko priobalno područje (Kotor, Pula, Poreč, Dubrovnik, Murter, Komin), gdje je jedina uočljivija razlika nešto veći udio rođenja od prosinca do veljače u odnosu na rujnu i listopad u kontinentalnoj Hrvatskoj. Prema: M. Katušić, *Društvena i demografska struktura*, 103-104.

³⁸⁰ Pogledati grafikon 1 u prilogima.

u veljači (9,42%) i rujnu (9,12%). Zatim su po udjelu slijedili siječanj (8,83%), listopad (8,75%), travanj (8,61%), studeni (8,16%), prosinac (7,86%), srpanj (7,64%), kolovoz (7,42%) i svibanj (7,34%). Mjesec s najmanjim brojem rođenih u Korođu bio je lipanj (5,79%), a u svim je slučajevima bio naveden mjesec rođenja djeteta. Najveći broj rođenih u Laslovu bio je u rujnu (10,74%) i kolovozu (10,01%), a zatim u siječnju (9,65%), ožujku (9,40%), veljači i travnju (po 8,67%), studenom (8,55%), svibnju (7,94%), prosincu (7,57%) i listopadu (7,45%). Najmanji broj rođenih u Laslovu bio je u srpnju (5,98%) i lipnju (5,37%). Najveći broj rođenih u Retfali bio je u rujnu (10,81%) i ožujku (10,67%), a po udjelu su slijedili kolovoz i studeni (po 10,40%), te zatim srpanj (9,03%), siječanj (8,21%), veljača (7,39%), travanj (7,25%), svibanj (6,84%), prosinac (6,70%) i listopad (6,43%). Mjesec s najmanjim brojem rođenih u Retfali bio je lipanj (5,88%), a nije bilo slučajeva neupisanog mjeseca rođenja djeteta. Analizirajući sva četiri naselja kao cjelinu ili pak međusobno svako pojedinačno naselje nije uočljiva statistički značajnija razlika u mjesecima s najvećim odnosno najmanjim udjelom rođenih osoba. Takvi su rezultati djelomično i očekivani s obzirom na to da se radilo o naseljima koja su bila smještena praktički u istom zemljopisnom okruženju te da su životni uvjeti u sva četiri naselja bila podjednaka odnosno nije poznato da su se značajnije razlikovali, izuzev u manjoj mjeri Retfale, koja je imala nešto izraženije urbane značajke od ostalih triju naselja.

3.2.4. Blizanci

Bilježenje rođenja blizanaca u svim se matičnim knjigama Hrastina, Korođa, Laslova i Retfale posebno naznačavalo izrazom *kettős gyermek*, *kettős* ili *kettősök* (doslovno mađ. dvojac djece; dvojci; današnji standardni izraz za blizance na mađarskom jeziku je *ikrek* odnosno za blizanca *iker* ili *ikerfivér*) ili *két ep hassal* (mađ. dva cijela/zdrava djeteta u stomaku). Također je zabilježen i oblik npr. *Barabás Jánosnak fiait születettek egy hassal* (mađ. sinovi Jánosa Barabása rodili su se iz jednoga stomaka, tj. odjednom) ili *Hangó Illyésnek felesége szült egy hassal két leányakat* (mađ. supruga Illyésa Hangó rodila je iz jednoga stomaka tj. odjednom dvije kćeri). Nadalje zabilježen je i oblik *Iffu Ferentz István és Jónás Ersét született kettős gyermeke edjütt neve János ez jött előbb a világra a másik István* (mađ. Istvána Ferentza mlađeg i Ersé Jónás dvoje djece zajedno se rodilo, János je ime onoga koji je prije došao na svijet, a István drugoga).

Od ukupno 5304 zabilježena rođenja, za 220 djece navedeno je da su rođeni kao blizanci, dakle 110 parova blizanaca u razdoblju od 1758. do 1831. godine za sva četiri

naselja za koja su dostupni podatci. Udio od 220 djece od 5304 čini 4,15% svih zapisa. U prosjeku, blizanci su se rađali jedanput u četrdeset i osam trudnoća, što je ipak osjetno veći udio u odnosu na indoeuropski prosjek od jedne u osamdeset trudnoća,³⁸¹ pa čak i u odnosu na susjedne južnobaranjske katoličke župe.³⁸² Uzroke tomu vjerojatno treba tražiti u tome što su se Hrastinčani, Korođani, Laslovčani i Retfalčani, relativno malen korpus stanovnika, uglavnom međusobno ženili te je stoga nužno posljedično i došlo do povećanoga broja blizanačkih trudnoća.

Promatrajući spolnu strukturu blizanaca, 99 ih je bilo dječaka, 5 nije navedeno, a 116 djevojčica. Djevojčice su činile 53,95% od ukupno poznatoga spola blizanaca. Blizanačke kombinacije bile su u četrdeset i pet slučajeva dječak i djevojčica (40,91%), u trideset i četiri slučaja po dvije blizanke (30,91%), u dvadeset i šest slučajeva oba dječaka (23,64%), a u pet slučajeva nije se mogla odrediti kombinacija blizanačkoga para (4,54%).

Obitelj po muškoj lozi (prezimeni oca) u kojoj je primijećeno najviše rođenja blizanaca svakako je obitelj Vatsora iz Korođa u kojoj je zabilježeno rođenje blizanaca čak šest puta. Prvo zabilježeno rođenje blizanačkog para djevojčica bilo je 20. prosinca 1798. godine, a obje su krštene devet dana kasnije, imenima Susanna i Maria. Otac je bio Mihály Vatsora, a djevojačko ime majke Ilko Martin. Isti je bračni par dobio blizanački par ponovno nakon osam godina; taj je slučaj zabilježen 29. ožujka 1806. godine kada su kršteni dječak Illyés i djevojčica Mária. Ono što je posebno zanimljivo jest da je svega pet mjeseci poslije, kršteni su 15. kolovoza 1806. godine, u Korođu rođen blizanački par dječaka Miklósa i Mátyása, a kojima su roditelji bili Dávid Vatsora i Kata Pikó. Taj podatak izravno ukazuje na to da je genetska predispozicija za blizance bila na muškoj liniji obitelji Vatsora. Postoji zabilježeni podatak u matičnim knjigama vjenčanih da su se Dávid Vatsora, sin Mátyása i Kata Deső Piko, kći Istvána iz Korođa, vjenčali 21. studenoga 1805. godine. Vjerojatno je dakle da su Mihály i Dávid Vatsora bili braća. Čak je moguće pretpostaviti i da je Dávidova supruga Kata zatrudnjela neposredno nakon vjenčanja jer je prošlo točno devet mjeseci od vjenčanja do rođenja blizanaca. Do sljedećega rođenja nije trebalo dugo čekati te je Dávidova supruga Kata ponovno rodila blizanački par dječaka Miklósa i Dávida već u rujnu 1807. godine (dječaci su kršteni 13. rujna). U Korođu se pojavljuje i treći otac prezimena Vatsora – István, kojemu je žena Judith Lapis dva puta rodila blizanke – prvi puta dvije kćeri Evu i

³⁸¹ Mađarski narod etnički pripada u indoeuropske narode, a u ugrofinsku skupinu svrstava ga se ponajviše zbog mađarskoga jezika koji ne pripada indoeuropskoj skupini jezika. *Bevezetés a demográfiába*, Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 2004., 19, 64.

³⁸² D. Božić Bogović, *Rođenje, brak i smrt*, 56.

Judith, koje su krštene 3. rujna 1810. godine, a drugi puta također blizanke Sófiu i Súsánnu, koje su krštene 21. veljače 1818. godine.

Obitelj u kojoj je također primjetan veći udio blizanaca (po očevoj liniji) također je iz Korođa i to je obitelj Bali u kojoj je zabilježeno rođenje četiri para blizanaca. Prvi slučaj bio je 8. travnja 1802. godine (krštene su 14. travnja) kada su se Jánosu Bali i Judith Babity rodile kćeri Mária i Katalin. Zatim se Illyésu Baliju i Susi Martin rodio dječak Illyés i djevojčica Mária 21. studenog 1808. godine. Spomenuti roditelji tih blizanaca vjenčali su se u Korođu 24. kolovoza 1807. godine. Sljedeći blizanački par u obitelji Bali rodio se 15. travnja 1814. godine, kada su se Péteru Bali i Judith Bentze (koji su se inače vjenčali u Korođu 11. listopada 1807. godine) rodili dječaci Józef i István.

Bračni par András Bali (sin istoimenoga oca iz Korođa) i Débora Betze (kći Jánosa Betze iz Laslova) vjenčao se 11. studenoga 1812. godine, a tek 20. travnja 1825. godine dobili su blizanački par, dječaka Izráela i djevojčicu Borbálu (oboje su preminuli nakon dvije godine, dječak 23. ožujka, a djevojčica 27. ožujka 1827. godine od *huruta* odnosno neke vrste upale sluznice ili kašlja). No, oni su i ranije imali djece, kći Máriu rođenu u rujnu 1814. godine (koja je preminula nakon dva mjeseca), te istoimenu kći u travnju 1816. godine (preminula je nakon godinu dana i šest mjeseci), sina Pála u travnju 1818. godine, sina Andrása u listopadu 1819. godine (preminuo je četiri dana nakon rođenja), kći Máriu u studenom 1821. godine, a i kasnije kći Borbálu u rujnu 1828. godine (preminula nakon dvije godine, 4. listopada 1830. godine), no 'samo' jedan blizanački par već spomenute 1825. godine. U analiziranom razdoblju od svoga vjenčanja 1812. godine, pa do kraja analiziranoga razdoblja (do kraja prosinca 1831. godine) Débora Bali rodila je ukupno osmero djece od kojih je šestero preminulo u dojenačkoj ili ranoj dječjoj dobi.

I u obitelji Magdika iz Hrastina (po muškoj liniji) zamjetan je veći udio blizanaca, četiri para. Prvi je par rođen Miklósu Magdiki u Katalin Balog dana 31. kolovoza 1790. godine, dječak Péter i djevojčica Ersébeth. Istome je bračnom paru 8. veljače 1800. rođen i par blizanaca dječaka imena Mihály i János. Drugi bračni par, također oboje iz Hrastina, a vjenčani 23. studenog 1796., Józef Magdika i Katalin Marcsit, dobio je blizance 17. rujna 1806. godine, Jánosa i Annu. Treći bračni par iz hrastinske obitelji Magdika, Pál Magdika i Katalin Kürtös, vjenčani 25. listopada 1805. godine, dobili su blizance 24. rujna 1821. godine, sina Pála i kći Ilonu.

Hrastinska obitelj Süllýös po muškoj liniji također je imala četiri zabilježena para blizanaca. Józef Süllýös i Mária Matyó, vjenčani 19. studenog 1794. godine dobili su 12. rujna 1801. godine sina Dávida i kći Evu, a sljedeći blizanački par 7. studenog 1812. godine

sina Jánosa i kći Deboru. Treći par blizanaca dobili su 25. srpnja 1816. godine, kćeri Judith i Deboru. Drugi par Süllýös iz Hrastina sastojao se od muža Mihály Süllýös i žene Éve Fülöp, koja je bila iz Laslova. Vjenčali su se u studenom 1815. godine, a blizanke Rebeku i Máriu dobili su 29. travnja 1829. godine.

Od slučajeva u kojima je zabilježeno prezime majke blizanaca, najčešće je prezime majke Magdika, u pet parova blizanaca. Judith Magdika (kći Jánosa), udana za Jánosa Tobija u Korodu, rodila je 17. srpnja 1798. godine sina Jánosa i Ilonu, a 2. listopada 1800. godine kćeri Judith i Ilonu, te ponovno 21. ožujka 1803. godine sinove Jánosa i Illyésa. Ilona Magdika (kći Illyésa Magdike iz Hrasina), udala se za Illyés Illyésa iz Hrastina 16. studenog 1796. godine, rodila je kćeri Susannu i Borbálu 8. ožujka 1805. godine. Juliánna Magdika udana za Istvána Baranyaija iz Laslova rodila je blizance Jánosa i Jósefa 4. travnja 1807. godine.

U četiri je para blizanaca primijećeno i da je djevojačko prezime majke Kozma iz Retfale. Éva Kozma (kći Istvána Kozma iz Retfale), udala se 15. studenog 1786. godine za Istvána Lukátsa iz Retfale i rodila je 19. kolovoza 1803. godine kći Mariju i još jedno dijete kojemu zbog oštećenja matične knjige nije čitljivo ni ime ni spol. Rebeka Kozma (kći Istvána Kozma iz Retfale, vjerojatno sestra ranije spomenute Éve Vajda), udala se za Jósija (Jósefa) Vajdu iz Retfale 20. studenog 1799. godine, a rodila je 24. travnja 1806. godine sina Ferentza i kći Deboru. Judit Kozma, udana za Jánosa Simona iz Retfale, rodila je 15. ožujka 1815. kći Judith i još jedno dijete za koje podatci nisu navedeni u matičnoj knjizi. Njezina imenjakinja, no udana za Jánosa Gregó, također iz Retfale, rodila je 17. kolovoza 1817. kći Judith i još jedno dijete kojemu nije naveden ni spol ni ime.

Navedeni primjeri primjenom metode rekonstrukcije obitelji nedvojbeno potvrđuju već poznatu činjenicu da je genetska predispozicija rađanja blizanaca prenošena i muškom i ženskom linijom, a u nekoliko primjera prisutna je i ponovljena blizanačka trudnoća, rađanje više parova blizanaca od jednih roditelja. Blizanci su se rađali u sva četiri naselja, a nešto ranije je i naglašeno u kojim je obiteljima i s muške i ženske linije učestalost rađanja blizanaca bila nešto učestalija. Potpuno razrađivanje podataka o svim blizanačkim parovima metodom potpune rekonstrukcije svih obitelji u sva četiri naselja ipak bi premašila okvire i ciljeve ovoga rada. Osim toga, izražena imenska entropija i nesačuvanost matičnih knjiga za ranija razdoblja, to praktički i onemogućava.

3.2.5. Spolna struktura rođenih

Od ukupno 5304 zabilježene rođene djece u matičnim knjigama krštenih u drugoj polovici 18. i prvoj trećini 19. stoljeća, ukupno je bilo rođeno 2730 dječaka (51,47%), 2539 djevojčica (47,87%), a prilikom 34 krštenja (0,34%) nije zabilježen spol rođenoga djeteta. Ukupna stopa maskuliniteta iznosila je 1075,23, a feminiteta 930,04. Ti se dobiveni podatci u potpunosti uklapaju u širi regionalni, pa i općeljudski kontekst, budući da je karakteristično za čitavo čovječanstvo da se muška djeca rađaju u neznatno većem udjelu u odnosu na žensku. Na taj način već sama priroda regulira veći mortalitet muške djece u dojenačkoj dobi, a i nešto veći mortalitet muškaraca u kasnijoj životnoj dobi.³⁸³

Tablica 20: Broj rođenih po godinama prema spolu

Godina	Dječaka	Djevojčica	Ukupno
1758.	4	4	8
1759.	9	10	19
1760.	11	3	14
1761.	9	5	14
1762.	11	12	23
1763.	5	10	15
1764.	6	10	16
1765.	15	13	28
1766.	13	7	20
1767.	10	10	20
1768.	12	10	22
1769.	13	12	25
1770.	8	13	21
1771.	10	11	21
1772.	14	13	27
1773.	9	10	19
1774.	8	15	23
1775.	12	19	31
1776.	15	9	24

³⁸³ R. Skenderović, *Stanovništvo Požege*, 89.; D. Božić Bogović, *Rođenje, brak i smrt*, 53.

1777.	18	17	35
1778.	9	12	21
1779.	13	8	21
1780.	14	19	33
1781.	9	12	21
1782.	8	16	24
1783.	15	8	23
1784.	9	14	23
1785.	13	11	24
1786.	10	14	24
1787.	14	19	33
1788.	5	9	14
1789.	24	21	45
1790.	28	37	65
1791.	33	30	63
1792.	25	33	58
1793.	29	27	56
1794.	22	28	50
1795.	30	23	53
1796.	28	26	54
1797.	41	29	70
1798.	54	54	108
1799.	67	40	107
1800.	63	49	112
1801.	75	58	133
1802.	75	49	124
1803.	66	66	132
1804.	68	70	138
1805.	59	70	129
1806.	74	76	150
1807.	69	59	128
1808.	77	79	156
1809.	67	65	132

1810.	50	53	103
1811.	60	60	120
1812.	60	52	112
1813.	76	73	149
1814.	67	56	123
1815.	55	47	102
1816.	58	48	106
1817.	50	52	102
1818.	48	44	92
1819.	66	63	129
1820.	60	51	111
1821.	76	60	136
1822.	65	60	125
1823.	54	68	122
1824.	70	52	122
1825.	74	53	127
1826.	56	67	123
1827.	55	45	100
1828.	61	53	114
1829.	52	42	94
1830.	66	49	115
1831.	46	47	93
Ukupno	2730	2539	5269

Tablica 21: Broj rođenih po desetogodišnjim razdobljima prema spolu

Razdoblje	Dječaka	Djevojčica	Ukupno	Stopa maskuliniteta (%)	Stopa feminiteta (%)
1758.-1760.	24	17	41	1412	708
1761.-1770.	102	102	204	1000	1000
1771.-1780.	122	133	255	917	1090
1781.-1790.	135	161	296	838	1192
1791.-1800.	392	339	731	1156	864
1801.-1810.	680	645	1325	1054	948
1811.-1820.	600	546	1146	1098	910
1821.-1831.	675	596	1271	1132	882
Ukupno	2730	2539	5269	1075	930

Ukoliko se odnosi stope maskuliniteta i feminiteta promatraju po desetgodišnjim razdobljima, vidljivo je da je stopa feminiteta iznad stope maskuliniteta samo u dva desetljeća od 1771. do 1790. godine, no pritom posebno treba naglasiti da podatci desetljeća od 1771. do 1780. godine obuhvaćaju samo podatke za naselje Retfalu, a podatci za razdoblje od 1781. do 1789. godine osim Retfale, obuhvaćaju i podatke za Hrastin, no samo za 1789. i 1790. godinu. U tri desetljeća od 1801. godine kada su podatci ipak mnogo cjelovitiji i ujednačeniji za sva naselja, stopa feminiteta najslabija je u odnosu na stopu maskuliniteta u najkasnijem analiziranom razdoblju, od 1821. do 1831. godine, kada je stopa feminiteta iznosila 882 rođene djevojčice na 1000 dječaka, odnosno 1132 rođena dječaka na 882 djevojčice.

3.2.6. Kumstva

Od 5304 upisa krštenja, ukupno 221 dijete prilikom krštenja nije imalo upisanoga nijednoga kuma (4,17%). Ipak, potrebno je naglasiti da se u svim slučajevima u kojima djeca nisu imala upisanoga nijednoga kuma radi o najranijim godinama zapisa, odnosno o drugoj polovici 18. stoljeća u slučaju Retfale, te o samome kraju 18. stoljeća u slučaju Hrastina i Koroda te o prvim nekoliko godina 19. stoljeća u slučaju Laslova. Dakle, sasvim je vjerojatno da su djeca imala barem jednoga kuma, ali ih župnik nije upisao.

Za 5083 djece (95,83%) upisan je barem jedan kum ili kuma krštenoga djeteta. Kod 4695 djece (88,52%) imalo je upisanih barem 2 kuma ili kume prilikom krštenja. Za 2730 djece (51,47%) bilo je upisano najmanje 3 kuma ili kume prilikom krštenja. Za 2573 djece (48,51%) imalo je upisanih 4 kumova ili kuma prilikom krštenja. Konačno, 153 djece (2,88%) imalo je upisanih 5 ili više kumova ili kuma prilikom krštenja.

Tablica 22: Broj kumova po krštenju

Broj kumova	Broj djece	Udio (%)
bez kuma	221	4,17
1 kum	388	7,32
2 kuma	1965	37,04
3 kuma	157	2,96
4 kuma	2420	45,63
5 ili više	153	2,88
ukupno	5304	100

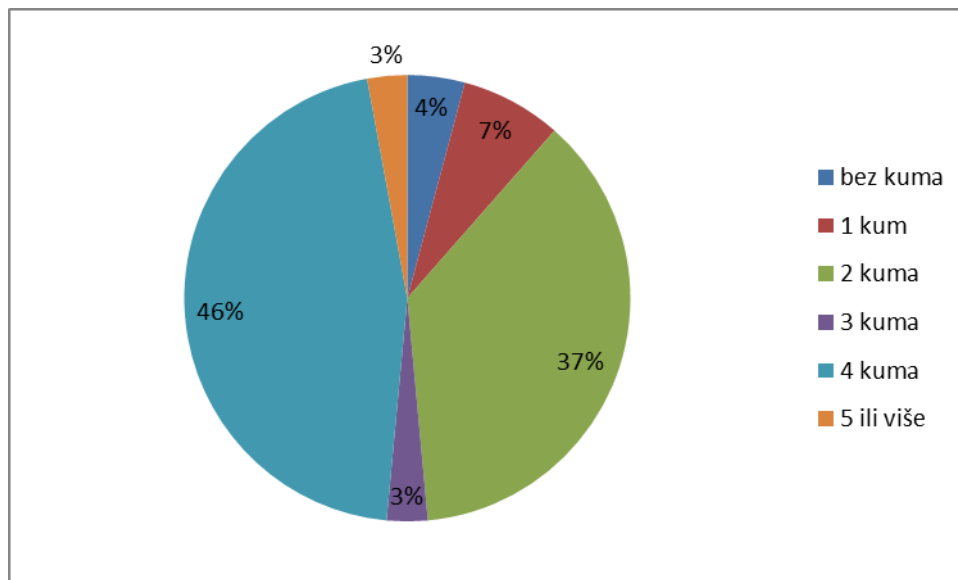
Kao što je vidljivo iz dobivenih podataka, u prosjeku je najviše djece imalo 4 kuma (45,63%) ili 2 kuma (37,04%). Znatno je manji udio djece koja su imala ili 5 ili više kumova (2,88%) ili pak samo jednoga kuma (7,32%). Ta karakteristika bilježenja više od jednoga kuma izravna je karakteristika reformiranih vjernika. Ipak, ne radi se o tome da su to bili kumovi u katoličkom smislu riječi, nego zapravo kako se povremeno navodi u matičnim knjigama rođenih "*tanúk*" odnosno svjedoci. Ipak, ti svjedoci su imali i određene odlike kumstva, poput bliske povezanosti s roditeljima rođenoga, vjerojatno darivanja novorođenčeta te odlučnost u tome da će mu biti spremni pomoći ako ureba. Prvenstveno se tu mislilo na preuzimanje skrbi o djetetu u slučaju da oba roditelja preminu prije nego dijete odraste.

Činjenica da su pojedine osobe bile kumovima i po više desetaka puta zapravo ukazuje na njihov društveni status u zajednici, kao što je već primijetio i Robert Skenderović.³⁸⁴ "Svjedočenje" krštenju odnosno kumstvo zasigurno je podrazumijevalo i određene troškove, kao i određenu odgovornost te si je stoga to mogla "priuštiti" tek nešto društveno odnosno materijalno bolje stojeća obitelj. Jednako tako, broj kumova određenoga djeteta ukazuje i na materijalnu odnosno društvenu snagu njegovih roditelja budući da su i oni vjerojatno imali

³⁸⁴ R. Skenderović, *Najstarija matična knjiga brodske župe Presvetog Trojstva (1701.-1735.)*

određene obveze prema novim kumovima svojega djeteta, u najmanju ruku počastiti ih objedom nakon samog obreda krštenja.

Grafikon 21: Broj kumova prilikom krštenja djeteta

Među muškim imenima kumova pojavljuje se 2064 različitih osoba. Muškarac koji je najčešće bio kum prilikom krštenja djece bio je István Kozma koji je bio kum prilikom krštenja čak 83 djece. On se spominje kao kum prilikom krštenja djece u Retfali od 1765. godine do 1815. godine. U matičnoj knjizi umrlih Retfale zabilježen je upis 2. ožujka 1816. godine kako je preminuo István Kozma u dobi od 75 godina, "od starosti". Prema tome zapisu, rođen je dakle negdje oko 1741. godine, a prvome krštenju prisustvovao je kao kum u dobi od 24 godine. Ukupno je dakle bio kum 83 puta u razdoblju od 50 godina. Drugi najčešći kum bio je János Kürtös koji je bio kum prilikom 77 krštenja u Hrastinu od 1789. godine do 1810. godine. Dotični je preminuo 29. travnja 1811. godine u dobi od 45 godina. Bio je kum 77 puta u razdoblju od 21 godine te je po tome on zapravo najaktivniji kum jer je u prosjeku bio kumom 3,67 puta godišnje, za razliku od "najčešćega" kuma Istvána Kozme koji je bio kum u prosjeku 1,66 puta godišnje. Treći najčešći kum bio je István Balog iz Retfale koji je bio kum prilikom 69 krštenja u tom naselju od 1765. do 1796. godine. Preminuo je 9. veljače 1797. godine u dobi od 52 godine. István Balog bio je kum 69 puta u razdoblju od 31 godine, što znači da je u prosjeku kumovao 2,23 puta godišnje.

Muškarci koje su više od 50 puta bili kršteni kumovi bili su i sljedeći (ukupno 15 osoba): István Kürtös 65 puta, János Tóth 63 puta, János Kardó 62 puta, József Posár 59 puta, István Gajnok 58 puta, János Kozma 58 puta, János Vajda 58 puta, János Gyöke 57 puta,

István Gyöke 56 puta, István Haraszti 56 puta, István Antal 55 puta i János Kováts 50 puta. Još je 11 muškaraca bilo kumovima prilikom krštenja između 40 i 49 puta, 37 muškaraca bilo je krštenim kumovima između 30 i 39 puta. Daljnjih 98 muškaraca bilo je kumovima između 20 i 29 puta, zatim 243 muškarca između 10 i 19 puta, a 318 između 5 i 9 puta. Još 1342 muškarca bilo je krštenim kumovima između jedanput i četiri puta.

Među ženskim imenima kuma nalazi se 2403 osobe. Žena koja je najčešće bila kuma bila je Éva Gyöke koja je bila kuma prilikom 43 krštenja u Korođu od 1798. do 1818. godine. Moguće je da se radi o ženi koja je u Korođu preminula 1. travnja 1819. godine, u dobi od 38 godina. Éva Gyöke bila je u prosjeku kuma 2,15 puta godišnje. Druga najučestalija kuma bila je Eva Isák koja je bila kuma prilikom 39 krštenja u Hrastinu. Bila je supruga Ferencza Magdike, a u krštenjima se spominje od 1792. godine do 1822. godine. U prosjeku je bila kuma 1,3 puta godišnje. Nije bilo moguće pronaći drugi zapis o njoj u matičnim knjigama. Treća najučestalija kuma bila je Judit Fülöp, supruga Jánosa Martina, koja je bila kuma prilikom 36 krštenja u Korođu krajem 18. i na samom početku 19. stoljeća. Četvrta najučestalija kuma bila je Mária Matyó, supruga Jósefa Süllyösa, koja je bila kuma prilikom 36 krštenja u Hrastinu u prvim dvama desetljećima 19. stoljeća.

Žene koje su bile kume u više od 30 slučajeva bile su i (ukupno se radi o 12 žena): Judith Magdika u 35 slučajeva, Judith Posár u 35 slučajeva, Eva Haraszti u 33 slučaja, Judith Paprika u 33 slučaja, Eva Kozma u 32 slučaja, Judith Martin u 32 slučaja, Kata Palkó u 32 slučaja i Eva Posár u 32 slučaja. Još je 37 žena bilo krštenim kumama između 20 i 29 puta, njih 165 bilo je kumama između 10 i 19 puta, njih 416 bilo je kumama između 5 i 9 puta i njih 1770 između jednoga i četiri puta.

Žene su u analiziranim naseljima i razdoblju bile rjeđe kume nego muškarci, što se ne može objasniti spolom djeteta. Djelomično se ta pojava može objasniti činjenicom da su analizirana naselja bila konzervativna patrijarhalna društva te se vjerojatno činilo prikladnijim da kao kum djeteta bude zapisan muškarac. S druge strane, nepisano je pravilo bilo da oba bračna partnera budu kumovi, no imajući u vidu već spomenuti patrijarhalni karakter toga područja (ali i razdoblja) vjerojatnije je da je bilo da će svećenik zabilježiti samo muškarca, nego i muškarca i ženu, odnosno moguće je da je svećenik podrazumijevao da su i muž i žena kumovi te to nije smatrao potrebnim zapisati.

3.3. VJENČANI

3.3.1. Vjenčani običaji

Već je u prvoj trećini 19. stoljeća tadašnja mađarska akademska zajednica uočila posebne svadbene običaje u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali koji su bili specifični unutar mađarskog etničkog korpusa. Po nalogu mađarskog znanstvenog društva 10. prosinca 1832. godine uživo ih je promatrao i zapisao te konačno 1834. godine i objavio³⁸⁵ Márton Hoblik³⁸⁶ pod naslovom "Seoski vjenčani običaji u tri mađarska sela virovitičke županije i u jednom srijemskom selu." Zbog pojedinih specifičnosti tih običaja koji su promatrani upravo u prvoj trećini 19. stoljeća, a te su specifičnosti djelomično utjecale i na pojedine demografske pokazatelje, ovdje se donose prijevodi tih zapisa.

*

"Četiri mjesta koja se nalaze u današnjoj Slavoniji imaju vjenčanja koja se sastoje od tri dijela, a to su traženje djevojke, vjenčavanje prstenom i svadba odnosno svatovi.

Traženje djevojke glavnim dijelom sastoji se od ovih običaja: otvaraju ga mladoženjini roditelji ili ako su oni preminuli sljedeća najbliža rodbina po ocu i oni odlaze mladim roditeljima ili rodbini po ocu i gazda ih počasti i ponudi im stolicu, na što oni ovako uzvraćaju: 'Dotada ne ćemo sjesti, dok ne kažemo i ne objavimo naše brige, zbog kojih smo došli kod poštovanoga u kuću (ovaj se izraz koristi u svakome ozbiljnom predmetu kod ovdašnjih ljudi): ako nam poštovani pomogne s našom brigom, tek tada ćemo sjesti i dalje pričati.'

Tada kažu svoju brigu i želju gazdi koji kaže da će im pomoći ako može. Sada je na redu da tražitelji (djeveri) predstave svoju želju: 'Kao što je po božjem svetom redu određen sveti brak, naš mladoženja N. pak je došao u tu dob, da se spari, a od poštovanoga (gazde) neudana djevojka N. također je došla u dob za udaju, osim toga ovo je također kuća poštovanoga gazde, i kao što je naš drevni običaj mi od poštovanoga kćer tražimo za našega mladoženju, i ako je božja volja dogovoriti ćemo se o našoj želji, i tražimo poštovanoga, da ne stoji protiv ove svete stvari, povrh toga ako je želja roditelja u ovoj kući za mladoženju, izvolite odgovoriti ili dobro (pozitivno) ili loše (negativno), da uzalud ne obilazimo.'

³⁸⁵ Márton Hoblik, *Parasztlakodalmi szokások Verőcze vármegyé' három 's Szerém' egy Magyar falvaiban*, u: *Tudománytár*, 2. kötet, 1834., str. 217-220.

³⁸⁶ Márton Hoblik (1791., Igal – 1845., Osijek). bio je pisac, glavni županijski bilježnik Virovitičke županije, književnik i dopisni član Mađarske akademije znanosti. Značajan dio života proveo je u Osijeku gdje je i preminuo. József Szinnyei, *Magyar írók élete és munkái IV. (Gyalai–Hyrtyl)*, Hornyánszky, Budapest, , 1896.

Na ovu su zamolbu mladenkini roditelji obično odgovorili. Ako su se dogovorili, onda su djeveri sjeli i o njihovome izboru i budućnosti razgovarali jedno pristojno vrijeme. Ako nisu željeli odgovoriti, onda su ili dali naslutiti djeverima da se dalje ne umaraju (obilazeći ih) i da se više ne vraćaju, ili su pak uzeli tu stvar na daljnje razmatranje i izrekli sigurno vrijeme (kad će odgovoriti), primjerice tražili su tri-četiri dana ili tjedan-dva, da se raspitaju o toj stvari s uglednim ocima (seoskim sudcem) ili da pitaju druge ukućane, kada bi također djevere mogli i istjerati, ili izjaviti, da svoju zamolbu i želju za nekoliko dana mogu ponoviti.

Ako se uspostavio dogovor o vjenčanju, na predviđeni dan se otišlo s prstenjem pred svećenika (*tisteletes* su zvali *lelki nyájörta*, odnosno dušebriznika, svećenika, župnika, to je karakteristika i danas da svećenika u tim naseljima zovu *tisteletes* tj. velečasni, vjerojatno pod utjecajem hrvatskog jezika o.p. D. Nj.), mladoženja s mladenkom, s roditeljima njih oboje i braćom. U to vrijeme je trebao mladoženja mladenki dati novac, a ona mladoženji maramicu ili rubac, onda je zatim mladoženja mladenki dao prsten i time je sebi zabilježio svoga cjeloživotnoga para, nakon čega je svećenik u crkvi sljedeće tri nedjelje najavljivao svadbu. Nakon treće najave išla je svadba, koja se prema davno utvrđenom običaju uvijek trebala događati srijedom: vjenčanje se već prikazivalo pred svim svatovskim uzvanicima u crkvi, ali se već nakon samoga čina (uzvanike) razdvajalo na dvije skupine, na mladenkine, i na one koji su odlazili u rodnu kuću mladoženje, ali nakon kratkih čestitki i iskazivanja želje za srećom, svi su se okupljali u kući oca mladoženje, gdje se vjenčanje nastavljalo. Svi koji su se nalazili u rodnoj kući mladenke vratili bi se i do večeri tamo ostali, slijedio ih je i mladoženja, koji je također bio s njima cijelu večer.

Što se tiče svadbe ili vjenčanja, ona je već u srijedu navečer započela: bolji gazda zaklao bi govedo ili junicu, siromašniji bi kupio govedine u vrijednosti četrdeset-pedeset forinti u mesnici, imućniji gazda imao je više gostiju u svatovima, od kojih bi se izabrao: Roditelji mladoženje najprije bi izabrali kuma (*kömát*, slično kao sto je u Mađarskoj *vőfény*), koji je imao (obvezu) mnogo službe, dvorenja i obilaženja: zatim je trebalo imenovati djevere, koji su se u rimskom *magister coenae* ili kod Horacija *Taliarchus* zvali, bili su najdragocjeniji od svih svatovskih gostiju, svi svatovski gosti ovisili su o njima (njihovom pozivu), oni su najprije pozivali kuma u svadbu, na kraju su zvali goste na vjenčanje, braću, šogore (koje oni zovu *rerek*), dobre prijatelje, susjede, koje je kum zvao na svadbu, koje je ovisno o bogatstvu gazde trajalo do dva-tri dana, pa čak i više od nekoliko dana je znalo trajati, a tom prilikom je kum neumorno nosio svatovskim uzvanicima vino, rakiju i jelo.

Svadba je uvijek utorkom započinjala, kada bi zaklali govedo, ponekad samo među ukućanima, a srijedom, poslije svadbe kum i svi svatovski uzvanici bi se zajedno okupili.

Srijedom djeveri u više navrata posjećuju rodnu kuću mladenke, gdje dobivaju maramice, rupce, bukete, ali i dobre novce trebaju dati, kum se također tamo po posljednji puta pojavljuje, i on dobiva buket. Svatovski gosti odlaze u goste kod oca mladoženje, veselje traje do večeri, uvečer krevet mladenke i ostali namještaj izlažu u dvorištu, svatovaši tamo pjevaju (ako je mladoženjina kuća daleko smještena, onda dolaze kolima), mladenkin krevet obilaze uz pjesmu, dijele bukete, plešu tri plesa, zatim odabiru mladenkine stvari i unose ih u mladoženjinu kuću, tamo ih slažu u komoru. (Kod običnih ljudi u Slavoniji spavaća soba, kiljer, je bez peći, bez prozora, onoliko koliko bračnih parova živi u obitelji, toliko kiljera je izgrađeno u jednome nizu, i u njima spavaju bračni parovi i po zimi i po ljeti). Tada već dolaze po mladenku, nju također pjesmom dovode zajedno s mladoženjom i sjedaju u kuhinju, svatovski gosti još uvijek nisu večerali: nakon večere kum poziva ("animira") djevere i svatovske goste, da se krenu zabavljati, za što se trude i djeveri.

Kum službeno zapleše s mladenkom prvi ples (mađ. *három első lejtőst*), prije čega je svima zabranjeno plesati ili tražiti ples s mladenkom, ili s bilo kime započeti ples, kad završi kumov ples, svi svatovski gosti započinju ples i svakome je slobodno igrati s mladenkom.

Ako je u zabavi već prošlo pola noći, kum s djeverima izvještava, da je već došlo vrijeme da se novi bračni par izdvoji same u sobu, na prvo i na drugo upozorenje se zajednica oglašuje, ali kada ih treći puta djeveri upozore, onda novi bračni par s glazbom i pjesmom svi svatovi otprate u komoru. Drugi dan ujutro zabranjeno je novome paru prije izaći, nego što svatovi s glazbom dođu po njih, tada je bračni par s ostalim svatovskim gostima u iskušenju, kum sa čeličnim štapom i prstom miče kopču (broš) iz mladenkine kose, jedna djeveruša ili ako ima jedna od uglednijih gospođa, stavlja joj na glavu maramu: tada već mladenki po redu ljube svi svatovski uzvanici, a za poljubac daju novac, netko da groš, netko krajcar u tanjur koji drži kum pokraj mladenke.

Na taj dan četvrtak, običaj je da svatovski gosti mladoženjinom ocu donesu poklon, netko mijeh vina, netko par gusaka, kokoši, pogača i tako se nastavlja svadba, ponekada ne spavaju po dva dana i dvije noći, nego jedu, piju, plešu. Kada su svadbe u rodnijim, boljim godinama, proslava svadbe traje od srijede do nedjelje.

Trećega ili četvrtoga dana svadbe običaj je da mladenka daruje svekrovu kuću: stolnjak, platu, maramice, ubruse svekru, djedu, većoj i manjoj gospodi (muževoj starijoj ili mlađoj braći) i svim ukućanima.

Usred ručka dolazi kuharica s povezanom rukom i traži od gostiju novac za sapun, koji joj novčić po novčić ubacuju u kuhaču.

Na posljednji dan svadbe gostima pripravljaју kašu od guske ili koje druge peradi i na taj se način svatovskim gostima kazuje da je svatovima kraj.

Na samome kraju vjenčanja kada svatovski gosti odlaze kućama, kum čuva vrata kapije dvorišta (mađ. *kapuszárfa*) i uzima novac za vratnicu (naplaćuje *kapupénz*), a prilikom odlaska kući tu je carinu dužan svaki gost platiti. Tako se često idu nakon, ponekad dva-tri, a ponekad više dana proslave, tiho odmoriti i naspavati od ustrajnoga napornoga plesa, buke, lukavstava i promukloga grla od pjesme."³⁸⁷

*

U mađarskoj literaturi o svakodnevnom životu u 18. stoljeću navodi se da su obično muškarci tijekom rada nosili lanene ili platnene hlače do gležnja, kratku košulju i prsluk, a na nogama jednu vrstu opanaka (mađ. *bocskor*). Na praznike bi nosili pletene, ukrašene kožne prsluke (mađ. *zsinóros bőrbekcs*), krznene šešire i na nogama čizme, a tada bi se i kosa ukrašavala. Zabilježena je i jedna izjava seljaka iz toga vremena: "Rado ću umrijeti, ali ako mogu prije toga namazati svoju kosu i čizme."³⁸⁸ O plesu i zabavi seljaka u Tihányu (na obali Balatona) opat Sándor Vajda je zapisao da mladi mađarski seljaci plešu "tako vatreno i okreću kosti i gležnjeve da izgleda kao da su izašli iz svoga mjesta (...), a od plesa se toliko umore kao da su cijeli dan marljivo vršili."³⁸⁹ U tom se primjeru vidi sličnost s raskošnim višednevnim svadbenim običajima koji su u istom razdoblju bili u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali. Ipak, sama pojava višednevnih svadbenih svečanosti nije isključivo značajka Mađara, budući da su tome bili skloni i Hrvati i Srbi u okolici u tom razdoblju.³⁹⁰

3.3.2. Godišnja raspodjela vjenčanja

U matičnim knjigama vjenčanih ukupno je zabilježeno 1725 vjenčanja, od čega u Hrastinu 419 (između 1789. i 1831.), Korođu 462 (između 1797. i 1831.), Laslovu 294 (između 1801. i 1831.) i Retfali 550 vjenčanja (između 1758. i 1831.). Pritom ponovno treba podsjetiti da su razlike nastale ne samo zbog različitih razdoblja za koja su dostupna podatci o sklopljenim brakovima, nego i zbog različite veličine pojedinoga naselja (Korođ je bio najveće, a Laslovo najmanje naselje). U razdoblju u kojem postoje cjeloviti podatci za sva

³⁸⁷ M. Hoblik, *Parasztlakodalmi szokások Verőcze vármegye' három 's Szerém' egy Magyar falvaiban*, 217-220.

³⁸⁸ János Barta, *A tizenhatalcadik század története*, Pannonica Kiadó, 2000., str. 102.

³⁸⁹ J. Barta, *A tizenhatalcadik század története*, 103.

³⁹⁰ Više o tome u: S. Krivošić, S. Promjene u kretanju godišnjeg broja vjenčanja kao znak pojave oskudice hrane i gladi u Hrvatskoj tijekom XVIII. stoljeća, u: *Rad HAZU*, knj. 3., 1991., str. 15-58.

naselja (1801-1831.) bilo je ukupno 1310 vjenčanja. Od toga je 428 ili 32,67% bilo u Korođu, 317 ili 24,20% u Hrastinu, 294 ili 22,44% u Laslovu te 271 ili 20,69% u Retfali. Ti se podatci u potpunosti poklapaju i s veličinom naselja, te je najveći broj vjenčanja bio u Korođu koji je imao najviše stanovnika, a najmanje u Retfali koja je imala najmanje stanovnika.

Tablica 23.: Broj vjenčanja u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali 1758-1831.

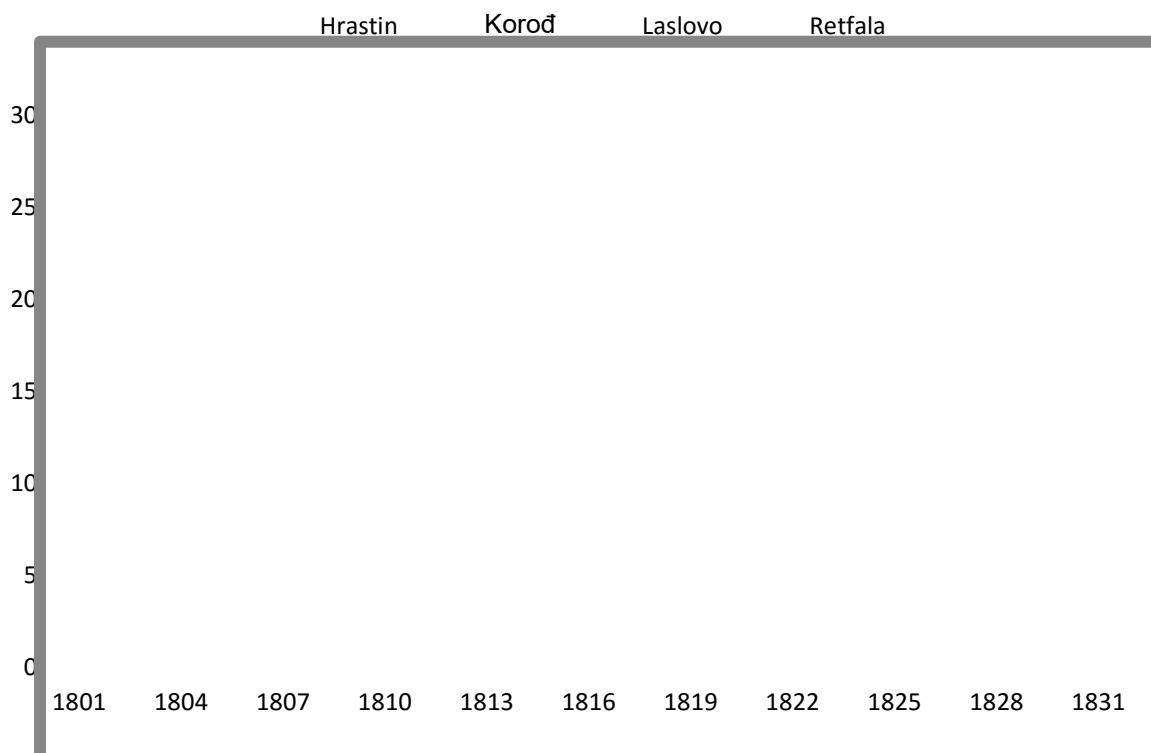
Godina	Hrastin	Korođ	Laslovo	Retfala	Ukupno
1758.				5	5
1759.				6	6
1760.				11	11
1761.				6	6
1762.				4	4
1763.				7	7
1764.				10	10
1765.				3	3
1766.				4	4
1767.				4	4
1768.				6	6
1770.				6	6
1771.				9	9
1772.				3	3
1773.				3	3
1774.				7	7
1775.				3	3
1776.				2	2
1777.				8	8
1778.				10	10
1779.				10	10
1780.				6	6
1781.				5	5
1782.				2	2
1783.				10	10
1784.				7	7

1785.				8	8
1786.				6	6
1787.				4	4
1788.				6	6
1789.	20			13	33
1790.	7			6	13
1791.	8			4	12
1792.	1			13	14
1793.	9			11	20
1794.	10			11	21
1795.	1			1	2
1796.	15			8	23
1797.	4	10		8	22
1798.	16	6		8	30
1799.	2	5		10	17
1800.	8	13		5	26
1801.	10	8	10	12	40
1802.	4	14	4	8	30
1803.	6	12	12	10	40
1804.	6	11	6	6	29
1805.	17	10	8	12	47
1806.	6	16	7	5	34
1807.	14	7	12	10	43
1808.	5	2	1	12	20
1809.	8	2	1	4	15
1810.	15	0	9	14	38
1811.	9	15	11	7	42
1812.	12	21	13	11	57
1813.	8	15	3	2	28
1814.	5	16	11	4	36
1815.	12	12	8	13	45
1816.	7	3	3	5	18
1817.	17	13	11	15	56

1818.	12	21	10	11	54
1819.	16	15	14	9	54
1820.	6	24	15	9	54
1821.	13	16	10	6	45
1822.	10	19	13	8	50
1823.	16	15	19	6	56
1824.	12	17	15	13	57
1825.	5	22	9	10	46
1826.	12	12	9	7	40
1827.	19	17	19	12	67
1828.	3	16	2	5	26
1829.	13	24	11	11	59
1830.	4	8	2	2	16
1831.	16	25	16	12	69
Ukupno	419	462	294	550	1725

Prosječan broj godišnje zabilježenih vjenčanja u Hrastinu iznosi 9,74 (između 1789. i 1831.), Korođu 13,20 (između 1797. i 1831.), Laslovu 9,48 (između 1801. i 1831.) i Retfali 7,43 vjenčanja (između 1758. i 1831.). Ukupan prosjek u svim analiziranim naseljima kroz sve analizirane godine iznosi 9,96 vjenčanja godišnje po naselju. Pritom se ponovno može uočiti i logična korelacija, a to je da je u Korođu kao najvećem naselju analiziranih bilo prosječno godišnje najviše naselja, a najmanje ih je bilo u Retfali, najmanjemu naselju po broju stanovnika.

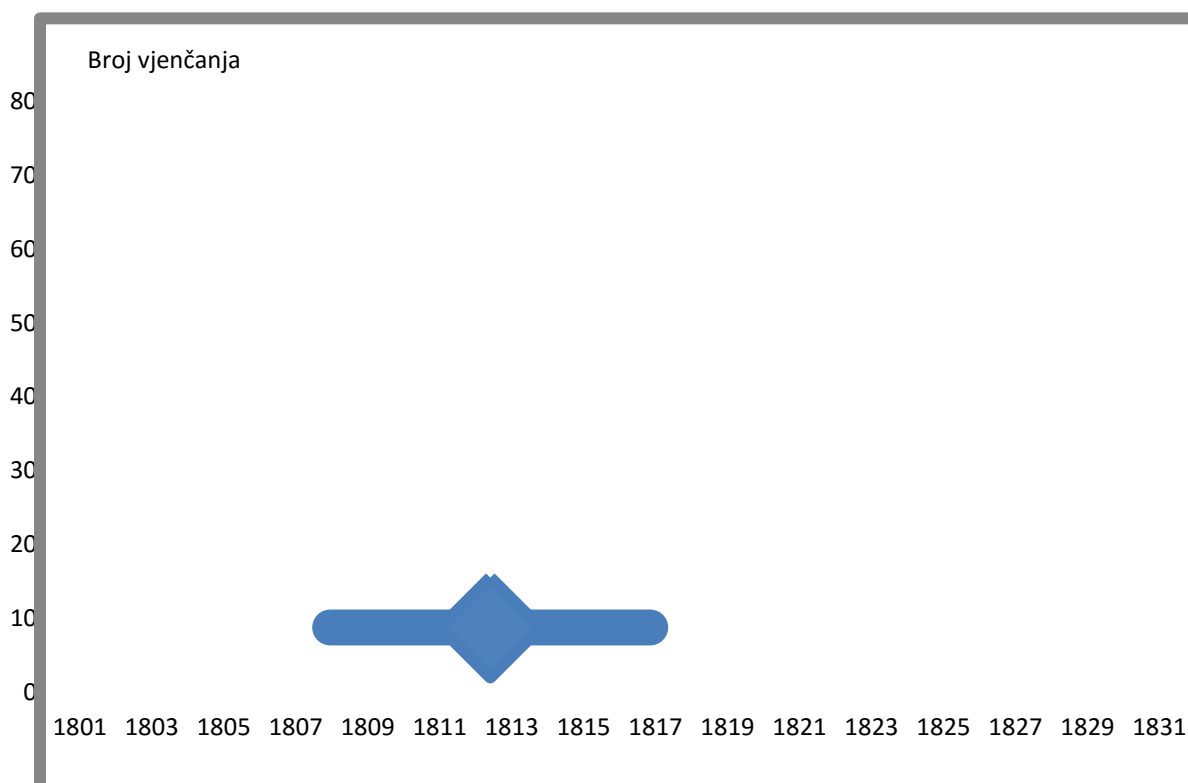
Grafikon 22: Broj vjenčanih godišnje po naseljima u prvoj trećini 19. stoljeća

Najviše vjenčanja u jednoj godini zabilježeno je posljednje analizirane godine, 1831., u Korođu kada je bilo 25 vjenčanja (što je bilo gotovo dvostruko više od prosječnih 13 godišnje za to naselje). U Hrastinu je najveći broj vjenčanja u jednoj godini bio 1789. godine, kada je bilo 20 vjenčanja (što je također bilo dvostruko više u odnosu na prosječnih 9,7 vjenčanja godišnje u Hrastinu), u Laslovu 1827. godine, kada je bilo 19 vjenčanja (prosjeak za Laslovo bio je 9,48) i u Retfali je najviše vjenčanja u jednoj godini bilo 15, što je bilo 1817. godine (godišnji prosjek vjenčanja u Retfali bio je 7,43).

Vjenčanja je u analiziranim godinama i izvorima bilo praktički svake godine izuzev 1769. godine u Retfali i 1810. godine u Laslovu kada nije zabilježeno nijedno vjenčanje. Ipak, znalo se dogoditi da bude samo po jedno vjenčanje u godini u pojedinom naselju; tako je bilo samo jedno vjenčanje u Hrastinu 1792. i 1795. godine, u Laslovu 1808. i 1809. godine, te u Retfali 1795. godine.

Grafikon 23: Ukupan broj vjenčanja godišnje u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali od 1801. do 1831. godine promatrano četiri naselja kao cjelinu

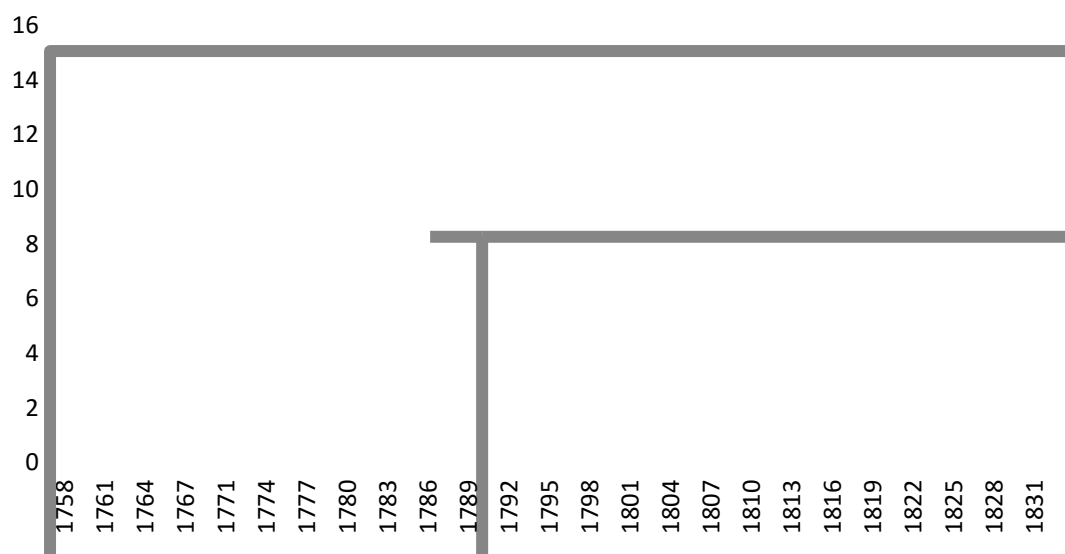
Promatrajući Hrastin Korođ, Laslovo i Retfalu kao demografsku cjelinu od 1801. do 1831. godine, godina s maksimumom vjenčanja bila je posljednja analizirana godina, 1831., kada je bilo ukupno 69 vjenčanja u sva četiri naselja zajedno. Sljedeća u nizu maksimuma je 1827. godina sa 67 vjenčanja te 1829. godina s 59 vjenčanja. Minimum vjenčanja bio je 1815. godine kada je ukupno u sva četiri naselja bilo svega 15 vjenčanja, a slijedi 1830. godina s 16 vjenčanja i 1816. godina s 18 vjenčanja. Prosjek za sva četiri naselja zajedno iznosi 42,29 vjenčanja godišnje. Promatrajući naselja kao cjelinu, može se zaključiti da je pozitivno odstupanje kod maksimuma vjenčanja bilo mnogo manje (nešto više od trećine) nego kada se promatraju naselja pojedinačno (pa je tako u svim naseljima pojedinačno barem jednom zabilježeno dvostruko više vjenčanja od prosjeka). Godine s minimumom vjenčanja ipak pokazuju znatnije negativno odstupanje od prosjeka (i do -65%), no i taj pokazatelj ukazuje na to da su vjenčanja između naselja vjerojatno bila "koordinirana".

Promatrajući raspodjelu godišnjega broja vjenčanja po svakome naselju zasebno, ali i skupno svakako je očita znatna, gotovo pravilna oscilacija u godišnjem broju vjenčanja. Ukoliko je u određenoj godini bio malen broj vjenčanja, u sljedećoj bi bio veći u odnosu na prosjek. Ta je oscilacija najuočljivija u Retfali, ponajviše i stoga što su upravo za to naselje

dostupni podatci o vjenčanjima od početka druge polovice 18. stoljeća do kraja prve trećine 19. stoljeća. Ta pojava nije karakteristična samo za Hrastin, Korođ, Laslovo i Retfalu i primijećena je i u drugim hrvatskim krajevima, primjerice u obližnjoj južnoj Baranji ili pak znatno udaljenijem Kotoru. Ta se pojava u literaturi pokušava objasniti kako se u krizna vremena gladi, oskudice i drugih svakodnevnih životnih poteškoća odgađaju vjenčanja i zatim se nakon završetka ili ublažavanja tih kriznih uvjeta primjetno povećava broj sklopljenih brakova jer društvo pokušava nadoknaditi gubitke.³⁹¹ Nažalost, za mnoge se godine nije moglo u drugim izvorima potvrditi koje bi bili posebni uzroci kriznih godina, ako ih je uopće i bilo. Ipak, ta je pojava "nadoknade vjenčanja" u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali znatno izraženija nego primjerice u južnoj Baranji. U konkretnim lokalnim primjerima ta bi se pojava možda mogla objasniti činjenicom da su navedena četiri naselja imala intenzivnu međusobnu interakciju i povezanost stanovništva te su moguće vladali i dogovori na "višim razinama" između vođa mjesnih struktura odnosno glava obitelji o potrebi od suzdržavanja organiziranja svadbi ili pak o tome da je "pravo vrijeme" za svadbe. S druge strane, u nekoliko je godina primjetna i "preraspodjela" vjenčanja. Dok je u Hrastinu, Laslovu i Retfali 1806. godine znatno opao broj vjenčanja u odnosu na prosjek, u Korođu je iste godine broj vjenčanja znatno porastao u odnosu na prosjek. S obzirom na to da već i drugi pokazatelji ukazuju na to da je stanovništvo sva četiri naselja u drugoj polovici 18. stoljeća i prvoj trećini 19. stoljeća činilo jednu demografsku cjelinu, jasno je da je pad broja vjenčanja u Hrastinu, Laslovu i Retfali barem djelomično "nadoknađen" porastom broja vjenčanja u Korođu. I matična knjiga vjenčanih u Korođu svjedoči o tome da je prilikom 16 vjenčanja u Korođu 1806. godine mladoženja u svega 9 slučajeva bio iz Korođa, u 5 slučajeva iz Laslova, te u po jednom slučaju iz Retfale i Hrastina. Slična se situacija primjećuje za 1819., 1825. i 1828. godinu. U ostalim godinama pad odnosno povećan broj vjenčanja u odnosu na prosječan u svim je naseljima uglavnom ujednačen.

³⁹¹ D. Božić Bogović, *Rođenje, brak i smrt*, 66.; M. Katušić, *Društvena i demografska struktura*, 73-74.

Grafikon 24: Godišnji broj vjenčanja u Retfali 1758-1831. godine

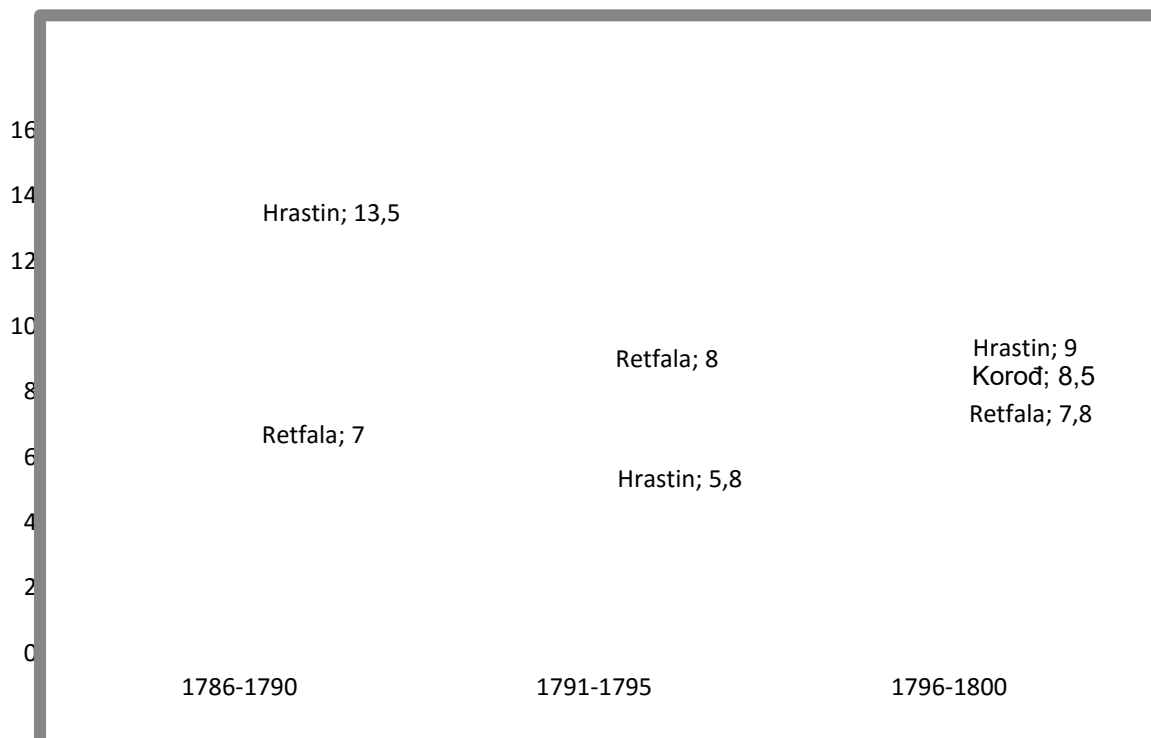

Grafikon 25: Kretanje prosječnog godišnjeg broja vjenčanja u Retfali u petogodišnjim razdobljima 1758-1831.

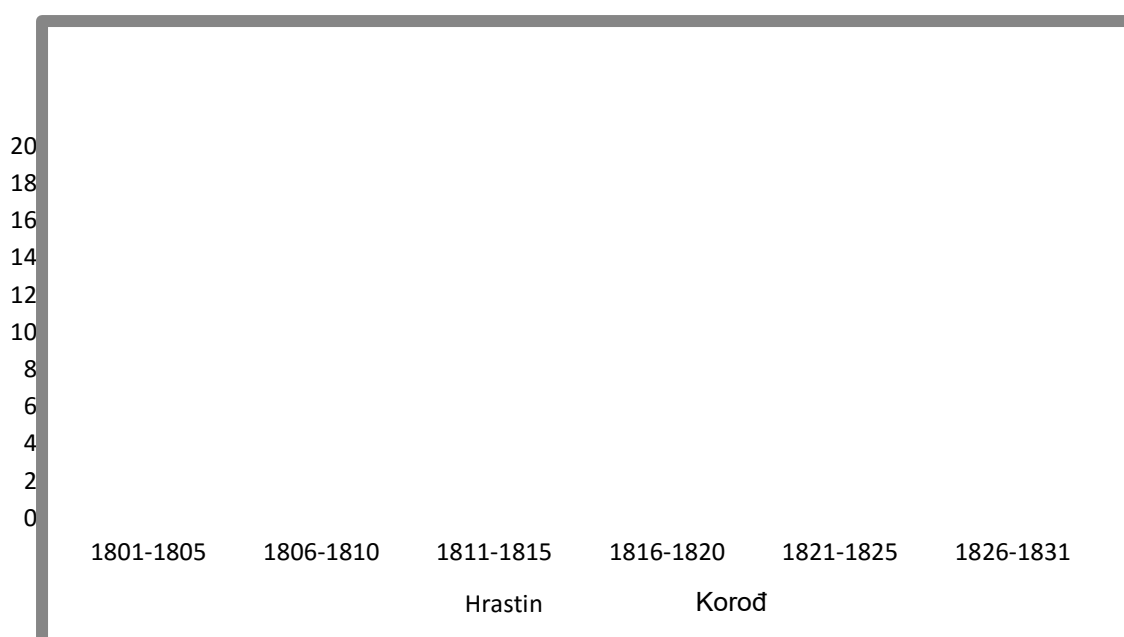
Prosječan godišnji broj vjenčanja u pojedinom naselju najrelevantnije je promatrati za Retfalu, za koju postoji najduži kontinuitet zapisa, od sredine 18. do kraja 19. stoljeća. Radeći prosjek vjenčanja po petogodištima, najveće se odstupanje uočava u petogodištu od 1766-1770. godine kada se prosječno obavljalo samo 4 vjenčanja godišnje. Taj minimum prosječnih vjenčanja primjetan je i u dva "susjedna" petogodišta, od 1761-1765. godine kada je u prosjeku bilo 6 vjenčanja godišnje i od 1771-1775. godine kada je bilo u prosjeku 5 vjenčanja godišnje. Nakon toga petogodišta prosječan broj vjenčanja stabilizira se na u prosjeku između 7 i 8 godišnje krajem 18. stoljeća i u prvoj trećini 19. stoljeća. Maksimum prosječnih vjenčanja bio je između 1816. i 1820. godine kada je u prosjeku bilo 9,8 vjenčanja godišnje u Retfali, a blizu tome maksimumu približava se i petogodište 1801-1805. godine s 9,6 vjenčanja godišnje. Minimum prosječnih vjenčanja godišnje u prvoj trećini 19. stoljeća u Retfali bio je između 1811. i 1815. godine.

Grafikon 26: Kretanje prosječnog godišnjeg broja vjenčanja u petogodišnjim razdobljima prema dostupnim podacima u Hrastinu, Korođu i Retfali krajem 18. stoljeća

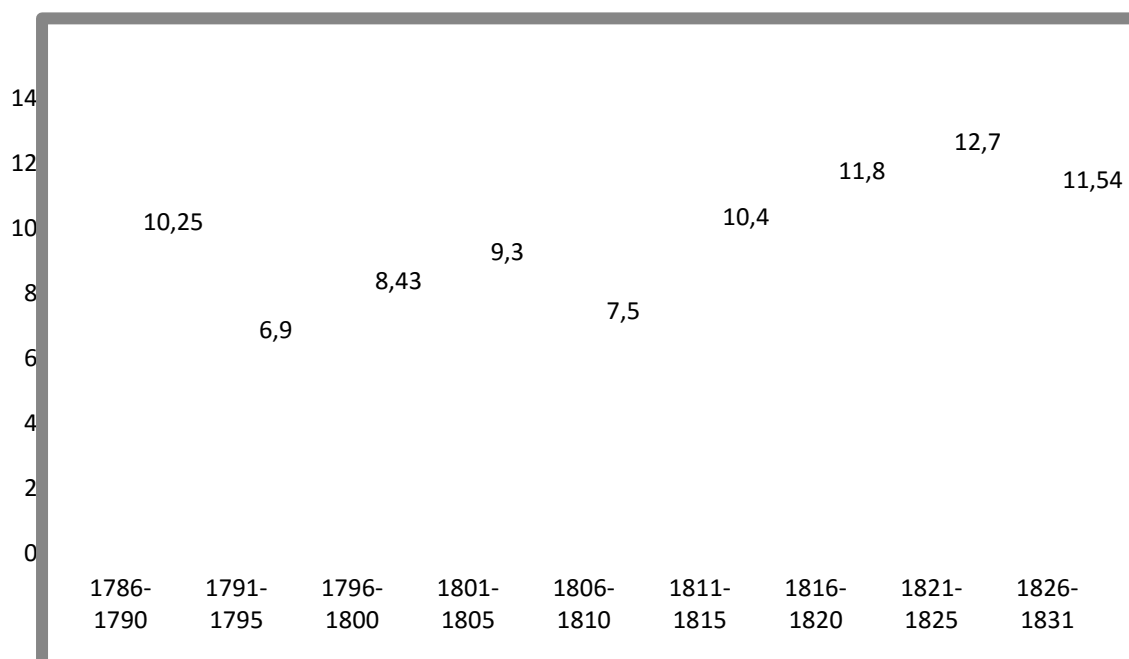

U posljednjem desetljeću 18. stoljeća vidljivo je da je po naseljima prosječan broj godišnjih vjenčanja (dobiven iz petogodišnjih razdoblja) bio relativno ujednačen. Najveće odstupanje pokazuje Hrastin, koji je 1789. i 1790. imao u prosjeku 13,5 vjenčanja godišnje, no potrebno je naglasiti da za Hrastin nisu poznati podatci o broju vjenčanja 1786., 1787. i 1788. godine, koji bi moguće ujednačili taj iznadprosječan rezultat. S druge strane, taj visoki broj vjenčanja u Hrastinu 1789. i 1790. godine "nadoknađen" je u negativnom smislu ispodprosječnim brojem vjenčanja od 5,8 godišnje između 1791. i 1795. godine. U posljednjem petogodištu 18. stoljeća u sva tri naselja za koja postoje podatci, Hrastinu, Korodu i Retfali, prosječan broj godišnjih vjenčanja bio je relativno ujednačen i iznosi u prosjeku između 8 i 9 vjenčanja godišnje po naselju.

Grafikon 27: Kretanje prosječnog godišnjeg broja vjenčanja u petogodišnjim razdobljima u Hrastinu, Korodu, Laslovu i Retfali u prvoj trećini 19. stoljeća

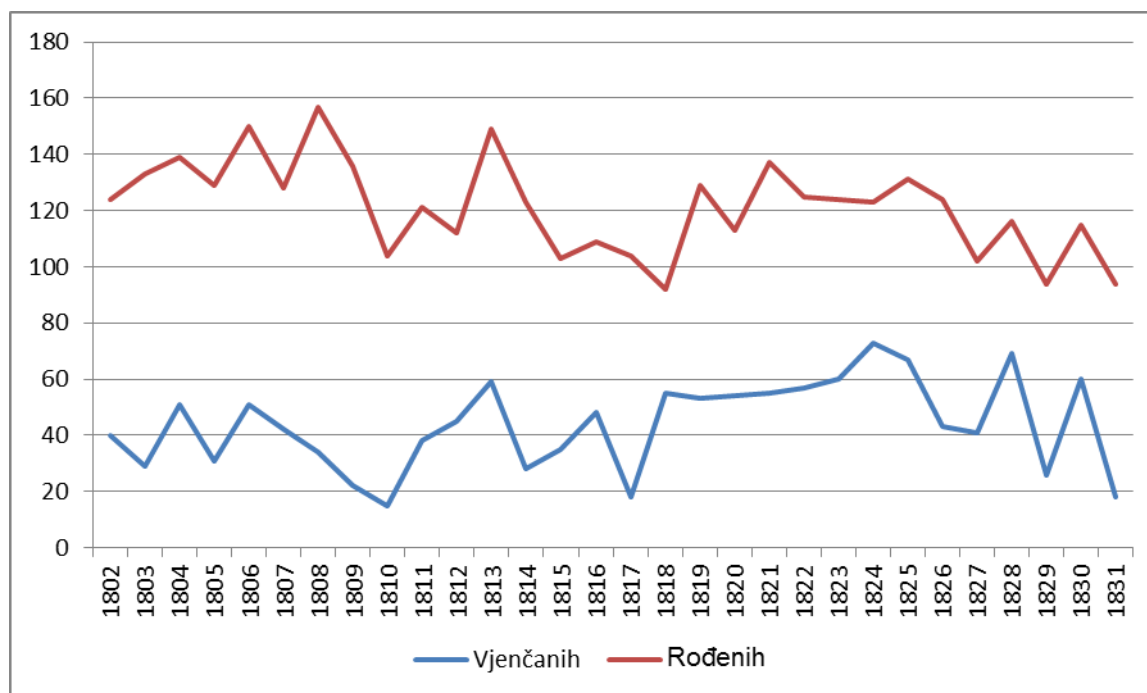

Grafikon 28: Kretanje prosječnog godišnjeg broja vjenčanja u svim naseljima tijekom petogodišnjim razdoblja 1786.-1831.

Početkom 19. stoljeća prosječan broj godišnjih vjenčanja (dobiven iz petogodišnjih razdoblja) relativno je ujednačen za sva četiri naselja, a minimum godišnje sklopljenih brakova u pravilu je između 1806. i 1810. godine. Nakon toga broj sklopljenih brakova u Korođu znatno premašuje sklopljene brakove u ostalim trima naseljima, a nešto izraženiju uzlaznu putanju prosječnoga godišnjega broja vjenčanja ima i Laslovo. I u Hrastinu i Retfali prosječan godišnji broj vjenčanja blago se povećava do kraja prve trećine 19. stoljeća kada stagnira, a u Laslovu bilježi i primjetniji pad. Promatrajući sva četiri naselja kao jednu demografsku cjelinu, vidljivo je da je krajem 18. stoljeća nešto niži prosječan broj sklopljenih brakova (izuzev razdoblje od 1786. do 1790. godine) i kreće se između 7 i 9 godišnje, a od 1811. do 1831. godine raste na prosječno između 10 i 12 godišnje sklopljenih brakova s jasno vidljivom uzlaznom putanjom. Nešto manji pad događa se tek u posljednjemu analiziranom razdoblju, između 1826. i 1831. godine, no i tada iznosi 80% više nego između 1791. i 1795. godine, kada je bio minimum prosječno godišnje sklopljenih brakova.

Grafikon 29: Usporedba godišnje vjenčanih i rođenih u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali (1801.-1831.)³⁹²

Uočljiva je značajna korelacija u usporednoj analizi godišnje raspodjele vjenčanja s godišnjom raspodjelom rođenja (grafikon 31). Analiza je vršena na razini svih četiriju naselja za razdoblje u kojemu su cjeloviti izvori.³⁹³ Dobiveni rezultati ukazuju na to da je sklapanje braka u određenoj godini izravno utjecalo na broj rođenja u sljedećoj godini. Nažalost, zbog metodoloških ograničenja nije bilo moguće provesti analizu o broju rođenih devet mjeseci nakon sklapanja braka, što bi dalo naslutiti da je dijete začeto već u prvoj bračnoj noći. Isto tako, metodološki nije bilo moguće provesti ni analizu o rođenjima nekoliko mjeseci nakon braka, što bi ukazivalo na začeca prije sklapanja braka.³⁹⁴ Ipak, i dobiveni podatci nedvojbeno ukazuju da je veći broj sklopljenih brakova u određenoj godini imao značajnoga utjecaja na povećan broj rađanja u sljedećoj godini, a da je smanjeni broj brakova u određenoj godini uzrokovao i smanjeni broj rođenja u sljedećoj godini. Ti rezultati mogu se djelomično objasniti time da se bračni par uistinu pridržavao crkvenih normi o suzdržavanju od spolnih

³⁹² Podatak o broju godišnje vjenčanih donosi se jednu godinu ranije u odnosu na podatak za broj godišnje rođenih (broj vjenčanih 1801. godine i broj rođenih 1802. godine; broj vjenčanih 1802. godine i broj rođenih 1803. godine itd.)

³⁹³ Za ranije razdoblje analiza ne bi mogla biti provedena jer poznato da su se mještani četiriju naselja međusobno vjenčavali (više o tome u poglavlju 3.3.9.) te bi nedostatak činjenica o vjenčanjima u ostalim trima naseljima utjecao i na pouzdanost pokazatelja za Retfalu, za koju postoje podatci o rođenima i vjenčanima od 1755. do 1799. godine.

³⁹⁴ Matične knjige Slavonskoga Broda i okolnih sela omogućavaju takvu analizu, koju je Hrkać i proveo te došao do rezultata da je 22% djece začeto prije sklapanja braka, te da je 33% djece začeto u prvoj bračnoj noći. D. Hrkać, *Brod u demografskim izvorima od 1780. do 1850. godine*, 157.

odnosa prije braka ili da su primijenjivali određene metode kontracepcije koje su im bile poznate. U svakom slučaju rezultati potvrđuju hipotezu da se radilo o konzervativnom, patrijarhalnom i ruralnom društvu koje je sklapanje braka smatralo određenim "okidačem" i za početak prokreacije. Osim toga, na to ukazuju i već spomenuti mjesni vjenčani običaji (više o tome u poglavlju 3.3.1.), posebice onaj na dan svadbe u ponoć kada su svatovski uzvanici zatvarali mladence u sobu i onemogućavali im izlaz do jutra. Time su naravno podrazumijevali da će mladenci raditi na stvaranju potomstva, na što ih je zajednica izravno i nedvosmisleno i poticala.

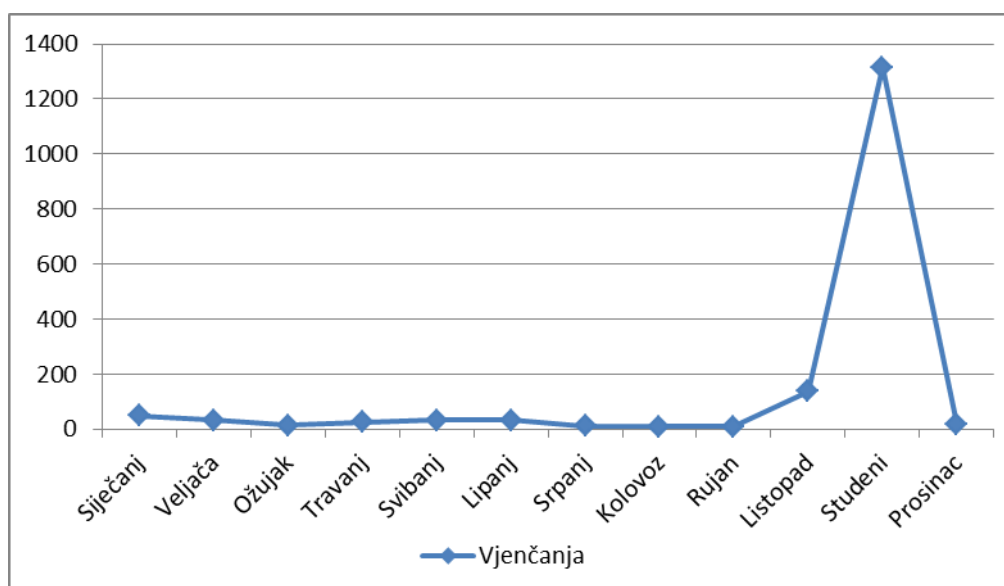
3.3.3. Mjesečna raspodjela vjenčanja

Apsolutno najveći broj vjenčanja u Hrastinu, Laslovu, Korođu i Retfali bio je u studenom (76,29%), a na drugom je mjestu listopad (8%) i to u znatno manjem postotku od studenoga. U svim ostalim mjesecima vjenčanja su bila gotovo simbolično zastupljena.

Tablica 24: Vjenčanja po mjesecima

Mjesec	Broj vjenčanja	Udio (%)
Studen	1316	76,29
Listopad	138	8
Siječanj	50	2,8986
Svibanj	34	1,971
Lipanj	34	1,971
Veljača	33	1,913
Nepoznato	31	1,7971
Travanj	26	1,5072
Prosinac	16	0,9275
Ožujak	15	0,8696
Srpanj	13	0,7536
Kolovoz	10	0,5797
Rujan	9	0,5217
Ukupno	1725	100

Grafikon 30: Mjesečna raspodjela vjenčanja

U Hrastinu je u studenom održano 80,76% svih vjenčanja, u listopadu 8,52%, u siječnju 2,84%, svibnju 1,89%, u travnju i lipnju po 1,26%, a u ostalim je mjesecima održano manje od 1% vjenčanja (1801.-1831.). U Korođu je u studenom održano 81,49% svih vjenčanja, u listopadu 5,15%, svibnju 2,58%, veljači 2,11%, siječnju 1,87, travnju 1,17%, a u ostalim mjesecima manje od 1% vjenčanja (1801.-1831.). U Laslovu je u studenom održano 72,4% svih vjenčanja, u listopadu 15%, u lipnju 3,41%, u siječnju, veljači, travnju i svibnju po 1,37%, a u ostalim mjesecima do 1% vjenčanja (1801.-1831.). U Retfali je u studenom održano 65,92% svih vjenčanja, u listopadu 10,74%, mjesec vjenčanja nije naveden u 7,41% slučajeva, u veljači je održano 3,33%, u lipnju 2,96%, u travnju 2,59%, svibnju 1,85%, ožujku 1,48%, a u ostalim je mjesecima bilo manje od 1% vjenčanja (1801.-1831.). Analizirajući mjesečnu raspodjelu vjenčanja pojedinačno po naseljima za razdoblja za koja postoje cjeloviti podatci (1801.-1831.) i uspoređujući ih međusobno po naseljima, vidljivo je da ne postoje značajna odstupanja. Najveći je nesrazmjer uočljiv između Korođa gdje je studeni bio nešto zastupljeniji od prosjeka svih četiriju naselja u odnosu na Retfalu gdje je mjesec također najučestaliji mjesec, no ipak u primjetno manjem omjeru u odnosu na ostala tri naselja. Ipak, pritom treba naglasiti da je u Retfali najveći udio mjeseci za koji uopće u matičnim knjigama nije upisan mjesec vjenčanja te je taj nedostatak najvjerojatnije utjecao na same dobivene rezultate. Inače se može zaključiti da je mjesečna raspodjela vjenčanja međusobno po analiziranim naseljima vrlo ujednačena.

Iako je povećan broj vjenčanja u studenom primijećen i u drugim hrvatskim krajevima s pretežno katoličnim stanovništvom,³⁹⁵ ovakav premoćan udio studenoga kao "omiljenoga" mjeseca vjenčanja ipak je posebna karakteristika Hrastina, Koroda, Laslova i Retfale i to u cjelokupnom analiziranom razdoblju, i u drugoj polovici 18. stoljeća i u prvoj trećini 19. stoljeća. Da su seoski vjenčani običaji u navedena četiri sela bili nešto posebno i u mađarskim okvirima ukazuje i već ranije spomenuti članak Mártona Hoblika.³⁹⁶ Činjenica da je već u prvoj trećini 19. stoljeća zamijećen interes mađarske znanstvene javnosti za navedena četiri kalvinska naselja ukazuje ili na to da su na njihove vjenčane običaje utjecali vjenčani običaji obližnjih katoličkih Hrvata i pravoslavnih Srba ili pak da su zadržali arhaične vjenčane običaje koji su se kod reformiranih kalvinskih vjernika u užoj Ugarskoj odnosno Mađarskoj tijekom 18. stoljeća već izgubili. U svakom slučaju, ti su vjenčani običaji bili različiti od onodobnih mađarskih svadbenih običaja u Mađarskoj.³⁹⁷ Potrebno je ipak napomenuti da je kod reformiranoga (kalvinskog) mađarskog stanovništva u južnoj Baranji u prvoj polovici 19. stoljeća također primijećen znatno veći udio vjenčanja u studenom³⁹⁸ u odnosu na katoličko stanovništvo u istom razdoblju.

3.3.4. Dnevna raspodjela vjenčanja

Od ukupno 1725 vjenčanja, u 172 (9,97%) nije naveden dan vjenčanja. U 1231 slučaju (71,36%) dan održanoga vjenčanja bio je srijeda. Ukoliko se od ukupnog broja vjenčanja oduzmu oni slučajevi kada dan vjenčanja nije poznat, taj postotak još je i veći te iznosi ukupno 79,27% slučajeva u kojima je vjenčanje održano srijedom. U značajno manjem postotku bili su zastupljeni svi ostali dani, tako je utorak bio zastupljen u 4,34 % (4,83% ako se izuzmu nenavedeni dani vjenčanja), a ponedjeljak u 4,06% slučajeva (4,51% s izuzetim neupisanim danima vjenčanja). Najmanje popularan dan za vjenčanja bio je petak koji je kao dan vjenčanja naveden u svega 30 slučajeva ili 1,74 % slučajeva (odnosno 1,93% s izuzetim neupisanim danima vjenčanja) te subota koja je navedena u 34 slučaja ili 1,97% (2,19% s izuzetim neupisanim danima).

³⁹⁵ Tako je primjerice u južnoj Baranji u studenom održano 24,19% svih vjenčanja (D. Božić Bogović, *Rođenje, brak i smrt*, 68.), u brdovečkoj župi 29,25% vjenčanja (J. Čapo, *Sezonske varijacije vjenčanih u sjevernoj Hrvatskoj*, 9.), u gradu Slavonskom Brodu 21,5%, a u selima oko Slavonskog Broda 62,2% (D. Hrkać, *Brod u demografskim izvorima od 1780. do 1850. godine*, 148.)

³⁹⁶ M. Hoblik, *Parasztlakodalmi szokások Verőcze vármegye' három 's Szerém' egy Magyar falvaiban*, 217-220.

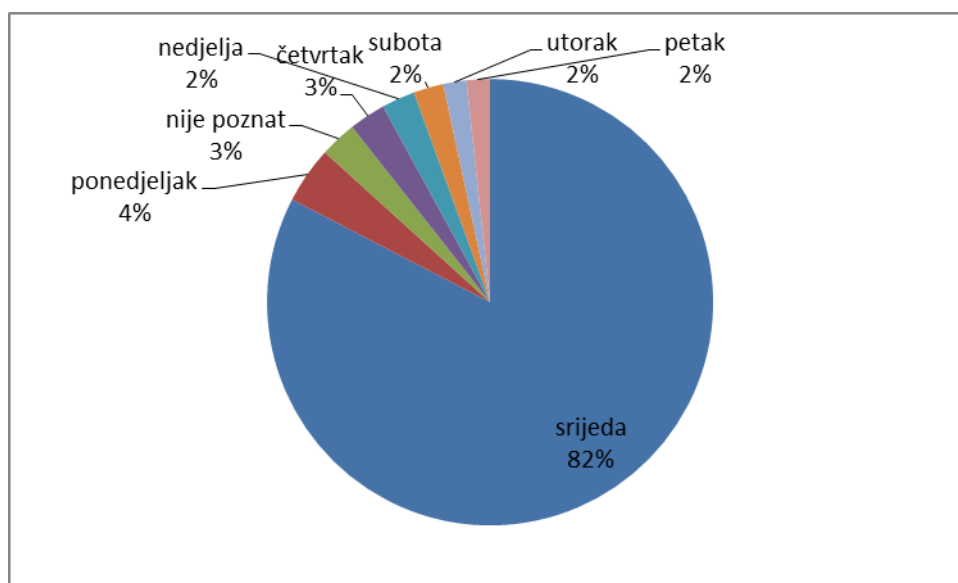
³⁹⁷ Isto.

³⁹⁸ U Kamencu je u studenom održano 78,94% svih vjenčanja. Eldina Lovaš, *Reformirano stanovništvo Kamenca u prvoj polovici 19. stoljeća*, u: Glasnik arhiva Slavonije i Baranje, br. 13., Državni arhiv u Osijeku, Osijek, 2013., str. 253.

Tablica 25: Dnevna raspodjela vjenčanja

Dan u tjednu	Broj vjenčanja	Udio (%)
srijeda	1231	71,36
nije navedeno	146	8,46
utorak	75	4,35
ponedjeljak	70	4,06
nedjelja	60	3,48
četvrtak	53	3,07
subota	34	1,97
petak	30	1,74
nepoznato	26	1,51
Ukupno	1725	100

Grafikon 31: Dnevna raspodjela vjenčanja u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali u drugoj polovici 18. i prvoj trećini 19. stoljeća

Tablica 26: Dani vjenčanja u 18. stoljeću

Dan u tjednu	Broj vjenčanja	Udio (%)
srijeda	342	82,61
ponedjeljak	17	4,1
nije poznat	11	2,66
četvrtak	11	2,66
nedjelja	10	2,42
subota	9	2,17
utorak	7	1,69
petak	7	1,69
Ukupno	414	100

Ako se promatra samo razdoblje 18. stoljeća za koje postoje podatci, odnosno od 1758. do 1800. godine, ukupno je zabilježeno za Retfalu (od 1758.), Hrastin (od 1789.) i Korod (od 1797.) 414 vjenčanja. Od toga je broja 342 vjenčanja održano srijedom (82,61%), 17 ponedjeljkom (4,11%), a nepoznat je dan bio u 11 slučajeva (2,66%). Najmanje vjenčanja zabilježeno je petkom i utorakom, po 7 (odnosno po 1,69%).

Tablica 27: Dani vjenčanja u prvoj trećini 19. stoljeća

Dan u tjednu	Broj vjenčanja	Udio (%)
srijeda	889	67,81
nije navedeno	146	11,14
utorak	68	5,19
ponedjeljak	53	4,04
nedjelja	50	3,81
četvrtak	42	3,2
subota	25	1,91
petak	23	1,76
nije poznat	15	1,14
Ukupno	1311	100

Ako se analizira razdoblje prve trećine 19. stoljeća, za koje postoje cjeloviti podatci u matičnim knjigama, od 1801. do 1831. godine, za sva četiri naselja, ukupno je zabilježeno 1311 vjenčanja. U 889 slučajeva (67,81%) vjenčanje je bilo održano srijedom (ako se izuzmu nenavedeni dani 77,30%). Nepoznati su podatci za 157 vjenčanja (11,98%). Drugi najučestaliji dan za svadbu, ali u daleko manjem omjeru, bio je utorak u postotku od svega 5,19% (68 slučajeva). Najmanje vjenčanja u prvoj trećini 19. stoljeća bilo je petkom, svega 23 zabilježena slučaja (1,14%) i subotom – 25 zabilježenih slučajeva (1,75%).

Raščlanjujući dnevnu raspodjelu vjenčanja po naseljima za razdoblje kada postoje cjeloviti podatci (1801.-1831.), u Hrastinu je 50,12% vjenčanja održano srijedom, za 34,61% nije naveden dan vjenčanja, 5,01% održano je nedjeljom, 3,34% utorakom, 2,39% petkom, 2,15% četvrtkom, 1,67% ponedjeljkom i 0,72% subotom. U Korođu je 80,91% vjenčanja održano srijedom, 4,99% utorakom, 4,77% četvrtkom, 4,12% ponedjeljkom, 2,17% subotom, 1,95% nedjeljom, 0,87% petkom, a u 0,22% slučajeva nije naveden dan vjenčanja. U Laslovu je 76,45% vjenčanja održano srijedom, 5,8% ponedjeljkom, po 4,44% utorakom i subotom, 4,1% četvrtkom, 3,07% petkom i 1,37% nedjeljom, a za 0,34% nije poznat dan vjenčanja. U Retfali je 76,87% vjenčanja održano srijedom, 4,92% ponedjeljkom, 4,74% nedjeljom, 4,55% utorakom, 1,64% četvrtkom, 1,46% subotom, 1,28% petkom, a u 4,55% slučajeva nije poznat dan vjenčanja. Nisu primjetna značajnija odstupanja u dnevnoj raspodjeli vjenčanja između pojedinih naselja, izuzev Hrastina gdje je primjetan nešto manji broj vjenčanja srijedom, no pritom treba naglasiti da je i kod Hrastina daleko najveći udio uopće nezabilježenoga dana vjenčanja. Kada se nezabilježeni dani vjenčanja isključe iz analize za Hrastin, dobivaju se rezultati koji su u skladu s ostalim trima analiziranim naseljima.³⁹⁹

Razlog zbog kojega su vjenčanja najčešće bila održavana srijedom moguće se može tražiti u činjenici da se srijeda smatra danom Svetoga Josipa, zaštitnika obitelji. Pritom treba svakako naglasiti da Reformirana (kalvinska) crkva ne poznaje svetce kao rimokatolička crkva, ne prikazuje ih kipovima ni slikama, pa čak joj nije svojstveno niti štovanje svetaca jer Isusa Krista smatra jedinim zagovarateljem ljudi pred Bogom. Ipak, simbolika dana srijede kao dana Josipa, simbola kršćanske obitelji, vjerojatno je zadržana u tradiciji održavanja vjenčanja upravo tim danom. Osim navedenoga, i u članku Mártona Hoblika navodi se da se vjenčanja u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali u pravilu po običaju održavaju srijedom, tako da je i taj svadbeni običaj očito bio praksa koje su se stanovnici, pa i njihovi župnici, relativno

³⁹⁹ Ako se isključe vjenčanja u Hrastinu za koja nije poznato u kojem su danu u tjednu održana dobivaju se sljedeći podatci: srijeda 76,64% održanih vjenčanja, nedjelja 7,66%, utorak 5,11%, petak 3,65%, četvrtak 3,28%, ponedjeljak 2,55% i subota 1,09%.

strogo držali. Ta je značajka podjednako prisutna i u drugoj polovici 18., kao i u prvoj trećini 19. stoljeća. Bitno je spomenuti i to da, kako je navedeno u Hoblikovom članku, vjenčanje započinjalo u srijedu, a proslava je trajala i nekoliko dana nakon toga. Iako su pripreme započinjale i ranije, običaj je bio da se sam čin vjenčanja pred svećenikom odvijao srijedom te se tako taj dan i bilježio u matične knjige vjenčanih. Najvjerojatnije je ipak tumačenje za običaj vjenčavanja srijedom zasigurno želja da se višednevna proslava vjenčanja dovrši do nedjelje, dana Gospodnjeg.

Običaj vjenčavanja srijedom kod mađarskih reformiranih kalvinskih vjernika u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali u drugoj polovici 18. i prvoj trećini 19. stoljeća još je jedna značajna razlika o odnosu na hrvatsko katoličko stanovništvo južne Baranje ili primjerice Kotoru, gdje su se vjenčanja odvijala utorkom ili četvrtkom, a jedino je za katoličko stanovništvo Vojne krajine bilo propisano da se treba ženiti srijedom.⁴⁰⁰

Još jedna od vrlo uočljivih pojava prilikom održavanja vjenčanja u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali u drugoj polovici 18. stoljeća i prvoj trećini 19. stoljeća jest i pojava više vjenčanja u jednome naselju tijekom istoga dana. Tako je primjerice od 69 vjenčanja održanih 1831. godine njih 32 održano 16. studenoga, 19 vjenčanja 23. studenog, 5 vjenčanja 9. studenog, a njih 13 tijekom nekih drugih dana. Godine 1829. od ukupno 59 održanih vjenčanja, njih čak 49 održano je 18. studenoga. Od 67 vjenčanja održanih 1827. godine, njih 24 održano je 14. studenog, a 21 vjenčanje 7. studenog, od 40 vjenčanja održanih 1826. godine, njih 25 održano je 15. studenog, a 9 22. studenoga; od 46 vjenčanja 1825. godine, njih 30 sklopljeno je 16. studenog iste godine. Slična pojava primjetna je i u drugoj polovici 18. stoljeća, od 11 brakova sklopljenih u Retfali 1760. godine, njih 6 sklopljeno je 19. studenog, a 2 na dan 12. studenog, od 10 brakova sklopljenih u istom mjestu 1764. godine, njih 5 sklopljeno je 21. studenog iste godine, od 9 brakova 1771. godine, njih 5 sklopljeno je 13. studenog, 3 braka 20. studenog, a 1 brak 6. studenoga. Analogna pojava je i krajem 18. stoljeća; od 11 brakova sklopljenih 1793. godine, njih 5 sklopljeno je 20. studenog te godine, a 3 ih je sklopljeno tjedan dana ranije, 13. studenoga. Od 18 brakova sklopljenih 1797. godine, njih 6 sklopljeno je 8. studenoga, 4 je sklopljeno 15. studenoga, 2 braka 23. studenog, a za 6 brakova nije naveden datum sklapanja. Nema značajnije razlike niti početkom 19. stoljeća, tako je od 30 brakova sklopljenih 1801. godine, njih 10 sklopljeno 11. studenog, 6 je sklopljeno 25. studenog, njih 4 je 15. listopada, a 3 je 18. studenoga. Od 45 brakova

⁴⁰⁰ D. Božić Bogović, *Rođenje, brak i smrt*, 68-70.

sklopljenih 1812. godine, njih 25 sklopljeno je 11. studenoga te godine, 5 18. studenoga, 4. 25. studenoga itd.

Iz navedenih se primjera (potpune podatke pogledati u tablici 1. u prilogima) može zaključiti da je u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali održavanje više vjenčanja na isti dan bilo nepisano pravilo kojega su se mladenci pridržavali u svim analiziranim razdobljima, odnosno od sredine 18. stoljeća do kraja prve trećine 19. stoljeća. I taj podatak ukazuje na činjenicu da su se brakovi sklapali tek onda kada bi šira društvena zajednica ocijenila da je za njih pogodan trenutak odnosno da su zadovoljeni određeni materijalni preduvjeti. Osim toga, studeni je bio i mjesec kada su intenzivni poljoprivredni radovi u godini već bili dovršeni, a još nije započinjalo razdoblje Došašća. Prilikom vjenčanja, kao što je primjerice bio slučaj 1829. godine kada je čak 49 vjenčanja održano na dan 18. studenog, odnosno kada je vjenčano 98 mladenaca na isti dan. Budući da u općenitoj literaturi o refomaciji,⁴⁰¹ kao ni u literaturi u mađarskoj reformaciji⁴⁰² nisam uspio pronaći detaljnije objašnjenje te pojave, o njezinim se uzrocima može samo nagađati. Poznato je da su svadbene svečanosti u analizirana četiri naselja bile velike i bogate,⁴⁰³ te da su se stoga i uzvanici i obitelji mladenaca za takve svadbe morali materijalno pripremiti. Postoji mogućnost da su zbog toga odrađivali više svadbi "o jednom trošku", odnosno da je s ekonomske strane bilo bolje "odraditi" odnosno pripremiti više svatova odjednom, nego da svaka obitelj samostalno snosi organizaciju te proslave.

3.3.5. Zanimanje i dob

Od 1725 ukupno zabilježених vjenčanja u matičnim knjigama vjenčanih svih četiriju naselja u cjelokupnom analiziranom razdoblju, zanimanje ženika izričito je navedeno u svega 422 slučaja. U najviše slučajeva, ukupno 171, zabilježeno je zanimanje zemljoradnik (mađ. *földműves*), te u 121 slučaju seljak (mađ. *paraszt*). Treće je po brojnosti zanimanje orač (mađ. *vető*) u 45 slučajeva te u dodatnoj sinonimskoj inačici *szántóvető* još 17 slučajeva, dakle, ukupno 62 slučaja. U 21 slučaju za ženika je kao zanimanje navedeno *polgár* što se može prevesti kao državljanin ili građanin (no nikako ne u značenju 'stanovnik grada'). Sva su ostala zanimanja zabilježena u daleko manjoj mjeri, u svega po jedan-dva do maksimalno tri slučaja.

⁴⁰¹ Owen Chadwick, *A refomáció*, Osiris könyvtár, 1997., Diarmaid MacCulloch, *A reformáció története*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 2011.; Stanko Jambrek, *Reformacija u hrvatskim zemljama u europskom kontekstu*, Zagreb, 2013.

⁴⁰² István Harsányi, *A reformáció hatása a magyar közművelődésre*, Budapest, 1923. (ponovljeno izdanje u: Napút-füzetek, 39.); Károly Lábádi, *Egyházak Alsó-Baranyában és Szlavóniában*, HunCro, Osijek, 2012.; Jenő Zoványi, *A magyarországi protestantizmus története*, II. kötet, Máriabesnyő-Gödöllő, 2004.

⁴⁰³ O svadbenim običajima u Hrastinu, Laslovu, Korođu i Retfali u prvoj trećini 19. stoljeća pogledati u poglavlju "Vjenčani običaji"

Jedino zanimanje zabilježeno u pet slučajeva je mlinar (mađ. *mólnár*, *molnár*, *mónár*), dok je jedino zanimanje navedeno u četiri slučaja bilo *predikátor* odnosno propovjednik, dakle župnik. Po tri zabilježena slučaja zanimanja su vojnik (mađ. *katona*), majstor kovač (mađ. *kováts mester*) te jedan zabilježen slučaj kovač (mađ. *kováts*). Školski učitelj (mađ. *Oskola Mester*) također je zabilježen u navedenom obliku tri puta te još dva puta u obliku *Oskola Rector*. U tri slučaja zabilježeni su i ženici zanimanja *Uraság Hajdúja* ili stočar/pastir vlastelinstva te također u tri slučaja zanimanje *sijač* (mađ. *vettő*). Stolar (mađ. *asztalos*) je zabilježen u jednom slučaju te u još jednom slučaju naučnik ili šegrt stolara (mađ. *asztalos legény*). U jednom slučaju zabilježeno je zanimanje *botskoros* te u još jednome *botskoros mester*. Ekvivalent u hrvatskom jeziku bio bi opančar, odnosno majstor opančar u drugom slučaju. Sljedeća su zanimanja zabilježena u po jednom slučaju: sudac (mađ. *biró*), seoski svinjar (mađ. *falu kanászsza*), graničar, trgovac (mađ. *kereskedő*), klesar (mađ. *kőmuves*), krojač (mađ. *szabó*), glavni upravnik posjeda u službi presvijetloga gospodina Adamovića (mađ. *Mélt. Főispányi Helytartó Adamovits Ur szolgálattjában*), husar (mađ. *Mélt. Huszársja*), pastir glavnoga sudca (mađ. *T Fő Biró Hajduja*), majstor krojač (mađ. *szabó mester*), tkalac (mađ. *takács*), postavljač cigli tj. zidar (mađ. *tégla vető*), držač zastave tj. zastavnik (mađ. *zaszló tartó*).

Navedeni podatci o zanimanju svjedoče o tome da su Hrastin, Korod, Laslovo i Retfala u drugoj polovici 18. i prvoj trećini 19. stoljeća bili izrazito ruralna naselja u kojima je definitivno prevladavala poljoprivreda kao primarna djelatnost apsolutne većine stanovništva. Slične su prilike bile i u ostatku kontinentalne Hrvatske i Mađarske.

Tablica 28: Zanimanje ženika

Zanimanje	Broj
Nenavedeno	1306
zemljoradnik	170
seljak	122
orač	45
građanin	21
ratar	17
mlinar	5
svećenik	4
vojnik	3

majstor kovač	3
školski učitelj	3
redar vlastelinstva	3
sijač	3
sudac	2
upravitelj škole	2
stolar	1
stolar - šegrt	1
majstor opančar	1
opančar	1
seoski pastir	1
zemljoradnik	1
graničar	1
trgovac	1
zidar	1
kovač	1
krojač	1
husar	1
majstor krojač	1
ciglar	1
tkalac	1
zastavnik	1
Ukupno	1725

Prosječna dob mladenaca prilikom sklapanja braka nažalost nije se mogla rekonstruirati uslijed toga što je dob mladoženje zabilježena samo u 12 slučajeva matične knjige vjenčanih Retfale i to između 1759. i 1788. godine. Mladoženja je u jednom zabilježenom slučaju imao 17 godina, u dva slučaja 18 godina, u četiri slučaja 20 godina, te u po jednom slučaju 21 godinu, 22 godine, 25 godina i 27 godina. Dob mlade zabilježena je u još manje slučajeva, u svega četiri slučaja matičnih knjiga Retfale između 1759. i 1779. godine. Mlade su u tim slučajevima imale u dva slučaja po 15 godina, u jednom slučaju 16 godinu i u jednom slučaju 21 godinu.

3.3.5.1. Svećenici

3.3.5.1.A. Laslovo

Na prvoj stranici matične knjige Laslova (koja je nažalost izgubljena u ratu) župnik Áron Keszi (1778.-1784.) zapisao je svoje prethodnike na toj dužnosti. Ponajviše se oslanjao na podatke koje mu je dao Öreg (mađ. stari) János Betze koji je bio trideset godina stariji od župnika. Taj popis ide ovako: Pap János, Kapornai János, Hétzei Sámuel, Öreg Sz. Péteri, Debreczeni, Sz. Péteri Miklós, Bodoöki, Edelényi, Keresztesi István, Nagy Pál Sándor, Paxi János, Ecsedi János, Keszi Áron. Mihály Forizs bio je župnik od 6. svibnja 1778. do 8. travnja 1784. godine. Sámuel Biró došao je 18. lipnja 1792. godine i bio je "svećenik omiljen od naroda".⁴⁰⁴

Dana 21. srpnja 1792. godine dekan je iz Zmajevca poslao pismo sljedećeg sadržaja. "Stvar propovjedništva u Laslovu: na ovom vrlo močvarnom, nezdravom mjestu teško je pronaći svećenika, dosadašnji Mihály Fóris odustao je ostati tamo. Slobodni János Szabó nije prihvatio poziv crkvenoga područja. Kapelan u Suzi, János Sebestyén, nije otišao usprkos naredbi dekana. Kao posljednji izbor određen je učitelj iz Retfale Sámuel Bíró".⁴⁰⁵ Iako je sasvim sigurno točna tvrdnja zmajevačkoga dekana da mjesto laslovačkoga župnika krajem 18. i početkom 19. stoljeća nije predstavljalo atraktivnu poziciju, arhivski izvori ukazuju i na drugu mogućnost. Naime, prema zapisniku iz Ráday arhiva u Budimpešti iz 1792. godine, "Laslovčani se nisu mogli složiti s Mihályom Fórisom" te su pozvali slobodnog Jánosa Szabó koji je tada bio u Fülöpszállásu.⁴⁰⁶ Dakle, sudeći prema tom zapisu, sami vjernici nisu bili zadovoljni župnikom te su tražili drugoga koji se pak nije odazvao. Naravno, moguća je i vjerojatna i opcija da su i župnik Fóris i vjernici međusobno bili nezadovoljni te da se 1792. godine dogodio određen incident koji je onemogućio njihov daljnji suživot.

Popis poznatih reformiranih župnika u Laslovu:

Matthias Zenthlazlaj 1576.

Nicolaus de Szent Peter 1617.

Adam Edlengi oko 1740.

Gergely Bodolei oko 1730.

Sándor Nagy Pál 1748.

János Paksi 1769.

János Etsedi 1774.

⁴⁰⁴ K. Lábádi, *Egyházak Alsó-Baranyában és Szlavóniában*, 190.

⁴⁰⁵ RLB, A1a5, 45. Godine 1793. Mihály Fóris poslan je u slobodnu crkvu u Kákics., RLB, A1a5, 44., 48.

⁴⁰⁶ RLB, A1a5, 54.

Áron Keszi 1778.-1784.

Mihály Főrizs 1784.-1792.

Sámuel Biró 1792.-1803.

Alexander Tóth 1803.-1806.

Mihály Szabó 1806.-1819.

István Szekeres 1819.-1825.

József Tatay 1825.-1841.

3.3.5.1.B. Retfala

O svom prethodniku – Székelyhidi Dánielu - župnik Dömény navodi da je uslijed njegovoga nehaja 1750. godine izgorjela župna kuća. O prijelazu na reformaciju, isti župnik tvrdi da je Retfala prešla na samim počecima početaka protestantskog pokreta, u prvoj polovici 16. stoljeća, jer je su mađaraska sela toga kraja bila u svakodnevnim vezama s južnom Baranjom i Lugom, gdje je Mihael Starin osnivao kolijevku reformacije u Mađarskoj. O razdoblju između 1526. i 1690. godine, Dömény bilježi usmenu predaju koja se s generacije na generaciju prenosila u Retfali o imenima tadašnjih župnika; sačuvan je samo spomen "Kis Pap"-a (Malog Svećenika) i jedan svećenik imena Ketskeméti (iz Kecskemeta?) kojega je naslijedio Gyimóti István, a njega je nekoliko "svećenika danguba" (mađ. *lézengő*, mangup) naslijedilo.

Od 1702. godine u Retfali postaje župnikom Miklós Ács iz Zmajevca od kojega započinju kontinuirani podatci o retfalačkim reformiranim župnicima. Oko 1751. godine Pál Varsányi uključuje Mózesza, za čijega je razdoblja započeta izgradnja crkve. Godine 1758., za kroničara Józsefa Döménya, započelo je redovito vođenje matičnih knjiga te oslikavanje crkvene zgrade.

Retfalački župnik József Dömény u matičnu je knjigu 1758. godine na mađarskom jeziku zabilježio sljedeći upis o retfalačkim župnicima: "Nema mnogo znanja o starim vremenima i ljudima na ovoj zemlji, ni spisa o stanji Crkve iznutra i izvana. Nije ni čudno, jer mnogo tužnih promjena, uslijed straha i što je sve bilo kroz vrijeme nije ni zabilježeno. A ako je nešto o tome i bilo zapisano, moralo je biti izgubljeno jer je izgorjelo s više knjiga i svom stokom Dániela Székelyhidija, kada mu je 1750. godine izgorjela kuća. To je razlog što ne znamo više i duže u prošlost istražiti od 1702. godine i svećenika Áts Miklósa iz Zmajevca (mađ. Veresmarti Áts Miklós Pap), za kojega sigurno možemo znati od koje do koje godine je

živio ovdje, jer je to poznato nekima koji su ga poznavali. Otada pa nadalje sa sljedećima mirno i redovito kroz vrijeme se može pratiti.⁴⁰⁷

Samo toliko navodimo o nekoliko svećenika o kojima smo čuli od naših Očeva, koje poimence ne znamo.

1. Kis Papot koji je iz Szigeta došao.
2. Ketskeméti imena, kažu, da je dvije godine tu živio i otišao natrag.
3. István Gyimóti.⁴⁰⁸ On je bio dobar i vrijedan upravitelj. Živio je na više mjesta. U Zmajevcu 1699. Kopačevu, Lugu. Pravila je postavio u Crkvu (mađ. Régulába szedte az Eklákat), i bio je svećenik u ona pokvarena (izopačena; loša/teška) vremena, zbog toga je snažno patilo i njegovo teško upravljanje, optužili su ga da je bio s Kurucima, odveden je u zarobljeništvo u Bilje, odandje je jednom prilikom oslobođen, zbog hrabrosti je došao u Retfalu, koliko dugo je bio svećenik ovdje ne zna se, kao ni je li odavdje bio Biskup ili drugi svećenički poglavar. Odavdje je otišao!
4. Otada su ovdje nastavili biti u crkvi neki Lutajući Svećenici.
5. Veresmarti Ács Miklós došao je iz Seregélyes (u današnjoj mađarskoj županiji Fejér) 1702. godine i ovdje je stanovao 21 godinu, preminuo 1723. godine. Iza njega su ostala dva sina Svećenika: Sámuel, tadašnji svećenik u Hrastinu i Miklós, svećenik u Korodu.
6. Na njegovo mjesto došao je Dániel Székelyhidi. On je završio za učitelja i prihvatio mjesto u Retfali i iznenada iste godine od učitelja postao svećenikom 1723. godine. Zvali su ga Bradati Svećenik, jer je nosio bradu /već sada ljudi od povjerenja nose ; životna priča s napadima pljačkaša / . Njemu j enoću izgorjela kuća, sve je izgubio u vatri. Živio je ovdje 27 ili 28 godina. Odavdje su ga odnijeli svećeniku u Gyúd i tamo je preminuo.
7. Zatim je došao iz Karanca slavnoga znanja i odvažni Pál Varsányi (bio je senior u Debrecenu). Bio je veliki merituma Gospodi. Prvo je živio u Turkevi, odatle je došao u Slavoniju u Korod, odandje u Karanac. Odandje u Retfalu, odavdje 1758. godine

⁴⁰⁷ ARŽR, MKRVM 1, 172-181.

⁴⁰⁸ István Gyimothy (1650. - 1730.) bio je reformirani biskup za baranjsko područje. Rođen je 1650. godine u Gyimót (današnji Nagygyimót u mađarskoj županiji Veszprém). Školovao se u Pápái, Győru i Sárospataku te studirao u Debrecenu. Od 1672. godine je duže vremena župnik i učitelj u baranjskom crkvenom području. Od 1705. je biskup istoga. Od 1711. godine je dekan crkvenog područja Pápá. Proveo je novu organizaciju baranjskog crkvenog života i obrazovanja. Napisao je više pjesama na mađarskom i latinskom jeziku, a 1722. dovršio djelo 'Cursus vitae temporalis'. Prisiljen je pobjeći 1705. godine, tako da su baranjske crkve bile bez biskupa do 1712. godine, kada se donje- i gornjo-baranjskom crkvenom području pridružilo i područje Dunamelléki, od kada čine jednu cjelinu. www.kislexikon.hu/baranyai-ref-egyhazi-kerulet.html , posljednji pristup 31.8.2015. Pogledati i: <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/86-034/ch24.html> , posljednji pristup 31.8.2015.

otišao u Vecse, a zatim nakon godinu dana u Sz. György. Ondje je umro bez ureda. S poteškoćama je to otkrio tadašnji županijski Ispány Janos Frivaisz, koji je na njegovo mjesto postavio svećenika Jósefa Döménya. Šest godina je Varsányi ovdje živio.

8. József Dömény došao je u ovo mjesto iz Debrecena 1758. godine, sin Munkácsa, sin Seniora Beregi Traktata Jánosa Döménya, s mnogo poteškoća živio je i podučavao ovdje 19 godina. Bio je Senior Donjobaranjskoga Drušva (Alsó Baranyai Társaságnak Seniorának), otišao je u Zmajevac 1777. godine. Pisao je o djelovanju Crkve u Illiriji. Ondje i u vlastitom Traktatu pribilježio je svećenike i učitelje počevši odavna, te vodio protokol. (József Dömény rođen je u Munkácsu, a pohađao je sveučilište u Debrecenu /Debreceni Kollégium/. Svoj rad dovršio je u Zmajevcu kao reformirani esperes (dekan/biskup) 1778. godine.)
9. István Derecskei, sin Beregszásza, debrecenski đak, nakon učiteljevanja u Nagy Harsányu došao u Retfalu 1777. godine.⁴⁰⁹

Retfalački župnik István Derecskei rođen je u Beregszaszu u mađarskoj županiji Beregh. Studirao je u Debrecenu, bio učitelj u Velikom Haršanju, odakle se zaredio i postao reformirani svećenik. Prvo je bio svećenikom u reformiranoj župi u Zmajevcu, odakle je došao u Retfalu.⁴¹⁰ U matičnoj knjizi rođenih Retfale iz 5. veljače 1781. godine prilikom krštenja kćeri svećenika Istvána Derecskeija kao kumovi su navedeni Pál Szuhai kao učitelj u Kopačevu, István Pály kao župnik u Korodu i drugi.⁴¹¹ U zapisu iz 1777. godine vidljivo je da je retfalački učitelj Beniámin Balogh došao iz mađarske županije Fejér, mjesta Vereb, studirao je u Debrecenu, a prije nego je Derecskei postao župnikom u Retfali, Balogh je bio učiteljem dvije godine (dakle od 1776.). Po svom dolasku, István Derecskei je upoznao Beniámina Balogha i s njim je 'u miru i prijateljstvu živio tri godine'.⁴¹² Godine 1780. Balogh odlazi predavati u mjesto Dunaradvány (današnji Radvan nad Dunajom u južnoj Slovačkoj), koje je također bilo većinski naseljeno reformiranim Mađarima.⁴¹³

⁴⁰⁹ ARŽR, MKRVM 1, 172-181.

⁴¹⁰ ARŽR, Protocollum 1777-, str. 3.

⁴¹¹ ARŽR, MKR, 1781.

⁴¹² ARŽR, Protocollum 1777-, str. 4.

⁴¹³ Zanimljiv je odnos koji je Derecskei imao prema učiteljima te svoj stav prema njima nije skrivao ni u zapisima matičnih knjiga. Na mjesto Beniámina Balogha, učiteljem u Retfali 1780. godine postaje Sámuel Tóth iz mjesta Tarpa iz mađarske županije Szatmár (današnja županija Szabolcs-Szatmár-Bereg). Studirao je u Debrecenu tri godine. U Retfali je ostao samo godinu dana. Godine 1781. za učitelja u Retfali dolazi Mihály Hamar, rođen u mjestu Barabás u županiji Bereg (današnja mađarska županija Szabolcs-Szatmár-Bereg). Studirao je u Sarospataku, a u Retfalu je došao s mjesta učitelja u Hrastinu. Derecskei navodi da je i Hamar, kao i Tóth prije njega, napustio mjesto 'zbog sumnjivoga života'. Na mjesto učitelja 1782. godine dolazi István Balog, 'svećenikov šogor', koji je kao i on predavao u školi u Velikom Haršanju (Nagy Harsány) u Baranji. Za

Godine 1786. u Retfali postaje svećenik Pál Szuhay.⁴¹⁴ U matičnoj knjizi rođenih Retfale iz 5. veljače 1781. godine prilikom krštenja kćeri svećenika Istvána Derecskeija Pál Szuhai naveden je kao učitelj u Kopačevu.⁴¹⁵ Godine 1792. za svećenika u Retfali dolazi Pál Szőke, koji je studirao u Debrecenu, a bio učitelj u Lugu. Iste godine Sámuel Biró je napustio učiteljstvo u retfalačkoj školi i postao župnik u Laslovu. Na mjesto učitelja u Retfali došao je student iz Debrecena Miklós Ballai.⁴¹⁶ Pál Szőke došao je iz mjesta Sárköz Pilis (današnji Sárpilis u županiji Tolna u Mađarskoj). Dana 12. rujna započeta je i gradnja crkvenoga tornja. Kao "Nota bene" bilješku za godinu 1794. župnik Pál Szőke je upisao: "Nakon što 5. svibnja 1794. godine kočijaš János Kozár otišao dvije crkve, u Retfali i Laslovu dobile su 15 forinti. Od crkve je meni dano 10 rajnskih forinti za euharistiju (Viaticumra), ali ja sam od toga vratio 4 forinte crkvi."⁴¹⁷

Popis reformiranih župnika u Retfali s utvrđenim godinama župništva:

Miklós Áts 1702.-1723.

Dániel Székelyhidi 1723.-1751.

Pál Varsányi 1752.-1758.

József Dömény 1758.-1777.

István Derecskei 1778.-1786.

Pál Szuhay 1786.-1792.

Pál Szőke 1792.-1807.

Péter Rác 1807.-1819.

József Csikos 1819.-1839.

njega se navodi i da je sin svećenika Istvána Baloga. Bio je učitelj do 13. ožujka 1787. godine, kada je preuzeo mjesto učitelja u Vardarcu. Dana 27. ožujka 1787. godine u Retfalu nakon tri godine studiranja na sveučilištu u Debrecenu za učitelja dolazi Sámuel Biró, sin bilježnika u Tiszafüredu (u današnjoj mađarskoj županiji Jász-Nagykun-Szolnok). ARŽR, Protocollum 1777-, 9-23.

⁴¹⁴ ARŽR, Protocollum 1777-, str. 21.

⁴¹⁵ ARŽR, MKR 1, 1781.

⁴¹⁶ ARŽR, Protocollum 1777-, str. 33.

⁴¹⁷ ARŽR, Protocollum 1777-, str. 39.

3.3.5.1.C. Korod

Za svećenike u Korodu u analiziranom razdoblju dostupno je najmanje podataka. Poznati su samo podatci o imenima nekih od njih, a pouzdana razdoblja župništva tek od druge polovice sedamdesetih godina 18. stoljeća:

Andreas Chorogius 1576. godine

Nicolaus 1617. godine

(Veresmarti) Ács Miklós 172?.

Dániel Orosy 1754.-17??.

István Pály 1778-1781.

Mihály Dámány 1781.-1800.

Sámuel Wincze 1801.-1807.

Sándor Gozon 1807.-1811.

Ferencz Somogyi 1811.-1853.

3.3.5.1.D. Hrastin

Prvi sačuvani protokol Hrastina u Arhivu reformirane župe Hrastin⁴¹⁸ započinje tekstom: "Još je u Koprivni bilo tri crkve kada su tamo bili stari propovjednici kojih se naši stari sjećaju:

1. Kapornai Péter, ne zna se koje godine je živio u Koprivni
2. Szentesi Mihály 1654. godine na kamenom zidu crkve u Koprivni je gospodin Mosonyi György vidio ime gospodina Szentesi Mihály na zidu zapisano.
3. Csapai Miklós gospodin, ne zna se kada je živio tamo.
4. Dobßsai Pap János

U Hrastinu i Koprivni su nakon osnivanja⁴¹⁹ bili propovjednici:

1. Áts Mihály 1714. godine došao u Hrastin /Mihael Ač/
2. Dobßai Miklós 1723. /Nikola Dopsinac/
3. Veresmarti Áts Sámuel 1726. /Samuel Ač iz Zmajevca/

⁴¹⁸ ARŽH, Protocollum A, 2.

⁴¹⁹ Protokol referira na obnovu naselja nakon odlaska Osmanlija početkom 18. stoljeća.

4. Gödölei András 1735. /Andrija iz Gödölöa/
5. Mosonyi György 1753. do 12. ožujka 1767. služio
6. Bilhei Josef došao 16. ožujka 1767.
7. Nagy György 12. ožujka 1773.
8. Debreczeni János došao 18. svibnja 1773. Ovaj Gospodin Debreczeni János koji je došao s Debrecenskog Collegiuma prvo je otišao biti učitelj u Decs odakle u Harsány odatle u Karanac odatle u Kopačevo odatle u Suzu naslijedio propovjednika odatle došao ovdje 1773. Zatim 15 godina i 7 mjeseci nosio je ovdje (naslov) propovjednika vjere, preminuo je u 59. godini života, 31. prosinca 1788. godine. Pokopali su ga 1. siječnja 1789. godine s dvije propovijedi. Tekst: 2. Kor. 5:1, Ps. 20:24
9. Pető István 19. ožujka 1789. došao do 18. svibnja 1805. Preuzeo je dužnost župnika u Várkonyu
10. Toth Sándor došao iz Laslova. Rodio se u N. Kőrös 1760. godine i tamo je završio gimnaziju. 1778. u Debrecenu je učio viši studij, otamo je otišao 1784. godine biti učitelj u Ocsa. Nakon pola godine službe kao učitelj, po nalogu Visokog Glavnog Konzistorija odlazi u Dömsöd. Godine 1785. isto tako posredstvom Generalnog Konzistorija poslan je kao redoviti župnik u Szerelme gdje je bio propovjednik i idućih 13 godina, nakon čega je posredstvom Konzistorija 1798. godine poslan u Madocsá gdje je bio 5 godine. Zatim otamo 1803. godine odlazi u Laslovo, a 1805. u Hrastin, gdje je sa zadovoljstvom kao pastir služio 16 i pol godina. Preminuo je dana 16. lipnja 1820. godine u 60. godini. Dana 18. lipnja ispraćen je službeno, s odgovarajućom časnom propovijedi i molitvom. Njegova udovica ostala je kao kapelan još pola godine."⁴²⁰
11. Szilágyi István, koji je bio kapelan u Kecskemétu, došao je ovdje 1821. godine u svibnju posredstvom V. Generalnog Konzistorijuma.
12. Sebő János, došao je 1. svibnja 1826. godine redovito od Generalnog Konzistorijuma u Pešti. Bio je propovjednik u Novom Sadu i otamo je i došao. Rodio se u Magyaratádu u županiji Somogy, studirao u Csurgu i Debrecenu. Odavdje je otišao i preuzeo mjesto župnika u Mohaču, gdje je i umro.

⁴²⁰ Župni ured Hrastin, Protoculum A, str. 1-2.

Redoslijed poznatih reformiranih župnika u Hrastinu je dakle sljedeći:

Mihály Ats 1714.-1723

Miklós Dobszai 1723.-1726

Sámuel Veresmarti Ács 1726.-1735.

András Gödölei 1735.-1753.

György Mosonyi 1753.-1767.

József Bilhei 1767.-1773.

György Nagy 1773.

János Debreczeni 1773.-1789.

István Pető 1789.-1805.

Sándor Toth 1805.-1820.

István Szilágyi 1821.-1826.

János Sebő 1826.-1839.

U sačuvanom protokolu reformirane župe Hrastin zabilježena su imena četvorice župnika iz vremena osmanlijske vlasti, no za njih nisu zabilježene točne godine njihova službovanja u župi. Za župnike nakon osmanlijske vlasti sačuvani su precizni podatci o godinama župnikovanja do 1753. godine, a nakon toga zabilježeni su i točni datumi početka i završetka službe pojedinih župnika. Proučavajući popis župnika Hrastina u posljednjim godinama osmanlijske vlasti te u 18. stoljeću moguće je podijeliti ih u dvije osnovne skupine, ukoliko se njihova prezimena uzmu kao indikator mjesta odakle su potjecali. Prva skupina jesu propovjednici koji su potjecali iz istočne Slavonije i (današnje) hrvatske Baranje, odnosno okolice Hrastina (Kapornai – iz Koprivne, Dobšsai – iz Dopsina, Veresmarti – iz Zmajevca), a drugu skupinu čine propovjednici s područja same Mađarske (Gödölei, Debreczeni, Mosonyi, Bilhei).

3.3.6. Učitelji

U seoskim školama u Ugarskoj u 18. stoljeću obrazovanje se uglavnom vršilo iz katekizama te je ponajviše obuhvaćalo poznavanje biblijskih čitanja. Općenito se vještini čitanja posvećila mnogo veća pažnja nego vještini pisanja, dok se računanje podučavalo u još manjoj mjeri. Poznati su tako podatci iz popisa zapadnomađarskog sela Csáva nedaleko Soprona gdje je od 25 učenika pučke škole 22 znalo čitati, a samo 3 učenika uz to i čitati. U selu Récse u požunskoj županiji od 46 učenika, 36 ih je znalo čitati, a samo 10 i pisati.⁴²¹ I plaće učitelja značajno su se razlikovale, tako su primjerice u Sopronu učitelji koji su podučavali samo čitanje dobivali plaću od 25 dinara, koji su podučavali i pisanje 30 dinara, te 40 dinara oni koji su podučavali i računanje. Podučavanje se održavalo u pravilu isključivo na mađarskom jeziku.⁴²²

U Banskoj je Hrvatskoj pitanje školstva aktualizirano posebice poslije 1766., odnosno odredbe carice Marije Terezije o prebrojavanju pučkih škola na razini Ugarske i Hrvatske. Dana 22. kolovoza 1777. godine stupio je na snagu Opći školski i obrazovni sustav (lat. *Ratio educationis totiusque rei litterariae*), koji je preciznije propisao predmete i sadržaje koje bi obrazovni sustav trebao obuhvaćati. Pučka škola koju je učenik trebao pohađati od šeste godine života trebala se prvenstveno baviti podučavanjem čitanja, pisanja i računanja, a nastava je trebala biti na narodnim jezicima.⁴²³

*

Župnici koji su službovali u Hrastinu, Laslovu, Korođu i Retfali, uglavnom su, kao i kalvinski župnici iz Baranje, pohađali teološki fakultet u Debrecenu i bili diplomirani teolozi.⁴²⁴ Oni su stoga, osim duhovno-vjerske skrbi nad svojim vjernicima, često vršili i prosvjetnu dužnost. O tome svjedoči činjenica da je na više mjesta navedeno da je primjerice u Laslovu već 1525. godine postojala pučka škola u kojoj su predavali završeni bogoslovi koji još nisu bili položili svećenički ispit.⁴²⁵ Osnivanje "prave" škole, no i dalje u okviru reformirane vjerske (župne) zajednice, u svim je četirima selima provedeno u 18. stoljeću. Godine 1760. osnovana je škola u Hrastinu, 1778. godine u Korođu, dok za Retfalu i Laslovo

⁴²¹ János Barta, *A tizennyolcadik század története*, Pannonica Kiadó, 2000., str. 125.

⁴²² Isto.

⁴²³ Više u školstvu u Hrvatskoj u 18. stoljeću u: Teodora Shek Brnardić, *Intelektualni razvoj*, u: *U potrazi za mirom i blagostanjem. Hrvatske zemlje u 18. stoljeću.*, Matica hrvatska, Zagreb, 2013., str. 202-208.

⁴²⁴ Potrebno obrazovanje koje kalvinski svećenik treba imati određeno je već 16. i 17. kolovoza 1576. godine na sinodi u Kneževim Vinogradima. *Hercegszöllősi Kánonok: öt évszázad öröksége négy nyelven*, Huncro, Osijek, 2007.

⁴²⁵ Antun Cuvaj, *Građa za povijest školstva*, I., Zagreb, 1910., 151.; Dragutin Franković, *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*, Pedagoško-književni zbor, Zagreb, 1958., 24.; 48.

nije poznata točna godina osnivanja škole. Nastava je u svim tim školama održavana na mađarskom jeziku. Prvi su učitelji bili seoski pjevači (kantorok), koji su djecu učili pjevati i čitati iz molitvenika (zsoltarok). Prvi takav učitelj u Hrastinu (1760. godine) bio je Ferenc ili Posár János, drugi stari dopsinski svećenik (Dobsza Pap) István, a treći Magdika Mihály.

Prvi kantor u Hrastinu bio je *Helységbéli* (mađ. mještandin) Ferentz ili Posár János koji je počeo raditi 15. ožujka 1760. godine. Nakon njega kantor je bio mještandin Öreg Dobssai István koji je postao kantor 15. ožujka 1763. godine. Treći kantor također mještandin Magdika Mihály postao je kantor 1766. godine.

Godine 1768. Hrastinu podignuta je "stručna" škola (mađ. *alittatott fel az Oskola Mesterség*). Otada su školski učitelji bili Monori István od 5. ožujka 1768., Szoboszlai János od 10. ožujka 1772. godine, Fodor János od 12. ožujka 1773. godine, Hamar Mihály od 1778. godine, Kis Ferentz od 1781. godine, Békési Samuel od 1782. godine, Szöke Pál od 1782. Potom se 1784. godine ponovno vratio Monori István. Prvi učitelj koji je bio školovan za to zanimanje na Debrecenskom sveučilištu bio je Bihari Albert koji je došao 16. ožujka 1796. godine nakon 3 godine konventa (mađ. *jött leg először a Debr. Coll. a be irt Conventiora 3. Eszt. Deák 1796. d. 16. Marty*). Ostao je samo 4 godine te je već 21. ožujka 1800. godine učitelj bio Imre Sámuel koji je došao iz zmajevačke škole. Nakon njega, 5. svibnja 1803. godine došao je Gaál Sándor. Sljedeći učitelj u Hrastinu bio je ponovno Imre Sámuel koji se vratio iz N. Pala 1807. godine i ostao 4 godine. Učitelj Karai András bio je u Hrastinu od 1811. godine i također je došao s Debrecenskog kolegija na kojemu je studirao pet godina (mađ. *4 esztendőket töltött gy kedvességb Janét Laskora visett Káplánnak*). Földesi Gábor došao je 1815. godine s Debrecenskog kolegijuma gdje je bio student 6 ili 7 godina (mađ. *de három két múlva egy öttét O Budai Gyermekeket Váradi Jósefet halálra ki nozván az Eszéki tömlőtze. Helyéb tehát a Hertz. Szölösi Gyu. rend.*) Zatim je u Hrastin iz Laslova za učitelja 2. svibnja 1815. došao Sallai Mihály, a nakon njega 14. svibnja 1823. godine iz Várkonya M. Veress János koji je u Hrastinu bio učitelj do 1832. godine.⁴²⁶

Prvi redovni učitelj u Hrastinu, dakle učitelj koji nije ujedno bio i župnik crkve, bio je Monori István, a u Hrastinu je počeo službovati kao učitelj 1768. godine. Prvi učitelj sa završenim fakultetom u Hrastinu bio je 1796. godine Bihari Antal.⁴²⁷ U obližnjim je selima u to vrijeme postojanje škola bilo vrlo rijetko, a postojanje redovnih školskih učitelja sa završenim fakultetom gotovo iznimka, tako da podatak da je u Hrastinu postojao takav učitelj

⁴²⁶ BAP, Protocollum III. (1770-1786), god. 1770., no. 7.

⁴²⁷ ARŽH, Falurol, 1

ukazuje na kulturno značenje Hrastina, a možda se može povezati i s buđenjem nacionalne svijesti, budući da su se ta sela praktički bila najudaljenija mađarska naselja.

U kanonskoj vizitaciji iz 1817. godine navodi se da je hrastinsku školu te godine pohađalo 102 učenika, 44 dječaka i 58 djevojčica. Prvi razred pohađalo je 16 dječaka, drugi razred 12 dječaka, treći razred 8 dječaka i četvrti razred 7 dječaka. Prvi razred pohađalo je 13 djevojčica, drugi razred 17 djevojčica i treći razred 28 djevojčica.⁴²⁸ Zanimljivo je da je više djevojčica nego dječaka pohađalo školu. Osim toga, broj dječaka je prema višim razredima opadao, dok je broj djevojčica prema višim razredima rastao. Vjerojatno su uzroci u tome što su dječaci imali više posla u poljoprivrednim te radovima oko kuće. Osim toga, kako su odrastali, mogli su i više pomagati te su ih moguće stoga roditelji rjeđe slali u školu. Poznavajući tadašnje izrazito patrijarhalne prilike, a poglavito u ruralnim naseljima, moguće je da su roditelji revnije upućivali djevojčice u škole, posebice kako su bile starije, kako bi tamo upoznale i potencijalnoga budućega supruga. Naravno, moguće je objašnjenje koje se čini najlogičnijim (iz današnje perspektive) - da su djevojčice imale bolji školski uspjeh od dječaka.

*

Prema podacima iz nažalost uništene školske spomenice, Sándor Bencze je 1981. godine objavio sažetak povijesti škole u Korođu.⁴²⁹ Od korištenih izvora svakako je najdragocjeniji "A kórógyi Felekezeti Iskola Évkönyve 1892." odnosno Godišnjak vjerske škole u Korođu iz 1892. godine. Budući da je bio rukopisni, on se nažalost ne može rekonstruirati, kao ni "A kórógyi Ady Endre Általános Iskola okmánytára" odnosno Arhivski spisi korođanske osnovne škole Ady Endre, koji su također u potpunosti uništeni u Domovinskom ratu. Ipak, nešto se podataka može pronaći u navedenom radu Sándora Bencze i zahvaljujući njemu barem se dio podataka o povijesti škole uspio sačuvati. U tom radu navodi da je prva škola s jednom učionicom izgrađena 1782. godine, kada je župnik bio István Páli, u susjedstvu reformirane crkve izgrađene 1778. godine. Pritom treba naglasiti da se tada škola, kao i crkva, nalazila u dijelu sela koji se naziva Körömcse, a ne na današnjoj lokaciji. Školska zgrada je 1809. godine proširena, a izgrađen je i učiteljski stan. U školskoj zgradi izgrađenoj 1782. godine prvi učitelj bio je János Szoboszlai. Školska zgrada izgrađena 1782. godine stajala je do 1884. godine.

⁴²⁸ *A bizalom pecséte alatt*, 58-61.

⁴²⁹ Sándor Bencze, *A kórógyi iskola története*, u: *Horvátországi Magyarok Szövetsége Évkönyve*, br. 3., 1981., str. 130-170.

Nepotpuni popis školskih učitelja u Korođu u 18. stoljeću i prvoj trećini 19. stoljeća je sljedeći:⁴³⁰

1. Jónás, svećenik, propovjednik
2. János Kapornai
3. Miklós Veresmarti Ats
4. Miklós Szentpéteri (1730.-1736.)
5. László Déri
6. Pál Varsányi
7. Illés Keresztes
8. Dániel Oroszai
9. István Nagy (1759.-1777.)
10. István Páli (1778.-1784.)
11. János Szoboszlai (1784.-1803.??)
12. Pál Tóth (1804-1811.??)
13. József Végh (1812.-1815.)
14. István Szász (1815.-1820.)
15. Gábor Nagy (1820.-1823.)
16. János Steller (1823.-1825.)
17. László Jeney (1825.-1828.)
18. Antal Herceg (1828.-1832.)

U kanonskoj vizitaciji iz 1817. godine navodi se da je školska zgrada u dobrom stanju, a da je broj učenika 180, 90 djevojčica i 90 dječaka. Nadalje se navodi da su djeca pohađala nastavu tijekom cijele godine, dok su ljeti veća djeca često pomagala roditeljima. U nastavi se često koristila pjesmarica (mađ. *Az Ujj Énekes Könyv gyakran használtatik*), no većina naroda zbog skupoće nije imala vlastiti primjerak.⁴³¹

*

Retfalački župnik József Dömény u matičnu je knjigu 1758. godine na mađarskom jeziku zabilježio sljedeći upis o retfalačkoj školi:⁴³²

"Znamenita je i korisna škola od davnina uz ovu crkvu. Imala je mnogo dobrih, prikladnih i učenih učitelja, poštovanih od jezika svojih đaka. U školi se podučavala poezija, retorika,

⁴³⁰ Isto.

⁴³¹ *A bizalom pecséte alatt*, 80-88.

⁴³² ARŽR, MKRVM 1, 172-181.

logika, a učenici nisu propuštali ni vjerske propovijedi svećenika kada su ih zvali, pa su tako išli u Hrastin gdje je bio Miklós Varga, u Vardarcu svećenika Samu Pap, u Laslovu svećenika Sándor Nagy ili osobno Jánosa Kopácsija koji je kratko vrijeme bio svećenik i u Karancu, a preminuo je u gornjoj Baranji, te Illyésa Keresztesija, a moguće i druge. Ne treba ponavljati to kao da su samo časni ljudi učili, jer je u pokrajini bilo gusto neznanje, ili da uslijed mnogo teških vremena i ratovanja nisu dobili potrebito, uistinu i to je točno, ali je neporecivo da je škola bila hvalevrijedna. I u mojem je vremenu bilo mnogo dobrih đaka, učenih ljudi, dobrih pisaca, računatelja, pjevača ne samo psalama nego i hvalevrijednih himni, ali i balada koje su znali bez knjige, i kojima su zabavljali u gostima, a stvarno nije spomenuto da je psalme znao pjevati čak i ženski narod.

Najslavniji učitelji o kojima sam čuo od uspomena starijih su:

1. Albert imena, djelovao je u doba svećenika Ats Miklósa (1702.-1723., op. D. Nj.), a možda i ranije, zato se o njemu može vrlo malo znati. Učeni ljudi kažu da je nosio bijelu odjeću ili sukno i da je radio u ratno vrijeme.
2. Illyés Gyurka, za ovoga kažu da je mnogo jeo i da je imao mnogo bludnica i da je kod njih i umro.
3. György Simontornyai, odavdje je u Lug otišao biti svećenik. Tamo se nalazi u bilješkama u matičnim knjigama Luga da je 1701. godine preminuo, no ne zna se je li to točno.
4. Andras Isai ili Gyömrői, oko dvije godine je ovdje prebivao i odavdje je otišao biti svećenik u Bilje, a otamo u Suzu.
5. Gergely Vecsei, došao je ovdje zajedno s Danielom Székelyhidijem (1723. godine, op. D. Nj.) kada je umro svećenik Miklós Ács, a Székelyhidija su izabrali za svećenika ne toliko zbog znanja koliko zbog kreposnoga, čistoga života. Vecsei se zbog toga posramljen vratio.
6. Daniel Székelyhidi (pola godine)
7. Gergely Bodolei, nakon 1 godine otišao je biti svećenik u Vardarcu, a otamo u Laslovo.
8. János Szikszai
9. István Pataki bio je dvije godine
10. Kállai dvije godine
11. Vitéz od godine 1736. do 1737. stanovao je tijekom kuge, zaštićen od razbojnika. Tri godine je živio ovdje, otišao u Vardarac biti učitelj, otamo u Lug, tamo je umro.
12. Békési dvije godine

13. Rétei dvije godine
14. György Virág dvije godine. On je također bio opterećen razbojnicima, a sam je bio profinjen, razbojnicima je i sam prijetio. Jer kad su vidjeli pijuk kod njega, već su znali i otišli, jer su znali da mu duguju za život i za smrt. Odavdje je otišao za Kopačevo za učitelja gdje se predstavio kao Mercátmagoja, za što mu je zasluge pripisao tadašnji župnik Miklós Sz. Péteri.
15. György Mosonyi, iz Nyira (vjerojatno današnjeg Njyíregyháza u mađarskoj županiji Szabolcs-Szatmár-Bereg). Bio je student u Debrecenu,⁴³³ meni (15) privatni učitelj (Privatus Praeceptorom). Kako je došao ovdje s mjesta državnog učitelja u Rossi 1747., to ne znam. Šest godina živio je ovdje, i naređeno mu je da bude svećenik u Hrastinu u Slavoniji od 1753. godine.
16. Daniel Csatari, iz Uj Városa iz županije Hajdu. U dječaćkim i studentskim godinama bio je moj drug i zajedno smo učili (s Jósefom Döményjem). On se isto ovdje doteglio poslije nekakvih prijevara. Mladenačke želje ovdje su se obilno iskazale, nakon što je bio s nama 2 godine otišao je u Kisújszállás (u današnjoj mađarskoj županiji Jász-Nagykun-Szolnok) podučavati djevojke.
17. Sámuel Sz. Királlyi. U Debrecenu je studirao Sintaksu. Bio je ductor (lat. vođa) zaliha (ili: građe – mađ. állomány) Gospodara Komároma (Ductora volt Állományi Komáromi Urfinak). Zaim je 1755. godine otišao studirati u Dioszeg, otamo je otišao biti učitelj u Sz. Miklós (Kun). Opet zbog mladenačkih problema došao je u ovu državu, ovdje ljubazno (uslužno) živio kao učitelj 20 godina, kada je dobio na učiteljevanje školu u Kotlini 1775. godine.
18. Dosada su učitelji, ili u većini slučajeva sami tražili školu, ovdje u školu dolazili, ili su samo blizu pronađeni. Ali Beniamin Balogh, redovnim je putem, pismom svećenika, pozvan iz Debrecena gdje je bio student 5 godina. Bio je sin svećenika, dobar, ispravan mladić. Tako je i na Akademiju ponovno otišao (u Helvetia Figurum), otamo se vratio i postao župnik u Dunaradványu (današnji Radvan nad Dunajom u Slovačkoj). Njega se posebno hvali.
19. Sámuel Tóth, bio je 3 godine student u Debrecenu. Redovnim putem pozvan je iz Debrecena. No zbog njegovog vlastitog neurednog ponašanja ovdje je živio samo jednu godinu.

⁴³³ U Debrecenu je još 1538. godine osnovano reformirano teološko sveučilište (Debreceni Református Hittudományi Egyetem) gdje se školovalo i studiralo mnogo mađarskih reformiranih svećenika. Ferenc Glatz, *A magyarok krónikája*, Officina Nova, 1999., str. 212-213.

20. Mihály Hamar. Ovaj također nije imao odgovarajući ugled, jer je imao neuredan život i bio je bludan čovjek. Nakon kratkog vremena pravnim je putem izbačen. (doveden je iz Hrastina u Slavoniji 1782. – nije jasno odnosi li se na njega ili na prethodnika – 19.)
21. István Balog. Iz Nagykőrösa (danas u mađarskoj županiji Pest) je, a onda je studirao u Vásárhelyu (današnje Trhovište u Slovačkoj)., a zatim je bio školski učitelj u Nagyharsányu (u mađarskoj Baranji). Ovdje je živio 5 godina.
22. Sámuel Biró bio je 3 godine student u Debrecenu, redovnim putem pozvan je iz Debrecena. Ovdje je živio 5 godina. Odavdje je preuzeo mjesto župnika u Laslovu.
23. Miklós Ballay bio je 2 godine student u Debrecenu, na redovan način pozvan je s Kolegijuma 1792. godine. Ovdje je živio 3 godine. U službi je bio marljiv, prema župniku pokoran. Odavdje je preuzeo učiteljivanje u školi u Šiklošu. (župnik Pál Szőke).
24. Mihály Sallai pozvan je iz Debrecena 1795. godine. Bio je vrlo brzoplet i nagao, a na svako brojno dobročinstvo koje je Crkva poduzela, župnika je ustrajno bijesnim, prljavim govorima optuživao. Ne samo da je gromovima odvratio udarao nego je to još radio i ispred Župnoga – svećenikova doma. Kada je kažnjen s 32 /forinte/ (flra) , odavdje je u Kölked (u mađarskoj Baranji) otišao. S nadom u poboljšanje župnik Pál Szőke.
25. István Bárdos. učitelj iz Kölkeda dobio je naredbu da dođe na njegovo mjesto. Ovdje je živio 2 godine u miru sa župnikom. Odavdje je otišao u Lug. Pál Szőke.
26. József Király. došao je iz Luga u ovo mjesto. Ovdje je bio samo jednu godinu. Odavdje je otišao u Kneževu Vinogradu.
27. András Nagy došao je iz Debrecena gdje je bio 2 godine student. Sa svećenikom je živio u ratu. Slično je živio i sa nasljednikom Pála Szőkea, s Péterom Ráczom."

Godine 1795. za učitelja u Retfali došao je Mihály Ballai, a 1799. godine na njegovo mjesto dolazi István Bárdos. Njega 1801. godine zamjenjuje József Királyi. Već 1802. godine učiteljem postaje András Nagy, koji je studirao u Debrecenu 2 godine.⁴³⁴

Konvencionalna plaća učitelja u Retfali bila je:⁴³⁵

1. Gotovog novca zajedno s bilježnikom (Notáriával) – 16 forinti.
2. Učenicima od trećeg dijela svakog sakramenta od svake osobe, jedna osmina pšenice (stari) i pola osmine kukruza.

⁴³⁴ ARŽR, Protocollum 1777-, 41., 49., 53., 55.

⁴³⁵ ARŽR, MKRVM 1, 172-181.

3. za svinje 3 forinte (prekriženo, op. D. Nj.)
4. sol 15 oka
5. drva za ogrjev 5 oka
6. 1 kola sijena
7. 10 drva
8. školarina od djece prema Kanonu. Godine 1768. definitivni kanon iznosi 15 groševa.
Declinist. 12, Lector 10 gr., Elementist. 6 gr.
9. 7 ½ véka kukuruza (mjera véka je lat. modius, quartale, vjerojatno oko 30 L ili 20 kg)

3.3.7. Stolar János Botos

U arhivu župe Retfala ima vrlo malo podataka o Asztalos Botos Jánosu. Navodi se samo u jednom dokumentu na latinskom jeziku da je 1775. godine za izradu krune propovjedaonice na ruke primio 37 rajnskih forinti. Poznato je da je bio majstor i u hrastinskoj crkvi, gdje je također izradio stolarske radove na galeriji (koru) i ondje zabilježio svoje ime. Bio je majstor i na kasetama staroga stropa hrastinske crkve gdje je na jednoj drvenoj ploči ostala upisana godina izrade – 1768. Godinom novoga (današnjeg) hrastinskog kora Zentai smatra 1798. godinu, a ne 1789.⁴³⁶

Da je Asztalos Botos János barem određeno vrijeme živio u Retfali svjedoči i zapis iz matične knjige umrlih od 19. ožujka 1779. godine gdje se navodi da je "Asztalos Botos Jánosa sinčić János umro u 4. godini života i da je pokopan uz pjevanje (mađ. *énekző, nyilalásba*)."⁴³⁷ Zatim, također, u matičnoj knjizi rođenih, 27. siječnja 1780. godine "*Tischler Botos Jánosnak leánya született*" odnosno Stolaru Jánosu Botosu rodila se kći imena Ersébeth, koja je krštena 1. veljače. Kumovi su bili Janos Harjadin-Nagy, János Vajda, Móses Török i József Bak.⁴³⁸

Ranije je "Tischler Botos János" naveden u matičnoj knjizi rođenih 18. veljače 1776. godine kao kum prilikom rođenja Mósesa Jósa, sina Jósefa. Kao ostali kumovi navedeni su István Kardó, István Kováts i Istók Bakó.⁴³⁹ Kao kum je ponovno naveden 18. listopada 1779. godine prilikom krštenja Eve Vajda, kćeri Jánosa, rođene 12. listopada iste godine. Kao kumovi su još navedeni i János Kozár i István Antal. Nakon nekoliko dana, točnije 23. listopada 1779. godine ponovno je bio kum, taj puta Rebeki Török, kćeri Mósesa, rođenoj 16.

⁴³⁶ T. Zentai, *Rétfalu*, 37.

⁴³⁷ ARŽR, MKU, 1779.

⁴³⁸ ARŽR; MKR, 1780.

⁴³⁹ ARŽR, MKR, 1776.

listopada. Kumovi su još bili i István Tóth i János Gyana.⁴⁴⁰ Bez pridjevka Asztalos ili Tischler János Botos se spominje još 14. veljače 1775. godine kao kum prilikom krštenja Judithe Török, kćeri Mósesa. Uz njega, kumovi su bili još Istók Tót i János Gyana.⁴⁴¹ Međutim, budući da se u oba slučaja radi o kćerima Mósesa Török vrlo je vjerojatno da se radi o stolaru Jánosu Botosu. János Botos zatim je bio kum 6. siječnja 1776. godine prilikom rođenja Jósefa Harjadina, sina Jánosa, a uz njega su kumovi bili još i Abel Marczy, István Grego i Samu Szölöskei.⁴⁴² Dana 8. ožujka 1779. godine istome je ocu rođen sin Illyés kojemu je János Botos bio kum, uz Abela Marcsita i Istvána Grego.⁴⁴³

U matičnim se knjigama rođenih navodi da se 20. listopada 1777. godine Jánosu Botosu rodio sin, krštenog imena István, kojemu su kumovi bili János Harjadin, János Vajda, Móses Török, Jósef Bak iz Retfale, te János Betze, István Borzán i Dávid Gyökemati iz Laslova.⁴⁴⁴

U matičnoj knjizi vjenčanih Retfale, od 13. studenog 1799. godine kao ženik se navodi István Botos iz Laslova, koji se ženi Evom, kćeri Mihályja Vide iz Retfale. Ako se radi o sinu Jánosa Botosa, prilikom vjenčanja imao je 22 godine, što se i uklapa u prosječnu dob prilikom sklapanja braka. Navedeni par se spominje u matici krštenih Laslova od 28. rujna 1803. kada su bili kumovi prilikom rođenja Juliánne Josa, kćeri Jánosa i Anne djevojački Kuka. Uz njih dvoje, kumovi su bili i Illyés Gajnok sa suprugom Sárom Rósa. U matičnoj knjizi umrlih Laslova od 30. kolovoza 1804. godine navodi se da je Istvánu Botosu iz Laslova preminula kći Éva stara 14 dana uslijed bolesti forroság. Ukoliko se radi o sinu Jánosa Botosa, on bi tada imao 27 godina, te se lako moguće radi o unuci Jánosa Botosa. U matičnoj knjizi umrlih Hrastina za 16. siječnja 1812. godine navodi se da je nenadano preminula Anna Peter, supruga Jánosa Botosa, stara 55 godina (dakle, rođena 1757. godine). Moguće je da se radi o stolarevoj supruzi.

Ime Asztalos Botos János spominje se u matičnim knjigama 1783. godine u baranjskom Lugu, točnije 22. rujna 1783. godine, kada mu se rodio sin Mihály, a kumovi su bili Sámuel Dankos, Sámuel Szabó, István Rétei i István Lénárt. Lábadí navodi da je od 1803. godine Botos János deset godina radio na renovaciji crkve u Lugu.⁴⁴⁵ To potvrđuje i natpis na galeriji (koru) crkve u Lugu: '1810/BOTOS/JÁ/ASz/Me/ste/r'.

⁴⁴⁰ ARŽR, MKR, 1779.

⁴⁴¹ ARŽR, MKR, 1775.

⁴⁴² ARŽR, MKR, 1776.

⁴⁴³ ARŽR, MKR, 1779.

⁴⁴⁴ ARŽR, MKR, 1777., str. 54.

⁴⁴⁵ Lábadí, 1984.

Na drugim se mjestima u matičnim knjigama Asztalos Botos János ne spominje, pa ni godina rođenja njegova sina, što znači da se vjerojatno nije rodio u Retfali. Vjerojatno je jedino da mu je to bio prvi sin, jer je običaj bio prvome muškom djetetu davati ime po ocu. Zbrci bi eventualno mogla pridonijeti činjenica da je u Retfali postojao još jedan János Botos, koji se više puta spominje u zapisima matičnih knjiga, no čije se prezime u raznim popisima stanovništva Retfale nalazi još od 1702. godine. Budući da je prezime Botos bilo relativno često među slavonskim Mađarima, navedeni je majstor vjerojatno zbog razlikovanja pri potpisivanju dodavao i svoj zanat *Asztalos* (mađ. stolar). Još za vrijeme turske vlasti prezime Botos zabilježeno je po jedanput u Kamencu, Šiklošu i Oldu, te u Lugu u čak tri obitelji toga prezimena.⁴⁴⁶

Zentai smatra da djelo Jánosa Botosa svjedoči o tome da je bio kvalificiran i darovit slikar, koji je tijekom vremena mijenjao stil svog majstorstva. Tako između 1760. i 1770. godine kod njega prevladavaju "cvijetni" motivi renesanse, dok na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće više naginje novijem, "građanskijem" pravcu rokoka i kasnog klasicizma, no uvijek zadržavajući narodni stil i naslijeđe renesanse.⁴⁴⁷ Kao njegovo najvažnije životno djelo Zentai izdvaja oslikanu unutrašnjost retfalačke crkve.

3.3.8. Ponovljeni brakovi

Analizirajući sve dostupne matične knjige vjenčanih svih četiriju naselja od druge polovice 18. do kraja prve trećine 19. stoljeća, dolazi se do podatka da je od ukupno upisanih 1725 sklapanja brakova, u 1198 slučajeva (69,45%) navedeno prethodno stanje mladenke odnosno je li ona u trenutku stupanja u brak bila djevojka bez prethodnoga bračnog iskustva (mađ. *hajadon leány*) ili udovica s najmanje jednim brakom iza sebe (mađ. *özvegy*). Analogan podatak o mladoženji, je li bio dečko (mađ. *fiú*) ili udovac (mađ. *özvegy*), dostupan je u 1184 slučaja (68,64%).

Tablica 29: Status mladenke prilikom stupanja u brak

Mladenka	Broj	Udio (%)
Djevojka	988	82,47
Udovica	210	17,53
Ukupno	1198	

⁴⁴⁶ Gyula Káldy-Nagy, Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai, u: *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai*, br. 103., Budapest, 1960., str. 112., 77., 86., 114-115.

⁴⁴⁷ Tünde Zentai, *Rétfalu*, Pannónia könyvek, 2008., str. 39.

Tablica 30: Status mladoženje prilikom stupanja u brak

Mladoženja	Broj	Udio (%)
Dečko	1000	84,46
Udovac	184	15,54
Ukupno	1184	

Od 1184 slučaja u kojima je zabilježeno je li muškarac bio dečko ili udovac, u 935 slučajeva (78,97%) dečko se ženio s djevojkom koja ranije nije stupila u brak, dakle obama im je to bio prvi brak, a u 116 slučajeva (9,80%) udovac se ženio udovicom odnosno oboje su ulazili (najmanje) u drugi brak. Dečko se ženio udovicom u 65 slučajeva (5,49%), odnosno ženom koja je prethodno imala najmanje jedan brak iza sebe. S druge strane, udovac, odnosno muškarac s najmanje jednim brakom iza sebe ženio se djevojkom bez bračnoga iskustva u 51 slučaju (4,31%). U 17 slučajeva (1,43%) poznato je da je mladoženja bio udovac, ali nije navedeno je li njegova mlada bila udovica ili djevojka. U 29 slučajeva (2,42%) poznato je da je mladenka bila udovica, no nije poznato je li stupila u brak s dečkom ili s udovcem, a u 2 slučaja (0,17%) poznato je da je mladenka bila djevojka bez prethodnog bračnog iskustva, no nije poznato je li mladoženja bio dečko ili udovac.

Navedeni udio ponovljenih brakova dobar je pokazatelj niske prosječne doživljene dobi u analiziranim naseljima i razdoblju. Život u bračnoj zajednici i u materijalnom je pogledu olakšavao preživljavanje u tadašnjim ruralnim uvjetima, a i društvo je znatno naklonjenije gledalo na bračni nego na samački život. Smrt supruge lišavala je obitelj najznačajnije skrbnice o malodobnoj djeci i kućanstvu, a smrt supruga najznačajnijega materijalnoga opskrbitelja.⁴⁴⁸ Pored eventualne emotivne motivacije svakako treba uzeti u obzir i navedene pragmatične uzroke kao važne razloge za ponovno sklapanje braka u promatranom razdoblju.⁴⁴⁹

⁴⁴⁸ Usporediti s: D. Božić Bogović, *Rođenje, brak i smrt*, 75.; M. Katušić, *Društvena i demografska struktura Kotora u 18. stoljeću*, 89.

⁴⁴⁹ D. Hrkać proveo je analizu trajanja prvoga braka na dijelu uzorka matičnih knjiga Slavonskog Broda i okolnih sela i utvrdio je da je prosječni prvi brak u selima kod Slavonskog Broda trajao oko 20,1 godinu. Udovci i udovice su do sklapanja novog braka čekali u prosjeku između jedne i tri godine nakon smrti supružnika, što se vjerojatno smatralo društveno prihvatljivim razdobljem. D. Hrkać, *Brod u demografskim izvorima od 1780. do 1850. godine*, 169-172.

3.3.9. Mjesto prebivališta

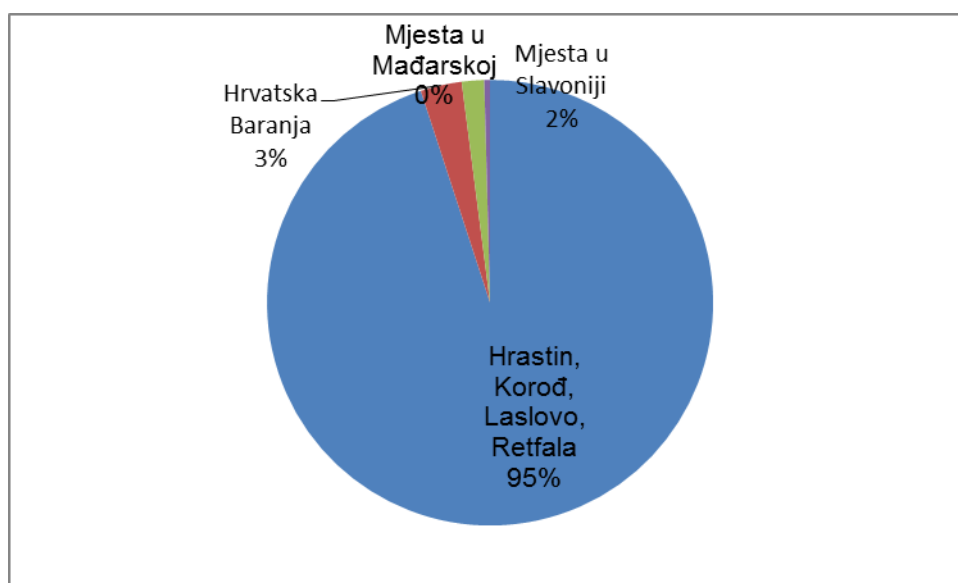
U ukupno 1669 slučajeva vjenčanja zabilježeno je prebivalište mladoženje, i od toga je mladoženja u 498 slučajeva bio iz Korođa (29,8%), u 430 slučajeva iz Hrastina (25,8%), u 377 slučajeva iz Retfale (22,6%) i u 279 slučajeva iz Laslova (16,7%). Ukupno je mladoženja bio iz nekoga od analiziranih četiriju sela u 94,9% slučajeva, a samo u 5,1 % slučajeva iz nekoga drugog naselja.

U 1310 slučajeva zabilježen je podatak o mjestu prebivališta mladenke; u 421 slučaju (32,14%) mladenka je bila iz Retfale, u 373 slučaja (28,47%) iz Hrastina, u 323 (24,66%) iz Laslova i u 91 slučaju iz Korođa (6,95%). Ukupno je mladenka iz nekoga od navedenih četiriju sela bila u 92,22% slučajeva, a u 7,78% slučajeva iz nekoga drugoga naselja.

Tablica 31: Mjesto prebivališta mladoženje prilikom svadbe

ŽENIK	Broj	Udio (%)
Hrastin, Korođ, Laslovo, Retfala	1585	94,97
Hrvatska Baranja	50	3
Mjesta u Slavoniji	27	1,61
Mjesta u Mađarskoj	7	0,42
Ukupno	1669	100

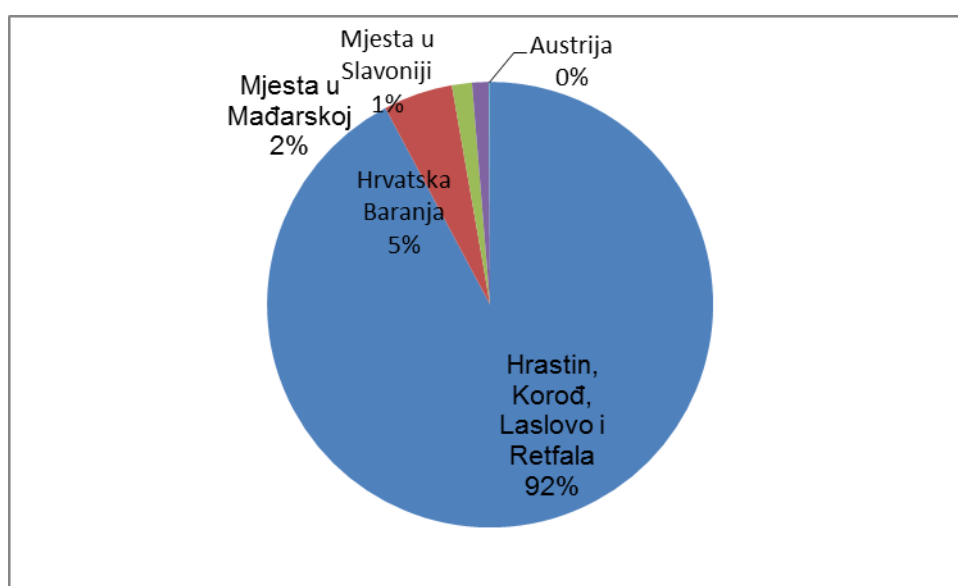
Grafikon 32: Prebivalište mladoženje u matičnim knjigama Hrastina, Korođa, Laslova i Retfale

Tablica 32: Mjesto prebivališta mladenke prilikom svadbe

MLADA	Broj	Udio (%)
Hrastin, Korođ, Laslovo i Retfala	1208	92,21
Hrvatska Baranja	66	5,04
Mjesta u Mađarskoj	19	1,45
Mjesta u Slavoniji	16	1,22
Austrija	1	0,08
Ukupno	1310	100

Grafikon 33: Prebivalište mladenke u matičnim knjigama Hrastina, Korođa, Laslova i Retfale

Od slučajeva vjenčanja kada mladoženja nije bio iz Hrastina, Korođa, Laslova ili Retfale, u 60% slučajeva bio je iz nekoga od većinski kalvinskih naselja koja se danas nalaze u hrvatskoj Baranji. Jednako tako, zapravo čak i nešto većem postotku (65%), ako mlada nije bila iz Hrastina, Korođa, Laslova ili Retfale, onda je dolazila iz nekoga od većinski kalvinskih sela u današnjem hrvatskom dijelu Baranje. U znatno manjem broju mladoženja ili mlada bili bi iz nekoga drugog istočnoslavonskoga sela ili grada.

U matičnim knjigama vjenčanih Hrastina ukupno je 419 vjenčanja. Od toga, mladoženja je bio iz Hrastina u 323 slučaja, iz Korođa u 35 slučaja, iz Laslova u 25 slučajeva, iz Retfale u 17 slučajeva, iz Neudorfa u 11 slučajeva, iz Vinkovaca u 3 slučaja, po 1 iz Osijeka, Kamenca, Tordinaca, Lanke i Bilja. Mlada je bila iz Hrastina u 296 slučajeva, iz Korođa u 42 slučaja, iz Laslova u 42 slučaja, iz Retfale u 16 slučajeva, iz Neudorfa u 6 slučajeva, iz Vinkovaca u 1 slučaju, nepoznato u 6 slučajeva, iz Bilja u 2 slučaja, Gyermelya

u 1 slučaju i Weiszgerba u 1 slučaju, Vardarac u 1 slučaju, Šodolovci u 2 slučaja, Suza u 1 slučaju i Kotlina u 1 slučaju.

U matičnim knjigama vjenčanih Koroda ukupno je zabilježeno 462 vjenčanja. Od toga je mladoženja bio iz Koroda u 381 slučaju, iz Laslova u 39 slučaja, iz Hrastina u 25 slučajeva, iz Retfale u 13 slučajeva, po 1 iz Bilja, Karanca, Svinjarevaca i Vukovara. Mlada je bila iz Koroda u 349 slučajeva, iz Laslova u 47 slučajeva, iz Retfale u 15 slučajeva, iz Hrastina u 27 slučajeva, iz Luga u 4 slučaja, iz Zmajevca u 4 slučaja, iz Kopačeva u 2 slučaja, iz Nagy Harsánya u 2 slučaja, iz Vardarca u 2 slučaja, u po 1 slučaju iz Bilja, Harkanja, Kamenca, Kneževih Vinograda, Kotline, Suze, Szabadszállása, Šodolovaca, Tordinaca i Vukovara.

U matičnim knjigama vjenčanih Laslova ukupno je zabilježeno 294 vjenčanja. Od toga je mladoženja bio iz Laslova u 183 slučaja, iz Koroda u 51 slučaju, iz Retfale u 15 slučajeva, iz Hrastina u 42 slučaja, po 1 slučaj iz Neudorfa, Vinkovaca i Šodolovaca. Mlada je bila iz Laslova u 215 slučajeva, iz Hrastina u 29 slučajeva, iz Retfale u 11 slučajeva, iz Koroda u 31 slučaju, u po 1 slučaju iz Neudorfa, Šikloša, Suze, Tordafalve, Várkonya, Vinkovaca i Zmajevca.

U matičnim knjigama vjenčanih Retfale ukupno je zabilježeno 550 vjenčanja. Od toga je mladoženja bio iz Retfale u 389 slučajeva, iz Laslova u 32 slučaja, iz Hrastina u 40 slučajeva, iz Koroda u 31 slučaju, iz Kopačeva u 20 slučajeva, iz Bilja u 10 slučajeva, iz Karanca u 4 slučaja, iz Tordinaca u 4 slučaja, iz Vardarca u 4 slučaja, iz Kneževih Vinograda u 3 slučaja, iz Suze u 2 slučaja, u po 1 slučaju iz Sátor Újhelya, Šikloša, Szalonte, Várada, Pécsvárada, Kotline, Kamenca, Fekete Hegya, Debrecena, Čepina i Batine. Mlada je bila iz Retfale u 440 slučajeva, iz Laslova u 19 slučajeva, iz Hrastina u 21 slučaju, iz Koroda u 16 slučajeva, iz Kopačeva u 20 slučajeva, iz Zmajevca u 3 slučaja, iz Karanca u 3 slučaja, iz Vardarca u 2 slučaja, iz Šikloša u 6 slučaja, iz Bilja u 6 slučajeva, iz Kotline u 2 slučaja, u po 1 slučaju iz Baranjskog Petrovog Sela, Feketehegya, Luga, Kneževih Vinograda, Kiszfalu, Njemačke Retfale, Nagyarsánya, Suze, Szalonte, Szekszárda i Tordinaca.

Tablica 33: Prebivalište mladoženje prilikom sklapanja braka

Prebivalište mladoženje	Broj	Udio (%)
Korod	498	29,84
Hrastin	430	25,76

Retfala	378	22,65
Laslovo	279	16,72
Kopačevo	20	1,198
Bilje	12	0,719
Neudorf	12	0,719
Karanac	5	0,3
Tordinci	5	0,3
Vardarac	4	0,24
Vinkovci	4	0,24
Kneževi Vinogradi	3	0,18
Kamenac	2	0,12
Suza	2	0,12
Batina	1	0,06
Čepin	1	0,06
Debrecen	1	0,06
Fekete Hegy	1	0,06
Kotlina	1	0,06
Lankai	1	0,06
Osijek	1	0,06
Pécsvárad	1	0,06
Sátor Újhely	1	0,06
Šikloš	1	0,06
Šodolovci	1	0,06
Svinjarevci	1	0,06
Szalonta	1	0,06
Várad	1	0,06
Vukovar	1	0,06
Ukupno	1669	100

Tablica 34: Prebivalište mladenke prilikom sklapanja braka

Prebivalište mladenke	Broj	Udio (%)
Retfala	421	32,1
Hrastin	373	28,5
Laslovo	323	24,7
Korođ	91	6,95
Kopačevo	22	1,76
Bilje	9	0,69
Zmajevac	8	0,61
Neudorf	7	0,53
Šikloš	7	0,53
Lug	5	0,38
Vardarac	5	0,38
Karanac	4	0,31
Suza	4	0,31
Kotlina	4	0,31
Šodolovci	3	0,23
Nagy Harsány	3	0,23
Tordinci	2	0,15
Kneževi Vinogradi	2	0,15
Vinkovci	2	0,15
Baranjsko Petrovo Selo	1	0,08
Feketehegy	1	0,08
Gyermely	1	0,08
Harkanj	1	0,08
Kamenac	1	0,08
Kisfalu	1	0,08
Njemacka Retfala	1	0,08
Szabadszállás	1	0,08
Szalonta	1	0,08
Szekszárd	1	0,08

Tordafalva	1	0,08
Várkony	1	0,08
Vukovar	1	0,08
Weiszgerber	1	0,08
Ukupno	1310	100

U 94,9% slučajeva mještani Hrastina, Korođa, Laslova i Retfale međusobno su se vjenčavali što ukazuje na to da su bili izrazito homogena i zatvorena zajednica. Iako je homogenost i zatvorenost prema "drugacijima" bila karakteristika i drugih tadašnjih vjerskih zajednica, kod analiziranih je četiriju naselja ona dodatno naglašena. Da je ta zajednica bila zatvorena ne samo u vjerskom smislu nego i u etničkome svjedoči i činjenica da se mještani nisu ženili ni s reformiranim (kalvinskim) vjernicima u Tordincima izuzev u simboličnom postotku (0,17%). Tordinci su se naime nalazili u neposrednom susjedstvu Korođa (i bili filijalna crkva Korođa),⁴⁵⁰ te su također bili kalvini, no hrvatskog materinjeg jezika. Međusobno nepoznavanje jezika očito je predstavljalo preveliku prepreku prilikom sklapanja mogućih "miješanih" brakova. Ta praksa gotovo isključivog ženjenja samo unutar svoja četiri naselja, uz pripadnost reformiranoj (kalvinskoj) vjeroispovijesti, sasvim je sigurno bila bitan čimbenik što se stanovništvo u 18. i prvoj trećini 19. stoljeća nije 'stopilo' odnosno asimiliralo u okolni većinski narod.

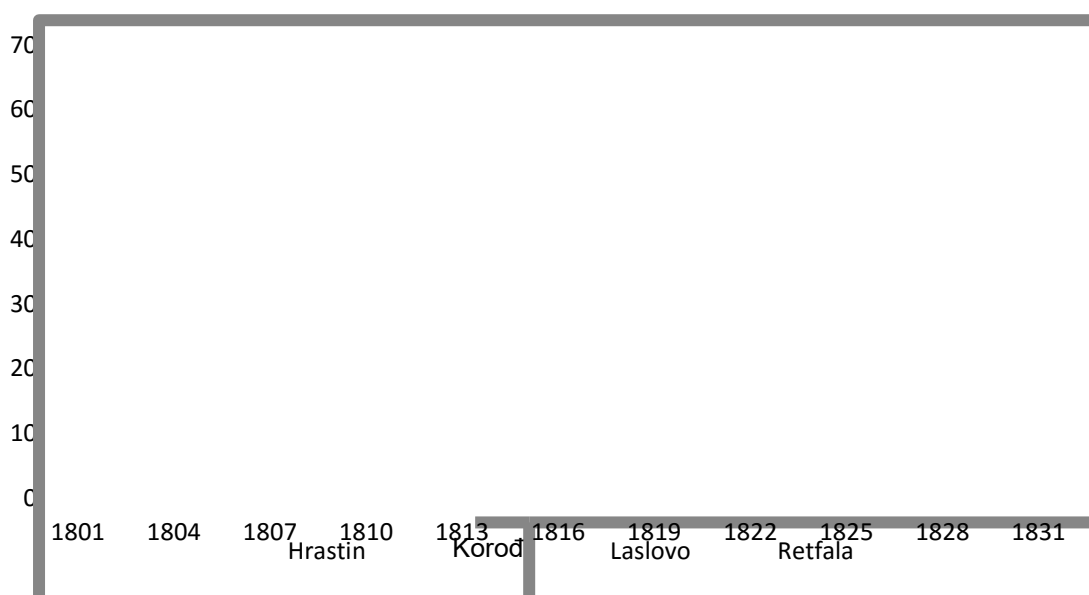
⁴⁵⁰ Više o reformiranoj (kalvinskoj) župi Tordinci u: Jasmin Milić, *Kalvinizam u Hrvata s posebnim osvrtom na reformiranu župu Tordinci 1862-1918.*, doktorska disertacija, Novi Sad, 2005.; Jasmin Milić, *Reformirana župa u Tordincima*, PRCO, Tordinci, 2002.

3.4. UMRLI

3.4.1. Godišnja raspodjela umrlih

U matičnim knjigama umrlih ukupno je zabilježeno 4182 sahranjene osobe, od čega u Hrastinu 1017 ili 24,31% (između 1789. i 1831.), Korođu 1112 ili 26,59% (između 1797. i 1831.), Laslovu 606 ili 14,49% (između 1801. i 1831.) i Retfali 1447 preminulih osoba ili 34,60% (između 1758. i 1831.). Na različitu zastupljenost godišnje raspodjele umrlih po naseljima utjecala je i različita vremenska dostupnost izvora za pojedina naselja kao i različita veličina pojedinih naselja. Najveće je naselje bio Korođ, a najmanje Laslovo. Za razdoblje kada postoje cjeloviti podatci za sva naselja (1801.-1831.) zabilježeno je 3005 preminulih osoba. Od toga je 1021 ili 33,98% bilo u najvećem naselju - Korođu, 771 ili 25,66% u Hrastinu, 607 ili 20,19% u Retfali, te 606 ili 20,17% u Laslovu.

Grafikon 34: Broj godišnje umrlih po naseljima u prvoj trećini 19. stoljeća

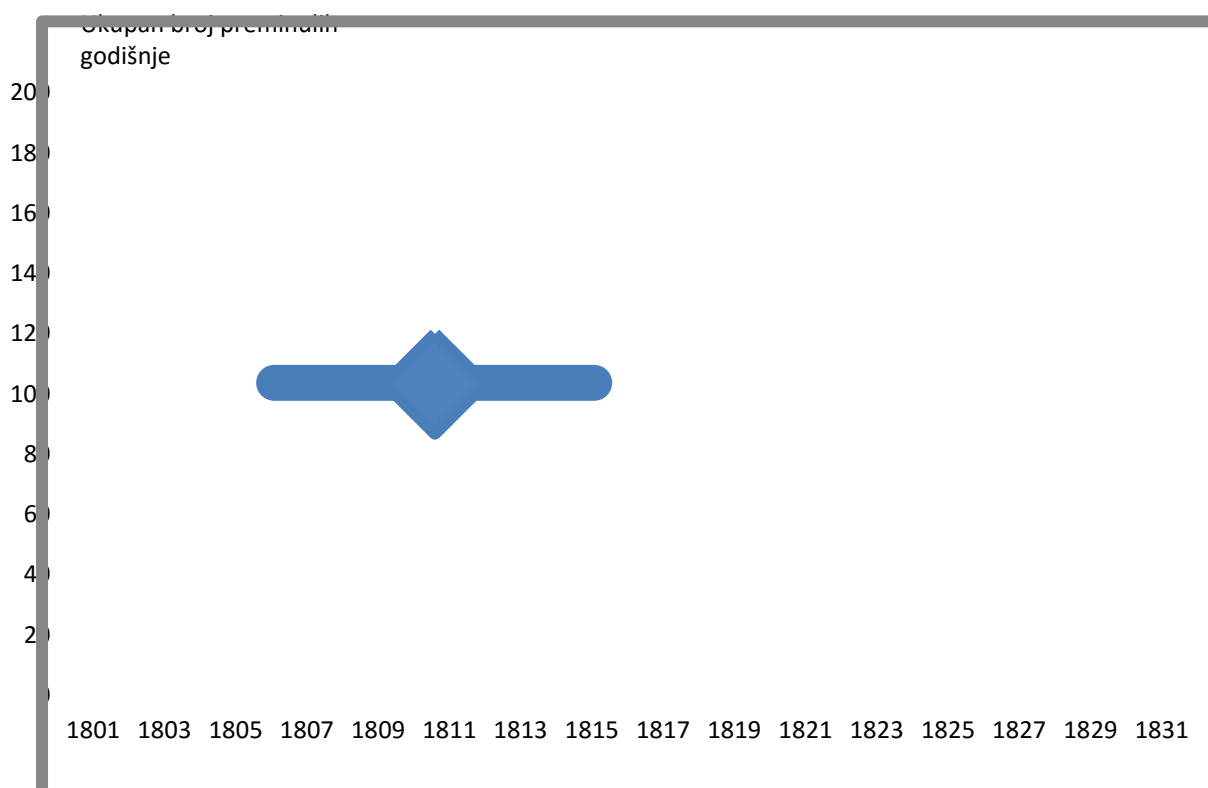
Prosječan broj godišnje zabilježenih sahrana u Hrastinu iznosi 23,65 (između 1789. i 1831.), Korođu 31,77 (između 1797. i 1831.), Laslovu 19,55 (između 1801. i 1831.) i Retfali 19,55 umrlih (između 1758. i 1831.). Ukupan prosjek u svim analiziranim naseljima kroz sve analizirane godine iznosi 23,63 umrlih osoba godišnje po naselju. Analizirajući samo po razdoblju za koje postoje cjeloviti podatci za sva naselja (1801-1831.), dolazi se do 34,03 u Korođu, 25,7 u Hrastinu, 20,23 u Retfali i 20,20 u Laslovu. Prosječan broj umrlih za sva naselja u razdoblju u kojem postoje cjeloviti podatci iznosi 25,04 umrlih osoba godišnje po

naselju. Pritom je vidljivo da je najveći prosječni broj umrlih bio u najvećem naselju, a najmanji u naselju s najmanje stanovnika te da između Retfale i Laslova nije bilo gotovo nikakve razlike u prosječnom broju umrlih osoba godišnje.

Najviše preminulih osoba u jednoj godini bilo je 62 osobe preminule 1790. godine u Retfali. Imajući podatak da je u Retfali prosječno umiralo 20 osoba godišnje, vidljivo je da je 1790. godine preminulo više nego tri puta više osoba od prosjeka za to naselje. Pojašnjenje te pojave donose podaci Josipa Hajnóczyja koji navodi da je u veljači i travnju 1789. mortalitet bio naročito velik "zbog velike hladnoće, a u tijesnim seljačkim kućama bilo je smješteno mnogo ljudi, te su se bolesti lakše prenosile." Dalje navodi da je uginulo i mnogo stoke, što je moglo uzrokovati i nedostatak hrane u narednom razdoblju.⁴⁵¹ Naravno, moguće je i da se radilo o epidemiji bolesti koja je zahvaćala i ljude i životinje, a širila se zbog loših higijenskih uvjeta. U Korođu je najviše preminulih osoba bilo 1828. godine kada je preminulo 58 mještana, u Hrastinu 50 mještana 1803. godine, a iste godine bio je najveći zabilježeni broj preminulih osoba i u Laslovu, ukupno 37 preminulih osoba. Godine s maksimumom umrlih u Korođu i Hrastinu imale su više nego dvostruko preminulih osoba u odnosu na prosječan godišnji broj umrlih za ta naselja, a u Laslovu je godina s maksimumom bila nešto manja od dvostrukoga godišnjeg prosjeka umrlih za to naselje.

⁴⁵¹ Podžupan Josip Hajnóczy obilazio je Srijemsku županiju i Vukovarsko vlastelinstvo u lipnju 1789. godine. S njim su putovali kotarski sudac, županijski liječnik i županijski mjernik (inženjer) te su kontrolirali protokole, porezne knjižice, raspodjelu poreza po domaćinstvima, škole, zdravstveno stanje ljudi i stoke, opskrbljenost za požar, ograđenost izvora i bunara, groblja, ceste i dr. Više o tome u: Slavko Gavrilović, Bilješke Josipa Hajnocija o Srijemu 1789. godine, u: *Starine*, knjiga 53, Zagreb 1966., str. 187.

Grafikon 35: Ukupan broj preminulih godišnje za sva četiri naselja zajedno u prvoj trećini 19. stoljeća

Promatrajući Hrastin Korod, Laslovo i Retfalu kao demografsku cjelinu od 1801. do 1831. godine, godina s maksimumom umrlih osoba bila je 1830., kada je bilo ukupno 180 preminulih u sva četiri naselja zajedno, što je činilo gotovo dvostruko od godišnjega prosjeka umrlih za sva četiri naselja. Prosjek za sva četiri naselja zajedno iznosi 97 preminulih osoba godišnje. Godine 1830. inače u Europi je vladala epidemija kolere,⁴⁵² iako ona nije identificirana u matičnim knjigama Hrastina, Koroda, Laslova i Retfale. Sljedeća u nizu maksimuma je 1819. godina sa 147 preminulih te 1803. godina sa 142 preminulih. Natprosječno visok broj preminulih 1819. godine možda bi se mogao povezati s gladi koja je nešto ranije (1817. godine) vladala i u zapadnim hrvatskim krajevima⁴⁵³ te je moguće da se do 1819. godine proširila i na područje Slavonije. Minimum umrlih godišnje bio je 1822. godine kada je ukupno u sva četiri naselja bilo 54 preminulih, a slijedi 1809. s 55 preminulih i 1816.

⁴⁵² Miroslav Bertoša, *Glad i kriza mortaliteta godine 1817: istarski mikrokozmos i evropski kontekst*, Rad JAZU, 445, 1989., str. 7.

⁴⁵³ Isto, 3.

godina s 56 preminulih. Tih je godina bilo gotovo dvostruko manje preminulih od godišnjega prosjeka.⁴⁵⁴

Tablica 35: Prosječan broj umrlih po desetljetnim razdobljima

Razdoblje	Prosječan broj umrlih
1758.-1760.	19
1761.-1770.	14,3
1771.-1780.	19
1781.-1790.	30,5
1791.-1800.	48
1801.-1810.	93
1811.-1820.	88,9
1821.-1831.	108

Prosječan broj umrlih za 18. stoljeće nije moguće utvrditi na razini svih četiriju naselja budući da nisu sačuvane cjelovite matične knjige. Stoga prosječan broj umrlih za razdoblje od 1758. do 1789. uključuje podatke samo za Retfalu, za razdoblje od 1789. do 1797. za Retfalu i Hrastin, od 1797. do 1801. za Retfalu, Hrastin i Korodž, a od 1801. do 1831. za sva četiri naselja.

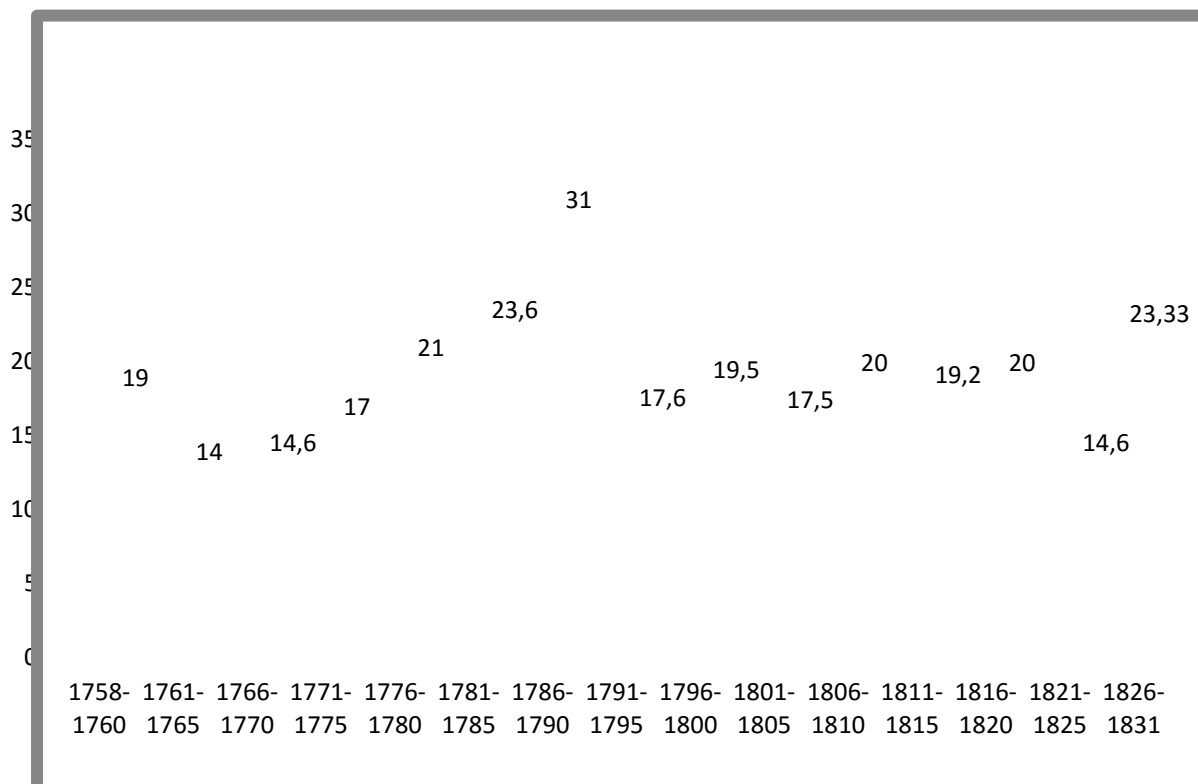
Tablica 36: Prosječan broj umrlih po petogodišnjim razdobljima

Razdoblje	Prosječan broj umrlih
1801.-1805.	102,6
1806.-1810.	83,4
1811.-1815.	89,2
1816.-1820.	88,6
1821.-1825.	87,4
1826.-1831.	125,17

⁴⁵⁴ Za utjecaj klimatskih prilika i poljoprivredno rodni godina na kretanje mortaliteta i prirodnoga prirasta pogledati više u poglavlju 3.5.

U analizi petogodišnjih razdoblja vidljivo je da prosječan broj umrlih znatno odstupa u početnom analiziranom razdoblju i u posljednjem analiziranom petogodišnjem razdoblju, dok je preostalim petogodištima uglavnom ujednačen i kreće se oko 88 umrlih godišnje. Ti su podatci donekle u raskoraku s poznatim činjenicama da su između 1810. i 1820. godine na području Europe vladala hladna ljeta koja su izazvala propast uroda, propast uroda i pandemije gladi odnosno posljedično uzrokovala povećanja mortaliteta.⁴⁵⁵ Naravno, iznimka za to je već spomenuta 1819. godina kada je i u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali zabilježen primjetno veći mortalitet u odnosu na godišnji prosjek. S druge strane, na povećani mortalitet u posljednjem analiziranom petogodištu utjecala je već spomenuta epidemija kolere koja je prema svemu sudeći u analiziranim naseljima izbila već 1830. godine (iako kao takva u matičnim knjigama nije identificirana). Ipak, generalno gledajući, visoka stopa mortaliteta jedna je od najjasnijih pokazatelja predtranzicijskoga društva kakvo je stanovništvo Hrastina, Korođa, Laslova i Retfale u 18. stoljeću i prvoj trećini 19. stoljeća nedvojbeno bilo.

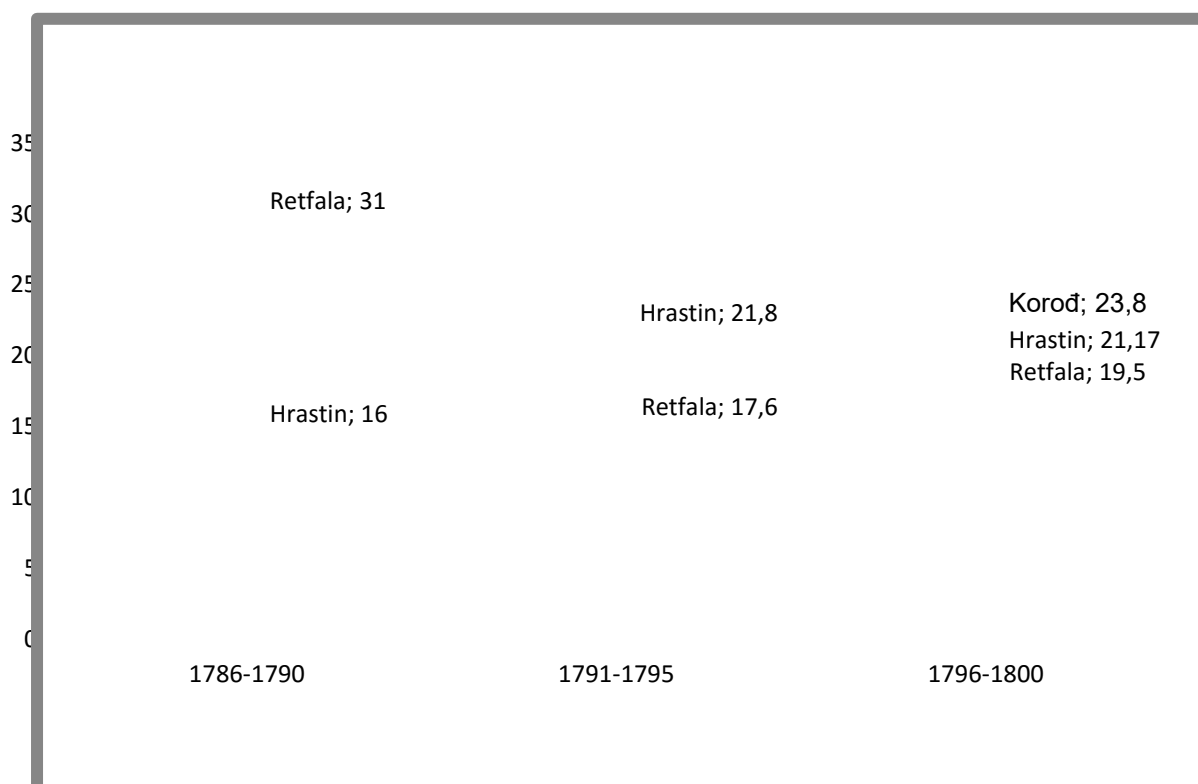
Grafikon 36: Kretanje prosječnog godišnjeg broja umrlih u Retfali po petogodišnjim razdobljima 1758-1831.

⁴⁵⁵ M. Bertoša, *Glad i kriza mortaliteta godine 1817: istarski mikrokozmos i evropski kontekst*, 4.

Prosječan godišnji broj umrlih u Retfali u konstantnom je porastu tijekom druge polovice 18. stoljeća, odnosno točnije od petogodišnjeg razdoblja 1761.-1765. godine, pa do petogodišta 1786.-1791. godine, kada ujedno doseže i vrhunac od prosječno 31 umrle osobe godišnje u Retfali. Minimum od oko prosječno 14 umrlih osoba godišnje koji se događao između 1761. i 1770. godine, ponovno je postignut u prvoj trećini 19. stoljeća, u petogodištu između 1821. i 1826. godine. Izuzev navedenih maksimuma i minimuma, u prvoj trećini 19. stoljeća broj umrlih u Retfali kretao se između prosječnih 17 i 20 osoba godišnje. U posljednjem analiziranom petogodištu, 1826.-1831. godine, taj se prosjek ponovno nešto povisuje, na prosječno 23,33 umrle osobe godišnje.

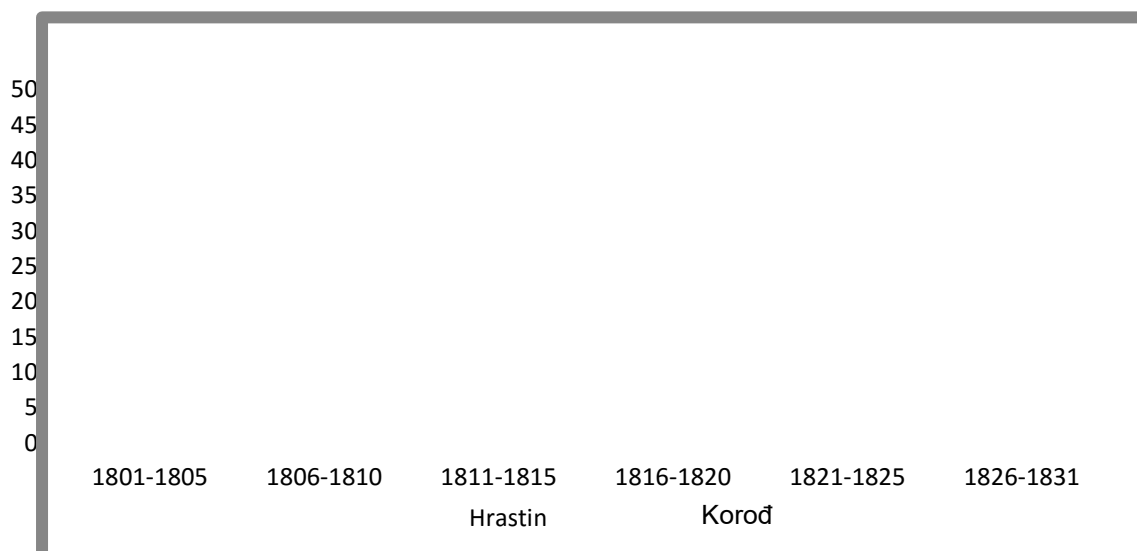
Grafikon 37: Kretanje prosječnog godišnjeg broja umrlih u Hrastinu, Korođu i Retfali 1786-1800. po petogodišnjim razdobljima

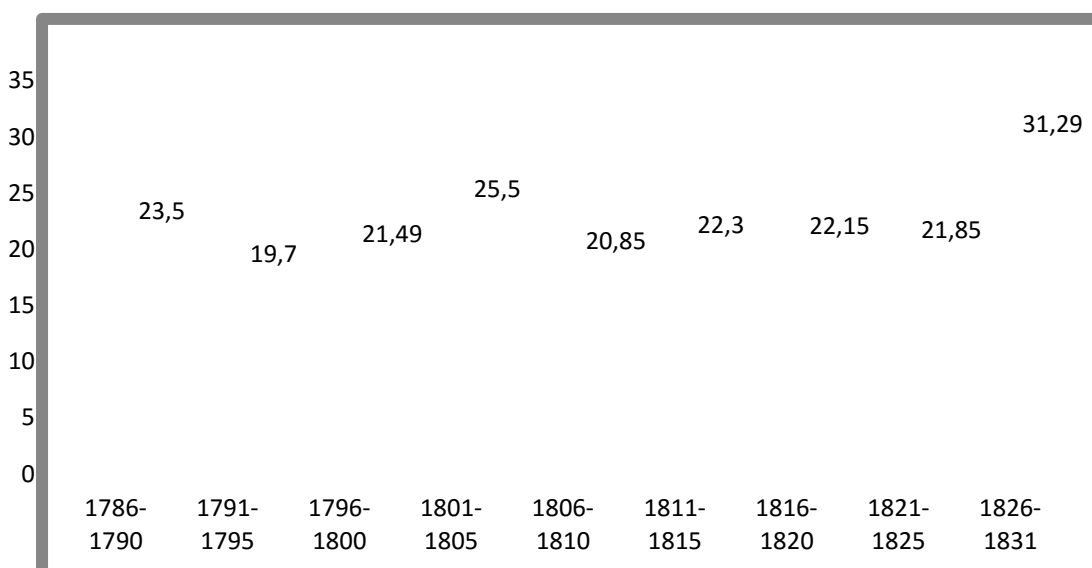
U posljednjem desetljeću 18. stoljeća, kada je već moguće s nešto većom pouzdanošću utvrditi kretanje prosječnoga godišnjeg broja umrlih na petogodišnjoj osnovi, uočava se relativna ujednačenost prosječnog broja umrlih osoba u Hrastinu, Korođu i Retfali (na razini svakog pojedinog naselja u različitim godinama). Ipak, određene razlike ipak postoje i

najmanji prosječan broj umrlih osoba je u Retfali (17,6 između 1791. i 1795. godine, a 19,5 između 1796. i 1800. godine. Retfala je uz Laslovo bila najmanje naselje od analiziranih.), a najveći u Korođu (23,8), koji je ujedno bio i od analiziranih najveće naselje.

Grafikon 38: Kretanje prosječnog godišnjeg broja umrlih u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali 1758-1800. po petogodišnjim razdobljima

Grafikon 39: Kretanje prosječnog godišnjeg broja umrlih u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali 1786-1831. po petogodišnjim razdobljima

U prvoj trećini 19 stoljeća, kada postoje kontinuirani i paralelni podatci u matičnim knjigama oscilacije po petogodišnjim razdobljima relativno su ujednačene na razini svih pojedinih četiriju naselja kroz vrijeme. Prosječan godišnji broj umrlih kreće se oko 21-22 umrle osobe godišnje po naselju, a značajnije odstupaju tek u prvome analiziranom razdoblju od 1801. do 1805. godine, kada iznosi prosječno 25,5 umrlih osoba godišnje i posebice između 1826. i 1831. godine kada iznosi prosječno 31,29 umrlih osoba godišnje.

Tablica 37: Stopa mortaliteta u Retfali prema popisima 1786., 1817. i 1828. godine te stopa mortaliteta prema desetogodišnjem prosjeku broja umrlih

Godina	Broj stanovnika Retfale	Umrlih	Stopa mortaliteta (‰)	Desetogodišnji prosjek umrlih	Stopa mortaliteta prema desetogodišnjem prosjeku umrlih (‰)
1786.	572	20	34,96	27,3	47,73
1817.	646	14	21,67	19,6	30,34
1828.	725	18	24,83	18,97	26,17

Tablica 38: Stopa mortaliteta u Hrastinu prema popisima 1786., 1817. i 1828. godine te stopa mortaliteta prema desetogodišnjem prosjeku broja umrlih

Godina	Broj stanovnika Hrastina	Umrlih	Stopa mortaliteta (‰)	Desetogodišnji prosjek umrlih	Stopa mortaliteta prema desetogodišnjem prosjeku umrlih (‰)
1786.	534	18	33,71	19	35,58
1817.	779	20	25,67	22,9	29,4
1828.	714	32	44,82	25,02	35,04

Tablica 39: Stopa mortaliteta u Korođu prema popisima 1817. i 1828. godine te stopa mortaliteta prema desetogodišnjem prosjeku broja umrlih

Godina	Broj stanovnika Korođa	Umrlih	Stopa nataliteta (‰)	Desetogodišnji prosjek poroda	Stopa mortaliteta prema desetogodišnjem prosjeku umrlih (‰)
1817	958	37	38,62	29,9	31,21
1828	1120	59	52,68	39,07	34,88

Tablica 40: Stopa mortaliteta u Laslovu prema popisima 1786., 1817. i 1828. godine te stopa mortaliteta prema desetogodišnjem prosjeku broja umrlih

Godina	Broj stanovnika Laslova	Umrlih	Stopa mortaliteta (%)	Desetogodišnji prosjek umrlih	Stopa mortaliteta prema desetogodišnjem prosjeku umrlih (%)
1786.	433	24	55,43	21,75	50,23
1817.	630	10	15,87	16,5	26,19
1828.	512	31	60,54	23,24	45,39

Tablica 41: Stopa mortaliteta u sva četiri naselja prema popisima 1786., 1817. i 1828. godine te stopa mortaliteta prema desetogodišnjem prosjeku broja umrlih

Godina	Broj stanovnika svih naselja	Umrlih	Stopa mortaliteta (%)	Desetogodišnji prosjek umrlih	Stopa mortaliteta prema desetogodišnjem prosjeku umrlih (%)
1786.	1539	62	40,29	68,05	44,22
1817.	3013	81	26,88	88,9	29,51
1828.	3071	140	45,59	106,3	34,61

Već ranije spomenuta nepotpuna pouzdanost, kako matičnih knjiga, tako i predmodernih, predstatističkih popisa stanovništva, onemogućuje dobivanje preciznih podataka o mortalitetu za drugu polovicu 18. i prvu trećinu 19. stoljeća. Ipak, budući da podatci o ukupnom broju stanovnika u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali 1786., 1817. i 1828. godine ipak postoje (izuzev podatka o broju stanovnika Korođa 1786. godine), mortalitet se računao prema sličnoj analogiji kao i za natalitet. Kako bi količnik eventualno bio nešto pouzdaniji, vrijednost djeljenika zamijenjena je i desetogodišnjim prosjekom umrlih kako bi se dobila stopa mortaliteta prema desetogodišnjem prosjeku umrlih.

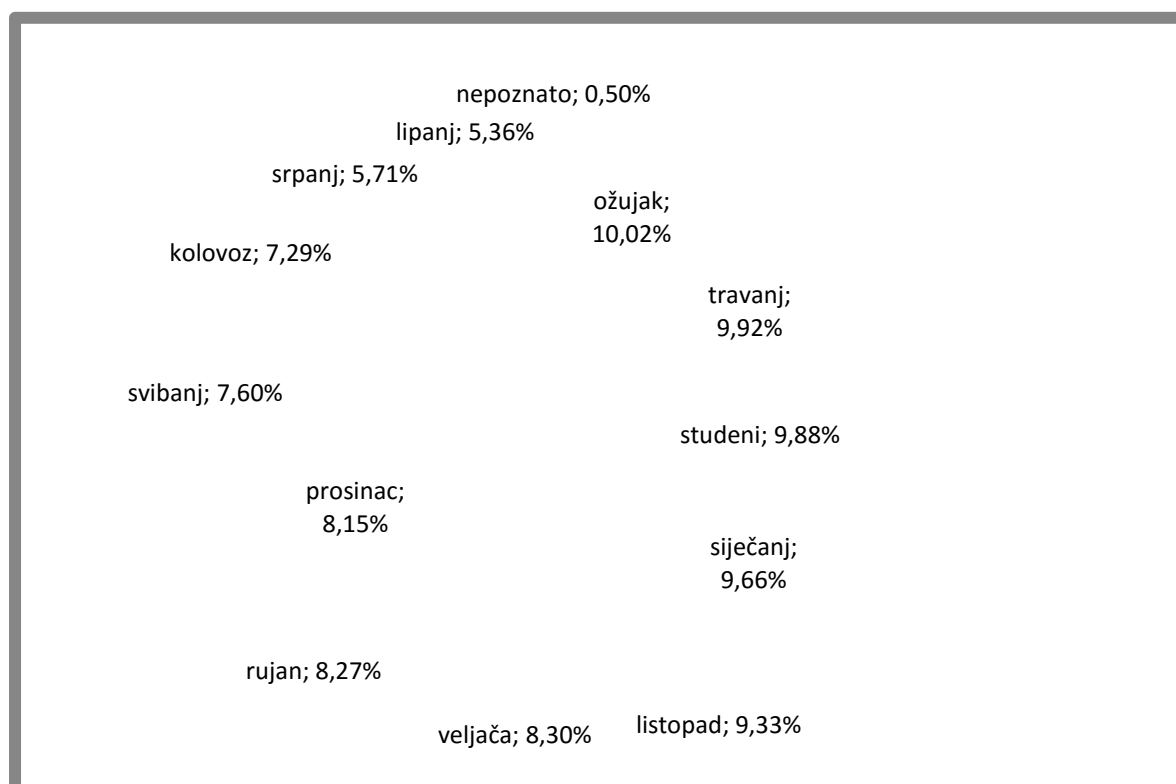
Promatrajući sva četiri naselja kao cjelinu, razvidno je da je stopa mortaliteta vrlo visoka, no da ipak ne odudara značajno od ostalih onodobnih hrvatskih krajeva za koje su dosad dostupni podatci. Štoviše, stopa mortaliteta 1786. godine gotovo se podudara sa stopom mortaliteta u obližnjim južnobaranjskim naseljima u to doba nastanjenih katoličkim

stanovništvom (1785. godine u katoličkoga stanovništva južne Baranje mortalitet je iznosio 48,31, odnosno na desetogodišnjem prosjeku 41,99).⁴⁵⁶ Vrlo slična bila je i stopa mortaliteta u Slavonskom Brodu u prvoj trećini 19. stoljeća: 43,03‰ (po petogodišnjim razdobljima: 1801.-1805. 42,6‰, 1806.-1810. 42,3‰, 1811.-1815. 48,3‰. 1816.-1820. 43,3‰, 1821.-1825. 38,3‰ i 1826.-1830. 43,4‰).⁴⁵⁷

3.4.2. Mjesečna raspodjela umrlih

Najveći broj umrlih u Hrastinu, Laslovu, Korođu i Retfali bio je tijekom ožujka (10,02%) i travnja (9,92%), a zatim tijekom studenoga (9,88%) i siječnja (9,66%). Najmanje umrlih bilo je u lipnju (5,36%) i srpnju (5,71%).

Grafikon 40: Udio umrlih u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali 1758.-1831. po mjesecima

⁴⁵⁶ D. Božić Bogović, *Rođenje, brak i smrt*, 86., R. Skenderović, *Utjecaj terezijanskih reformi*, 21.; M. Katušić, *Društvena i demografska struktura*, 136.

⁴⁵⁷ D. Hrkać, *Brod u demografskim izvorima od 1780. do 1850. godine*, 86.

Tablica 42: Umrli po mjesecima

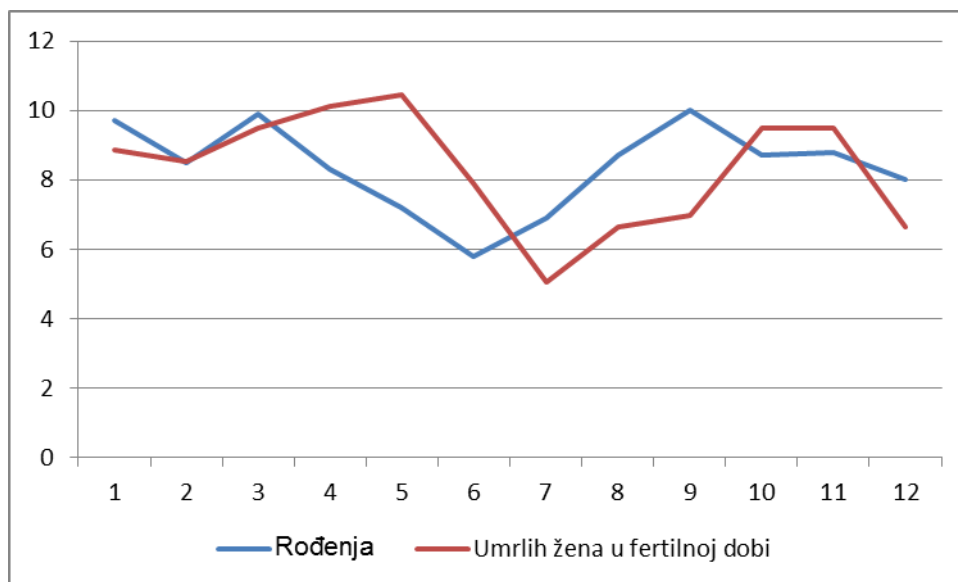
Mjesec	Umrlih	Udio (%)
Ožujak	419	10
Travanj	415	9,92
Studen	413	9,88
Siječanj	404	9,66
Listopad	390	9,33
Veljača	347	8,31
Rujan	346	8,28
Prosinac	341	8,16
Svibanj	318	7,6
Kolovoz	305	7,29
Srpanj	239	5,71
Lipanj	224	5,36
Nepoznato	21	0,5
Ukupno	4182	100

Ne postoje značajna odstupanja ukoliko se promatra i spolna raspodjela broja umrlih po mjesecima; najviše muškaraca umiralo je također tijekom ožujka (10,71%) i travnja (10,31%), a najmanje tijekom lipnja (5,40%) i srpnja (5,86%). Razlika je tek u tome što je najviše žena umiralo u studenom (10,58%) i listopadu (9,89%), no potrebno je naglasiti i to da je mjesečna raspodjela umrlih ipak nešto ujednačenija kod žena, tako da je i broj umrlih žena u siječnju (9,84%), travnju (9,45%) i ožujku (9,35%) podjednak, a razlike su u promilima. Takvi sezonski trendovi uklapaju se u rezultate već postojećih istraživanja provedenih u ostalim hrvatskim kontinentalnim krajevima.⁴⁵⁸

Promatrajući fertilni kontigent umrlih žena (između 15 i 49 godina starosti), najviše žena umiralo je u svibnju (10,44%) i travnju (10,13%), a zatim u ožujku, listopadu i studenom (u svakom od navedenih mjeseci po 9,49%). Po udjelu zatim slijede siječanj (8,86%), veljača (8,45%), lipanj (7,91%), rujana (6,96%) i prosinac (6,65%), a najmanje je žena u fertilnom kontigentu umiralo u srpnju (5,06%).

⁴⁵⁸ D. Božić Bogović, E. Lovaš, *Demografski pokazatelji u matičnoj knjizi umrlih*, 182.

Grafikon 41: Udio umrlih žena u fertilnoj dobi (15-49 godina; u %) u usporedbi s mjesečnom raspodjelom rođenja (u %) u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali u drugoj polovici 18. i prvoj trećini 19. stoljeća

Uočava se znatna korelacija između raspodjele umrlih žena u fertilnoj dobi (15-49 godina) u usporedbi s mjesečnom raspodjelom rođenja u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali u drugoj polovici 18. i prvoj trećini 19. stoljeća. Pritom treba naglasiti da je, uspoređujući te dvije varijable, prisutan odmak između jednoga i dva mjeseca. Ti bi se podatci mogli protumačiti tako da su žene umirale mjesec ili dva nakon poroda, vjerojatno zbog poslijeporodajnih komplikacija. Te su komplikacije mogle biti ili razne infekcije (maternice, bubrega, mokraćnoga mjehura, dojke i dr.), obilato krvarenje, krvni ugrušci i sl.⁴⁵⁹ Pored bioloških uvjeta,⁴⁶⁰ niski higijenski i sanitarni uvjeti mogli su pogoršati moguće oslabljeni majčin organizam odnosno imunitet koji je posebice u zimsko vrijeme bio izloženiji raznim bolestima. Osim toga, moguće je da nakon poroda žena nije dovoljno mirovala, odnosno da se bavila teškim radom, što je također mogao biti uzrok ozbiljnih zdravstvenih komplikacija, čak i sa smrtnom posljedicom. Moguće je, a gotovo i sigurno, da razne poslijeporodajne komplikacije kao uzrok smrti nisu prepoznali ni tadašnji župnici koji su uzrok smrti roditelje navodili samo kada bi ona umrla pri samom porodu ili neposredno nakon njega.

⁴⁵⁹ <http://www.msđ-prirucnici.placebo.hr/msđ-za-pacijente/specifne-bolesti-zena/razdoblje-nakon-poroda/poslijeporodajne-infekcije>, datum posljednjeg pristupa 10. prosinca 2015.

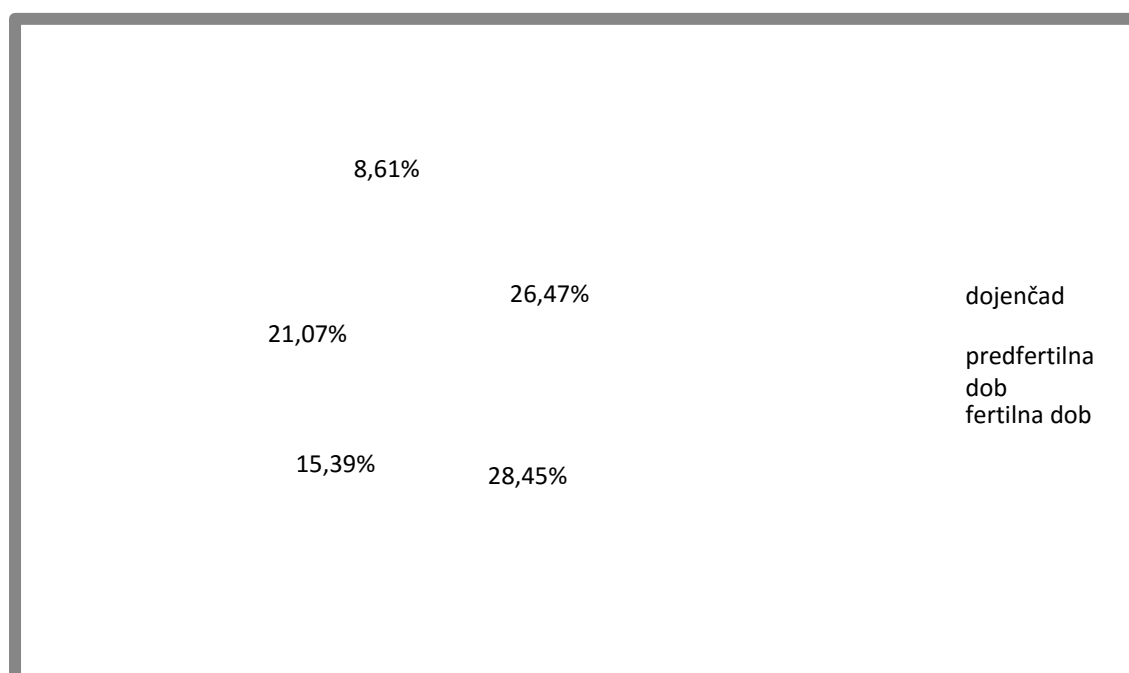
⁴⁶⁰ Skupina autora, Porođaji drugorodilja nakon prethodnog porođaja carskim rezom, u: *Gynaecologia et perinatologia*, br. 22., 2009., str. 109-115.

3.4.3. Spolna i dobna struktura umrlih

Od ukupno zabilježene 4182 preminule osobe u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali, 2147 osoba bila je muškoga spola (51,34%), 2022 ženskoga spola (48,35%), a za 13 osoba nije utvrđen spol (0,31%).

Prosječna životna dob muškaraca sa smrtnošću dojenčadi i djece bila je 21,20 godine, a bez dojenčadi 30,54. Prosječna životna dob muškaraca koji su ušli u fertilnu dob (dakle, kada se iz analize isključe podatci o smrtnosti dojenčadi i djece) bila je 51,30 godina. Prosječna životna dob žena sa smrtnošću dojenčadi i djece bila je 22,17 godine, a bez dojenčadi 30,35. Prosječna životna dob žena koje su ušle u fertilnu dob (bez uključenih podataka o smrtnosti dojenčadi i djece) bila je 50,88 godina. Ukupna prosječna životna dob sa smrtnošću dojenčadi i djece bila je 22 godine, a bez dojenčadi 30,46. Ukupna prosječna životna dob osoba koje su ušle u fertilnu dob bila je 51,12 godina.

Grafikon 42: Dobna struktura umrlih u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali 1758.-1831.

Tablica 43: Doživljena dob preminulih stanovnika

Dob	Umrlih	Udio (%)
0	1107	26,5
Nepoznato	360	8,61
1	280	6,7
2	222	5,31
3	186	4,45
4	124	2,97
5	83	1,98
60	81	1,94
6	76	1,82
7	61	1,46
70	45	1,08
50	43	1,03
68	40	0,96
65	39	0,93
64	38	0,91
10	35	0,84
62	34	0,81
63	33	0,79
54	33	0,79
20	32	0,77
48	31	0,74
38	31	0,74
66	31	0,74
57	30	0,72
9	30	0,72
56	29	0,69
58	29	0,69
8	28	0,67
28	28	0,67
45	28	0,67

30	27	0,65
52	25	0,6
27	25	0,6
51	25	0,6
12	23	0,55
46	23	0,55
80	22	0,53
25	22	0,53
74	21	0,5
32	21	0,5
75	21	0,5
61	21	0,5
36	21	0,5
72	20	0,48
53	20	0,48
73	20	0,48
67	20	0,48
26	20	0,48
44	20	0,48
35	20	0,48
42	19	0,45
55	19	0,45
47	19	0,45
40	18	0,43
18	17	0,41
13	17	0,41
24	17	0,41
34	17	0,41
14	16	0,38
19	16	0,38
21	16	0,38
15	15	0,36
33	15	0,36

78	15	0,36
77	14	0,33
17	14	0,33
23	14	0,33
71	13	0,31
29	13	0,31
69	13	0,31
22	13	0,31
59	12	0,29
16	11	0,26
49	11	0,26
39	10	0,24
37	10	0,24
31	10	0,24
41	10	0,24
43	10	0,24
87	9	0,22
11	9	0,22
90	9	0,22
81	9	0,22
76	9	0,22
84	8	0,19
83	7	0,17
82	6	0,14
79	5	0,12
88	4	0,1
100	2	0,05
94	2	0,05
92	2	0,05
95	1	0,02
86	1	0,02
85	1	0,02
Ukupno	4182	100

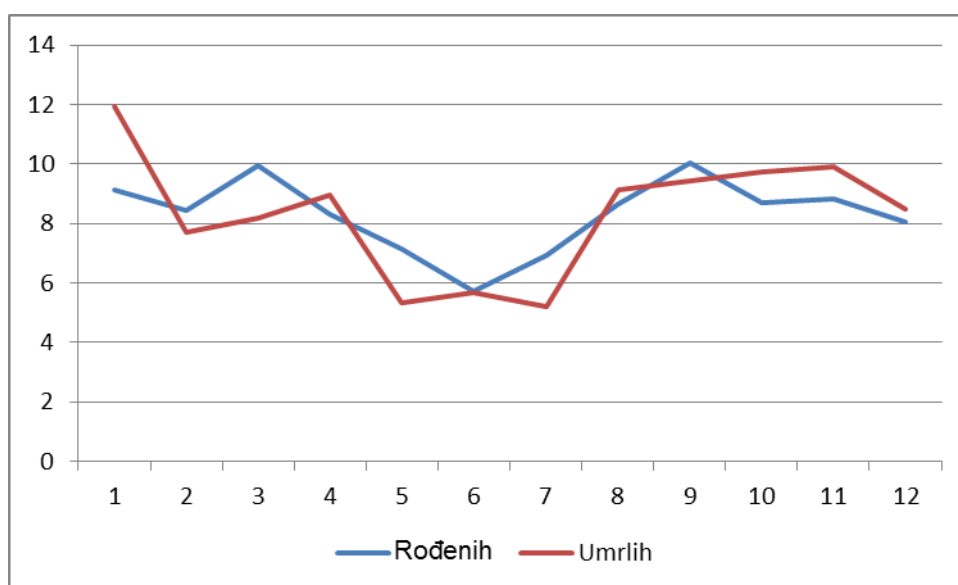
Ukupno je 1107 djece umrlo kao dojenčad ili 26,47% svih umrlih.⁴⁶¹ Od toga broja, 637 preminulo ih je još u neonatalnoj dobi odnosno do 28. dana života (57,54%), a 470 dojenčadi doživjelo je između 1 mjeseca do nenapunjene jedne godine života (42,46%).

Raščlanjajući preminulu dojenčad u neonatalnoj dobi, dolazi se do podataka da je 33 djece umrlo ne doživjevši ni puna 24 sata (5,18%), 52 je preminulo doživjevši samo jedan dan (8,16%), 202 dijete živjelo je do jednoga tjedna (31,71%), 124 ih je doživjelo jedan tjedan (19,46%), 99 između jednoga i dva tjedna (15,54%), dva tjedna 57 (8,94%), između dva i tri tjedna 20 (3,13%), tri tjedna 47 (7,37%) i 3 između tri tjedna i mjesec dana (0,47%). Sumirajući podatke, 45,05% sve dojenčadi preminulo je tijekom prvoga tjedna života, a 54,95% tijekom drugoga, trećega i četvrtog tjedna života.

Od 1107 preminule dojenčadi bilo je 604 dječaka (54,56%), 496 djevojčica (44,80%) i 7 nepoznato (0,64%). Od 637 djece preminulih u neonatalnoj dobi, bilo je 359 dječaka (56,36%), 271 djevojčica (42,54%) i 7 nepoznato (1,1%).

Djeca preminula u neonatalnoj dobi najčešće su umirala u siječnju (11,95%), a zatim u studenom (9,91%), listopadu (9,75%), rujnu (9,43%), kolovozu (9,12%), travnju (8,96%), prosincu (8,49%), ožujku (8,18%) i veljači (7,70%). Najmanje su umirala u lipnju (5,66%), svibnju (5,35%) i srpnju (5,19%).

Grafikon 43: Usporedba rođenih po mjesecima (u %) s umrlom djecom u neonatalnoj dobi po mjesecima (u %)

⁴⁶¹ Za usporedbu, u Požegi i okolici između 1737.-1751. udio dojenčadi u ukupnom broju umrlih u ponekim je godinama bio i do 40% , u Slavonskom Brodu je od 1780. do 1850. bio 23,50%, a u okolnim selima 26,90%. R Skenderović, *Stanovništvo Požege*, 106-107.; D. Hrkać, *Brod u demografskim izvorima*, 86., S. Krivošić, *Stanovništvo i demografske prilike*, 54., 72., 77.;

Uspoređujući mjesečnu raspodjelu rođenih s mjesečnom raspodjelom umrle djece u neonatalnoj dobi uočljiva je vrlo snažna korelacija. Najveći postotak djece u neonatalnoj dobi umirao je u siječnju, što se može povezati s utjecajem hladnoće i neadekvatnoga životnog prostora u kojemu je novorođenče živjelo. Od svibnja do srpnja novorođenčad je najmanje umirala, ali to su ujedno i mjeseci kada se rađalo najmanje djece, pa je i u tim mjesecima uočljiva korelacija između broja rođenja i smrti novorođenčadi.

Premiune djece u dobi od 1 do 15 godina života u matičnim knjigama umrlih zabilježeno je 1190, od čega 603 dječaka (50,67%) i 587 djevojčica (49,33%). Ta su djeca najčešće umirala u studenom (11,26%), rujnu (10%), listopadu (9,66%), travnju (9,33%), kolovozu (8,40%), svibnju (8,32%), ožujku (8,24%) i veljači (8,15%), a najmanje u siječnju (7,73%), prosincu (7,31%), srpnju (6,22%) i lipnju (5,38%). I u ovoj skupini djece nešto je veći udio preminulih dječaka u odnosu na djevojčice, slično kao i u neonatalnoj dobi, gdje je taj udio čak i nešto izraženiji.

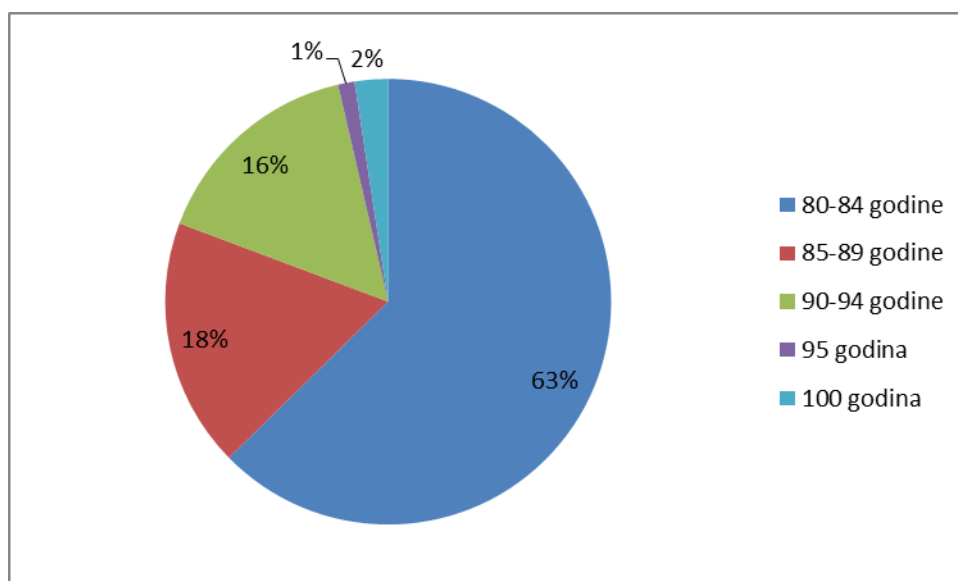
Zabilježena je 644 osoba koja je preminula u fertilnoj dobi (od navršene 15. do 49. godine života). Od toga je bilo 328 muškaraca (50,93%) i 316 žena (49,07%), dakle i u toj su dobnoj strukturi nešto češće umirali muškarci, iako bi se moglo očekivati da će žene biti nešto zastupljenije zbog smrti tijekom poroda ili komplikacija uslijed poroda.⁴⁶² U fertilnoj su dobi na analiziranom području osobe najčešće umirale u travnju (11,66%), ožujku (10,11%), studenom (9,64%), prosincu (9,18%), veljači (9,02%), siječnju i svibnju (po 8,86%), listopadu (8,09%) i rujnu (7,93%), a najmanje lipnju (6,07%), kolovozu (5,60%) i srpnju (4,98%).⁴⁶³

Premiunih osoba zrele životne dobi (od napunjene 50. do 64. godine života) u matičnim knjigama umrlih bilo je 472, od čega je bilo 248 žena (52,54%) i 224 muškarca (47,46%). Osobe zrele životne dobi najčešće su umirale u ožujku (15,29%), siječnju (11,25%), travnju (9,77%), studenom (9,55%), veljači, listopadu i prosincu (po 9,13%), a najmanje u svibnju (7,64%), lipnju (5,31%), srpnju (4,67%), rujnu (4,25%) i kolovozu (3,82%). Vidljivo je da zapravo nema znatnije razlike u odnosu na raspodjelu smrti kod osoba zrele životne dobi u odnosu na osobe starije životne dobi.

⁴⁶² Usporediti s: D. Božić Bogović, *Rodjenje, brak i smrt*, 93.

⁴⁶³ Za korelaciju između sezonske raspodjele smrti žena u fertilnoj dobi i mjesečne raspodjele rođenja pogledati poglavlje 3.4.2.

Grafikon 44: Doživljena životna dob dugovječnih stanovnika

Osoba koje su doživjele 80 ili više godina života u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali u drugoj polovici 18. i prvoj trećini 19. stoljeća navedeno je svega 83, što iznosi svega 1,98% od svih zabilježenih preminulih osoba u navedenom razdoblju.⁴⁶⁴ Među tim dugovječnijim stanovnicima bilo je 45 muškaraca (54,22%) i 38 žena (45,78%).⁴⁶⁵ Ukoliko se izdvoje osobe treće životne dobi odnosno one s navršениh 65. godina i više, takvih je u matičnim knjigama umrlih zabilježeno 409. Od toga je 218 muškaraca (53,30%) i 191 žena (46,70%). Oni su najčešće umirali u siječnju, ožujku i travnju (po 11,25%), prosincu (10,76%), listopadu (9,54%), veljači (9,05%) i studenom (8,80%). Kao mjeseci umiranja osoba treće životne dobi najmanje su zastupljeni svibanj (7,82%), srpanj (6,60%), lipanj i rujana (po 4,89%) te kolovoz (3,91%). Starije su osobe dakle najviše umirale u hladnijim mjesecima, posebice zimskim, kasnojesenskim i ranoproljetnim. Iz toga se može zaključiti da su starije osobe teže podnosile zimu od mlađih, odnosno da je tada postojala veća mogućnost da će se razboliti, te da će se bolest zakomplicirati uslijed hladnoga vremena i oslabljenoga organizma i imuniteta starijih osoba. Iako su i osobe iz mlađih dobnih kontigenata najmanje umirale u toplijim mjesecima, ta je pojava kod starijih osoba analiziranoga stanovništva bila dodatno izražena.

⁴⁶⁴ U katoličkoga stanovništva južne Baranje dugovječnih je stanovnika bilo 1,59% od svih umrlih. U Požegi i okolici udio umrlih starijih od sedamdeset godina u ukupnom broju umrlih u 18. stoljeću bio je oko 5%, u gradu Slavonskom Brodu između 1780. i 1850. godine 5,30%, a u selima oko Slavonskog Broda 3,10%. D. Božić Bogović, *Rođenje, brak i smrt*, 94.; R. Skenderović, *Stanovništvo Požege*, 106-107.; D. Hrkać, *Brod u demografskim izvorima*, 86

⁴⁶⁵ Slična je pojava prisutna i u katoličkoga stanovništva južne Baranje u 18. stoljeću gdje je među dugovječnim stanovnicima bilo 51,75% muškaraca. U Kotoru su međutim žene činile znatnu većinu među dugovječnim stanovnicima, 61,68%. D. Božić Bogović, *Rođenje, brak i smrt*, 95.; M. Katušić, *Društvena i demografska struktura*, 149.

Visoka smrtnost dojenčadi i djece do 14. godine starosti vrlo su bitan pokazatelj predtranzicijskoga društva. Ukoliko se tim pokazateljima pridruži i podatak o niskom udjelu preminulih osoba u starijoj životnoj dobi, te podatak o već spomenutoj visokoj stopi mortaliteta uopće, dobivaju se nedvosmislene potvrde toga da je stanovništvo Hrastina, Korođa, Laslova i Retfale u 18. stoljeću i prvoj trećini 19. stoljeća pokazivalo izrazite značajke predtranzicijskoga društva, bez ikakvih naznaka demografske tranzicije.

3.4.4. Uzroci smrti

Usljed još nerazvijene medicine u 18. stoljeću, teško se dijagnosticirala bolest pacijenata te su se za opis bolesti koristili pučki izrazi. Najčešće bolesti zabilježene u Ugarskoj u 18. stoljeću⁴⁶⁶ bile su redom: kašalj (mađ. *köhögés*), sušica (mađ. *szárazbetegség*, što je uglavnom značilo tuberkulozu) i "vodena bolest" (mađ. *láb ödémás duzzadásá járó vízibetegség*, doslovni prijevod "nateknuće i bubrenje nogu popraćeno vodenom bolešću"), što je u pravilu značilo zatajenje srca. U 18. stoljeću u Ugarskoj su česte bile i velike epidemije, primjerice kuge. Tako je primjerice 1709. godine u Szentesu (oko 50 km od Segedina) 900 ljudi preminulo od kuge. Ovako je opisan tijek bolesti: "prvo bi ljude zabolila glava, zatim bi oslijepili na lijevo oko i natekla bi im koljena. Ako bi sljedeće jutro nastavili oticati, sljedeći dan ujutro ubili bi čovjeka. Broj mrtvih iznosio je 80 duša na dan. Bolest se vratila u grad 1739. godine i 800 duša pokopala u grob."⁴⁶⁷ U Debrecenu je od svibnja 1739. do kraja siječnja 1740. godine epidemija odnijela blizu 8000 života, od 24000 koliko ih je prije epidemije živjelo u gradu. Otprilike 30% stanovništva izgubilo je život od epidemije kuge i u županiji Bihar. Na razini cijele Ugarske u dva najopasnija i najveća vala (1709. i 1739. godine) kuga je uništila između 5 i 10% cjelokupnog državnog stanovništva. Govoreći o konkretnim brojevima, u doba Rákóczijeve bune, između 1708. i 1712. godine epidemija kuge odnijela je 400 000 života (10% stanovništva), a između 1738. i 1741. godine još 300 000 života.⁴⁶⁸ Kao bolest kuga ovisi o uvjetima u okolišu i javlja se kao epidemija u određeno

⁴⁶⁶ Podatci se donose za Ugarsku odnosno iz mađarske literature jer su oni uglavnom manje poznati u hrvatskoj historiografiji, a općenita je situacija po pitanju uzroka smrti u cijeloj Srednjoj Europi bila vrlo slična, tako da se ti podatci mogu primijeniti i na područje kontinentalne Hrvatske. Pored toga, epidemije kuge su u 18. stoljeću praktično istovremeno vladale u Slavoniji i Ugarskoj, a za pretpostaviti je da je slično bilo i s poljoprivredno plodnim godinama.

⁴⁶⁷ János Barta, *A tizennyolcadik század története*, Pannonica Kiadó, 2000., str. 96.

⁴⁶⁸ Isto.

doba godine, a povezana je s prisutnošću crnih štakora, buha koje napadaju čovjeka i štakora te ljude u kontaktu sa štakorima.⁴⁶⁹

Kuga je i plemstvu onemogućavala normalan život, tako je poznat podatak da je zbog približavanja kuge 1708. godine tri puta prekidana državna skupština u Požunu. Kuga je izbila u Erdelju i 1718. i 1719. godine, gdje joj je prethodila velika glad.⁴⁷⁰ U drugoj polovici 18. stoljeća kuga je izbijala samo mjestimično, u manjim razmjerima. Posljednja velika epidemija kuge pustošila je Ugarskom 1786. godine. Njezino još razornije djelovanje spriječile su mjere zaštite koje su vlasti provodile – karantena i dezinfekcija.⁴⁷¹

Osim navedenih, u 18. stoljeću česta i nerijetko smrtonosna bolest bile su i boginje (mađ. *himlő*), od kojih nisu bili pošteđeni ni viši slojevi; tako je primjerice od posljedica boginja preminuo i car Josip I. Habsburg, dvoje djece Marije Terezije i njezine dvije snahe. Ostali članovi obitelji Habsburg preživjeli su bolest, no ostale su im rane i ožiljci po tijelu, koje su tipično ostajale nakon boginja. Siromašne je pogađala i dizenterija (mađ. *vérhas*), kao i skorbut uslijed pothranjenosti i nedostatka vitamina. Bez razlike u staležima ljudi su se (posebice djeca) razbolijevali od difterije (mađ. *torokgyík*), koja je često bila i smrtonosna bolest jer se ljudi nisu znali zaštititi od nje. Osim od bolesti, niži su slojevi stanovništva stradali i uslijed gladi.

Mátyás Bél kao posebno "gladne godine" u Ugarskoj naveo je 1710., 1714. i 1718. godinu. Tako je primjerice za 1718. godinu u Erdelju naveo da je glad bila toliko katastrofalna da su stanovnici bili prisiljeni praviti brašno od kore jasenovoga drveta. Kruh su radili od izdanaka (mladica) lješnjakova drveta. Iskopavali bi trsku i šas i drobili ih u mužaru i sušili te zatim od toga pekli brašno i pogače. Na taj si je način mnoštvo siromašnih omogućilo preživljavanje.⁴⁷² Iako se glad u navedenim razmjerima više nije pojavljivala u 18. stoljeću, ipak je 1725. i 1740. godine pogodila gornju Ugarsku (ponajviše područje današnje Slovačke). U drugoj polovici 18. stoljeća epidemija gladi bila je još rjeđa i u većim je razmjerima zabilježena samo 1780. godine u sjeveroistočnom brdovitom dijelu Ugarske.⁴⁷³

Bolesti su, pored oskudice i ostalih životnih uvjeta, skraćivale prosječan životni vijek. Prema proračunima Zoltána Kovátsa, prosječan životni vijek u mađarskoj županiji Somogy 1748. godine bio je samo 22 godine, dok je u naselju Konyár u županiji Bihar bio još kraći,

⁴⁶⁹ Hrvoje Petrić, Mikroorganizmi, epidemije i liječenje bolesti u Varaždinskom generalatu i Križevačkoj županiji u 17. stoljeću i početkom 18. stoljeća, u: *Cris*, god. XIV., br. 1/2012., str. 308-309.; Hrvoje Petrić, O križevačkoj ekohistoriji 17. stoljeća, u: *Cris*, god. VIII., br. 1/2006., str. 35-53.

⁴⁷⁰ J. Barta, *A tizenennyolcadik század története*, 96.

⁴⁷¹ Isto, 97.

⁴⁷² Isto.

⁴⁷³ Isto.

samo 18 godina. Krajem 18. stoljeća prosječan životni vijek produljio se na 35 godina. Po jednom popisu iz 1804. godine gotovo polovica stanovništva bila je mlađa od 17 godina, a samo je jedna petina bila starija od 40 godina i oni su se već ubrajali su stariju populaciju. Tako je i poznati erdeljski političar u svojoj biografiji (mađ. *Önéletírása*) zahvaljivao Bogu što mu je omogućio toliko dugačak život, koliko još nitko u njegovoj obitelji nije imao. U trenutku pisanja svoje biografije bio je star 67 godina. Zastrašujuće visok postotak smrtnosti djece značajno je utjecao na smanjenje prosječne životne dobi, a od te pošasti nisu bili pošteđeni ni viši slojevi. Tako je i od 16 djece Marije Terezije, njih šestero preminulo još u dječjoj dobi, od devetero djece učenjaka Pétera Boda samo je troje preživjelo, a od 12 djece erdeljskoga plemića László Czegei Vass nijedno nije nadživjelo dječju dob.⁴⁷⁴

Vrlo plodnih i rodni godina (u poljoprivrednom smislu) je u 18. stoljeću također bilo, iako u nešto manjem broju nego onih manje rodni. Mađarske kronike kao plodne godine posebno izdvajaju 1700., 1720., 1766., 1772. i 1796. godinu, a kao godine s iznimno dobrim prinosima Mátyás Bél ističe godine od 1720. do 1724. Budući da matične knjige za Hrastin, Korod, Laslovo i Retfalu nisu cjelovito sačuvane za 18. stoljeće, gotovo je nemoguće uspostaviti korelaciju između podatka o plodnim godinama i demografskih kretanjima u analiziranim naseljima. Mátyás Bél navodi i činjenicu da su većinom siromašni koristili ribu u ishrani, "umjesto mesa", pa se zbog toga područje oko Segedina, uz rijeku Tisu, smatralo najsiromašnijim područjem u Mađarskoj upravo stoga jer su najviše koristili ribu u ishrani.⁴⁷⁵ Bogati su se hranili nezdravo, jedući mnogo teške, masne hrane. Gotovo su potpuno suglasne i mađarske kronike 18. stoljeća oko toga da su i plemići i seljaci pretjerano uživali u alkoholnim pićima, i da su mnogi bili pijanice, čak i ako su inače bili siromašni.⁴⁷⁶

*

Od svih zabilježenih upisa smrti u matičnim knjigama umrlih Hrastina, Koroda, Laslova i Retfale u drugoj polovici 18. stoljeća i prvoj trećini 19. stoljeća, u 2507 (59,93%) upisa unesen je uzrok smrti, a u 1676 (40,07%) upisa taj podatak nije unesen. Ta raspodjela uglavnom je ravnomjerna u cjelokupnom analiziranom razdoblju.

Kao što su već i ostali istraživači matičnih knjiga dobro utvrdili,⁴⁷⁷ u drugoj polovici 18. stoljeća i u prvoj trećini 19. stoljeća medicina još nije bila na razini prave znanosti. Pored

⁴⁷⁴ Isto.

⁴⁷⁵ Isto, 98.

⁴⁷⁶ Isto, 104.

⁴⁷⁷ D. Božić Bogović, *Rođenje, brak i smrt*, 96.; Dubravka Božić Bogović, Eldina Lovaš, Demografski pokazatelji u matičnoj knjizi umrlih reformirane župe Vardarac u 18. stoljeću, u: *Zbornik Odsjeka povijesnih znanosti Zavoda povijesno-društvenih znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 32, Zagreb, 2004., 189.; Maja Šunjić, *Uzroci smrti u župi Komin-Rogotin (1826-1874)*, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU*

toga, medicinari odnosno onodobni liječnici nisu bili oni koji su upisivali uzroke smrti u matične knjige nego su to bili župnici. Župnici u Hrastinu, Laslovu, Korođu i Retfali, izrazito ruralnim naseljima bez ijednog zabilježenog liječnika u cjelokupnom analiziranim razdoblju, bili su stoga osuđeni na vlastitu procjenu uzroka smrti i/ili bolesti. Na taj se način mogu bolje razumjeti dobiveni rezultati i iako ih se ne može uzeti kao potpuno relevantne zbog ranije navedenih ograničenja, ipak u određenoj mjeri predstavljaju zanimljive pokazatelje. Ti pokazatelji prvenstveno ukazuju na relativno nisku razinu higijenskih i općenito životnih uvjeta, koji se ipak nisu razlikovali u većoj mjeri od susjednih područja.⁴⁷⁸

U tablici se donose podatci o svim uzrocima smrti kada su oni izričito navedeni. Kao i prilikom upisivanja ostalih podataka, svećenici su i nazive bolesti upisivali isključivo na mađarskom jeziku. No, kao uostalom i u ostalim dijelovima matičnih knjiga, i prilikom upisivanja uzroka smrti odnosno opisivanja bolesti korišten je stari mađarski jezik, iz druge polovice 18. stoljeća i s prve trećine 19. stoljeća. Donekle je prevođenje otežala i činjenica da se radi i o kraju koji se nalazi fizički odvojen od ostatka mađarskoga jeziknog područja te su arhaizmi i dijalektizmi u govoru Hrastina, Korođa, Laslova i Retfale bili zastupljeni i u većoj mjeri nego u ostalim mađarskim jezičnim područjima. Prevođenje naziva tih bolesti na hrvatski jezik u više je slučajeva predstavljalo poteškoću i standardni dvojezični rječnici⁴⁷⁹ u pravilu nisu bili od prevelike pomoći. Od veće pomoći bile su baze podataka objavljene na mrežnim stranicama Mađarskoga društva za istraživanje obiteljske povijesti,⁴⁸⁰ gdje se uz naziv bolesti na starom mađarskom jeziku prikazuje i njezin prijevod na latinski jezik te na suvremeni mađarski jezik. Od velike je pomoći što su nazivi na tim stranicama prevedeni ne samo na suvremeni mađarski nego i na latinski jezik i stoga što ne postoji stručni mađarsko-hrvatski rječnik s medicinskom terminologijom. Latinski prijevod tako je ipak pripomogao odgonetanju zagonetki na koju su bolest župnici mislili kada su je zapisali. Pripomogli su i radovi iz povijesti medicine mađarskih autora, posebice radovi Borbála Keszler,⁴⁸¹ ali i

u *Dubrovniku*, 46, Dubrovnik, 2008, 318-319., Andreis, *Uzroci smrti na otoku Šolti od god. 1825. do 1900. prema podacima iz matičnih knjiga umrlih*, Bertoša, *Život i smrt u Puli*

⁴⁷⁸ Prvenstveno se misli na južnu Baranju, za koju je provedeno dosad najsustavnije demografsko istraživanje na temelju matičnih knjiga. D. Božić, Bogović, *Rođenje, brak i smrt*.

⁴⁷⁹ Krešimir Sučević Međeral, Tatjana Vukadinović, Irina Jurović, Margit Bernadett Vuk, *Mađarsko-hrvatski rječnik*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2013.; László Hadrovics, István Nyomárkay, *Magyar-Horvát Kiszótár*, Akadémiai Kiadó, 2006.

⁴⁸⁰ Magyar Családtörténet-Kutató Egyesület, <http://www.macse.org/society/betegsegek.php?id=lat>, datum posljednjeg pristupa 1. prosinca 2015.

⁴⁸¹ Borbála Keszler, A régi magyar orvosi nyelv forrásai és szótípusai, u: *Magyar Orvosi Nyelv*, 2008., str. 24-29.; Borbála Keszler, A magyar orvosi nyelv és nyelvjárás, u: *E-Nyelvmagazin*, 2010., 1-4.; Borbála Keszler, A régi magyar orvosi nyelv és a nyelvjárások, u: *Orvostörténeti Olvasmánytár*, 2015.

Orsolye Putz.⁴⁸² Za identifikaciju pojedinih bolesti i njihovih simptoma na hrvatskom jeziku korišteno je digitalno izdanje Hrvatske enciklopedije Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža, a koje je u tiskanom izdanju izdavano od 1999. do 2009. godine.⁴⁸³

Pored već navedenoga, dodatnu poteškoću predstavljao je i neujednačen pravopis kod zapisivanja uzroka smrti, i to ne samo od sela do sela ili od župnika do župnika, nego je i svaki pojedini župnik često puta znao u različitim 'pravopisnim' oblicima zabilježiti pojedinu bolest. Oblik koji je na kraju unesen u tablicu jest onaj koji se najčešće pojavljuje zapisan u matičnim knjigama. Budući da cilj ovoga rada nije jezična analiza teksta matičnih knjiga, iznijet će se nekoliko primjera samo za ilustraciju prethodne tvrdnje. Primjerice, najčešće zabilježena bolest *sinlődőzés* osim u navedenom obliku u kojem je zapisana 141 put može se naći zapisana i kao *sinlődöző* (135 puta), *sinlődésben* (54 puta), *sinlődőzésb.* (53 puta), *sénlődozés* (36 puta) i slično. Osim navedenih oblika, u jednom je slučaju kao uzrok bolesti navedeno i *2 hetig sinlöd.* odnosno marazam koji je trajao dva tjedna. Pravopisna kolebanja i korištenje više oblika za istu bolest prilikom upisivanja uzroka smrti zastupljena su kod svih bolesti koje su zabilježene više od dva puta, a ponekada čak i tada.

Najčešće zabilježena bolest kao uzrok smrti u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali u drugoj polovici 18. stoljeća i u prvoj trećini 19. stoljeća je marazam (mađ. *sinlődőzés*) koji je naveden prilikom 432 smrti odnosno 17,23% slučajeva kada je naveden uzrok smrtnosti. Marazam kao bolest karakterizira iscrpljen, oronuli organizam, mršavljenje i klonulost. Marazam u male djece nastaje i kao posljedica smanjena unosa kalorija.⁴⁸⁴ Marazam je dakle kao bolest izravni pokazatelj lošega životnog standarda i nedovoljnog unosa hranjivih tvari. Druga najučestalija bolest, groznica (mađ. *hidegtelelés*), zabilježena u 268 slučajeva ili u 10,69% preminulih osoba kod kojih je uopće naveden uzrok smrti. Groznica odnosno stanje ljudskoga tijela kada mu je temperatura iznad normalne razine, kao što je nešto ranije navedeno, u biti nije bolest nego je simptom neke druge bolesti koje župnici u drugoj polovici 18. stoljeća i u prvoj trećini 19. stoljeća nisu znali identificirati. Groznicu najčešće uzrokuju određene infekcije (poput prehlade, gripe, malarije i sl.), upale, rak, oštećenja tkiva i dr. Nezdravi uvjeti života u močvarnom okruženju sasvim su sigurno imali utjecaja na razvoj bolesti sa smrtnim posljedicama. Te su se bolesti manifestirale kroz povećanu prisutnost simptoma groznice prije smrti, a budući da medicina u drugoj polovici 18. stoljeća i prvoj

⁴⁸² Orsolya Putz, Az orvosok nyelvének története, u: *Magyar Orvosi Nyelv*, 2009., str. 76-80.

⁴⁸³ <http://www.enciklopedija.hr/predgovor.aspx>, datum posljednjeg pristupa 1. prosinca 2015.

⁴⁸⁴ <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=38779>; <http://proleksis.lzmk.hr/36411/>, datum posljednjeg posjeta 1. prosinca 2015.

trećini 19. stoljeća još nije bila na razini pravilnoga dijagnosticiranja bolesti niti njihova liječenja,⁴⁸⁵ brojni su zaraženi stanovnici umirali već i od dugotrajne visoke temperature.

Treća najučestalija bolest s 6,62% zastupljenosti bile su boginje (mađ. *himlő*), koje su izuzev tri slučaja, zabilježene samo u djece do 9 godina starosti, slično kao u Vardarcu krajem 18. stoljeća.⁴⁸⁶ Kod navedene se bolesti može raditi ili o malim boginjama (ospicama) ili o velikim boginjama. Ako se radi o malim boginjama, u neishranjene i imunološki oslabnjene djece uzrok su visoke smrtnosti te tako i one kao uzrok smrtnosti ukazuju na nizak životni standard. Ukoliko se pak radi o velikim boginjama, one su bile zarazna bolest koja se prenosila kontaktom i zrakom, a manifestirala se razvojem mrlja koje su se razvijale u mjehuriće i naposljetku u kraste.⁴⁸⁷ Velike boginje izazivale su smrtnost u većem postotku nego male boginje, a ako bi ih bolesnik i preživio, ostavile bi trajne ožiljke ili sljepoću.

Četvrta najučestalija bolest (6,10%) bila je dizenterija, što je ponovno zapravo simptom ili šigeloze ili amebijaze. Obje su bolesti izazvane niskim higijenskim standardima, posebice nedovoljno čestim pranjem ruku. Peta najučestalija navedena bolest (5,07%) bila je suha bolest, sušica ili tuberkuloza. Izraz sušica nastao je kao opis "sušenja" bolesnika u posljednjem stadiju bolesti kada je izgledao kao "kost i koža".⁴⁸⁸ Tuberkuloza se također smatra bolešću siromašnih, a njezinu širenju pridonosi prebivanje u prenapučenim interijerima, kao i općenito slab imunitet. Tuberkuloza se najčešće širi zrakom, kada bolesnik iskašljava bakterije iz pluća.

Posljednji "uzrok smrti" zastupljen s najmanje 5% (5,03%) bila je nadutost ili otekutost (mađ. *dagadozás*). Ta otekutost mogla je tvoriti ili tekućina (hematom, npr. puknuće žile), upalni izljev (eksudat), tekućina u međustaničnom prostoru (edem) ili se moglo raditi o tumoru. Kod upale sluznice (mađ. *hurut*), 4,11% zastupljenosti među uzrocima smrtnosti, odnosno simptoma određene vrste kašlja vjerojatno se često radilo o faringitisu, upali sluznici ždrijela u kombinaciji s infekcijom gornjih dišnih puteva i zaraznim bolestima. Uzrok te bolesti može biti boravak u prostoru s mnogo prašine, naprezanje grla zbog mnogo ili glasnoga govora i slično.⁴⁸⁹

U 1,56% slučajeva kao uzrok smrtnosti navedena je "vodena bolest" odnosno hidrops (mađ. *vizi betegség*), što zapravo znači bolesno nakupljanje tekućine u tkivima i tjelesnim

⁴⁸⁵ Pored toga, u Hrastinu, Laslovu, Korođu i Retfali u analiziranom razdoblju nije prisutno nikakvo medicinsko osoblje.

⁴⁸⁶ D. Božić Bogović, E. Lovaš, *Demografski pokazatelji*, 150.

⁴⁸⁷ <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=45743>, datum posljednjeg pristupa 1. prosinca 2015.

⁴⁸⁸ <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=20760>, datum posljednjeg pristupa 1. prosinca 2015.

⁴⁸⁹ <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=19001>, datum posljednjeg pristupa 1. prosinca 2015.

šupljinama.⁴⁹⁰ U 1,48% slučajeva za uzrok smrtnosti zabilježena je padavica ili epilepsija (mađ. *nyavaja törésb.*), tj. iznenadni snažni napadi kao posljedica patološkog izbijanja živčanih stanica mozga. Pored mogućih bioloških i nasljednih čimbenika, epilepsiju mogu izazvati i društveni faktori, kao primjerice neuredan život (pretjerano uživanje alkohola, osjećaj prezira okoline, izoliranje pojedinca i sl.)⁴⁹¹

Kao uzrok smrti u 83 slučaja (3,31%) navedena je starost. Zanimljiva je podudarnost da se taj broj u potpunosti preklapa s brojem dugovječnih ljudi navedenih u poglavlju o dobnoj strukturi preminulih. Ipak, ne radi se o istim osobama. U nekim slučajevima kod osoba starijih od 80 godina nije naveden uzrok smrti (u obliku *öregség*), dok se određenim ljudima mlađima od te dobi relativno često upravo starost pripisivala kao uzrok smrti. Župniku, a sasvim sigurno i ostalim mještanima u drugoj polovici 18. stoljeća i prvoj trećini 19. stoljeća, starost je već predstavljala dob od 60 godina naviše. U jednom je slučaju, točnije 3. srpnja 1813. godine u Korođu je preminula Katalin Gál, supruga Illyésa Gála, djevojačkog prezimena Tót, koja je preminula u 54. godini života, a kao uzrok smrti navedeno je *öregség* odnosno starost. U još dodatna 4 slučaja kao uzrok smrti navedeno je "*vénségben*" što bi se također moglo prevesti kao "u starosti" (osobe svedene pod tu kategoriju bile su stare po 70, 85, 87 i 92 godine).

Kao što je već ranije spomenuto, u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali, kao i u ostatku središnje Europe u drugoj polovici 18. i prvoj trećini 19. stoljeća, bila je prisutna visoka smrtnost djece, posebice izražena kod dojenčadi u neonatalnoj dobi. Samo djelomično objašnjenje tome može se pronaći izravno zapisano u matičnim knjigama izrazom *idétlen* (mađ. *időtlen*, prijevremeno). Prilikom 63 smrti dojenčeta kao uzrok smrti navedeno je upravo prijevremeni porod, a prilikom još 4 smrti kao uzrok smrti navedeno je da je dijete bilo *félidétlen* "polu-prijevremeno" odnosno rođeno napola prije vremena. U 27 slučajeva dijete je već bilo rođeno mrtvo (mađ. *halva született*) odnosno radilo se o mrtvorodenčatu. U 20 slučajeva zabilježeno je da je majka preminula tijekom poroda. U 4 slučaja navedeno je da je novorođenče preminulo uslijed toga što ga je majka nezgodno "pritisnula".

U 24 slučaja kao uzrok smrti zabilježena su utapanja ili nestanak u vodi, što ukazuje na činjenicu da su stanovnici sva četiri naselja u svakodnevnom životu bili usmjereni na vodene površine koje su ih okruživale. Retfalčani su bili usmjereni na Dravu, a Hraštinčani, Korođani i Laslovčani na rijeku Vuku i okolnu močvaru Palaču, u kojima su najčešće lovili i ribarili. Tako je primjerice u matičnoj knjizi umrlih retfale navedeno 6. svibnja 1796. godine

⁴⁹⁰ <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=25431> , datum posljednjeg pristupa 1. prosinca 2015.

⁴⁹¹ <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=18123> , datum posljednjeg pristupa 1. prosinca 2015.

da je József Mató jedne noći nestao u rijeci Dravi, a da su 6. svibnja pronašli njegovo truplo u osječkom Donjem Gradu, izvadili ga iz vode i tamo pokopali. Dana 16. prosinca 1814. godine u močvari Palači kod Hrastina ispali su iz čamca i utopili se dvojica sinova Sándora Kürtösa, Illyés star 27 godina i Pál star 17 godina. Dana 19. srpnja 1822. godine u matičnoj knjizi Hrastina zabilježeno je da je preminuo Pál Süllyös, junak/vitez baruna Hillenlega (*Baró Hillenleg köz vitéz*) star 22 godine. Zabilježeno je da je o tome došla potvrda (*attestatum*) iz njegove regimente, te da je preminuo prilikom prelaska Drave 9. srpnja 1822. godine, a da je pokopan na obali Drave pokraj Sarvaša 19. srpnja iste godine. Dana 7. prosinca 1823. godine u Retfali su "sahranjeni" Illyés Sinkó, star 33 godine i Ferencz Kozma, star 23 godine. U matičnoj knjizi umrlih je navedeno da su "ova dvojica zajedno umrli u vodi kada su htjeli izvući lance s broda koji su ih povukli i utopili" te da im "tijela još uvijek nisu pronađena". Dvogodišnja djevojčica Mária Piszár iz Laslova preminula je 22., a pokopana 23. travnja 1826. godine, kada se na kraju posjeda (vjerojatno: sela) popela na dasku za pranje, s nje pala i utopila se u rijeci Vuki. Dana 23. veljače 1828. godine u Laslovu je preminuo, a 25. veljače sahranjen András Becze, star 48 godina. Za njega je župnik naveo da je "bio dobar čovjek, no nije slušao svoje bližnje, otišao je i pod njim je pukao led u Vuki i utopio se." U Retfali su 14. listopada 1830. godine sahranjeni János Budi, star 60 godina, Áron Gyana, star 22 godine i Mihály Nemes, star 21 godinu. Za uzrok smrti napisano je da su "ova trojica zajedno u vodi umrli i još do današnjeg dana nisu pronađeni". Međutim, nije navedeno koliko je prošlo od njihova nestanka u vodi do trenutka kad su simbolično sahranjeni.

Izuzev već navedene Drave, Vuke i Palače, zabilježeno je i dva slučaja utapanja u Dunavu. Tako se 1. rujna 1803. godine Korođanin József Batsó star 31 godinu utopio u Dunavu kod Vukovara. Godine 1804. u matičnoj knjizi Retfale zabilježen je i slučaj smrti Bénija Szölöskeija, mlinara, koji se utopio u Dunavu kod Vukovara (mađ. *a Vizbe hólt Vukovárnál a Dunába*).

Jedini slučaj kada je prilikom utapanja naveden i potencijalno nasilan uzrok smrti bio je u prosincu 1799. godine kada se u Dravi utopio Dávid Varga, kada je župnik iskazao zrno sumnje napisavši "od nesretnog slučaja ili nasilno? Ne zna se." (mađ. *szerentsétlenségből v. erőszakossan? N tudatik*). Dana 8. rujna 1808. godine prilikom smrti Illyés Sinkó, starog 60 godina, kao uzrok smrti navedeno je da je "ovoga 5. rujna udario vanjski kolut mlina i bacio ga u Dravu i utopio. Pronašli su ga u osječkom Gornjem gradu nakon tri dana, 8. rujna, i tamo su ga također i pokopali."

U 5 slučajeva stablo je palo na nekoga od mještana i ubilo ga, a u 3 slučaja mještanin je pao sa stabla i tako preminuo. U jednom slučaju, točnije 10. travnja 1815. godine Anna

Istóka iz Hrastina, stara 35 godina preminula je nakon što joj je drvo palo na nogu. Sedmogodišnji dječak János Tutzak iz Retfale preminuo je pak 21. srpnja 1820. godine od rane koju je dobio prilikom pada, no nije navedeno gdje je, odnosno s čega pao.

Velika tuga ili plač kao uzrok smrti navedeni su u 3 slučaja. Ilona Kürtös iz Hrastina preminula je "od tuge" 10. lipnja 1809. godine u 44. godini života, kada su joj sina odveli vojnici. "Od velike tuge" preminuo je i 16-godišnji József Istóka iz Hrastina 25. listopada 1815. godine, no uzrok njegove tuge nije naveden. Nije poznat ni detaljniji opis "tuge" 60-godišnje Kate Simon iz Retfale, preminule 10. svibnja 1814. godine. Sličan simptom, točnije melankolija kao uzrok smrti, zabilježena je za Miklósa Jónija, 72-godišnjaka iz Hrastina, preminuloga 13. travnja 1825. godine. Jedini slučaj za koji je zabilježeno da je netko doslovno umro od straha bio je 17. srpnja 1828. godine kada je preminula četrnaestogodišnja djevojčica Mária Kudró iz Koroda.

Dana 19. prosinca 1781. godine u Retfali je u dobi od 81 godine preminuo Illyés Keresztes. Za njega je župnik napisao da je preminuo "nakon 25 godina bez dobara, i često puta s mnogo jada." Njegovu je dob utvrdio tako što je prilikom popisa 1703. godine⁴⁹² bio star 2 ili 3 godne. Za Judithu Gyöke, staru 60 godina, iz Retfale zapisano je da je preminula od groznice 28. listopada 1822. godine "nedugo nakon što ju je ovdje posjetila rodbina iz Koroda". I kod 29-godišnjeg Miklósa Mosonija iz Hrastina smatralo se da je putovanje bilo uzrok smrti. Za njega se 19. veljače 1810. godine navodi da je iz grada kući donio bolest.

Dana 13. srpnja 1809. godine István Martzi iz Retfale, star 42 godine, preminuo je tako što mu je kotač kola puknuo u trenutku kad je putovao na brdo (nije navedeno koje). Tom prilikom pao je na zemlju, slomio kost i konačno preminuo. Dana 6. travnja 1827. godine István Kozma iz Retfale, star 51 godinu preminuo je tako što su kola prešla preko njega i ozlijedila mu unutrašnjost.

U tri smrtna slučaja u Retfali kao uzrok smrti navodi se određena interakcija s mlinom. Tako je 16. srpnja 1806. godine 25-godišnjeg mlinara Illyésa Kissa smrvio mlin. Dana 13. kolovoza 1814. godine Illésa Tósu, 28-godišnjeg mlinareva šegrt, je slomio kotač mlina i odmah je umro. U mlinu je preminuo i 57-godišnji István Sinkó 3. svibnja 1822. godine.

Neuobičajen opis uzroka smrti naveden je za Józsefa Dékányu iz Retfale, dječaka starog 5,5 godina, koji je preminuo 11. siječnja 1825. godine. Župnik je naveo da se "rakija upalila u njemu preko ljeta i zato mu se unutrašnji dio isušio." Četverogodišnji dječak Mihály Balás iz Hrasina je pak preminuo 1. rujna 1816. godine, nakon što ga je konj udario u međunožje.

⁴⁹² Izvorni tekst u matičnoj knjizi je: *'mellyet 1703dik conjugista leirásb. irott róla.'* Nepoznato je na koji se popis misli, moguće na popis 1702. godine.

Nedovoljno su jasne i okolnosti smrti petogodišnjeg Istvána Gajnoka iz Retfale za kojega je samo navedeno da je 5. ožujka 1831. godine "izgorio". "U vatri" je preminuo i trogodišnji János Antal iz Hrastina 2. lipnja 1810. godine.

Dana 30. svibnja 1824. godine u Hrastinu je preminuo János Ferentz, u dobi od 45 godina. Za njega je kao uzrok smrti navedeno da je "skrenuo s uma", no samo iz navedenoga zapisa nemoguće je dokučiti stvarni uzrok smrti navedene osobe. Još jedna smrt za koju je također teško shvatiti okolnosti jest smrt 60-godišnjeg Istvána Gajnoka iz Laslova koji je preminuo 14., a sahranjen je 15. lipnja 1824. godine. Njega je pogodila strijela. Moguće je da se radilo o strijeli zalutaloj tijekom lova, no teško je išta tvrditi s potpunom sigurnošću.

Jedini zabilježeni slučaj da je netko umro od ugriza zmije bio je 9. rujna 1765. godine u Retfali, kada se to dogodilo Sámuelu Szánkiju. No, kao uzrok smrti 38-godišnjeg Jánosa Tótha 5. listopada 1823. godine u Laslovu naveden je ugriz pijavice. Jedini slučaj smrti od gladi bio je 8. siječnja 1804. godine u Laslovu kada je preminuo 4-godišnji Ádám Deső.

Za Jánosa Grego iz Retfale, koji je preminuo 6. ožujka 1768. godine, župnik je napisao da je bio "zli prijetvornik i pijanac koji je preminuo bez sentencije i pokopan je kao bedak." Grube riječi isti je župnik imao i za suprugu Miklósa Antala, Retfalčanku koja je preminula 5. siječnja 1766. godine. Za nju je naveo da se "uslijed pijanstva smrznula između Korođa i Laslova" te da je bila "besposlena pijanica". Iako drugi župnici nisu bili toliko iscrpni u opisivanju uzroka smrtnosti, u još dva slučaja prilikom smrti zabilježeno je da je preminuli bio betyár odnosno bećar. To se navodi 19. siječnja 1804. godine za 48-godišnjeg Jánosa Gyúró iz Laslova te 6. srpnja 1793. godine za izvjesnoga Gyúru iz Hrastina. Za potonjega župnik navodi: "Ovaj Gyúro kojemu drugoga imena ne znamo ovdje je došao prije dobrog vremena raditi ciglu i drugo. Do prije nekoliko dana je radio kada je dobio kratkotrajnu bolest, preminuo 6. srpnja i ovdje je pokopan 7. srpnja. Niti preko župnika i orguljaša u osječkoj Tvrđi nije se moglo doznati koliko je bio godina ili nešto drugo. Bio je rimokatoličke vjere. Bio je zidar. Bio je Hrvat. Bio je bećar bez vlastite supruge." Prema tim upisima hrastinskoga župnika iščitava se da je činjenica da je u mjestu bila osoba koja je bila Hrvat (ne-Mađar), katolik (nereformirani kršćanin), i neoženjen u odrasloj dobi predstavljala nešto uistinu nesvakodnevno u mjestu. S obzirom na to da ga je u matičnoj knjizi nazvao i "bećarom", vjerojatno o njemu župnik nije imao osobito visoko mišljenje.

Među ostalim raznim zabilježenim bolestima koje su navedene od 1 do 30-ak slučajeva su i oteklost grla, "invalidnost" bolesnika (mađ. *nyomorult*), grlobolja, vrućica, gušenje, moždani udar, patehije, udarac, krvave mrlje, grčevi u trbuhu, čirevi, kašalj, upala pluća, žutica, sifilis, rak, dijareja, antraks, tetanus, bol u prsima, rane, "trula pluća",

glavobolja, "davljenje u kašlju", povraćanje krvi, puknuće, nadutost, kostobolja, slomljena noga, bolest maternice roditelja, krvarenje iz nosa, živčana groznica, difterija, hemeroidi, gastritis, trbušni tifus, nateklost noge, bol srca, bol crijeva, hidrocefalus, trbušni grčevi, vrištanje, nakrivljena usta, prijelom vrata, "krvava trulež", voda iz nosa, žučni kamenac i kamenac u mjehuru.

Tablica 44: Uzroci smrti navedeni u matičnim knjigama umrlih

Bolest na mađarskom	Hrvatski naziv	Broj	Udio
sinlődözésben	marazam	432	17,23%
hideglelés	groznica	268	10,69%
himlőben	boginje	166	6,62%
vérhasban	dizenterija, srdobolja	153	6,10%
száraz betegség	suha bolest (sušica)	127	5,07%
dagadozás	nadutost, otekutost	126	5,03%
hurut	upala sluznice (neka vrsta kašlja)	103	4,11%
öregség	starost	83	3,31%
idétlen	dijete rođeno prije vremena	67	2,67%
betegsége	bolest	51	2,03%
vérben	u krvi	46	1,83%
vizi betegségben	vodena bolest	39	1,56%
nyavaja törésb.	epilepsija	37	1,48%
torok dagadás	oteklost grla	33	1,32%
hirtelenség	iznenada	32	1,28%
nyomorult	bogalj, klast (invalid, nepokretan)	32	1,28%
torok fájásban	grlobolja	27	1,08%
veres himlőbe	krvave boginje	27	1,08%
halva született	mrtvorodenče	27	1,08%
forro nyavajában	vruća bolest/vrućica	26	1,04%
nyilallásban	u bolovima	26	1,04%
forróság	vrućica	24	0,96%

vizbe holt	utopio se	24	0,96%
hektikaban	u nemiru	22	0,88%
fuladozás	gušenje	21	0,84%
szélütésben	moždani udar	20	0,80%
gyermek szülésb.	pri porodu	20	0,80%
forró hideglelésb.	vrućica i groznica	18	0,72%
patétsban	patehije	14	0,56%
veresben	udarac	14	0,56%
hervadozásb.	uvenuće	13	0,52%
vérfolyás	krvave mrlje	13	0,52%
nem szopott	ne siše	12	0,48%
bizonytalan	nesigurno	10	0,40%
gyomor görts	grčevi u trbuhu	10	0,40%
kelevények	čirevi	10	0,40%
köhögés	kašalj	10	0,40%
gutaütes	izljev krvi u mozak, moždani udar, kap, apopleksija	9	0,36%
hás fájás	bol u trbuhu	9	0,36%
kelevény	čir	8	0,32%
tüdő gyulladásba.	upala pluća	8	0,32%
erőtlensége	slabost	7	0,28%
sárgaságban	žutica	7	0,28%
szegezés	prikovan (za krevet)	7	0,28%
súlyben	sifilis, skorbut	7	0,28%
fene ette meg	rak	6	0,24%
görts	grč	6	0,24%
hasmenés	dijareja, proljev	6	0,24%
elgyengülés.	marazam	6	0,24%
pokolvar	antraks	6	0,24%
farkas görts	tetanus	5	0,20%
mej fájásb.	bol u prsima	5	0,20%
rágás	žvakanje, možda rángás treskavica	5	0,20%

sebek	rane	5	0,20%
tüdő rothadás	trula pluća	5	0,20%
félidétlen	Dijete rođeno 'napola prijevremeno'	4	0,16%
fő fájás	glavobolja	4	0,16%
fullasztó hurutban	davljenje u kašlju	4	0,16%
vénségben	u starosti	4	0,16%
veres sinlő.	krvavi marazam	4	0,16%
vérhányásba	povraća krv	4	0,16%
meg szakott	puknuće	4	0,16%
elnyomták	gurnut/pritisnut, npr. Nesretno ga je majka pritisnula	4	0,16%
Fa ütötte agyon	ubilo ga je stablo	4	0,16%
dagadozás és hideg.	nadutost i groznica	3	0,12%
fáról esett le	pao sa stabla	3	0,12%
köszvény	kostobolja	3	0,12%
lába tört	slomljena noga	3	0,12%
Méhanyáb	bolest maternice rodilje	3	0,12%
öregség hideglelés	staračka groznica	3	0,12%
Orr vér folyás	krvarenje iz nosa	3	0,12%
véletlen halál	slučajna smrt	3	0,12%
érzőinak hideglelése nerven freber	živčana groznica	3	0,12%
leesés	padanje	3	0,12%
torok gyék.	difterija, torokgyík	3	0,12%
belleszállás	bél leszállás spuštena crijeva, vjerojatno oštećenje crijeva	3	0,12%
elszáradt	usahnuo	3	0,12%
szárazodott	osušio se	3	0,12%
szerentsétlenül	nesretno	3	0,12%
Malom tőtte őszve	mlin ga je smrvio	3	0,12%

Nagy (s)írásban	zbog velikog plača, od velike tuge	3	0,12%
aranyér	hemeroidi	2	0,08%
beteg születt	bolestan se rodio	2	0,08%
erőszakos	nasilno	2	0,08%
forró víz által	vrućica	2	0,08%
gyomor gyulladás	upala želudca, gastritis	2	0,08%
hagymában	trbušni tifus	2	0,08%
láb dagadozásban	nateklost noge	2	0,08%
gyermek szülése után egy hónapal	mjesec dana poslije poroda	2	0,08%
nehézség	teškoće	2	0,08%
ókadozás	uvenuo	2	0,08%
száj fájásban	bol ustiju	2	0,08%
szív fájásban	bol srca	2	0,08%
belső feléles	unutrašnji čir	2	0,08%
el nyomatott	pritisnutost	2	0,08%
száradás	starost	2	0,08%
szopott	siše	2	0,08%
vér pategs	krvave pategije	2	0,08%
vizi dagadás	vodena otekutost	2	0,08%
bel fájás	bol crijeva	2	0,08%
A fülebe talált kelés miatt	čir u uhu	1	0,04%
a kotsi rud döste oldalba s a rmátt tam belső rokkadásba	kola su prešla preko njega i ozlijedila mu unutrašnjost	1	0,04%
A pályainka meggyűlladt benne a nyáron s adton elszáradt belsőjék.	rakija se upalila u njemu preko ljeta i zato mu se unutrašnji dio isušio	1	0,04%
a születés közben meg holt	usred poroda preminula	1	0,04%

az egész teste fekélyek kel volt elborútva	po cijelom tijelu je imao otvorene kraste koje nisu mogle zacijeliti	1	0,04%
az órák és száját a (r?)othadás demészt	imao je trulež na nosu i ustima	1	0,04%
belső rész Cancer kapp	unutrašnji rak	1	0,04%
brand.	?	1	0,04%
éhségib.	glad	1	0,04%
elesésből vett seb.	od pada zadobio ranu	1	0,04%
eszelőssélett	poludio	1	0,04%
Fa szakanlábá.	stablo mu je palo na nogu	1	0,04%
fárdle eszon	?	1	0,04%
fej vizkorság	vodena glava', hidrocefalus	1	0,04%
fekélyek	čirevi	1	0,04%
fej fájásban	glavobolja	1	0,04%
finezk.	?	1	0,04%
fő és nyak dagadásba	oteknutost vrata i glave	1	0,04%
gatant	?	1	0,04%
gyermek gürts	dječji grč	1	0,04%
gyomor fájás	bol u želudcu	1	0,04%
halálos beteg.	smrtna bolest	1	0,04%
has fikulásba	trbušni grčevi, hascsikarás	1	0,04%
himlő után vő kelevény	nakon boginja zadobio čireve	1	0,04%
hirtelen vő nyavaja törésb	iznenadna epilepsija	1	0,04%
holyagba való kő	žučni kamenac ili kamenac u mjehuru	1	0,04%
hólyagos himlőbe	boginje u mjehuru	1	0,04%
idétlen született	prijevremeno se rodio	1	0,04%
Ijjedtség	od straha	1	0,04%
köztzogutzi	?	1	0,04%

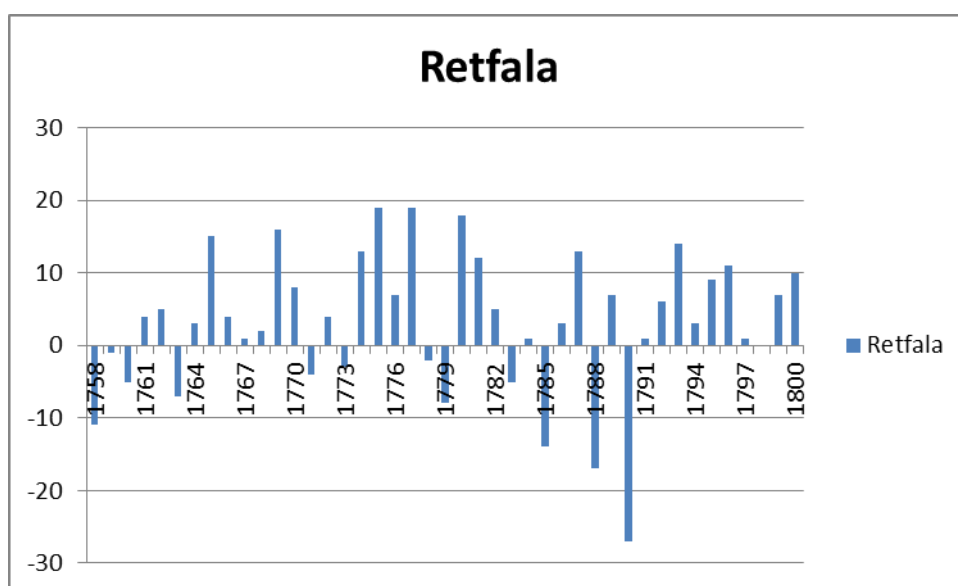
kurutz	?	1	0,04%
láb fakadásb.	otkinuta noga	1	0,04%
lába szárón vett rosseb	čir na nozi	1	0,04%
lábán való rosz seb.	loša rana na nozi	1	0,04%
légy f. Vő nyomoris	jadnik	1	0,04%
lórúgta ágyot	po međunožju ga je udario konj	1	0,04%
male nati	loše rođen	1	0,04%
meg dühötött	sišao s uma	1	0,04%
megégett	izgorio	1	0,04%
megfult	zadavio se	1	0,04%
melanchor	melankoličnost	1	0,04%
melybeli szárazbetegs.	sušica u plućica	1	0,04%
menykö üresbe	ubila ga je strijela	1	0,04%
merevedes	ukočio se	1	0,04%
nadály tsipésbe	ugriz pijavice	1	0,04%
nyomorult lévén nem szopott	nije sisao	1	0,04%
nyomorultnak született	rođen kao bogalj	1	0,04%
öregség sinlődés	starački marazam	1	0,04%
orrán szájján vér fojs	s usta i iz nosa mu je curila krv	1	0,04%
pihiszta	?	1	0,04%
pyúlad. (gyúlad)	upala grla	1	0,04%
részeges	pijanac	1	0,04%
rothadásba	u truleži	1	0,04%
rothasztó hideglelésb.	trula groznica	1	0,04%
sikoltozás	vrištanje	1	0,04%
sinlöd. Has rágás	želudac marazam	1	0,04%
strang.	?	1	0,04%
Sz. Antal tüze	vatra svetog Ante	1	0,04%

szája kutsolod	nakrivljena usta	1	0,04%
sziv kores	srčana bolest	1	0,04%
sziv nyilallásb	bol srca	1	0,04%
szrartza ili frantza	?	1	0,04%
Téj szopt.	mlijeko siše	1	0,04%
torkába lévő roszas seb.	teška rana u grlu	1	0,04%
torok elevény	kašalj čir	1	0,04%
torok fájás sinlődözés	grlobolja marazam	1	0,04%
tsendes	tiho	1	0,04%
tudó nyavalya	bolesna pluća	1	0,04%
tüzbe	u vatri	1	0,04%
újján való rosseb	rana na prstu	1	0,04%
valami ráknyavalya ette le a húst a képeről	nekakva rak rana mu je pojela meso s lica	1	0,04%
valami sérelem esvén tenyerén, abból Farkas görtsör kapott és 3 napra ghólt	nekakva rana mu se pojavila na dlanu iz koje se pojavio tetanus i od njega je nakon 3 dana umro	1	0,04%
várból hozta haza betegs.	iz grada je donio bolest	1	0,04%
véletlen nyar törés	slučajan prijelom vrata	1	0,04%
vér és tudeslel.	krv i groznica	1	0,04%
vérakadás (vérokadás)	povraća krv	1	0,04%
veres vertek	krvavo utučen	1	0,04%
vereség Rugdosás	krvava trulež	1	0,04%
vizelletszorr.	voda iz nosa	1	0,04%
kigyó	ugriz zmije	1	0,04%
zsugorodás	Skupljanje/ smanjivanje nekih organa	1	0,04%
Ukupno		2507	100,00%

3.5. PRIRODNI PRIRAST

Za prvi dio analiziranih matičnih knjiga u Retfali (do 1780-ih godina) ne postoje dovoljno pouzdani izvori o klimatskim prilikama (u osječkom kraju) koji bi mogli poslužiti za precizniju demografsku analizu odnosno za usporedbu s prirodnim prirastom stanovništva u tom razdoblju. Od osamdesetih godina 18. stoljeća u pojedinim se zapisima osječkih ljetopisa (župnih i redovničkih samostanskih kronika) već može pronaći poneki podatak koji ukazuje na određene klimatske prilike (najčešće ekstremne) koje su vladale u određenoj godini.

Grafikon 45: Prirodni prirast u Retfali 1758-1800.

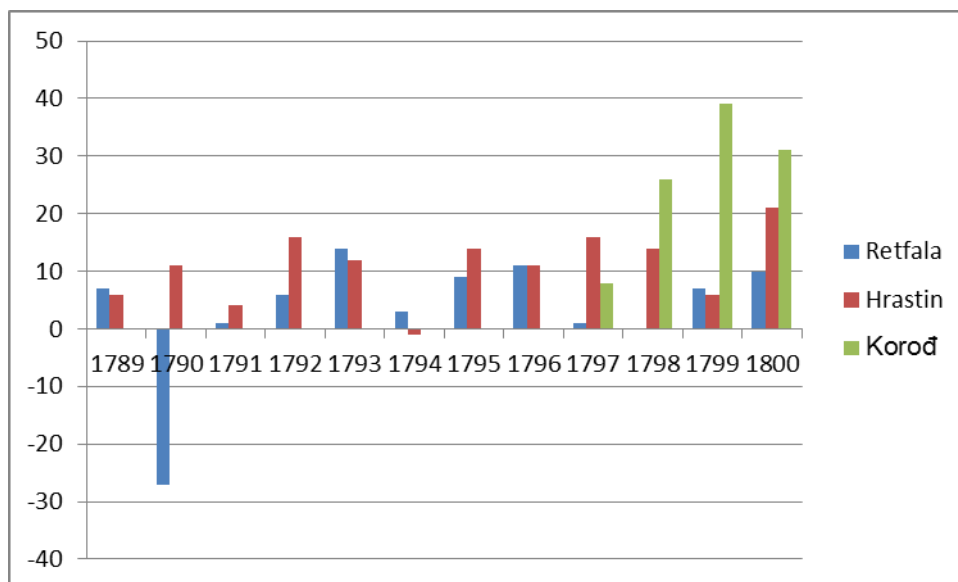
Tako se iz zapisa osječkom franjevačkog ljetopisa može iščitati da je 1781. godine bila natprosječno hladna zima, a 1782. godine slabi urodi.⁴⁹³ Pritom se može uočiti korelacija sa sniženim prirodnim prirastom 1781. godine u odnosu na 1780. godinu, kao i sa sniženim prirodnim prirastom 1782. godine u odnosu na 1781. godinu. Prirodni prirast 1783. godine u Retfali je čak bio i negativan, a izrazito je bio negativan 1785. godine. Moguće je da su uzroci toga pada prirodnoga prirasta bili upravo zbog klimatskih prilika koje su uzrokovale niske poljoprivredne prinose. Godine 1786. prirodni se prirast oporavio i pozitivan je, no iz osječkog se franjevačkog ljetopisa doznaje da je 1787. godina bila kišovita.⁴⁹⁴ Ukoliko je ta kiša bila toliko obilna da je negativno utjecala na poljoprivredne prinose te godine, sasvim je

⁴⁹³ S. Sršan, *Osječki ljetopisi*, 95-99.

⁴⁹⁴ Isto, 109.

vjerojatno da se upravo time može objasniti vrlo negativan prirodni prirast sljedeće, 1788. godine u Retfali.

Grafikon 46: Prirodni prirast u Retfali, Hrastinu i Korođu 1789-1800.

Kasna zima i proljeće 1789. godine bile su vrlo hladne i uzrokovale su veliki pomor stoke u Slavoniji, ali i smrtnost ljudi,⁴⁹⁵ a nije isključeno da je vladala i neka neidentificirana epidemija bolesti. Upravo je 1790. godina i u Retfali godina s najnegativnijim prirodnim prirastom u drugoj polovici 18. stoljeća. Godine 1795. i 1796. vladala je kuga u Srijemu, a djelomično je zahvatila i osječki kraj,⁴⁹⁶ no prema rezultatima dobivenim u ovom istraživanju, stanovništvo Hrastina i Retfale tom epidemijom nije bilo značajnije obuhvaćeno. Za 1. travnja 1798. godine navedeno je da je u Osijeku padao vrlo gust snijeg nošen jakim vjetrom. "Napadao je visoko, a hladnoća je bila tako oštra da se više ljudi i stokena putu smrzlo." Iste godine je na dan Božića počeo padati snijeg, a do kraja godine ga je bilo sve više. Svećenik navodi da se "na Božić u 10 sati pod pjevanom misom krv u kaležu (vino) malo smrzla, dok se u čaši za pranje tako smrzla da sam morao donijeti vatru na oltar nad kojom sam otopio led."⁴⁹⁷ Može se uočiti korelacija između te hladne zime i niskoga prirodnog prirasta u Retfali 1798. godine. U Hrastinu je 1799. godine u odnosu na 1798. godinu prirodni prirast više nego prepolovljen, pa se može zaključiti da je hladna zima prethodne godine djelomično utjecala na smanjeni prirodni prirast sljedeće godine u Hrastinu. U Korođu je pak potpuno drugačija

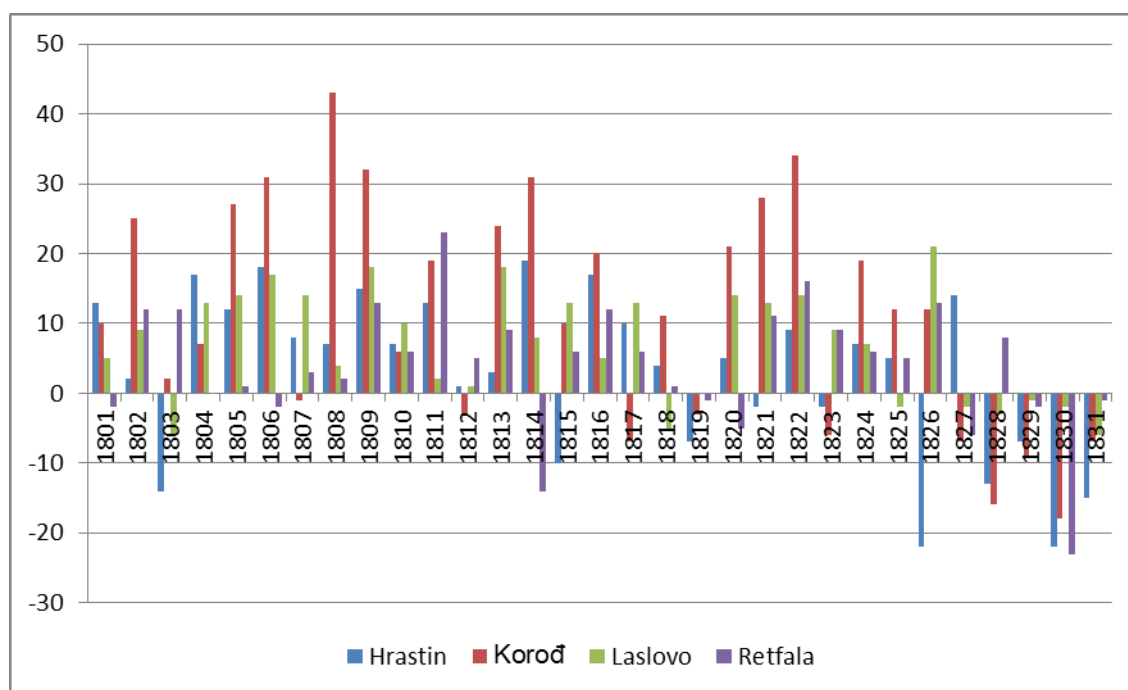
⁴⁹⁵ Slavko Gavrilović, Bilješke Josipa Hajnocija o Srijemu 1789. godine, u: *Starine*, knjiga 53, Zagreb 1966., str. 187.

⁴⁹⁶ S. Sršan, *Osječki ljetopisi*, 119-121.

⁴⁹⁷ Isto, 261.

situacija te je prirodni prirast 1799. godine veći nego 1798. godine. U siječnju 1800. godine ljetopis osječke župe u Tvrđi navodi da "vlada vruća, zloćudna, zarazna i trula groznica, u kojoj mnogi leže".⁴⁹⁸ Za razliku od Hrastina, Koroda i Laslova koji su 1801. godine imali pozitivan prirodni prirast, Retfala je imala negativan. Navedena tri naselja bila su nešto udaljenija od Osijeka za razliku od Retfale, te se može pretpostaviti da je groznica koji navodi župni ljetopis u Tvrđi u određenoj mjeri zahvatila i stanovnike Retfale.

Grafikon 47: Prirodni prirast u Hrastinu, Korodu, Laslovu i Retfali 1801.-1831.

Ljetni mjeseci 1801. godine bili su vrlo kišoviti, a u listopadu se Drava izlila i prouzročila veliku poplavu. Pored toga, u osječkom je kraju zavladała i stočna bolest (*lues*). Navedene klimatske neprilike prouzročile su i nestašicu poljoprivrednih proizvoda koji su zbog toga znatno poskupjeli, pa ljetopis osječke župe u Tvrđi navodi da je "par pilića stajao 30 krajcara, par gusaka preko 1 forintu, par mladih purana 1 forintu i 30 krajcara, teletine se nije moglo dobiti pa je čak i perad bila veoma tražena, ali je bila veoma rijetka. Jaja su već sada stajala 3 za 1 groš, a maslo čak 36 krajcara za funtu."⁴⁹⁹ Dana 7. srpnja 1803. godine zabilježeno je da su vladali "kišni dani s olujom. Drava se izlila, takve se poplave ne sjećamo." Tri tjedna kasnije (25. srpnja) ponovno je uneseno u župni ljetopis da se "Drava

⁴⁹⁸ Isto, 266.

⁴⁹⁹ Isto, 271-272.

razlila kako se od pamtivijeka nije izlila."⁵⁰⁰ Između navedenih klimatskih prilika i prirodnog prirasta u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali može se uočiti korelacija, posebice 1803. godine kada je prirodni prirast bio negativan, najizraženije u Hrastinu i Laslovu. To se može objasniti i time da su Hrastin i Laslovo bili praktično doslovno "otoci" okruženi s jednom stranom rijekom Vukom, a s ostalih močvarom Palačom,⁵⁰¹ te su u doba poplava bili posebno ugroženi, jer su im stradala ne samo polja odnosno poljoprivredne površine nego i sama naselja s kućama, gospodarskim zgradama i vrtovima.

Za veljaču 1806. godine župni ljetopis Tvrđe navodi da je te godine vrijeme bilo hladno "djelomice vedro, a djelomice kišovito. Mnogo je ljudi oboljelo te umire. (...) Mnoga sela su radi bolesti zatvorena."⁵⁰² Vjerojatno je upravo to navedeno "zatvaranje sela" spriječilo širenje bolesti iz grada Osijeka u Hrastin, Korođ, Laslovo i Retfalu. Ipak, vjerojatno se nakon "otvaranja" sela bolest nešto kasnije proširila i u analiziranim naseljima i tako se može objasniti nešto kasnija pojava negativnog prirodnog prirasta u analiziranim naseljima u odnosu na grad Osijek (1817. godine).

Uzrok nešto nižem prirodnom prirastu u 1807. godini vjerojatno je i sušna i ne naročito poljoprivredno rodna 1806. godini u osječkom kraju, kako iznosi Redlstein u svom dnevniku.⁵⁰³ Slično tome, veliki prirodni prirast 1808. i 1809. godine može se pobliže objasniti poljoprivredno plodnom 1807. godinom te posebice 1808. i 1809. godinom. Tako se u izvorima navodi da 1807. godina "(...) nije bila loša godina za seljaka. Kukuruz, ječam, zob, sijeno i svi ljetni i zimski usjevi vrlo su dobro urodili (...)." ⁵⁰⁴

Za 1808. godinu u osječkom kraju poznato je da je "(...) od svih žitarica najbolje rodio kukuruz i krumpir (...)" te da je "voće rodilo u neizmjerljivoj količini."⁵⁰⁵ Znatna je korelacija uočljiva i između najvećega prirasta u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali u prvoj trećini 19. stoljeća i vrlo povoljnih klimatskih prilika za poljoprivredu, odnosno poljoprivredno rodne 1809. godine. Izvor tako navodi da je ta godina "bila vrlo plodna i blagoslovljena, Ceres (božica plodnosti) je svoj rog obilja (...) istresla baš ove godine (...)." Osječki trgovac kožom Redlstein nadalje navodi da je "to bila blagoslovljena zima, kakvu još nisam imao, i vjerojatno više takvu neću imati. Deo gratias – Bogu hvala."⁵⁰⁶

⁵⁰⁰ Isto, 279-280.

⁵⁰¹ Više o zemljopisnom položaju analiziranih sela u poglavlju 2.1.

⁵⁰² S. Sršan, *Osječki ljetopisi*, 296.

⁵⁰³ "Godina 1806. bila je jedna od najlošijih godina. Kasno proljeće, bilo je vruće, a dvanaest tjedana nije bilo kiše. Zob, sijeno, kukuruz i ostale ljetne i vrtno plodine loše su uspjele." Stjepan Sršan, *Osječki dnevnik Sebastijana Karla Redlsteina 1804.-1832.*, Državni arhiv u Osijeku, Osijek, 1997., str. 29.

⁵⁰⁴ S. Sršan, *Osječki dnevnik Sebastijana Karla Redlsteina 1804.-1832.*, 33.

⁵⁰⁵ Isto, 34.

⁵⁰⁶ Isto, 40-41.

Već sljedeća, 1810. godina nije bila toliko plodna nego prekišovita, a štetu je napravio i kasni mraz,⁵⁰⁷ što se već iste godine odrazilo i prirodni prirast koji je više nego prepolovljen u odnosu na prethodnu godinu. Godina 1811. inače je bila vrlo sušna i vruća, što je uzrokovalo i pomanjkanje vode u bunarima dovelo je i do smanjivanja prirodnog prirasta 1812. godine kada je on bio gotovo jednak nuli. Sama 1812. godina inače je bila plodna, ali je na prirodni prirast te godine sasvim vjerojatno utjecala suša godine ranije. Za 1814. se godinu navodi da je bila "(...) jedna od najstrašnijih godina. Zima je bila krajnje oštra, proljeće stalno hladno, te je sve žito i kukuruz što se sije u proljeće smrzlo, pa se moralo još dosijati." Ipak, "sijena i grahorice, kao i povrća bilo je dosta."⁵⁰⁸ Iako klimatske prilike te godine nisu bile ekstremne, ipak su bile relativno nepovoljne, te se prirodni prirast u 1815. godini više nego prepolovio u odnosu na godinu ranije. Klimatske prilike u osječkom kraju 1815. godine bile su pak mnogo povoljnije za poljoprivredu u odnosu na godinu ranije: "Zima je bila lijepa i donekle vlažna. Proljeće je bilo kako čovjek samo može zaželjati (...)." ⁵⁰⁹ To je očito imalo utjecaja i na značajni porast prirodnoga porasta 1816. godine. Međutim, već je te godine započeo niz poljoprivredno nepovoljnih godina koji je smanjivao prirodni prirast, koji je 1819. godine već bio i negativan. Godina 1816. tako je bila "neprestano loša i neuspjela, a uz to je suša uništila gotovo cijelu našu okolinu. Plodovi su izgledali lijepo, ali ih je bilo tako malo da su mnogi od jednog jutra jedva dobili sjeme. Kukuruz i krumpira bilo je samo mjestimice, čak ni bundeve ove godine nisu uspjele."⁵¹⁰

Za 1817. godinu osječki trgovac kožom navodi da je to bila jedna od najlošijih godina koje pamti te da je "hrvatski i požeški kraj gotovo morao umirati od gladi, a mnogi su tako tešku smrt i doživjeli."⁵¹¹ Prirod je bio vrlo slab i 1818. godine, a u osječkom kraju nije bilo čak ni sijena. Niz od tri neplodne godine doveo je do pada prirodnog prirasta 1819. godine, a tih su godina slični trendovi bili u cijeloj Hrvatskoj, pa i u srednjoj Europi.⁵¹² U Hrastinu, Laslovu, Korođu i Retfali zatim je uslijedilo razdoblje od tri godine s povećanim pozitivnim prirodnim prirastom koji je prekinut 1823. godine. Uzroci toga dijelom se mogu objasniti velikom sušom 1822. godine i invazijom hruštava⁵¹³ u svibnju iste godine. Naredne tri godine

⁵⁰⁷ "(...) kad je počela, kiša nije prestajala, i odmah je postalo tako hladno da smo se morali bojati mraza. Mraz od 1. lipnja prouzročio je veliku nestašicu voća." S. Sršan, *Osječki dnevnik Sebastijana Karla Redlsteina 1804.-1832.*, 43.

⁵⁰⁸ Isto, 56-57.

⁵⁰⁹ Isto, 58.

⁵¹⁰ Isto, 60-61.

⁵¹¹ Isto, 64.

⁵¹² Miroslav Bertoša, *Glad i kriza mortaliteta godine 1817: istarski mikrokozmos i evropski kontekst*, Rad JAZU, 445, 1989., str. 3-53.

⁵¹³ Kukac hrušt hrani se korijenjem i lišćem biljaka i time čini veliku štetu poljoprivredi.

<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=26382>, datum posljednjeg pristupa 10. prosinca 2015.

u osječkom su kraju bile poljoprivredno rodne, a korelacija se ponovno može uočiti i po pozitivnom prirodnom prirastu u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali tih godina.

Godine 1826. bila je snažna zima od siječnja do ožujka, a zatim tri uzastopna mraza koji su uništili voćke. U izvorima se navodi da se čak i sijeno "moralo krasti". Nadalje, "cijene plodina stalno su rasle, ali ne samo zbog lošeg vremena, nego i zbog pomanjkanja uroda, jer ih nije bilo ni upola toliko koliko je bilo prošle godine".⁵¹⁴ Dana 15. lipnja 1827. u osječki je franjevački ljetopis upisano: "Ovoga mjeseca Drava je toliko nabujala da je ostavila svoje korito i naširoko se razlila po poljima, tako da je odasvud izgledalo kao jedno veliko more (...). Potpuno je lišila ljude veoma potrebnog sijena za konje i stoku, više zgrada, dijelom kuća, a dijelom magazina sravnila je svojom snagom sa zemljom te nanijela mnoge druge nezgode, što nas je podsjetilo na žalosno i nečuvano razaranje Drave iz 1814. godine, od koga neka nas Bog oslobodi."⁵¹⁵ Vjerojatno je ponajviše zbog navedenih razloga i u naseljima analiziranim u ovom radu 1827. godine bio negativan prirodni prirast. Sljedeće je godine negativno prirodni prirast bio još i izraženiji. Tih dviju godina, 1827. i 1828. godine, u osječkom je kraju zabilježeno izrazito kišovito vrijeme, koje je uzrokovalo i ležanje vode na poljima, ali i muljevitu vodu u bunarima, što je također zasigurno imalo negativnoga utjecaja na prirodni prirast u tom razdoblju.

Negativne su se klimatske prilike nastavile i 1829. godine kada je u siječnju napadalo između pola metra i metra snijega, a u veljači se temperatura kretala od -22°C do -25°C.⁵¹⁶ Snažna zima s mnogo snijega i niskim temperaturama bila je i sljedeće, 1830. godine, nakon koje je uslijedilo vrlo sušno ljeto. "Vrućina je sasvim uništila usjeve koji su se počeli tako lijepo razvijati. Zrna su mala, malo ih je i nisu izdašna te možemo očekivati gladnu godinu."⁵¹⁷ Inače, 1830. godine u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali, ali i u Osijeku, zavladała je epidemija kolere. Kombinacija niza godina s klimatski nepovoljnim prilikama i navedene epidemije dovela je do najvećega negativnog prirodnog prirasta u analiziranom razdoblju i naseljima (grafikon 41). Epidemija kolere vladala je i 1831. godine, a usto je i mjesec svibanj bio vrlo kišovit uz mraz koji se pojavio u tri navrata.⁵¹⁸ I u franjevačkom i kapucinskom osječkom ljetopisu zapisano je da je vladala kolera 1831. godine za koju se smatralo "da joj je uzrok lokalna i provincijska narav, u prvom redu slaba žetva koja je bila u prošloj godini". I u samom se izvoru navodi da su "oni koji su nešto bolje živjeli u pristojnijim

⁵¹⁴ S. Sršan, *Osječki dnevnik Sebastijana Karla Redlsteina 1804.-1832.*, 86.

⁵¹⁵ Isto, 144.

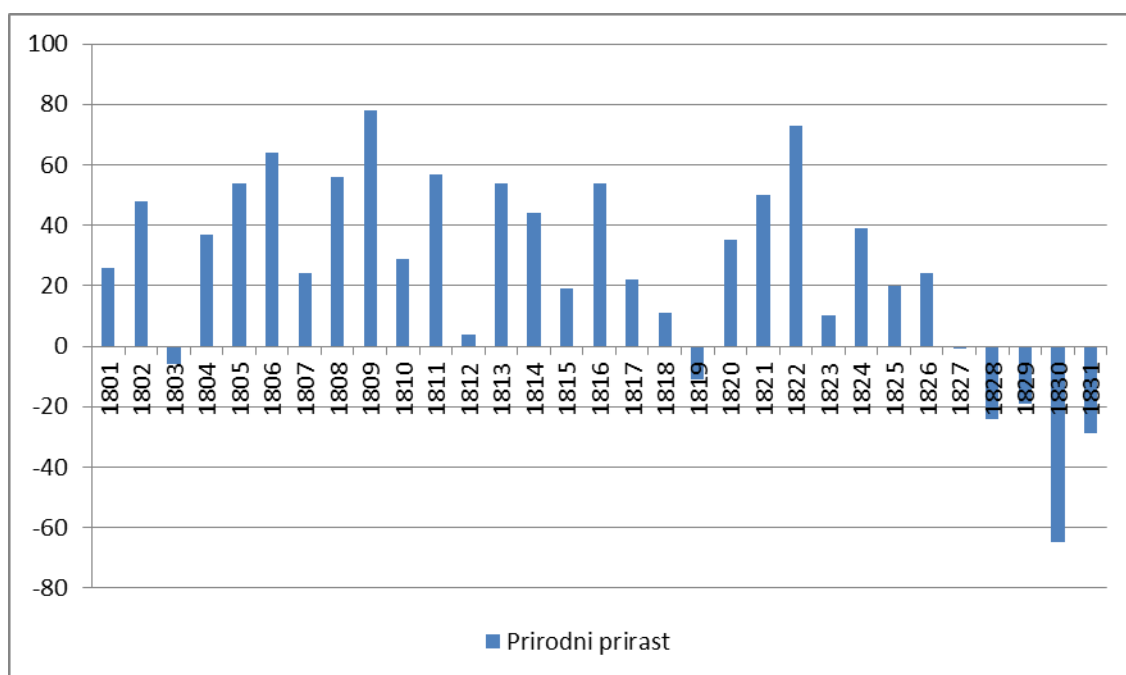
⁵¹⁶ S. Sršan, *Osječki dnevnik Sebastijana Karla Redlsteina 1804.-1832.*, 93-94.

⁵¹⁷ Isto, 97.

⁵¹⁸ Isto, 99.

kućama, bolje se hranili i prikladnije odijevali (...) iako su bili zaraženi tim zlok, ipak mogli ozdraviti. Iz toga se vidi da je čistoća, dobra i zdrava hrana, redovito čišćenje zahoda i umjerenost najbolja mjera protiv spomenute bolesti."⁵¹⁹ Ponovno je kombinacija više čimbenika (epidemije bolesti, niskih higijenskih i sanitarnih uvjeta i klimatskih prilika koje su uvjetovale niske poljoprivredne prinose) uzrokovala nastavak negativnog prirodnog prirasta u analiziranim naseljima, iako ne toliko negativan kao prethodne godine.

Grafikon 48: Prirodni prirast u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali kao demografskoj cjelini (1801.-1831.)

Analizirajući prirodni prirast u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali u prvoj trećini 19. stoljeća uočiva je snažna korelacija između poljoprivredno plodnih godina i visokog prirodnog prirasta u tekućoj ili sljedećoj godini, odnosno poljoprivredno nerodnih godina i niskog prirodnog prirasta u narednoj godini. Ta je međusobna uvjetovanost dobrim dijelom i razumljiva jer je stanovništvo analiziranih naselja bilo ruralno i u apsolutnoj je većini slučajeva ovisilo o poljoprivrednim urodima. Manje uroda značilo je i manje obilne (kalorične) obroke, što je vjerojatno dovodilo do općeg slabljenja organizma, pada imuniteta i veće izloženosti bolestima, koje su se zatim mogle agresivnije širiti i dovoditi do smrtnih posljedica. S druge strane, bogati je urod pored izravne koristi od kvalitetnije prehrane, vjerojatno uzrokovao i optimistički pogled na budućnost, što je kako se čini, često završavalo

⁵¹⁹ Isto, 146., 334.

i odlukom o prokreaciji. Iako poljoprivredno plodne godine sasvim sigurno nisu bile jedina varijabla koja je utjecala prirodni prirast stanovništva (svakako od bitnijih treba izdvojiti i epidemije bolesti, smrtnost roditelja i dr.),⁵²⁰ svakako su bile jednom od najvažnijih.

3.6. REKONSTRUKCIJA OBITELJI - "CASE STUDY"

Izražena imenska entropija te neujednačeni pravopis prilikom bilježenja osobnih imena i prezimena najvažniji je razlog zbog kojega se za potrebe ovoga rada nije mogla sustavno provesti metoda rekonstrukcije obitelji⁵²¹. Pored toga, već spomenuto nepostojanje sačuvanih izvora (matičnih knjiga) za većinu 18. stoljeća za tri od četiri analiziranih međusobno iznimno rodbinski povezana naselja čini provođenje te metode gotovo neizvedivim zadatkom. Ipak, na primjeru bračnoga para Istvána Töröka i Katalin Gajnok iz Retfale pokušat će se prikazati model kako se metoda rekonstrukcije obitelji može provesti, posebice za kasnija razdoblja. Struktura njihove obitelji iz Retfale u ovom radu predstavlja "studiju slučaja" ili "case study" vjerojatno jedne tadašnje tipične obitelji analiziranoga prostora i vremena. U analizu su uključeni i roditelji navedenoga bračnoga para, te bake i djedovi, ukoliko su se neki podaci o njima mogli pronaći u matičnim knjigama. Nadalje, analizirane su sestre i braća svakoga bračnoga para, te zajednička djeca te kumovi prilikom krštenja djece. Već i samo ta uža obitelj obuhvaća više od pedeset osoba s kojima je navedeni bračni par bio povezan. Rezultati dobiveni metodom rekonstrukcije obitelji otkrivaju određene zanimljive pokazatelje koji se inače iz samoga "golog" izvora ne bi mogli iščitati. Iako su rezultati provedeni ovim istraživanjem ipak samo jedna studija slučaja, ipak ukazuju na određene pojave koje bi se mogle smatrati univerzalnim za cjelokupno analizirano stanovništvo. Neke od njih su relativno mnogo djece u obitelji, rano stupanje u brak i snažna premreženost analiziranoga stanovništva kumskim i rodbinskim vezama.

*

⁵²⁰ Općenito o mortalitetu u analiziranim naseljima te o uzrocima smrti pogledati u poglavlju 3.4.

⁵²¹ Više o metodi rekonstrukcije obitelji u: Robert Skenderović, Analiza razvoja imenske formule u gradu Požegi i okolnim selima tijekom 18. stoljeća na temelju matičnih knjiga, u: *Scrinia Slavonica*, br. 2., HIPSSB, Slavonski Brod, 2002. str. 261-262.; Nenad Vekarić, Prijedlog za klasifikaciju peljeških imena, u: *Anali zavoda za povijesne znanosti HAZU*, br. 30., Dubrovnik 1992., str. 55-78.; 143. Vitek, Darko; Lauc, Davor, *Logika i povijesne znanosti – problem rekonstrukcije obitelji na temelju matičnih knjiga*, Povijesni prilozi, 39, Zagreb, 2010.

Djed po ocu: János Török

Baka po ocu: ? (1700.-4.12.1763.), umrla u dobi od 63 godine, udovica

Otac: János/Jantsi Török (1743.-6.8.1823.), umro u dobi od 83 godine

Majka: Sofia Kozár (udala se za Jánosa Töröka 12. 11. 1760.)

István Török

+

Katalin Gajnok

(14.9.1764.-29.3.1834.)

23. 11. 1785. Retfala

(7.9.1766.-17.3.1812.)

Retfala

Retfala

Retfala

Retfala

Kumovi (3) na krštenju bili su mu: Illyés Bentze, István Czindri, János Demeter

Sestra 1: Anna (14.3.1762.- 12.8.1763. Retfala), 1 godina i 5 mjeseci (u matičnoj knjizi kao dob prilikom smrti navedeno je 1 godina, dakle župnik je zaokružio), preminula je "u krvi"

Brat 1: János (11.8.1768.- 26.10.1845. Retfala), oženio se Katom Gyana 23. 11. 1791. godine u Retfali u dobi od 23 godine. Umro je u Retfali u dobi od 77 godina.

Sestra 2: Eva (16.6.1771.Retfala.-), udala se 26. 10. 1789. godine u dobi od 18 godina za Jósefa Gáspára (sina Jósefa) u Retfali, a preminula također u Retfali 16. 10. 1834. godine u dobi od 63 godine. Pokopana je uz propovijed dva dana nakon smrti (18. 10. 1834.)

*

Djed po majci: Illyés Botzka, preminuo 10. 3. 1759. u Retfali

Otac: János Gajnok (oženio se za Judit Botzka 26. 11. 1760. godine), umro 9. 9. 1767.

Majka: Judit Botzka (1730.-23.7.1790.), umrla u dobi od 60 godina.

Katalin Gajnok

+

István Török

(7.9.1766. – 17.3.1812.)

23. 11. 1785. Retfala

(14. 9. 1764. - 29.3.1834.)

Retfala

Retfala

Retfala

Retfala

Kumovi na krštenju: Samuel Szánki, István Paprika, János Tutzak, József Hangó

Brat 1: István (6. 8. 1761. Retfala – 22.7.1809. Retfala, sušica), oženio se 23. 11. 1785. godine u dobi od 24 godine sa Sárom Szabo iz Retfale. Umro je u dobi od 48 godina.

Sestra 1: Katalin (5.8.1762.-6.8.1762. Retfala), 1 dan

Brat 2: István (31. 8. 1763. Retfala – 14. 6. 1824. Lalovo, "ubila ga je strijela"), umro je u dobi od 59 godina.⁵²²

⁵²² Kako se da naslutiti iz zapisa o njegovoj smrti, vjerojatno se oženio u Laslovu, u razdoblju za koje nisu sačuvane matične knjige, tako da se nije mogao pronaći podatak o njegovom vjenčanju.

*

Djeca Istvána Töröka i Katalin Gajnok:

Kći 1: Ersébeth, rođena u Retfali 8. 10. 1788., krštena 13. 10. 1788., preminula 17. 10. 1788.
(stara 8 dana)

Kći 2: Ersébeth, rođena u Retfali 8. 8. 1789., krštena 15. 8., vjenčala se 9. 11. 1808. u dobi od 19 godina sa Sámuelom Vargom, oračem iz Retfale koji je tada imao 21 godinu.

Sin 1: Illyés, kršten u Retfali 25. 7. 1795., oženio se 20. 11. 1816. u dobi od 21 godine s Judit Tósa iz Retfale. Preminuo je 26. 10. 1823. godine u dobi od 28 godina od "grčeva u trbuhu" (mađ. *gyomör görts*).

Sin 2: Mihály, kršten u Retfali 18. 10. 1798., preminuo 26. 10. 1798., pokopan 27. 10. 1798.
(star 8 dana)⁵²³

Sin 3: János, kršten u Retfali 14. 5. 1800., oženio se 11. studenog 1818. godine u dobi od 18 godina s Judit Keresztes iz Retfale.⁵²⁴

Sin 4: István, kršten u Retfali 27. 8. 1804., preminuo 27. 8. 1804. (prijevremeno rođen, živio je oko 3 sata).⁵²⁵

Kumovi pri krštenju djece (3): Illyés Bentze, István Martzi i József Varga

*

Prilikom popisa 1736. godine, János Török (djed Istvána Töröka) naveden je kao otac porodice odnosno kućedomaćin. Njihova je kuća obrađivala 2 jutra oranice, 2 kosca livade, 1 motiku vinograda, imali su šest stabala šljiva i jednu kravu i prema gospodarskom su imetku bili prosječna obitelj u mjestu. Slično tome i János Gainok, djed (ili otac) Katalin Gajnok, bio je otac porodice (kućedomaćin), a obrađivao je 2 jutra oranice, 2 kosca livade te je imao dva vola i jednoga konja.⁵²⁶

Prilikom rođenja Istvána Töröka 14. 9. 1764. u Retfali ime njegovog oca navedeno je kao *ifju Török János* odnosno *János Török mlađi* što daje naslutiti da je postojao i stariji, a što

⁵²³ *Ifjú Török István Mihály nevű mtegy egy heti fiatskája meg hólt 26. Octobr. El tem. Enek szóval. d. 27. Octobr.* (Sin mlađega Istvána Töröka, imena Mihály, umro je u dobi od oko tjedan dana 26. listopada. Pokopan je uz pjevanje dana 27. listopada.), ARŽR; MKRR1, 1798.

⁵²⁴ Njegova smrt nije zabilježena u matičnim knjigama umrlih Retfale do 1852. godine (koje se čuvaju u Državnom arhivu u Osijeku). Kasnije matične knjige umrlih Retfale čuvaju se u Uredu državne uprave u Osijeku i nisu dostupne za istraživanje.

⁵²⁵ *Török Istvánnak mintegy 3 óraig élő idetlen fiatskája István meg hólt.* (Prijevremeno rođen sinčić Istvána Töröka živio je oko 3 sata i umro.), DAOS, MKRR2, 1804.

⁵²⁶ I. Mažuran, *Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine*, 126.

je vjerojatno bio njegov otac, Istvánov djed. Da se njegov djed zvao János ukazuje i zapis u matičnoj knjizi umrlih Retfale 4. 12. 1763. godine, kada je preminula udovica Jánosa Töröka, vjerojatno baka Istvána Töröka. Njezino osobno ime nije navedeno.

Otac Istvána Töröka, János Török, u matičnim se knjigama Retfali nalazi zabilježen u matičnoj knjizi vjenčanih, 12. 11. 1760. kada se u dobi od 17 godina vjenčao sa Sofiom Kozár, kojoj dob nije navedena. János Török preminuo je 6. 8. 1826. godine, a župnik je naveo u dobi od 90 godina te "od starosti" (mađ. *öregség*). Međutim, župnik mu je pritom "nadodao" čak 7 godina jer je János Török tada bio star 83 godine, sudeći prema zapisu o starosti u matičnoj knjizi vjenčanih. Međutim, to je za ono vrijeme bila poodmakla dob i vjerojatno se u svakodnevnom životu govorilo da on ima 90 godina, te župnik točnu godinu njegova rođenja nije provjeravao u ranijoj matičnoj knjizi.

Prilikom rođenja sestara i brata Istvána Töröka kao ime oca navedeno je hipokoristik *Jantsi*, a ne János. Ta neujednačenost u bilježenju osobnoga imena, uz ranije spomenutu imensku entropiju, dodatno otežava pokušaje rekonstrukcije obitelji. István i njegove sestre Anna i Eva te brat János su imali iste kumove prilikom krštenja što ukazuje na ili rodbinsku vezu s obiteljima kumova ili na snažnu prijateljsku povezanost s tim obiteljima. Iako kao kume nisu navedene supruge kumova, sasvim je vjerojatno da su i one prisustvovalе krštenju, no žene kao kume u matičnim knjigama Retfale župnici nisu upisivali sve do 7. lipnja 1805. godine, od kada se sustavno i one bilježe. Istvánova sestra Anna bila je dvije godine starija od njega, njegov brat János bio je četiri godine mlađi, a sestra Eva sedam godina mlađa.

István Török oženio se za mještanku Katalin Gajnok kada je bio star 21 godinu, a njegova je mladenka bila dvije godine mlađa od njega.⁵²⁷ Zajedno su imali šestero djece, dvije kćeri i pet sinova, u razdoblju od 15 godina (od 1788. do 1804. godine). Kod krštenja sve njihove djece bili su isti kumovi: Illyés Bentze, István Martzi i József Varga.⁵²⁸ István Török preminuo je 29. 3. 1834., a pokopan uz propovijed dva dana kasnije (31. 3.). Preminuo je u dobi od 69 godina, a kao uzrok smrti župnik je u matičnoj knjizi naveo groznicu (mađ. *hidegtelelés*).

*

Roditelji Katalin Gajnok su prilikom sklapanja braka 20.11. 1760. oboje bili udovci, što znači da su imali već (najmanje) jedan brak prije toga. Prilikom smrti Katalinine majke, Judit, koja se djevojački prezivala Botzka, župnik je napisao da je bila dobrodušna starica te je

⁵²⁷ Podatci o dobi mladenaca u matičnim knjigama vjenčanih analiziranih naselja gotovo nikada nisu upisivani, tako da je te podatke moguće doznati jedino metodom rekonstrukcije obitelji.

⁵²⁸ Ta je pojava prilikom primjene metode rekonstrukcije obitelji među ostalim bila i kontrolna varijabla u identificiranju roditelja rođenja djece, budući da je bila izražena imenska entropija.

naveo i stih iz Biblije koji je očito koristio na propovijedi prilikom njezine sahrane: "Samo neka Jahve, Bog tvoj, bude s tobom kao što bijaše s Mojsijem!"⁵²⁹ Moguće da je njezina majka bila i babica.⁵³⁰ U svakom slučaju tadašnji retfalački reformirani župnik Pál Szuhay očito ju je dobro poznao i cijenio jer vlastite prosudbe o ljudima nije često pisao prilikom zapisa u matične knjige umrlih. János Gajnok, Katalin otac, umro je godinu dana nakon njezina rođenja tako da ga ona praktički nikada nije imala prilike upoznati. Katalinina majka nadživjela je svoga (drugog) supruga za 23 godine.

Katalin Gajnok rođena je 7. rujna 1766. godine u Retfali kao treće djetete u obitelji (sestra koja je nosila isto ime kao i ona umrla je ubrzo nakon rođenja). I Katalin Gajnok imala je iste kumove pri krštenju kao i njezina dva brata i sestra. Bila je najmlađe djetete u obitelji. Njezin stariji brat István bio je od nje stariji pet godina. Taj je brat umro u dobi od 48 godina u Retfali od sušice. Njezina sestra koja se zvala isto kao i ona umrla je kao novorođenče, nakon samo jednoga dana života. Njezin brat István bio je stariji od Katalin tri godine, a preminuo je u Laslovu u dobi od 59 godina (matična knjiga umrlih Laslova navodi da je bio star 60 godina, dakle, župnik je zaokružio njegovu dob). Upravo primjer toga brata ukazuje kako je teško vršiti cjelovitu rekonstrukciju obitelji kada nedostaju matične knjige za tri od četiri naselja za razdoblje prije 19. stoljeća, a stanovništvo je navedenih naselja bilo iznimno povezano, kao što pokazuje i navedeni primjer. Sama smrt od strijele u matičnoj knjizi umrlih nije dovoljno jasna te je teško razaznati od čega je zapravo Katalin otac stradao, no najvjerojatnije je stradao u lovu kada ga je pogodila neka zalutala strijela.

Katalin Gajnok u brak s Istvánom Törökom stupila je u dobi od 19 godina. Od sklapanja braka, pa do rođenja njihovog prvog djeteta proteklo je dvije godine i jedanaest mjeseci, odnosno od sklapanja braka do začeca prvog djeteta proteklo je dvije godine i dva mjeseca. Katalin je ukupno rodila šestoro djece, od kojih je troje umrlo još kao novorođenčad. Ona sama (Katalin Török, djevojački Gajnok) preminula je 17. 3. 1812. godine u Retfali od marazma (mađ. *sinlődésben*) u dobi od 45 godina.⁵³¹

*

Analizirajući mrežu kumstva, János Török, otac Istvána Töröka, bio je kum 1. 1. 1765. godine prilikom krštenja Judith, kćeri Istvána Czindrija (u zapisu matične knjige krštenih otac je tada naveden kao Istok Czindiri, što ponovno ukazuje na već spomenute probleme prilikom

⁵²⁹ *Őzvegy Gajnok Jánosné, jó lelkű öreg Börba Aszony. 2 Mós. 1:17.* ("Udovica Jánosa Gajnoka, dobrodušna starica ili dobrodušna stara babica /u značenju: primalja/. " Stih je zapravo iz 1. poglavlja Jošue u Starom Zavjetu).

⁵³⁰ *Börba Aszony* je možda župnik krivo napisao misleći na *Bábaaszony* odnosno babicu/primalju.

⁵³¹ Župnik je u matičnoj knjizi umrlih naveo da je umrla u dobi od 44 godine, no vjerojatno je krivo izračunao njezinu dob.

identifikacije zbog korištenja hipokoristika, pa čak i različitih oblika prezimena: Czindri/Czindiri). Zatim je bio kum 25. 9. 1765. prilikom rođenja Judith, kćeri Jánosa Demetera. Nadalje, bio je kum i treći put te godine, 21. studenog 1765. godine, prilikom rođenja Illyésa, sina Illyésa Bentzea. Kao još jedan od kumova prilikom toga rođenja naveden je i István Czindiri. Nadalje, János Török bio je kum i 25. 8. 1777. godine prilikom rođenja Jonása Demetera, "Jantsi" Török (ponovno s osobnim imenom u hipokorističkom obliku) naveden je kao kum prilikom rođenja Katalin Czindiri, kćeri Jánosa. Zatim je János Török (ponovno naveden u tom obliku osobnog imena, bez hipokoristika) bio kum 31. 7. 1780. prilikom krštenja Jánosa Demetera, sina Jánosa. Kum je bio i 3. 3. 1784. prilikom krštenja Istvána Czindirija, 24. 5. 1785. prilikom krštenja Anne Demeter, 6. 11. 1787. prilikom krštenja Sára Demeter, 9. 11. 1795. prilikom krštenja Dávida Tzindrija (ponovno drugačiji pravopis prilikom bilježenja prezimena), 17. 1. 1797. prilikom krštenja Jánosa Tzindrija, 4. 9. 1798. prilikom krštenja Mihályja Tzindrija. Sva trojica, Illyés Bentze, István Czindri i János Demeter bili su kumovi prilikom rođenja sve djece Jánosa Töröka.

Jedan od kumova djece Jánosa Töröka, Illyés Bentze, bio je i kum djeci njegova sina Istvána Töröka. Međutim, moguće je i da se kod Illyésa Bentze radi o sinu koji je imao isto ime kao i otac, te da se "tradicija kumstva" nastavila s oca na sina. István Török je bio kumom 19. 11. 1787. godine prilikom krštenja Judith Bencze (kćeri Illyésa Bencze), 28. 11. 1798. godine prilikom krštenja Jánosa Martzija (sina Istvána Martzija), 6. 11. 1790. godine prilikom krštenja Judith Varga (kćeri Jósefa Varge), 12. 12. 1792. prilikom krštenja Eve (kćeri Istvána Martzija), u ožujku 1794. godine prilikom krštenja Jánosa Benczea (sina Illyésa Benczea), 14. 12. 1795. godine prilikom krštenja Judith Varge (kćeri Jósefa Varge), 26. 2. 1796. godine prilikom krštenja Judith Martzi (kćeri Istvána Martzija), 18. 3. 1797. godine prilikom krštenja Mósesa Bentze (sina Illyésa Bencze), 27. 4. 1799. prilikom krštenja Istvána Martzija (sina Istvána Martzija) 22.10. 1802. prilikom krštenja sina koji je nosio ime kao i u prethodnom slučaju (ali je prethodni preminuo) te 21. 6. 1803. prilikom krštenja Judith Varge (kćeri Jósefa Varge, ranije rođena istoimena kći je preminula). Vrlo slično kao i u slučaju njegova oca, sva trojica čijoj je djeci János Török bio kum (Illyés Bentze, István Martzi i Jósef Varga), bili su ujedno i kumovi prilikom krštenja njegove djece, što zapravo dokazuje da su oni bili povezani mrežom kumstva i međusobno su si bili kumovi prilikom rođenja djece.

Na primjeru Illyésa Bentzea vidljivo je da je tradicija kumstva naslijeđena po očevoj liniji. U slučaju Jósefa Varge upadljiva je činjenica da se kći Istvána Töröka, Ersébeth, udala za Sámuela Vargu, vjerojatno mladića u nekom obiteljskom srodstvu s navedenim Jósefom

Vargom.⁵³² Za trećeg kuma, Istvána Martzija, metodom rekonstrukcije nije uočena rodbinska povezanost s obitelji Török ili Gajnok, ali to ne znači da je ta povezanost isključena, budući da je već navedeno kako izvori nisu cjelovito sačuvani, posebice za ranija razdoblja. Međutim, ukoliko István Martzi uistinu nije bio rodbinski povezan s obitelji, moguće je da je bio dobar prijatelj obitelji te su se stoga dvije obitelji nastojale povezati mrežom kumstva.

3.7. ONOMASTIKA

3.7.1. Osobna imena

Mihály Hajdú izdao je opsežnu knjigu o osobnim imenima općenito, s posebnim dijelom o mađarskim osobnim imenima.⁵³³ Kao najčešća muška imena koja su bila specifična za mađarske protestante, Hajdú navodi imena Ábrahám i Sámuel u razdoblju od 1770-1800. godine i Áron i Sámuel i u razdoblju od 1801-1830. godine.⁵³⁴ Kao najčešća ženska imena specifična za mađarske protestante u razdoblju od 1770-1800. godine navodi Eszter, Rákhel, Rebeka, Zsófia i Zsuzsanna, a nema razlike u prvoj trećini 19. stoljeća.⁵³⁵

Kao općenito najčešće mađarsko muško ime u razdoblju od 1770. do 1800. godine navodi se János u 18,22% slučajeva, István u 12,57%, József u 12,57%, Ferenc u 9,86%, Mihály 9,84%, György 5,68%, András 5,16%, Pál 3,98%, Imre 2,58%, Péter 1,96%, Ignác 1,91%, Márton 1,69%, Antal 1,68%, Mátyás 1,49%, Sándor 1,38%, László 1,02%, Sámuel 0,83%, Gábor 0,81%, Ádám 0,76%, Gergely 0,74%, Miklós 0,57%, dok su sva ostala imena ispod 0,5% zastupljenosti.⁵³⁶

Kao najzastupljenija ženska mađarska imena u razdoblju od 1770. do 1800. godine navode se Erzsébet s 17,51%, Katalin 12,18%, Anna 11,38%, Mária 8,66%, Rozália 7,61%, Sári 5,55%, Zsuzsanna 4,84%, Julianna 4,63%, Borbála 4,57%, Ilona 4,44%, Terézia 4,03%, Judit 2,83%, Éva 2,75%, Rebeka 1,48%, Ágnes 1,41%, Klára 1,07%, Veronika 0,95%, Apollónia 0,78%, Magdolna 0,57%, Zsófia 0,52%, dok se sva ostala imena nalaze u manje od 0,5% slučajeva. Navodimo još i Ráchel u 0,35% i Eszter u 0,25% kao tipično protestantska mađarska ženska imena.⁵³⁷

⁵³² Kao otac Sámuela Varge u matičnoj se knjizi rođenih 12.10. 1787. navodi István Varga. ARŽR, MKR1, 1787.

⁵³³ Mihály Hajdú, *Általános és magyar névtan. Személynevek*, Osiris Kiadó, Budapest, 2003.

⁵³⁴ Isto, 548.

⁵³⁵ Isto, 549.

⁵³⁶ Isto, 554-555.

⁵³⁷ Isto, 556.

Budući da prvenstveni naglasak ovoga rada nije na onomastici, prilikom analize imena ne će se uzimati u obzir sva imena iz dostupnoga prezimenskog fonda jer bi to premašilo opseg i ciljeve ovoga rada. Kada bi se uključila sva imena, to bi podrazumijevalo analizu imena obaju roditelja rođenih/krštenih osoba, te po najmanje još tri imena kumova koliko ih u prosjeku kod kalvina imalo svako dijeta, dakle po šest imena po upisu, odnosno više od 30.000 imena samo u matičnim knjigama rođenih. Zatim, uključujući imena iz matičnih knjiga vjenčanih mladenaca i njihovih kumova, još oko 7000 imena te više od 4000 imena u matičnim knjigama umrlih, sveukupno više od 40.000 imena. Osim toga, primjenom postojeće metodologije nužno bi došlo do preklapanja imena odnosno istih osoba u određenim slučajevima što bi narušilo relevantnost dobivenih podataka. Ipak, ispravno koristeći drugačiju metodologiju i sav dostupni imenski fond, dobiveni rezultati zasigurno bi bili relevantniji nego oni dobiveni u ovome radu.

Fond osobnih imena koji će se analizirati u ovom radu predstavljaju muška i ženska osobna imena dodijeljena osobi prilikom krštenja, dakle zabilježena u matičnim knjigama rođenih Hrastina, Korođa, Laslova i Retfale za sve godine za koje postoje podatci, odnosno od druge polovice 18. stoljeća do kraja prve trećine 19. stoljeća. Ukupno to iznosi 5269 osobnih imena, a s obzirom na činjenicu da su to imena dodijeljivana djeci prilikom krštenja koje se naravno moglo dogoditi samo jedanput, izbjegnuta je mogućnost preklapanja ili ponavljanje iste osobe više puta.

Od 2730 rođenih dječaka u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali u cjelokupnom analiziranom razdoblju, u 842 slučaja (30,84%) dječacima su prilikom krštenja dodijeljena imena koja su nosili i njihovi očevi, odnosno može se zaključiti da su dobili ime prema svojim očevima. Od 2539 rođenih djevojčica 242 je djevojčice (9,53%) dodijeljeno isto ime kao što je nosila i njihova majka. Uočljiv je velik nesrazmjer u odnosu nadijevanja imena dječacima po ocu u odnosu na dodjelu imena djevojčicama prema imenu majke. Ta se pojava također može smatrati još jednim pokazateljem kako se radilo o patrijarhalnom društvu koje je više pozornosti posvećivalo tradiciji nasljeđivanja očevoga imena nego što je posvećivalo tradiciji nasljeđivanja majčinoga imena. U usporedbi s baranjskim (katoličkim) naseljima Draž⁵³⁸ i Luč,⁵³⁹ vidljivo je da je tradicija dodjele imena prema ocu u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali bila mnogo zastupljenija u odnosu na spomenuta naselja. Tako su dječaci u Luču "nasljeđivali" očevo ime u samo 3,81% slučajeva, a u Dražu 4,22%. Čak je i djevojčicama u

⁵³⁸ D. Božić Bogović, *Osobna imena u matičnim knjigama krštenih za naselja Draž i Popovac krajem 18. stoljeća*, 181-184.

⁵³⁹ D. Božić Bogović, *Osobna imena u matičnoj knjizi krštenih župne matice Luč krajem 18. stoljeća*, 61-65.

Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali znatno češće dodjeljivano ime po majci, dok je to u Luču bio slučaj kod samo 3,72% djevojčica, a u Dražu kod 3,07% djevojčica. I u gradu Slavonskom Brodu, te u obližnjim selima (Varoš, Ruščica, Gornja Vrba)⁵⁴⁰ primijećen je znatno manji utjecaj dodjeljivanja imena prema ocu dječacima – 3,7% u gradu Slavonskom Brodu, a 1,9% u selima (2,3% Varoš, 1,4% Ruščica i 1% Gornja Vrba). Vrlo su slični pokazatelji i za praksu dodjele imena djevojčicama po majci u Slavonskom Brodu (2,1%) i okolnim selima (1,4%; odnosno Varoš 1,4%, Ruščica 1,7% i Gornja Vrba 1,3%). Pritom je uočljiva nešto češća dodjela imena djetetu prema ocu ili majci u gradu Slavonskom Brodu nego što je to bilo u selima u okolici Slavanskog Broda, iako su to i dalje daleko manji udjeli u odnosu na Hrastin, Korođ, Laslovo i Retfalu. Hrkać smatra da je "sredina koja ima bogatije, obrazovanije i od ratnih trauma izuzeto stanovništvo (...) imalo više opterećenosti simbolikom imena kada su u pitanju preci ili oni sami" te da je "otac vjerojatno htio da ostane i dalje jedan nositelj tog imena u obitelji."⁵⁴¹ To se objašnjenje vjerojatno može primijeniti i na zamjetno iznadprosječnu praksu dodjele imena dječacima prema očevima, pa čak i djevojčicama prema njihovim majkama u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali u drugoj polovici 18 stoljeća i prvoj trećini 19. stoljeća.

Tablica 45: Muška osobna imena dodijeljena krštenim dječacima

Ime	Broj	Udio (%)
János	467	17,10%
István	439	16,08%
József	373	13,66%
Illyés	292	10,70%
Mihály	205	7,51%
Pál	190	6,96%
Sámuel	125	4,58%
Ferencz	113	4,14%
Miklós	72	2,64%
Sándor	60	2,20%
Dávid	60	2,20%

⁵⁴⁰ D. Hrkać, *Brod u demografskim izvorima od 1780. do 1850. godine*, 213.

⁵⁴¹ Isto.

Ábel	43	1,58%
Adám	43	1,58%
András	39	1,43%
NEPOZNATO	34	1,25%
Péter	32	1,17%
Móses	28	1,03%
Izráel	21	0,77%
Jónás	21	0,77%
Gergely	11	0,40%
László	7	0,26%
Beniamin	7	0,26%
Áron	7	0,26%
Dániel	7	0,26%
Károly	4	0,15%
Lajos	4	0,15%
Samu	4	0,15%
Abraham	3	0,11%
Gábor	3	0,11%
György	3	0,11%
Elias	2	0,07%
Imre	2	0,07%
Máté	2	0,07%
Mátyás	2	0,07%
Antal	1	0,04%
Gáspár	1	0,04%
Isák	1	0,04%
Márk	1	0,04%
Salamon	1	0,04%
Ukupno	2730	100,00%

Po mađarskom kalendaru reformiranih (*Református Naptár*), osobe imena János imendane obilježavaju 26. lipnja ili 27. prosinca, István 20. kolovoza ili 26. prosinca, József 19. ožujka, Illés 20. srpnja, Mihály 8. svibnja ili 29. rujna, Pál 25. siječnja ili 26., 29. ili 30. lipnja (Pál János, Péter Pál, Pál), Miklós 6. prosinca.

Kod imena János, nije primijećena veća korelacija između dana u kalendaru kada János obilježava imendan (u reformiranoj crkvi ne postoje svetcii) i dodjele navedenoga imena novorođenom djetetu. Dapače, mjesec lipanj jest upravo onaj u kojemu je najmanje osoba imena János dobilo to ime (mjesec s najviše imenovanja János bio je rujna). Slično tome, nije primijećena korelacija ni između dodjele imena István u mjesecima kolovozu i prosincu te je prosinac mjesec u kojemu su dječaci najrjeđe dobivali ime István.

Dodjeljivanje imena József odnosno József pokazuje znatnu korelaciju s mjesecom ožujkom, jer upravo su u tom mjesecu dječaci najčešće kršteni imenom József. Slično tome, no ipak u nešto manjoj mjeri, primijećuje se i korelacija između dodjeljivanja imena Illyés odnosno Illés i mjeseca srpnja (iako je mjesec s najviše rođenih Illyésa bio kolovoz, a srpanj je bio drugi najučestaliji). Korelacija se primijećuje i kod imena Mihály i mjeseca rujna, te je upravo rujna bio mjesec s najviše rođenih Mihály. Kod imena Pál i Miklós ne može se uspostaviti korelacija s mjesecima u kojima Pál i Miklós obilježavaju imendane i mjesecima rođenja odnosno krštenja.

Najčešće dodjeljivana imena, János i István, drugim riječima rečeno, "najpopularnija" imena u drugoj polovici 18. i prvoj trećini 19. stoljeća u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali, ne pokazuju korelaciju između dodjeljivanja upravo tih imena i mjeseci u kojima su dodijeljivana (u odnosu na reformirani kalendar). Ta je činjenica djelomično i logična, jer su ta imena već bila toliko učestala i uobičajena u lokalnoj zajednici, da nije bilo potrebe za dodatnom motivacijom pri njihovoj dodjeli. Nešto manje zastupljena imena od János i István, ali ipak u prosjeku više nego sva ostala imena, Illyés i Mihály, ipak pokazuju znatnu korelaciju između svojih imendana i mjeseci rođenja odnosno krštenja djeteta. Iako bi bilo logično da i ostala manje "popularna" imena slijede tu logiku, to nije slučaj te između dodjele imena Pál i Miklós prilikom krštenja i mjeseci u kojima oni obilježavaju imendane ponovno nema korelacije. Zaključak je, dakle, kako su i reformirani (kalvinski) vjernici ipak u nekim slučajevima dječacima dodjeljivali imena vodeći brige o tome da im rođendan i imendan budu vremenski bliski, no to nije bilo pravilo.

Dodjeljivanje muških imena kod mađarskih reformiranih vjernika u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali pokazuje određene sličnosti u odnosu na dodjelu muških imena kod hrvatskih i mađarskih katolika u južnoj Baranji u 18. stoljeću. Tako je primjerice i na ovome

istočnoslavonskom području najpopularnije muško ime prilikom krštenja bilo János (lat. Joannes, hrv. Ivan), a dosta popularno je i ime József (lat. Josephus, hrv. Josip), te ime Mihály (lat. Michael, hrv. Mihael). Deset najpopularnijih muških imena koja su zabilježena u oba područja su i Pál (lat. Paulus, hrv. Pavao) i Miklós (lat. Nicolaus, hrv. Nikola). Ono u čemu je primjetna razlika jest prvenstveno u imenu István (lat. Stephanus, hrv. Stjepan); dok je to ime u katoličkoj južnoj Baranji prisutno u svega 3,19% slučajeva, u Hrastinu, Laslovu, Korođu i Retfali to je drugo najpopularnije muško ime i nalazi se u 16,08% zapisa. Zasigurno je velik utjecaj u popularnosti toga imena među mađarskim kalvinima imala i činjenica da je Sveti Stjepan (mađ. Árpád-házi Szent István) bio poznati mađarski srednjovjekovni kralj iz dinastije Arpadović, usto još i katolički svetac. Nadalje, četvrto najpopularnije mađarsko muško ime na analiziranom području (10,70%) je Illyés (hrv. Ilija), ime kojega nema među najučestalijim imenima u južnoj Baranji. Imena kojih također nema među deset najučestalijih u južnoj Baranji, a prisutna su u istoj kategoriji u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali su Sámuel, Ferencz (hrv. Franjo) i Sándor (hrv. Aleksandar). Dječacima su imena dodjeljivana i prema starozavjetnim (hebrejskim) ličnostima iz Biblije, primjerice Ábel, Móses (hrv. Mojsije), Izrael, Jónás, Áron, Abraham, Elias, Isák i Salamon. Iako ta imena nisu bila učestala kao novozavjetna kršćanska imena, ipak su bila prisutna u većoj mjeri nego kod katoličkih vjernika. I tipično mađarska imena Sándor, László i Lajos, nisu zastupljena u značajnijoj mjeri (izuzev imena Sándor). Posebice je veća zastupljenost mogla biti očekivana za ime László budući da i samo naselje Laslovo (mađ. Szent László) nosi ime upravo po poznatom mađarskom kralju i katoličkom svetcu iz dinastije Arpadović (po analogiji imena István). No, ta se hipoteza nakon provedenoga istraživanja može potpuno odbaciti. Vjerojatno su ili samo stanovnici ili župnici smatrali da je neprimjereno davati ime po nazivu naselja odnosno zaštitniku naselja.

Imenska je entropija, kao i u ostalim hrvatskim i katoličkim krajevima bila vrlo izražena, te je jedno od pet najučestalijih muških imena dodijeljivano u čak 65% slučajeva. Ako se to proširi s narednih pet najučestalijih imena, dolazi se do više od 85% slučajeva u kojima su dječaci dobivali jedno od deset najučestalijih imena. Sva ostala imena zajedno zastupljena su tek u 15% slučajeva. Moguće je i to jedan od razloga zbog kojih su se pojedina osobna imena u matičnim knjigama pisala u različitim oblicima,⁵⁴² iako je vjerojatnije jednostavno nedosljednost župnika prilikom upisa i nepoštivanje ujednačenoga pravopisa

⁵⁴² Primjerice: Illyés, Illés, Ilyés, Ilés, Ádám, Ádam, Ádám, Adam, Ábel i Abel, Abraham i Ábráhám, Beniamin i Beniámin, David i Dávid, Ferencz i Ferentz, Izrael i Izráel, Jónás, Jonas, Jónas i Jónás, József i József, Samuel i

Tablica 46: Ženska osobna imena dodijeljena krštenim djevojčicama

Ime	Broj	Udio (%)
Éva	522	20,56%
Judith	298	11,74%
Mária	223	8,78%
Katalin	205	8,07%
Juliánna	189	7,44%
Susánna	186	7,33%
Esther	149	5,87%
Ersébeth	138	5,44%
Sófia	124	4,88%
Ilona	104	4,10%
Debora	83	3,27%
Anna	75	2,95%
Sára	69	2,72%
Borbála	68	2,68%
Rebeka	51	2,01%
Zsúsánna	18	0,71%
NEPOZNATO	15	0,59%
Lidia	7	0,28%
Zsófia	4	0,16%
Klára	3	0,12%
Rákhel	3	0,12%
Amália	1	0,04%
Hermine	1	0,04%
Kristina	1	0,04%
Rozalia	1	0,04%
Theresia	1	0,04%
Ukupno	2539	100%

Sámuel. Kod manje učestalih muških imena ta je dvojba češća te ta činjenica ukazuje na to da se uistinu radilo o pravopisnim kolebanjima župnika, a ne o želji za razlikovanjem dvaju imena.

Ime Éva bilo je daleko najpopularnije žensko ime prilikom krštenja djevojčica u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali u drugoj polovici 18. i prvoj trećini 19. stoljeća. Više od jedne petine svih dodijeljenih imena djevojčicama bilo je Éva. Zbog 'masovnosti' odnosno 'popularnosti' toga imena teško je i bilo očekivati da će se primijetiti znatnija korelacija između dodjele toga imena i 24. prosinca, odnosno mjeseca prosinca kada Éve obilježavaju svoj imendan. Ipak, u određenoj je mjeri korelacija prisutna i upravo je prosinac bio drugi mjesec po učestalosti dodjela imena Éva djevojčicama (iza studenoga). Ipak, tu korelaciju treba uzeti sa zadržkom, jer izuzev mjeseci od svibnja do srpnja, ime Éva se otprilike podjednako davalo u svim mjesecima.

Drugo najpopularnije ime pri krštenju djevojčica, Judith, u kalendaru reformiranih nalazi se 10. prosinca i 30. srpnja (*Xénia Judit*), međutim između dodjele toga imena i navedenih mjeseci ne primjećuje se praktično nikakva korelacija. Ime Mária u kalvinskom se kalendaru obilježava 15. kolovoza, 8. i 12. rujna i 8. prosinca, a određena se korelacija primjećuje samo u mjesecu rujnu, u kojemu je kršteno najviše djevojčica imena Mária. No, i tu korelaciju treba uzeti sa zadržkom budući da je i u svim ostalim mjesecima, izuzev u mjesecima od lipnja do kolovoza, ime Mária podjednako zastupljeno.

Ime Katalin obilježava se 25. studenog i 30. travnja (Kitti Katalin) i iako je u tim mjesecima u određenoj mjeri više nego u ostalim mjesecima primjećena praksa dodjele imena Katalin prilikom krštenja djevojčica, ipak se ne radi o izraženoj i karakterističnoj pojavi. Ime Julianna obilježava se 16. veljače i iako je to drugi najčešći mjesec kada se dodjeljivalo to ime (iza listopada), ipak to odstupanje od ostalih mjeseci nije dovoljno veliko da bi se dokazala značajnija korelacija. Popularnost dodjele imena Eszter (što je inače starozavjetno tj. hebrejsko ime) s datumom 24. svibnjem ne pokazuje apsolutno nikakve korelacije, budući da je upravo svibanj bio mjesec kada je, uz lipanj, najrjeđe dodjeljivano to ime djevojčicama.

Žensko ime Ersébeth jedino je učestalije žensko ime za koje se može ustvrditi primjetna korelacija s 19. studenim, blagdanom Elizabete Ugarske. Mađarski katolici spomenutu sveticu nazivaju Árpád-házi Szent Ersébet odnosno Sveta Elizabeta Arpadović, a kalvini samo Elizabeta Arpadović. Činjenica da je ona bila i mađarska princeza vjerojatno je utjecala na to da su župnici vjerojatno ime Ersébet u studenom sugerirali roditeljima kao potencijalno ime novorođene djevojčice.

Imenska entropija ponajviše je izražena za žensko ime Éva koje je dodijeljivano više od petini djevojčica. U sljedeća četiri najpopularnija ženska imena, Judith, Mária, Katalin i Julianna primijećena je nešto manja postotna zastupljenost nego kod istovjetno "rangiranih" muških imena, te su djevojčice neko od pet najučestalijih ženskih imena nosile u 56,59%

slučajeva. Ipak, ukoliko se aspekt promatranja proširi na deset najučestalijih ženskih imena (84,21%), vidljivo je da se taj postotak gotovo izjednačava s praksom dodjeljivanja jednoga od deset najučestalijih muških imena (85,5%).

Ženska osobna imena Mária i Katalin (lat. Catharina, hrv. Katarina) među učestalijim su imenima i u katoličkoga stanovništva u 18. stoljeću. U južnoj Baranji ime Catharina najučestalije je žensko ime, nakon kojega slijede Ana i Mária te njihova kombinacija Anna Maria. U Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali tim ženskim imenima po učestalosti prethodi Judith (hrv. Judita), starozavjetno (hebrejsko) žensko ime. Ženska imena koja su također karakteristična upravo za ova reformirano (kalvinsko) mađarsko stanovništvo su i Juliánna i Susánna. Opće je poznato u mađarskoj antroponimiji da je vrlo učestao hipokoristik imena Juliánna u mađarskog stanovništva Julis odnosno deminutiv Juliska, pa je u 11,24% slučajeva čak i samo "službeno" osobno ime zapisano u obliku Julis, a u 0,6% slučajeva u obliku Juliska. Ipak, sasvim je izgledno da su se te inačice u svakodnevnom životu koristile u znatno većoj mjeri, no očito je već i župnik u to vrijeme u pravilu znao službenu inačicu imena i takvu je zapisivao prilikom krštenja, odnosno vjenčanja ili sprovoda. I Mihály Hajdú navodi da je posebice u matičnim knjigama protestanata na mađarskom jeziku prisutno zamjetno više nadimaka, pored "službenih" osobnih imena.⁵⁴³

Ime Susánna zapisano u tom obliku po mađarskoj se ortoepiji izgovara kao /Šušanna/ a ne kao hrvatsko ime Suzana. Ipak, u određenim su zapisima župnici navodili i ime Zsuzsánna (koje se izgovora otprilike /Žužanna/), što bi bilo pravilno i po suvremenom mađarskom pravopisu. U tom se slučaju sasvim vjerojatno radi o istom imenu zapisanom na različite načine, tako da se žensko ime Susánna pribrajajući i oblik Zsuzsánna penje na 8,03% svih zabilježenih dodijeljenih ženskih imena u matičnim knjigama rođenih Hrastina, Korođa, Laslova i Retfale. Za navedeno je žensko ime u suvremenoj mađarskoj svakodnevici vrlo čest hipokoristik Zsuzsa, a sasvim je vjerojatno to bio i u drugoj polovici 18. i prvoj trećini 19. stoljeća. Upravo taj hipokoristik u obliku Zsuzsa ili Susa/Súsa u matičnim je knjigama rođenih zabilježen u 10% slučajeva kada je djevojčici bilo dodijeljeno upravo to ime. Pored već spomenute dvojbe Susánna/Zsuzsánna i hipokoristika, kod toga je imena primjećeno i najviše pravopisnih inačica bilježenja toga imena, primjerice Susána, Susanna, Súsánna, Zsúsánna itd. Kao i kod objašnjenja navedenoga kod muških imena, vjerojatno se radilo o "neodlučnosti" župnika prilikom odabira inačica i nedosljednosti prilikom samoga zapisivanja. Slična se praksa primjećuje i kod imena Ester/Esther/Eszter/Esther, a i

⁵⁴³ M. Hajdú, *Általános és magyar névtan, személynevek*, 345.

najučestalije ime Eva pisalo se u inačicama Eva i Éva. Sófi kao hipokoristik imena Sófia prisutan je u 8,13% slučajeva kada je zapisano to ime, a Kata/Kati u čak 34% svih zapisa imena Katalin. Hipokoristik imena Ersébet – Erse – zabilježen je u jednom slučaju.

Deseto najučestalije dodjeljivano žensko ime prilikom krštenja u analiziranim naseljima i razdoblju bilo je Ilona. Iako etimološki riječ korijene vuče od starogrčkoga Helena, upitno je koliko je taj podatak tada bio poznat tadašnjim stanovnicima, te je vjerojatnije da ga se dodijeljivalo jer je smatrano tipičnim, "tradicionalnim" mađarskim ženskim osobnim imenom. Slično je objašnjenje moguće i za ime Sófia, koje korijene vuče iz starogrčke riječi za mudrost. Pritom treba naglasiti da se i kod ovoga imena, slično kao i kod imena Susánna/Zsuzsánna u mađarskoj ortoepiji Sófia /Šofia/ i Zsófia /Žofia/ vrlo slično izgovaraju te se sasvim vjerojatno radi o različitim inačicama bilježenja istoga imena. Kao i kod muških imena, i kod manje učestalih ženskih imena primjetna je veća pojava starozavjetnih (hebrejskih) imena u odnosu na katoličko stanovništvo, primjerice, Debora, Sára, Rebeka, Rákhel i sl. Ime Borbála mađarski je oblik imena Barbara, koje pak korijene vuče iz starogrčkoga jezika.

Uspoređujući podatke o osobnim muškim imenima u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali s podacima o osobnim muškim imenima u Mađarskoj u razdobljima od 1770-1800. godine i od 1801-1830. godine vidljivo je da se u redoslijedu prva tri najučestalija imena u oba područja u potpunosti uklapaju, a od narednih deset najučestalijih imena u Mađarskoj, osam ih se u to doba u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali također se nalazi u tom rasponu, ali drugačijega redoslijeda. Najveća je razlika u tome što je u istočnoslavonskim selima natprosječno popularno muško ime bilo Illyés (10,70%), dok je njegova zastupljenost ono u Mađarskoj u navedenom razdoblju bila ispod 0,5%. Tipično protestantska imena u posljednjoj trećini 18. stoljeća i prvoj trećini 19. stoljeća u Mađarskoj bila su Ábrahám, Sámuel i Áron. Od navedena tri imena, jedino je Sámuel (4,58%) bio zastupljen u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali u nešto većem postotku nego što je to bilo uobičajeno. Nešto je manja povezanost u učestalosti dodjeljivanja ženskih osobnih imena u Mađarskoj i u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali. Tako je samo šest od deset najpopularnijih ženskih imena u Mađarskoj od 1770.-1800. godine i od 1801-1810. godine u istome razdoblju i u istom rasponu, no drugačijega redoslijeda prisutno u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali. Kao tipično protestantska ženska osobna imena u Mađarskoj u navedenom razdoblju navode se Eszter, Rákhel, Rebeka, Zsófia i Zsuzsanna. Navedena su imena u analiziranim selima tim redoslijedom prisutna u sljedećim postotcima 5,87%, 0,12%, 4,61% i 7,21%, odnosno ukupno u 17,81% slučajeva. Općenito uzevši, može se reći da učestalost dodjeljivanja i muških i ženskih imena u Hrastinu, Korođu,

Laslovu i Retfali u drugoj polovici 18. stoljeća i prvoj trećini 19. stoljeća pokazuje više sličnosti s ostalim pretežno mađarskim područjima nego s katoličkim prostorom južne Baranje gdje su u zapaženijoj mjeri u navedeno vrijeme živjeli Hrvati i Nijemci.

3.7.2. Prezimena

Knjigu o danas najčešćim mađarskim prezimenima napisao je Mihály Hajdú⁵⁴⁴ i u toj se knjizi nalazi i popis 25 danas najučestalijih prezimena u Mađarskoj. To su redom sljedeća prezimena: Nagy, Kovács, Tóth, Szabó, Horváth, Varga, Kiss, Molnár, Németh, Farkas, Balogh, Papp, Takács, Juhász, Lakatos, Mészáros, Oláh, Simon, Rácz, Fekete, Szilágyi, Török, Fehér, Gál i Balázs.⁵⁴⁵ Najrecentnija mađarska onomastička literatura o prezimenima u 18. stoljeću⁵⁴⁶ dijeli ih u 9 glavnih skupina. To su prezimena prema mjestu prebivališta i porijekla s nastavkom -i (1) i bez nastavka (2), zatim prema imenu oca (3), prema generacijskoj osobini (4), pripadnosti određenom narodu ili plemenu (5), zanimanju ili službi (6), društvenom položaju ili statusu (7), metaforičkim svojstvima (8) i vanjskim ili unutrašnjim osobinama (9).⁵⁴⁷

Mađarska prezimena koja su se u 18. stoljeću nalazila u prvoj (1) skupini bila su: Baranyi/Baranyai, Budai, Mezei, Pataki, Sárközi, Somogyi, Szalai, Szilágyi i Váradi. Prezimena u drugoj (2) skupini bila su: Horvát, Lengyel, Székely, Tót i Vég. Trećoj skupini (3), prvoj podskupini martiroloških prezimena pripadala su Antal, Balázs, Bálint, Balla, Barta, Demeter, Dénes, Fábián, Fülöp, Gál, Gáspár, Jakab, Jónás, Kálmán, Kelemen, Kozma, László, Lőrinc, Lukács, Márton, Máté, Orbán, Pál, Péter, Pető, Sándor, Simon, Tamás, Vince. Drugoj podskupini navedenih prezimena, onoj svjetovne provenijencije, pripadala su Bakos, Balog, Barna, Bogdán, Farkas, Rózsa i Virág. Četvrtoj (4) skupini pripadala su prezimena Kis i Nagy. Petoj skupini (5) prezimena Hajdú, Kun, Magyar, Német, Oláh, Orosz, Rác i Török. U šestoj su skupini (6) Bíró, Bodnár, Bognár, Borbély, Boros, Deák, Dobos, Dudás, Faragó, Fazekas, Gulyás, Halász, Hegedűs, Juhász, Katona, Kerekes, Kocsis, Kovács, Lakatos, Major, Mészáros, Molnár, Orsós, Pap, Pásztor, Pintér, Seres, Sipos, Sós, Szabó, Szántó, Szekeres, Szűcs, Takács, Varga i Vas. Sedmoj skupini (7) pripadaju prezimena Nemes i Novák. Osmoj skupini (8) pripada Király, a devetoj skupini (9) Csonka, Fehér, Fekete, Fodor, Szőke, Veres i

⁵⁴⁴ Mihály Hajdú, *Családnevek enciklopédiája*, Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2010.

⁵⁴⁵ M. Hajdú, *Családnevek enciklopédiája*, 21.

⁵⁴⁶ Ferenc Vörös, *Kis magyar családnévatalasz*, Kalligram, Pozsony, 2014.

⁵⁴⁷ F. Vörös, *Kis magyar családnévatalasz*, 56-362.

Víg. I većina prezimena u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali mogu se razvrstati upravo po gore navedenim skupinama.

Podjela i atlasi izrađeni su prema podacima iz popisa 1715. i 1720. godine koji su rađeni na razini cijele Ugarske, no podatci doneseni u knjizi odnose se samo na teritorij današnje Mađarske, tako da nisu obuhvaćeni podatci za Slavoniju odnosno Hrvatsku. U knjizi se naglašava i problematika ortografije brojnih prezimena, primjerice prezimena Tóth koje se u popisu 1720. godine nalazi zabilježeno u više od nekoliko oblika: Thot, Thótt, Thót, Thott, Thoth, Thóth, Toóth, Thotth, Thótht itd.⁵⁴⁸

Budući da prvenstveni naglasak ovoga rada nije na onomastici, ni prilikom analize prezimena ne će se uzimati u obzir sva prezimena iz dostupnoga prezimenskog fonda jer bi to premašilo opseg i ciljeve ovoga rada, kao što je već navedeno kod osobnih imena. Za potrebe ovoga rada analizirat će se samo prezimena 4182 preminule osobe u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali u drugoj polovici 18. i prvoj trećini 19. stoljeća. Već i taj uzorak i razdoblje predstavljaju značajan prezimenski fond, a činjenica da osoba u matičnim knjigama umrlih može biti zapisana samo jedanput onemogućava mogućnost preklapanja ili ponavljanja jedne osobe odnosno njezina prezimena više puta.

Slično osobnim imenima i brojna su prezimena zapisivana u različitim oblicima, ovisno o preferencijama župnika. Tako je primjerice prezime Ferentz zabilježeno u tom obliku u 71,43% slučajeva, u obliku Ferencz u 15,18% slučajeva, a u obliku Ferenz u 13,39% slučajeva. Prezime Bencze u 15 je slučajeva zapisano u tom obliku, u 24 slučaja u obliku Bentze, a u 10 slučajeva u obliku Benze. Prezime Szölöskei tako je zapisano u 10 slučajeva, kao Szöllöskei u 2 slučaja, a u obliku Szöllöskei u 1 slučaju. Prezime Agoston je u 62,5% u tom obliku, a u 37,5% u obliku Ágoston. I druga su prezimena pisana u različitim oblicima, primjerice Tót/Toth/Tóth, Tisler/Tislér, Martin/Mártin, Mató/Mátó, Milos/Milós, Lukó/Luko/Lúkó, Levai/Lévai, Deső/Deső/Dezső itd. U svim slučajevima u kojima se razlika u različitim pravopisnim oblicima svodi na jedan samoglasnički fonem ili prilikom dugih i kratkih mađarskih samoglasnika (a/á, o/ó/ö/ő, u/ú/ű/ü, i/í, e/é) u kojima je očito da je župnik prilikom zapisivanja bio u dvojbi, prezimena su svrstavana uz najučestaliju inačicu. Jednako tako, zajedno su svrstavana i prezimena različitog pravopisnog suglasničkog para cz/c, cz/tz/z, cs/ts. Ipak, ukoliko je bilo očito da se promjenom dugog/kratkog suglasnika radi o drugom prezimenu, tada prezimena nisu zajednički grupirana. Kod suvremenih prezimena, naravno, potpuno je neprimjereno raditi takva "grupiranja sličnih" prezimena. Ipak, imajući u vidu

⁵⁴⁸ F. Vörös, *Kis magyar családnévatalaz*, 31.

ciljeve ovoga istraživanja i rada, kao i činjenicu da se radi o drugoj polovici 18. stoljeća i prvoj trećini 19. stoljeća kada je sasvim jasno da prezimena u Hrastinu, Laslovu, Korođu i Retfali još nisu bila u potpunosti standardizirana i pravopisno ujednačena, te da je i jedna osoba u različitim matičnim knjigama imala vlastito prezime zapisano u različitim oblicima, takvo grupiranje ipak je provedeno.

U matičnim knjigama umrlih sva četiri naselja od druge polovice 18. stoljeća do kraja prve trećine 19. stoljeća ukupno se nalazi zabilježeno 269 različitih prezimena. Za razliku od osobnih imena, kod prezimena je primjetna znatno manja entropija te nijedno prezime nije prisutno čak niti u 3%. Najučestalije prezime u analiziranom razdoblju bilo je Ferentz, no i ono je u odnosu na cjelokupni analizirani fond prisutno samo u 2,68% slučajeva.

Kao što je već naglašeno da prvenstveni cilj ovoga rada nije onomastička analiza te da bi to premašivalo postavljene okvire istraživanja, ne će biti analizirano svih 269 prezimena. Prvih deset najučestalijih prezimena zajedno čine tek 21,28% cjelokupnog prezimenskog fonda. Prezimena zastupljena s najmanje 1% odnosno 32 najučestalija prezimena zajedno čine 48,68% cjelokupnog prezimenskog fonda. Uzevši podatak od 3013 stanovnika 1817. godine, odnosno 3071 stanovnika 1828. godine za sva četiri naselja zajedno dobiva se podatak da je jedno prezime u prosjeku nosilo 11 osoba. Naravno, to se treba uzeti s velikom rezervom i kao vrlo okvirni pokazatelj jer je gotovo polovica stanovnika nosilo jedno od 32 najučestalija prezimena, a tek druga polovica jedno od 237 ostalih. Ipak, imajući u vidu da su stanovnici Hrastina, Korođa, Laslova i Retfale bili vrlo zatvorena i relativno mala skupina stanovništva koja je "u svoje redove" rijetko puštala nove stanovnike (a ako i jest, to su uglavnom bili Mađari kalvini iz obližnje južne Baranje, kao što je navedeno u poglavlju o vjenčanjima), svakako je primjetna vrlo dobra razvijenost njihova prezimenskoga fonda.

Uspoređujući najučestalija prezimena u Mađarskoj i najučestalija prezimena u Hrastinu, Laslovu, Korođu i Retfali, primjetno je da nema velike korelacije. Prezime koje se spominje u oba korpusa jest Tóth - 3. najučestalije mađarsko prezime općenito i 4. najučestalije prezime u slavonskim selima. Nadalje, prezime Varga, 6. najučestalije mađarsko prezime i 14. u analiziranim slavonskim selima, Papp kao 12. najučestalije mađarsko prezime općenito i 15. po učestalosti u slavonskim selima (u obliku Pap). Zanimljivo je da se prezime Török u oba redoslijeda poklapa i 22. je najučestalije prezime i općenito u Mađarskoj i u četirima slavonskim mađarskim kalvinskim selima. Ipak, samo 4 od 25 prezimena (16%) nalaze se na obje liste i znajući da se u oba slučaja radi o mađarskom stanovništvu to je svakako manje nego što se očekivalo na početku istraživanja.

Prezimana s najmanje 1% zastupljenosti u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali u drugoj polovici 18. i prvoj trećini 19. stoljeća ponajviše se mogu svrstati u skupinu prezimana prema martirološkom imenu oca odnosno određenoga pretka i to su prezimana Ferentz, Magdika (od ženskog osobnog imena Magdolna, Magda; hrv. Magdalena), Jóni (od Jónás), Gyöke (hrv. Đuka), Palkó (vrsta deminutiva muškog osobnog imena Pál), Kozma, Illyés, Isák, Tóbi, Istóka, Pete (od Péter), Bentze (od mađarskog muškog osobnog imena Benedek, hrv. Benedikt). Većina ostalih prezimana mogu se ili svrstati u skupinu etnika i kćetika kao npr. Tóth (u to su vrijeme Mađari Tóthima nazivali Slavene), Török (hrv. Turčin/turski) i Haraszti (odnosno Hrastin/hrastinski), ili pak prema zanimanju ili službi kao npr. Kürtös (hrv. trubač), Varga (hrv. obućar), Kováts (hrv. kovač), Szabó (hrv. krojač), Kotsis (hrv. kočijaš), Dudás (hrv. gajdaš/frulaš), hrv (mađ. svećenik), Vajda (hrv. vojvoda). Ostatak prezimana svjetovne je etimologije, kao primjerice Süllýös (hrv. ozbiljan), Deső (hrv. badanj), Posár (moguće od mađ. *poshadt* pokvaren ili od hrv. požar), Kardó (mađ. *kard* – mač), Szánki (mađ. *szánkó* – saonice) i Vatorca (mađ. večera). I u svim ostalim zabilježenim prezimenima očito je da se radi o tipično mađarskim prezimenima. Jedini izuzetci o toga bila bi slavenska prezimana Milós (0,74%) koje je nešto karakterističnije za srpska muška osobna imena te zatim prezimana Szuvity, Josity, Lovity i Nerics, vjerojatno hrvatske etimologije, no svako od navedenih četiriju prezimana bilo je zastupljeno u manje od 0,4% slučajeva.

Općeniti zaključak za prezimana stanovnika u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali u drugoj polovici 18. stoljeća i prvoj trećini 19. stoljeća jest da imaju razvijen prezimenski fond, te da su njihova prezimana gotovo beziznimno mađarske lingvističke provenijencije i stoga potpuno različita od svih ostalih hrvatskih krajeva. Uspoređujući ih pak s prezimenima u Mađarskoj, primjećuje se znatno veća podudarnost.

Tablica 47: Prezimana zabilježena u matičnim knjigama umrlih

Prezime	Broj	Udio (%)
Ferentz	112	2,68%
Magdika	101	2,42%
Kürtös	95	2,27%
Tóth	94	2,25%
Süllýös	90	2,15%
Deső	89	2,13%
Jóni	81	1,94%
Gyöke	79	1,89%

Posár	78	1,87%
Vajda	71	1,70%
Palkó	68	1,63%
Kozma	65	1,55%
Kardó	60	1,43%
Varga	58	1,39%
Pap	57	1,36%
Szánki	57	1,36%
Illyés	56	1,34%
Tóbi	55	1,32%
Sinkó	54	1,29%
Vatsora	54	1,29%
Haraszti	51	1,22%
Török	51	1,22%
Györke	50	1,20%
Bentze	49	1,17%
Isák	48	1,15%
Gajnok	47	1,12%
Dúdás	46	1,10%
Istóka	46	1,10%
Bali	44	1,05%
Kováts	44	1,05%
Martsit	44	1,05%
Pete	42	1,00%
Mártin	41	0,98%
Botzka	39	0,93%
Gyana	39	0,93%
Antal	36	0,86%
Balás	35	0,84%
Betze	34	0,81%
Harjadin	34	0,81%
Bakó	33	0,79%
Jósa	33	0,79%

Ivó	32	0,77%
Paprika	32	0,77%
Tutza	32	0,77%
Ambrus	31	0,74%
Balog	31	0,74%
Mátó	31	0,74%
Milós	31	0,74%
Hangó	30	0,72%
Vida	30	0,72%
Ferkó	29	0,69%
Gál	29	0,69%
Lukó	29	0,69%
Csurmán	28	0,67%
Kozár	28	0,67%
Palis	28	0,67%
Batona	27	0,65%
Kudró	27	0,65%
Patyi	25	0,60%
Sándor	25	0,60%
Czinderi	24	0,57%
Kelemen	24	0,57%
Fülöp	23	0,55%
Piszár	23	0,55%
Szabó	23	0,55%
Lapis	22	0,53%
Nemes	22	0,53%
Siklósi	22	0,53%
Bajusz	21	0,50%
Dékány	20	0,48%
Kántor	20	0,48%
Laboda	20	0,48%
Matyó	20	0,48%
Marton	19	0,45%

Mihotza	18	0,43%
Kis Martin	17	0,41%
Budi	16	0,38%
Gáspár	16	0,38%
Keresztesi	16	0,38%
Kotsis	16	0,38%
Szekeres	16	0,38%
Pikós	15	0,36%
Szuivity	15	0,36%
Demeter	14	0,33%
Egyed	14	0,33%
Getzi	14	0,33%
Gregó	14	0,33%
Gulyás	14	0,33%
Kató	14	0,33%
Lósa	14	0,33%
Marczi	14	0,33%
Marko	14	0,33%
Cserepes	13	0,31%
Makár	13	0,31%
Manó	13	0,31%
Simon	13	0,31%
Szölöskei	13	0,31%
Dorkó	12	0,29%
Erdélyi	12	0,29%
Kurutz	12	0,29%
Lukáts	12	0,29%
Pintér	12	0,29%
Hajdu	11	0,26%
Lavada	11	0,26%
Miotza	11	0,26%
Mosoni	11	0,26%
Péter	11	0,26%

Subasa	11	0,26%
Nepoznato	11	0,26%
Csotsa	10	0,24%
Mólnár	10	0,24%
Gyurós	9	0,22%
Papgyörgy	9	0,22%
Thósa	9	0,22%
Tósa	9	0,22%
Záké	9	0,22%
Agoston	8	0,19%
Borzán	8	0,19%
Fábián	8	0,19%
Vég Vajda	8	0,19%
Baranyi	7	0,17%
Borbás	7	0,17%
Bósó	7	0,17%
Burnáz	7	0,17%
Kenéz	7	0,17%
Keresztes	7	0,17%
Krisa	7	0,17%
Lankai	7	0,17%
Baranyai	6	0,14%
Borka	6	0,14%
Botskoros	6	0,14%
Bratyó	6	0,14%
Fabó	6	0,14%
Josity	6	0,14%
Kristof	6	0,14%
Máté	6	0,14%
Móka	6	0,14%
Mozsoni	6	0,14%
Nagy	6	0,14%
Tolmányi	6	0,14%

Bak	5	0,12%
Balogtsa	5	0,12%
Barabas	5	0,12%
Batsó	5	0,12%
Bogdán	5	0,12%
Dömse	5	0,12%
Király	5	0,12%
Kis	5	0,12%
Kölgyesi	5	0,12%
Kristók	5	0,12%
Lutza	5	0,12%
Magános	5	0,12%
Pikó	5	0,12%
Tislér	5	0,12%
Ujfalusi	5	0,12%
Balizs	4	0,10%
Kis Palkó	4	0,10%
Levai	4	0,10%
Mosonyi	4	0,10%
Pöte	4	0,10%
Putra	4	0,10%
Sánta	4	0,10%
Sikó	4	0,10%
Szőke	4	0,10%
Wincze	4	0,10%
Csákvári	3	0,07%
Csapó	3	0,07%
Csikós	3	0,07%
Dani	3	0,07%
Derecskei	3	0,07%
Döme	3	0,07%
Dora	3	0,07%
Feró	3	0,07%

Gyökemati	3	0,07%
Gyúró	3	0,07%
Pető	3	0,07%
Rácz	3	0,07%
Szulvaii	3	0,07%
Tamás	3	0,07%
Tihányi	3	0,07%
Békási	2	0,05%
Bekes	2	0,05%
Bogdány	2	0,05%
Botos	2	0,05%
Busa	2	0,05%
Czernai	2	0,05%
Deák	2	0,05%
Galynok	2	0,05%
Gyókó	2	0,05%
Kis Posár	2	0,05%
Króni	2	0,05%
Kuka	2	0,05%
Magia	2	0,05%
Mészáros	2	0,05%
Nagy Ferentz	2	0,05%
Timó	2	0,05%
Veres	2	0,05%
Bálint	1	0,02%
Bárdos	1	0,02%
Bauszsz	1	0,02%
Biró	1	0,02%
Boros	1	0,02%
Borzány	1	0,02%
Búkási	1	0,02%
Darányi	1	0,02%

Davidka	1	0,02%
Dobor	1	0,02%
Dudas Kurutz	1	0,02%
Durnáz	1	0,02%
Esi	1	0,02%
Farkas	1	0,02%
Fazekas	1	0,02%
Fejes	1	0,02%
Feketitsi	1	0,02%
Gábri	1	0,02%
Galamb	1	0,02%
Gózon	1	0,02%
Gyuretits	1	0,02%
Hagyits	1	0,02%
Hegedüs	1	0,02%
Horváth	1	0,02%
Hunyor	1	0,02%
Jakab	1	0,02%
Janói	1	0,02%
János	1	0,02%
Jánoska	1	0,02%
Jónás	1	0,02%
Kása	1	0,02%
Ketskés	1	0,02%
Királyi	1	0,02%
Kis Ferentz	1	0,02%
Kis Feró	1	0,02%
Kis Gyöke	1	0,02%
Kis Kardó	1	0,02%
Kis Kozma	1	0,02%
Kontra	1	0,02%
Kornizs	1	0,02%

Kun	1	0,02%
Ladanyi	1	0,02%
Lázi	1	0,02%
Leidhauser	1	0,02%
Lovity	1	0,02%
Lövött	1	0,02%
Mándoky	1	0,02%
Marcsit	1	0,02%
Martoni	1	0,02%
Mékes	1	0,02%
Mihó	1	0,02%
Motsic	1	0,02%
Német	1	0,02%
Nerics	1	0,02%
Panyi	1	0,02%
Pása	1	0,02%
Paviano	1	0,02%
Pipacz	1	0,02%
Podrugovitz	1	0,02%
Sárai	1	0,02%
Sima	1	0,02%
Somogyi	1	0,02%
Szalai	1	0,02%
Szász	1	0,02%
Szilágyi	1	0,02%
Tatay	1	0,02%
Tordantz	1	0,02%
Totika	1	0,02%
Tzövek	1	0,02%
Váradi	1	0,02%
Vetsei	1	0,02%
Zsikó	1	0,02%
	4182	100,00%

4. ZAKLJUČAK

Istraživanje je potvrdilo postavljenu glavnu hipotezu; da su Hrastin, Korođ, Laslovo i Retfala predstavljali demografsku cjelinu ili barem iznimnu međusobnu povezanost svojega stanovništva, a manju ili gotovo nikakvu povezanost s okolnim katoličkim i pravoslavnim stanovništvom, odnosno hrvatskim, srpskim i njemačkim stanovništvom. Potvrđena je i podhipoteza, da se unatoč religijskim i etničkim specifičnostima stanovništvo Hrastina, Laslova, Korođa i Retfale uklapa u opće demografske ranonovovjekovne predtranzicijske trendove hrvatskoga odnosno srednjoeuropskoga prostora. Djelomično je potvrđena i druga podhipoteza, da uz opće uklapanje u predtranzicijske trendove, kod (mađarskoga) kalvinskoga stanovništva postoje razlike u određenim društveno uvjetovanim demografskim pokazateljima u odnosu na okolno hrvatsko katoličko stanovništvo.

Na temelju analiziranih izvora u ovom radu može se zaključiti da je odvojenost od vlastite jezične, etničke i religijske zajednice odnosno okruženost drugim jezičnim, etničkim i religijskim zajednicama uvjetovalo i dodatnu samoizolaciju, "zatvaranje u sebe". Ta odvojenost i izolacija izravno je utjecala i na neke demografske pokazatelje. Najveća odstupanja u demografskim pokazateljima u odnosu na ostala hrvatska i katolička područja u drugoj polovici 18. stoljeća i prvoj trećini 19. stoljeća Hrastin, Laslovo, Korođ i Retfala pokazuju analizom matičnih knjiga vjenčanih osoba. Za razliku od hrvatskih i katoličkih područja, u analiziranim mađarskim reformiranim (kalvinskim) naseljima bila je izrazita karakteristika održavanja vjenčanja srijedom u mjesecu studenom. Pritom se redovito održavalo vjenčanja više bračnih parova odjednom. Objašnjenje toga fenomena odnosno "staroga običaja" donosi i istraživanje Mártona Hoblika iz prve trećine 19. stoljeća koje se u ovom radu po prvi puta donijelo u hrvatskom prijevodu. Osim toga, u 94,9% slučajeva mještani Hrastina, Korođa, Laslova i Retfale međusobno su se vjenčavali što ukazuje na to da su bili izrazito homogena i zatvorena zajednica. Iako je homogenost i zatvorenost prema "drugacijiima" bila karakteristika i drugih tadašnjih vjerskih zajednica, kod analiziranih je četiriju naselja ona dodatno naglašena. Da je ta zajednica bila zatvorena ne samo u vjerskom smislu nego i u etničkome svjedoči i činjenica da se mještani nisu ženili ni s reformiranim (kalvinskim) vjernicima u Tordincima izuzev u simboličnom postotku (0,17%). Tordinci su se naime nalazili u neposrednom susjedstvu Korođa (i bili filijalna crkva Korođa), te su također bili kalvini, no hrvatskog materinjeg jezika. Ta praksa gotovo isključivog ženjenja samo

unutar svoja četiri naselja, uz pripadnost reformiranoj (kalvinskoj) vjeroispovijesti, sasvim je sigurno bila bitan čimbenik što se stanovništvo u 18. i prvoj trećini 19. stoljeća nije "stopilo" odnosno asimiliralo u okolni većinski narod. Razlika između Hrastina, Korođa, Laslova i Retfale u odnosu na ostala hrvatska područja u 18. i prvoj trećini 19. stoljeća jest i u tome što je ukupan porast broja stanovnika u analiziranim četirima naseljima bio manji nego što je bio u ostatku Hrvatske. Ta se činjenica može djelomično objasniti time da u navedena četiri naselja nije bilo značajnijega useljavanja u 18. i prvoj trećini 19. stoljeća.

Izuzev navedenoga, ostali su demografski pokazatelji vrlo slični hrvatskim i katoličkim naseljima i pokazuju izrazito predtranzicijske trendove, od kojih su posebice izraženi visoki natalitet i visoki mortalitet, posebice dojenčadi. Na te demografske elemente, jezična, etnička i religijska pripadnost imala je vrlo malo, odnosno praktično nikakvoga učinka. Sudeći prema provedenom istraživanju, životni uvjeti i standard stanovnika Hrastina, Korođa, Laslova i Retfale u 18. stoljeću i prvoj trećini 19. stoljeća nije se znatno razlikovao od primjerice života Hrvata i Nijemaca katolika u južnoj Baranji ili Hrvata u Slavonskom Brodu i okolnim selima.

Prilikom analize pojedinih demografskih pokazatelja u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali mjestimično su doneseni i podatci o spoznajama u mađarskoj demografiji za isto razdoblje te ti podatci mogu pripomoći za usporedbu hrvatskim povijesnim demografima koji ne vladaju mađarskim jezikom. U radu je pored analize demografske analize iznesen i prikaz povijesti reformirane (kalvinske) mađarske zajednice u istočnoj Slavoniji u ranom novom vijeku, odnosno u 18. stoljeću i prvoj trećini 19. stoljeća. Taj se prikaz vršio po naseljima konzultirajući izvore koji dosad nisu bili konzultirani u hrvatskoj historiografiji koja se bavila poviješću reformacije na hrvatskim prostorima. Stoga ovaj rad donosi nove podatke koji mogu doprinijeti ne samo demografskoj nego i vjerskoj povijesti istočne Hrvatske. Prema nekoliko navedenih primjera, hrvatske su vladajuće svjetovne (staleške) i crkvene (katoličke) strukture bile poprilično nenaklonjene postojanju reformiranih (kalvinskih) oaza na svom teritoriju. Stoga su župne zajednice Hrastina, Korođa, Laslova i Retfale morale tražiti posebna dopuštenja za građenje svojih crkvenih građevina od čvrstih materijala. Konačno dopuštenje za takve crkvene građevine dobivali su stanovnici u pravilu tek krajem 18. stoljeća nakon edikta o vjerskoj toleranciji cara Josipa II. Ipak, reformirani su vjernici i prije toga podizali crkvene građevine, no one su ili bile drvene ili su bile sagrađene u dvorištu župnoga doma i bez zvonika. Taj dio rada zapravo nadopunjuje provedeno demografsko istraživanje i, iako se sam životni standard stanovnika analiziranih naselja nije razlikovao od života većinskoga

stanovništva u istočnoj Slavoniji, ukazuje da se stanovništvo Hrastina, Korođa, Laslova i Retfale sasvim vjerojatno osjećalo nesigurno, jer je bilo diskriminirano u odnosu na katoličko, pa čak i pravoslavno stanovništvo u Slavoniji. Upravo ta diskriminacija reformiranih vjernika u istočnoj Slavoniji dosad nije uopće spominjana u hrvatskoj i mađarskoj historiografiji.

Povijest sakralne arhitekture mogla bi pratiti tijek gradnje reformiranih crkvenih građevina i iskoristiti podatke iznesene u ovome radu za donošenje vlastitih zaključaka o sakralnoj (kalvinskoj) gradnji krajem 18. stoljeća u istočnoj Slavoniji. Iako je za uređenje reformiranih (kalvinskih) crkvi izrazito karakterističan minimalizam s željom za razlikovanjem od katoličke raskoši, ipak je u Hrastinu i Retfali zabilježeno bogato ukrašavanje na drvenoj građi crkvenoga interijera. Hrastinske i retfalačke crkvene građevine jedine su opstale do današnjih dana u praktički neizmijenjenom obliku te su stoga bile podložne analizi koja ukazuje i na neke povijesne zanimljivosti, a ne isključivo povijesno-umjetničke. Tako primjerice bogato slikovito ukrašavanje već spomenute drvene građe koristi brojne arhaične mađarske narodne elemente stvarajući specifičan stil i u opće-mađarskim okvirima. Pojedini su vlastelini erdetskoga, odnosno čepinskoga i vukovarskoga vlastelinstva suprotno općim trendovima u Hrvatskoj ipak podržavali barem načelno, a poneki i materijalno podizanje crkvene građevine svojih podložnika. Na neki su način oni tako bili oporba tadašnjoj službenoj hrvatskoj politici prema reformiranim vjernicima. Iako se po raskoši uređenja reformirane crkve ne mogu uspoređivati s katoličkima, njima to i nije bio cilj, već im je bilo važnije na sve moguće načine naglasiti svoju izravnu povezanost s narodom. Tako je osim narodnog (mađarskog) jezika u obredima, bilo značajno i naglašavanje narodnih elemenata u umjetnosti, poglavito stolarskom dijelu arhitektonskih radova. U mađarskoj se narodnoj umjetnosti tako posebice ističu oslikani "cvijetni" motivi i ornamentika na mjestima gdje bi se u katoličkim crkvama eventualno nalazile slike ili kipovi svetaca. Izuzevši hrvatsku Baranju (koja do 1918. godine bila sastavni dio uže mađarske države) istočnoslavonske su reformirane crkve najstarije postojeće crkvene građevine te vjerske zajednice u Hrvatskoj, a hrvatska je historiografija dosad bila nedovoljno upoznata s tom činjenicom.

Zemljopisna, vjerska, nacionalna i općedruštvena zatvorenost u vlastitu zajednicu stanovnika Hrastina, Korođa, Laslova i Retfale u 18. stoljeću i prvoj trećini 19. stoljeća utjecala je na to da su oni odvojeni od matičnoga stanovništva u Mađarskoj sačuvali arhaičan jezik i običaje, od kojih su u radu posebno opisani svadbeni običaji. Od lingvističkih specifičnosti, za potrebe rada izvršena je onomastička analiza osobnih imena krštenih osoba te prezimena preminulih osoba. Analiza je pokazala da učestalost dodjeljivanja i muških i ženskih imena u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali u drugoj polovici 18. stoljeća i

prvoj trećini 19. stoljeća pokazuje više sličnosti s ostalim pretežno mađarskim područjima nego s katoličkim prostorom južne Baranje gdje su u zapaženijoj mjeri u navedeno vrijeme živjeli Hrvati i Nijemci. Stanovnici analiziranih naselja imali su razvijen prezimski fond, gotovo beziznimno mađarske lingvističke provenijencije i stoga potpuno različita od svih ostalih hrvatskih krajeva. Uspoređujući ih pak s prezimenima u Mađarskoj, primjećuje se znatno veća podudarnost, no ipak ne potpuna korelacija.

Istraživanje izvršeno na prikupljenoj arhivskoj građi i mađarskoj i hrvatskoj literaturi omogućilo je spoznaje koje dosad nisu bile poznate o mađarskoj nacionalnoj manjini u Hrvatskoj u 18. stoljeću i prvoj trećini 19. stoljeća. Ipak, gotovo je svako poglavlje otvorilo i još poneko istraživačko pitanje, o međunacionalnim i međuvjerskim odnosima, migracijama, obiteljskim strukturama, povijesti svakodnevice i slično. Moguće je i da se samo na temelju ovdje donesenih podataka, no drugačijom metodologijom mogu donijeti i dodatni zaključci, moguće i različiti od onih iznesenih u ovome radu. Pritom svakako ponovno treba naglasiti ograničenost matičnih knjiga kao demografskoga, protostatističkoga izvora, ali i kao povijesnoga izvora koji se dijelom oslanjao i na "sjećanja starijih". Stoga se ne može zaključiti da je ova istraživačka tema u potpunosti iscrpljena; više istraživača različitih struka ovu bi temu s različitih metodoloških polazišta sasvim sigurno moglo dodatno raščlaniti, primjerice, u potpunosti rekonstruirajući sve obiteljske strukture u danom trenutku, povjesničari medicine iscrpnije analizirajući navedene uzroke smrti i samim time dolazeći do novih zaključaka o povijesti svakodnevice ili pak o povijesti malih, "zatvorenih" (manjinskih) zajednica.

5. IZVORI I LITERATURA

5. 1. Neobjavljeno arhivsko gradivo

1. Arhiv reformirane župe u Retfali (ARŽR)

Matična knjiga rođenih, vjenčanih i umrlih 1758-1799.

Jegyzőkönyvek 1790-1828.

Számadáskönyv 1777-1790.

2. Hrvatski državni arhiv (HDA)

Virovitička županija, HR-HDA-33, Urbarialia (kut. 780-783.)

Ugarska dvorska komora, HR-HDA-22, Urbarski spisi i popisi posjeda, fascikl 129.;

Conscriptiones decimarum et nonarum (fascikl 1.)

Srijemska županija, HR-HDA-31

3. Državni arhiv u Osijeku (DAO)

Matična knjiga RVM Korod 1797-1871

Matična knjiga RVM Laslovo 1801-1865

Matična knjiga RVM Retfala (katolici) 1769-1806

Matična knjiga RVM Retfala (reformirani) 1800-1852

Čepinsko vlastelinstvo, 478., kut. 1.

4. Arhiv reformirane župne u Hrastinu (ARŽH)

Matična knjiga rođenih vjenčanih i umrlih 1789-1819.

Jegyzőkönyv 1789-1819.

Protocollum (1809-1840)

5. Biblioteka Matice srpske Novi Sad (BMSN)

PPIV2511 Jegyzőkönyvek Kórógy (Zapisnici reformirane župe Korod 1818-1899.)

6. Biskupijski arhiv u Pečuhu (BAP)

Popis crkvene desetine 1746.

Protocollum III. (1770-1786)

7. Mađarski državni arhiv (MOL, RLB)

Magyar Országos Levéltár Budapest, Királyi Könyvek

Magyar Országos Levéltár Budapest, Összeírás 1828.

Ráday levéltár Budapest, A1a1, Egyházkerületi jegyzőkönyv: Protocollum Simandinum
1626-1739 (régi jelzet 1340a)

5.2. Objavljeni izvori

A bizalom pecsége alatt. Két püspöki vizitáció (1817 és 1885.), Exodus, Budapest, 2004.

A Hercegszöllősi Kánonok, A Magyar protestáns irodalmi társaság, Budapest, 1901.

Cuvaj, Antun, *Grada za povijest školstva*, I., Zagreb, 1910.

Hercegszöllősi Kánonok: öt évszázad öröksége négy nyelven, Huncro, Osijek, 2007.

Hoblik, Márton, *Parasztlakodalmi szokások Verőcze vármegye' három 's Szerém' egy Magyar falvaiban*, u: *Tudománytár*, 2. kötet, 1834.

Kanonske vizitacije, knjiga IV., Državni arhiv u Osijeku, Osijek, 2006.

Kanonske vizitacije, knjiga V., Državni arhiv u Osijeku, Osijek, 2007.

Kanonske vizitacije, knjiga VIII., Državni arhiv u Osijeku, Osijek, 2010.

Lampe, Frid. Adolpho, *Historia Ecclesiae Reformatae, in Hungaria et Transylvania*, Utrecht, 1728.

Hrvatska na tajnim zemljovidima 18. i 19. stoljeća, Virovitička županija, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2002.

Hrvatska na tajnim zemljovidima 18. i 19. stoljeća, Srijemska županija, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2001.

Magyar Nyelvőr, Budapest, 1875.

Mažuran, Ive, *Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine*, Radovi JAZU, knj. 2, Osijek 1988.

Mažuran, Ive, *Rješenja Zemaljske uprave za Slavoniju 1738-1742.*, Historijski arhiv u Osijeku, Osijek, 1970.

Mažuran, Ive, *Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736.*, Radovi HAZU, knj. 5., Osijek, 1993.

Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857.-2001., Državni zavod za statistiku, PC-CD ROM

Popis sandžaka Požega 1579. godine, Državni arhiv u Osijeku, Osijek, 2001.

Pótlás az első magyarországi népszámláláshoz 1786-1787, Budapest, 1975.

Smičiklas, Tadija, *Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije* (II. dio), Zagreb, 1891.

Sršan, Stjepan, *Kotar Osijek 1786.*, Državni arhiv u Osijeku, Osijek, 2002.

Sršan, Stjepan, *Statuti Virovitičke županije 1745.-1792.*, Državni arhiv u Osijeku, Osijek, 2008.

Sršan, Stjepan, *Osječki dnevnik Sebastijana Karla Redlsteina 1804.-1832.*, Državni arhiv u Osijeku, Osijek, 1997.

Sršan, Stjepan, *Osječki ljetopisi*, Povijesni arhiv u Osijeku, Osijek, 1993.

Sršan, Stjepan, *Naselja u istočnoj Slavoniji krajem 17. i početkom 18. stoljeća*, Državni arhiv u Osijeku, Osijek, 2000.

5.3. Literatura

1. Andorka, Rudolf, Tamás Faragó, *Az iparosodás előtti (XVII-XIX. századi) család és háztartásszerkezet vizsgálata*, u: *Magyarország társadalomtörténete I., Az reformkortól az első világháborúig*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2002.
2. Andorka, Rudolf, *Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok*, Budapest, 2001.
3. Andorka, Rudolf, *Társadalomstatisztika*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1980.
4. Andreis, Mladen, *Stanovništvo Kaštela u prvoj polovici 18. stoljeća, Građa i prilozi za povijest Dalmacije*, 15, Split, 1999.
5. Andreis, Mladen, *Stanovništvo otoka Brača u drugoj polovici 18. stoljeća, Građa i prilozi za povijest Dalmacije*, 13, Split, 1997.
6. Andreis, Mladen, *Uzroci smrti na otoku Šolti od god. 1825. do 1900. prema podacima iz matičnih knjiga umrlih*, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, br. 22., Zagreb, 1989.
7. Badurina, Anđelko, *Leksikon ikonografije, liturgije i simbolike zapadnog kršćanstva*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2000.
8. Barta, János, *A tizenennyolcadik század története*, Pannonica Kiadó, 2000.
9. Bencze, Sándor, *A kórógyi iskola története*, u: *Horvátországi Magyarok Szövetsége Évkönyve*, br. 3., 1981.
10. Bencze, Sándor, Kel, József, *Kórógyi Tükör*, 1. rész, Beli Manastir, 2009.
11. Bertoša, Miroslav, *Matične knjige – arhivsko vrelo o demografskim previranjima predindustrijske Europe*, Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci, 41-42., Rijeka, 2000.
12. Bertoša, Miroslav, *Glad i kriza mortaliteta godine 1817: istarski mikrokozmos i evropski kontekst*, Rad JAZU, 445, 1989.
13. Bertoša, Slaven: *Život i smrt u Puli: starosjeditelji i doseljenici od XVII. do XIX. stoljeća*, Pazin, 2002.

14. *Bevezetés a demográfiába*, Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1964.
15. Bojničić, Ivan, Kraljevske darovnice, odnoseće se na Hrvatsku. Iz kraljevskih registraturnih knjiga 'Libri Regii', u: *Vjesnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva*, 7, Zagreb, 1905.
16. Božić Bogović, Dubravka, Osobna imena u matičnim knjigama krštenih za naselja Draž i Popovac krajem 18. stoljeća, u: *Povijesni prilozi*, sv. 40., br. 40., 2011.
17. Božić Bogović, Dubravka, Osobna imena u matičnoj knjizi krštenih župne matice Luč krajem 18. stoljeća, *Croatia christiana periodica*, god. 35., br. 68., 2011.
18. Božić Bogović, Dubravka, *Rođenje, brak i smrt – stanovništvo južne Baranje u 18. stoljeću*, Beli Manastir, 2013.
19. Božić Bogović, Dubravka; Lovaš, Eldina, Demografski pokazatelji u matičnoj knjizi umrlih reformirane župe Vardarac u 18. stoljeću, u: *Zbornik Odsjeka povijesnih znanosti Zavoda povijesno-društvenih znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 32, Zagreb, 2004.
20. Bösendorfer, Josip, *Agrarni odnosi u Slavoniji*, Zagreb, 1950.
21. Bösendorfer, Josip, *Crtice iz slavonske povijesti*, Privlačica, Vinkovci, 1994.
22. Buklijaš, Tatjana, Kuga: nastajanje identiteta bolesti, u: *Hrvatska revija*, br. 2., Matica hrvatska, Zagreb, 2002.
23. Bučar, Franjo, Širenje reformacije u Hrvatskoj u XVI. stoljeću, u: *Vjesnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva*, 2, Zagreb, 1900., str. 214.
24. Buturac, Josip, *Katolička crkva u Slavoniji za turskoga vladanja*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1970.,
25. Chadwick, Owen, *A refomáció*, Osiris könyvtár, 1997.
26. Colin, Didier, *Rječnik simbola, mitova i legendi*, Naklada Ljevak, 2004.
27. Cseh, István, Társadalomnéprajzi vizsgálatok a szlavóniai magyarok körében, u: *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*, br. 23 (1978), Pécs, 1979.
28. Ćirić, Vladimir, *Vukovarsko-srijemska županija, Prirodno-geografska i kulturno-povijesna baština*, Vinkovci, 2013.
29. Čapo, Jasna, Sezonske varijacije vjenčanih u sjevernoj Hrvatskoj, u: *Etnološka tribina*, 12, 1989., str. 5-20
30. Dányi, Dezső, Regionális családrekonstrukció 1830–1839, 1850–1859., u: Szentgáli Tamás, Andorka Rudolf, és Habcsek László. *Demográfiai átmenet Magyarországon*, KSH Népeségtud. Kut. Int. (Történeti demográfiai füzetek, 9.), Budimpešta, 1991.
31. Dányi, Dezső, Magyarország népessége a 18. század harmadik harmadában, u: *Magyarország történeti demográfiája (896-1995)*, Budapest, 1997.
32. Dányi, Dezső, Somogy megye népessége a 18. század második felében a lélekösszeírások tükrében, u: *Történeti demográfiai évkönyve*, Budapest, 2001.,
33. Dolbanović, Danijela, Sezonska kretanja začeca/rođenja župe Svetvinčenat u 18. stoljeću, u: *Povijesni prilozi*, god. 31., br. 43., 2012
34. Dobrovšak, Ljiljana, 'Privremena prisutnost' Židova u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji u 17. i 18. stoljeću, *Povijesni prilozi*, br. 29., Zagreb, 2005.
35. Dövény, Zoltán, A migráció szerepe Budapest és környéke népességhelyettesítésében a XVIII. század végétől az első világháborúig, u: *Történeti demográfiai évkönyve*, Budapest, 2001.

36. Draganović, Krunoslav, Izvješće apostolskog vizitatora Petra Masarechija o prilikama katoličkog naroda u Bugarskoj, Srbiji, Srijemu, Slavoniji i Bosni g. 1623. i 1624., u: *Starine JAZU XXXIX.*, sažetak u: *Arhivski vjesnik* br. 8., Zagreb, 1939.
37. Engel, Pál, *Magyar középkori adattár*, Budapest, 2001. (PC-CD ROM)
38. Ember, Győző, Heckenast, Gusztáv, *Magyarország története 1686-1790*, I-II, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989.;
39. Erceg, Ivan, Stanje i struktura stanovništva u hrvatsko-slavonskim županijama godine 1782., u: *Starine*, 59, Zagreb, 1984.
40. Erceg, Ivan, Struktura stanovništva i njegova zdravstvena zaštita potkraj XVIII. i početkom XIX. stoljeća u bivšoj mletačkoj Istri u: *Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci i Pazinu*, sv. 27., 1985.
41. Éger, György, *Régio, etnikum, vallás*, Demográfia és településtörténeti tanulmányok, Szombathely
42. Fábri, Anna, *Hétköznapi élet Széchenyi István korában*, Corvina, Budapest, 2009.
43. Faragó, Tamás, Településtörténet, történeti táj, történeti térbelség, u: *Magyarország társadalomtörténete I., Az reformkortól az első világháborúig*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2002.
44. Faragó, Tamás, Család és háztartás Magyarországon a 18. században, u: *Magyarország történeti demográfiája (896-1995)*, Budapest, 1997.
45. Faragó, Tamás, A múlt és a számok: Pest-Buda és környéke népessége és társadalma a 18-20. században, *Budapest Főváros Levéltára. 421. (Várostörténeti tanulmányok) 945-ig. Történeti demográfiai évkönyv 7*, Budimpešta, 2008.
46. Faragó, Tamás, Különböző háztartás-kezelési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal téziseire, u: *Történeti demográfiai évkönyve*, Budapest, 2001.
47. Faragó, Tamás, Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon, 1787–1828. *Történeti Statisztikai Tanulmányok 3*: 1997.
48. Faragó, Tamás, *Tér és idő - család és történelem: társadalomtörténeti tanulmányok*, Miskolc, 1999.
49. Ferenczi, Imre: A táltos és garabonciás képzelet a jugoszláviai magyaroknál, u: *Ethnographia A Magyar Néprajzi Társaság értesítője*, 85. god., Budapest, 1974.
50. Földváry, Jenő, A horvát-slavon egyházak gondozása, *Theolohiai Szaklap*, 6. godište, Bratislava, 1908.
51. Franković, Dragutin, *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*, Pedagoško-književni zbor, Zagreb, 1958.
52. Gavrilović, Slavko, Bilješke Josipa Hajnocija o Srijemu 1789. godine, u: *Starine*, knjiga 53, Zagreb 1966.
53. Gavrilović, Slavko, Obnova slavonskih županija i njihovo razgraničavanje s Vojnom Krajinom (1745.-1749.), u: *Zbornik za društvene nauke Matice srpske*, 25, Novi sad, 1960.
54. Glatz, Ferenc, *A magyarok krónikája*, Officina Nova, 1999.
55. Hablicsek, László, Halandósági táblák és népességi jellemzők becslése az 1820-as évekre, u: Szentgáli Tamás, Andorka Rudolf, és Hablicsek László. *Demográfiai átmenet Magyarországon*, KSH Népességtud. Kut. Int. (Történeti demográfiai füzetek, 9.), Budimpešta, 1991.
56. Hajdú, Mihály *Általános és magyar névtan, személynevek*, Osiris Kiadó, Budapest, 2003.

57. Hajdú, Mihály, *Családnevek enciklopédiája*, Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2010.
58. Hammel, Eugene, W. Wachter, Kenneth, Vrednovanje slavonskog popisa stanovništva iz 1698. godine, u: *Etnološka tribina*, br. 19., Zagreb, 1996.
59. Hanák, Péter, *Povijest Mađarske*, Barbar, Zagreb, 1995
60. Harsányi, István, *A reformáció hatása a magyar közművelődésre*, Budapest, 1923. (ponovljeno izdanje u: *Napút-füzetek*, 39.)
61. Hasičić, Asmir, *Slavonija u sastavu Osmanskog Carstva*, Sarajevo, 2004.
62. *Hercegszöllősi Kánonok*, HunCro, Osijek, 2007.
63. Horvat, Rudolf, *Srijem, naselja i stanovništvo*, Hrvatski institut za povijest – podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2000.
64. Hrkać, Davorin, *Brod u demografskim izvorima od 1780. do 1850. godine*, doktorska disertacija, Zagreb, 2012.
65. Jambrek, Stanko, *Reformacija u hrvatskim zemljama u europskom kontekstu*, Zagreb, 2013.
66. Jambrek, Stanko, Stjepan Kiš Segedinac (1505-1572), Baranjski reformator europskog utjecaja, u: *Kairos – Evanđeosko teološki časopis*, god. VI., Zagreb, 2012.
67. *Jeruzalemska Biblija*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2007.
68. Juran, Kristijan, Stanovništvo Murtera u 18. stoljeću i početkom 19. stoljeću – Građa iz matičnih knjiga 1718.-1815., *Povijesni prilozi*, god. 22., sv. 25., 2003
69. Jutronić, Andre, Smrtnost djece u Splitu od g. 1742. do 1830. u: *Starine JAZU*, sv. 47., 1957.
70. Káldy-Nagy, Gyula, Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai, u: *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai*, br. 103., Budapest, 1960.
71. Katus, László, A rendi képviseleti monarchia utolsó korszaka és válsága (1711-1848), u: Ignác Romsics, *Magyarország története*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2010.
72. Katušić, Maja, *Društvena i demografska struktura Kotora u 18. stoljeću* (doktorski rad), Zagreb, 2013.
73. Keszler, Borbála A régi magyar orvosi nyelv forrásai és szótípusai, u: *Magyar Orvosi Nyelv*, 2008.
74. Keszler, Borbála, A magyar orvosi nyelv és nyelvújítás, u: *E-Nyelvmagazin*, 2010., 1-4. Keszler, Borbála, A régi magyar orvosi nyelv és a nyelvjárások, u: *Orvostörténeti Olvasmánytár*, 2015.
75. Klinger, András, *Demográfia*, ELTE Állam és Jogtudományi Kar ; KSH., Budimpešta, 1996.
76. Kolanović, Josip; Barbarić, Josip; Ivanović, Jozo, *Državno-pravni položaj Slavonije i Srijema u dokumentima 1699-1848.*, Fontes, HDA, Zagreb, 1995.
77. Kontler, László, *Povijest Mađarske*, Zagreb, 2007.
78. Kováts, Zoltán, A Kárpát-medence népesedési viszonyainak alakulása (900-1870.), u: *Történeti demográfiai évkönyve*, A központi statisztikai hivatal népességtudományi kutatóintézetének, Budapest, 2001.
79. Krivošić, Stjepan, Promjene u kretanju godišnjeg broja vjenčanja kao znak pojave oskudice hrane i gladi u Hrvatskoj tijekom XVIII. stoljeća, u: *Rad HAZU*, knj. 3., 1991.
80. Krivošić, Stjepan, Gelo, Jakov, *Razvitak stanovništva na tlu Hrvatske*, Zagreb, 1990.

81. Krivošić, Stjepan, *Stanovništvo i demografske prilike u sjeverozapadnoj Hrvatskoj u XVII. i prvoj polovini XIX. stoljeća*, HAZU, Varaždin, 1991.
82. Kubinyi, András, *A késő-középkori Magyarország történeti demográfiai problémái*, u: *Történeti demográfiai évkönyve*, Budapest, 2001.
83. Kuzmič, Franc, *Prekmurski protestanti v 18. stoletju in njihva izselitev v artikularne kraje na Madžarskem*, u: *Podravina*, vol. 5., br. 10., Koprivnica, 2006.,
84. Lábádi, Károly, *Egyházak Alsó-Baranyában és Szlavóniában*, HunCro, Osijek, 2012.
85. Laszowski, Emilij, *Imanja virovitičke županije od vremena oslobođenja Slavonije do god. 1766. I.*, *Arhivski vjesnik*, 3.
86. Laszowski, Emilij, *Osvrt na najnoviju literaturu o protestantizmu u Jugoslaviji*, u: *Arhivski vjesnik*, br. 8., Zagreb, 1939.
87. Lovaš, Eldina, *Reformirano stanovništvo Kamenca u prvoj polovici 19. stoljeća*, u: *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, br. 13., Državni arhiv u Osijeku, Osijek, 2013.
88. MacCulloch, Diarmaid, *A reformáció története*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 2011.
89. Marczy, Ervin, *Magyarréta. Adatok a falu történetéhez.*, Népkör, Osijek, 2004.
90. Matasović, Josip, *Stari osječki most*, u: *Narodna starina*, sv. 8., br. 18., Zagreb, 1929.
91. Matulić, Tonči, *Nježni Pelikan – simbol Života*, u: *Glas Koncila*, br. 16. (1556.), 18. travnja 2004.
92. Mažuran, Ive, *Hrvati i Osmansko Carstvo*, Zagreb, 1998.
93. Mažuran, Ive, *Povijest Hrvatske od 15. stoljeća do 18. stoljeća*
94. Mérei, Gyula, Vörös Károly, *Magyarország története 1790-1848.*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1980.
95. Milić, Jasmin, *Kalvinski kanoni iz Kneževih Vinograda*, Protestantska reformirana kršćanska crkva u Republici Hrvatskoj, Osijek, 2006.
96. Milić, Jasmin, *Kalvinizam u Hrvata s posebnim osvrtom na reformiranu župu Tordinci 1862-1918.*, doktorska disertacija, Novi Sad, 2005.
97. Milić, Jasmin, *Reformirana župa u Tordincima*, PRCO, Tordinci, 2002.
98. Mogorović Crljenko, Marija, *Druga strana braka. Nasilje i ilegitalnost u (izvan) bračnim vezama na području Porečke biskupije u prvoj polovici 17. stoljeća*, Zagreb, 2012.
99. Móró, Mária Anna, *Az 1828. évi országos összeírás malomtörténeti adatai Baranyában*, u: *Baranyai helytörténetírás*, br. 12. A Baranya Megyei Levéltár, 1981.
100. Nadilo, Branko, *Ravničarske utvrde između Drave i Save u istočnoj Slavoniji*, u: *Građevinar*, br. 57., 2005.
101. Nagy, Iván, *Magyarország családai : czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*, 14. knjiga, Pešta, 1865.
102. Nørskov Olsen, V., *Adventna nada u reformaciji šesnaestog stoljeća*, u: *Biblijski pogledi*, br. 7 (1-2), 1999.
103. Njari, Denis, *Laslovo*, Osijek, 2010.
104. Njari, Denis, *Vladislavci*, Osijek, 2012.
105. Őri, Péter, *A természetes szaporodás alakulása és helyi változatai a 18. századi Magyarországon*, u: *Történeti demográfiai évkönyve*, Budapest, 2001., str. 193-222.

106. Pálffy, Géza, *Povijest Mađarske. Ugarska na granici dvaju imperija (1526.-1711.)*, Meridijani, Samobor, 2010.
107. *Pannon Enciklopédia – Magyarország földje*, Budapest, 1997.
108. Penavin, Olga, *A nagycsaládszervezet Szlavóniában*, Novi Sad, 1981.
109. Penavin, Olga, *Szlavóniai (kórógyi) szótár*, Nap Kiadó, 2000.
110. Penavin, Olga, *Szlavóniai hétköznapiak*, Novi Sad, 1973.
111. Petrić, Hrvoje, Mikroorganizmi, epidemije i liječenje bolesti u Varaždinskom generalatu i Križevačkoj županiji u 17. stoljeću i početkom 18. stoljeća, u: *Cris*, god. XIV., br. 1/2012..
112. Petrić, Hrvoje, O križevačkoj ekohistoriji 17. stoljeća, u: *Cris*, god. VIII., br. 1/2006.
113. Petrić, Hrvoje, Samobor i okolica u ranom novom vijeku, u: *Samobor. Zemljopisno-povijesna monografija*, Samobor, 2011.
114. Piasek, Gustav i Martina, Varaždinsko zdravstvo u 17. stoljeću, u: *Arhiv za higijenu rada i toksikologiju*, sv. 55., br. 1., Institut za medicinska istraživanja i medicinu rada, Zagreb, 2004.
115. Putz, Orsolya, Az orvosi nyelv története, u: *Magyar Orvosi Nyelv*, 2009.
116. Rajšli, Ilona, *A múltbéli tájak üzenete*, Rubicon, Becse, 2001.
117. Schwarz, K. Turci kao protestantska nada, u: *Forum*, br.28/5-6., 1989.
118. Skenderović, Robert, Analiza razvoja imenske formule u gradu Požegi i okolnim selima tijekom 18. stoljeća na temelju matičnih knjiga, u: *Scrinia Slavonica*, br. 2., HIPSSB, Slavonski Brod, 2002.
119. Skenderović, Robert, Kuga u Požegi i Požeškoj kotlini 1739. godine, u: *Scrinia Slavonica*, br. 3., Hrvatski institut za povijest, Slavonski Brod, 2003.
120. Skenderović, Robert, *Stanovništvo Požege 1699.-1781. prema matičnim knjigama*, magistarski rad, Zagreb, 2002.
121. Skenderović, Robert, *Zdravstvene reforme Marije Terezije u slavonskom Provincijalu i Generale Normativum Sanitatis iz 1770.*, Scrinia Slavonica 5, Slavonski Brod, 2005.
122. Skenderović, Robert, *Najstarija matična knjiga brodske župe Presvetog Trojstva (1701-1735.)*, Slavonski Brod, 2012.
123. Skenderović, Robert, Demografska gibanja, u: *U potrazi za mirom i blagostanjem. Hrvatske zemlje u 18. stoljeću*, Matica hrvatska, Zagreb, 2013.
124. Skupina autora, *Demográfia*, ELTE, Budapest, 1996.
125. Skupina autora, Porodaji drugorodilja nakon prethodnog porođaja carskim rezom, u: *Gynaecologia et perinatologia*, br. 22., 2009., str. 109-115.
126. Skupina autora, *Magyarország történeti demográfiája (896-1995)*, Budapest, 1997.
127. Skupina autora, *Povijest Hrvata*, knjiga II. (Od kraja 15. st. do kraja Prvoga svjetskog rata) , Zagreb, 2005.

128. Skupina autora, *U potrazi za mirom i blagostanjem. Hrvatske zemlje u 18. stoljeću.*, Matica hrvatska, Zagreb, 2013.
129. Slukan-Altić, Mirela, Razvoj i osobine habsburške vojne kartografije, u: *Hrvatska na tajnim zemljovidima 18. i 19. stoljeća*, Virovitička županija, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2002.
130. Sőtér, István, *A magyar irodalom története 1600-ig*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964.
131. Sršan, Stjepan, Arhivska građa vukovarskog vlastelinstva 1719-1945., u: *Arhivski vjesnik*, br. 28., Zagreb, 1986.,
132. Sršan, Stjepan, *Stanovništvo i župe u Slavoniji 1745.-1774.*, Državni arhiv u Osijeku, Osijek, 2007.
133. Stipetić, Vladimir – Vekarić, Nenad, *Povijesna demografija Hrvatske*, Zagreb – Dubrovnik, 2004.
134. Sziklay, János, Borovszky, Samu, *Magyarország vármegyéi és városai*, Arcanum, Budapest, 2004.
135. Šunjić, Maja, Uzroci smrti u župi Komin-Rogotin (1826-1874), u: *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, 46, Dubrovnik, 2008.
136. Tatai, Igor, Déli harangszó – Szentlászló, u: *Új Magyar Képes Újság*, XIX. godište, 16. broj., 24. 4. 2014., HMDK, Osijek, 2014.
137. Tatai, Igor, Kórógyi egyházi kéziratog menekültek meg a háború alatt, u: *Új Magyar Képes Újság*, 28. 2. 2013., Osijek
138. *Történeti Statisztikai Közlemények*, A központi statisztikai hivatal könyvtárának és a levéltárak országos központjának folyóirata, Budapest, 1957-1957.
139. Valentić, Mirko, Ustroj i djelovanje Srijemske županije, u: *Hrvatska na tajnim zemljovidima 18. i 19. stoljeća*, Srijemska županija, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2001.
140. Vekarić, Nenad i dr., *Vrijeme ženidbe i ritam poroda (Dubrovnik i njegova okolica od 17. do 19. stoljeća)*, Zagreb, 2000.
141. Vekarić, Nenad, *Metoda reprezentativne kapi i genealoška metoda u povijesnoj demografiji*, Povijesni prilozi, 39, Zagreb, 2010.
142. Nenad Vekarić, Prijedlog za klasifikaciju peljeških imena, u: *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU*, br. 30., Dubrovnik 1992.
143. Vitek, Darko; Lauc, Davor, *Logika i povijesne znanosti – problem rekonstrukcije obitelji na temelju matičnih knjiga*, Povijesni prilozi, 39, Zagreb, 2010.
144. Vitek, Darko, Prilog poznavanju demografske slike osječkoga Gornjega grada u XVIII. stoljeću, u: *Povijesni prilozi*, br. 27., Zagreb, 2004.
145. Vrbanus, Milan, Demografski preduvjeti za razvoj ratarstva u Požeškoj kotlini krajem 17. i početkom 18. stoljeća, u: *Scrinia Slavonica*, 7, PPSSB, Slavonski Brod, 2007.
146. Vrbanus, Milan, Proizvodnja pšenice, ječma i zobi u osječkom okrugu od 1707. do 1712., u: *Scrinia Slavonica*, 12., PPSSB, Slavonski Brod, 2012.
147. Vörös, Ferenc, *Kis magyar családnévtasz*, Kalligram, Pozsony, 2014.

148. Wertheimer- Baletić, Alica, *Stanovništvo i razvoj*, Zagreb, 1999.
149. Závodsky, Géza, *Történelem 1640-1914.*, Budapest, 1994.
150. Zentai, Tünde, *Drávaiványi. A Dél-Dunántúl festett templomai*, Pannónia Könyvek, Pečuh, 2010.
151. Zentai, Tünde, *Drávaszög és Szlavónia*, Pečuh, 2012.
152. Zentai, Tünde, *Rétfalu*, Pannónia könyvek, 2008.
153. Zentai, Tünde, *Szenna. A Dél-Dunántúl festett templomai*, Pannónia Könyvek, Pečuh, 2011.
154. Zoványi, Jenő, *A magyarországi protestantismus története*, II. kötet, Máriabesnyő-Gödöllő, 2004.

Internetski Izvori

www.kislexikon.hu/baranyai-ref-egyhazi-kerulet.html , datum posljednjeg pristupa 1. prosinca 2015.

<http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/86-034/ch24.html> , datum posljednjeg pristupa 1. prosinca 2015.

Andelko Akrap, *Stanovništvo RH – prošlost, sadašnjost, budućnost*. <http://hu-benedikt.hr/?p=5088> , datum posljednjeg pristupa 2. prosinca 2015.

<http://digit.drk.hu/?m=lib&c=7&book=3> datum posljednjeg pristupa 1. prosinca 2015.

<http://www.macse.org/society/betegsegek.php?id=lat> , datum posljednjeg pristupa 1. prosinca 2015.

<http://www.enciklopedija.hr/predgovor.aspx> , datum posljednjeg pristupa 1. prosinca 2015.

<http://www.msd-prirucnici.placebo.hr/msd-za-pacijente/specificne-bolesti-zena/razdoblje-nakon-poroda-poslijeporodjajne-infekcije> , datum posljednjeg pristupa 10. prosinca 2015.

Rječnici

Krešimir Sučević Međeral, Tatjana Vukadinović, Irina Jurović, Margit Bernadett Vuk, *Mađarsko-hrvatski rječnik*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2013.

László Hadrovics, István Nyomárkay, *Magyar-Horvát Kiszótár*, Akadémiai Kiadó, 2006.

6. POPIS PRILOGA

Tablica 1.: Naselja s nazivom "Haraszti" u Karpatskom bazenu	40
Tablica 2: Mađarska kalvinska naselja u Slavoniji u 16. stoljeću	54
Tablica 3: Hrvatska kalvinska naselja u Slavoniji u 16. stoljeću	55
Tablica 4: Kalvinske župe u Slavoniji u 16. stoljeću	56
Tablica 5: Podatci o broju kuća/stanovnika po naseljima po provedenim popisima	107
Tablica 6: Ukupan broj stanovnika u Hrastinu, Laslovu, Korođu i Retfali dobiven mikrosimulacijom	108
Tablica 7: Razlika između podataka dobivenih mikrosimulacijom i podataka prema protostatističkim popisima	109
Tablica 8: Prosječan broj ukućana po kući po naseljima prema podacima iz popisa 1786., 1817. i 1828. godine	110
Grafikon 1: Ukupan broj stanovnika Hrastina (1579-1745. metodom mikrosimulacije, 1786-1828. prema protostatističkim popisima)	110
Grafikon 2: Ukupan broj stanovnika Korođa (1579-1745. metodom mikrosimulacije, 1786-1828. prema protostatističkim popisima)	110
Grafikon 3: Ukupan broj stanovnika Laslova (1579-1745. metodom mikrosimulacije, 1786-1828. prema protostatističkim popisima)	111
Grafikon 4: Ukupan broj stanovnika Retfale (1579-1745. metodom mikrosimulacije, 1786-1828. prema protostatističkim popisima)	111
Grafikon 5: Ukupan broj stanovnika u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali (1579-1745. metodom mikrosimulacije, 1786-1828. prema protostatističkim popisima)	112
Grafikon 6: Ukupan broj stanovnika u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali (1579-1745. metodom mikrosimulacije, 1786-1828. prema protostatističkim popisima)	112
Tablica 9: Ukupan broj stanovnika 1786., 1817. i 1828. godine	113
Tablica 10: Broj kuća 1786., 1817. i 1828. godine	113
Grafikon 7: Ukupan broj stanovnika prema popisima 1786., 1817. i 1828. godine	114
Grafikon 8: Ukupan broj stanovnika prema popisima 1786., 1817. i 1828. godine	114
Tablica 11: Kretanje broja rođenih u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Refali po desetljećima u drugoj polovici 18. stoljeća i prvoj trećini 19. stoljeća	116
Grafikon 9: Ukupan broj rođenih u Retfali u petogodišnjim razdobljima (1761.-1785.)	117
Grafikon 10: Kretanje ukupnoga broja rođenih po petogodišnjim razdobljima u Hrastinu, Korođu i Retfali (1786-1800.)	118
Grafikon 11: Kretanje ukupnog broja rođenih po petogodišnjim razdobljima za Hrastin, Korođ i Retfalu	118
Grafikon 12: Kretanje ukupnog broja rođenih po petogodišnjim razdobljima u prvoj trećini 19. stoljeća	119
Grafikon 13: Kretanje ukupnog broja rođenih po petogodišnjim razdobljima u prvoj trećini 19. stoljeća	119
Tablica 12: Prosječan godišnji broj rođenih po petogodišnjim razdobljima krajem 18. stoljeća	120
Tablica 13: Prosječan godišnji broj rođenih po petogodišnjim razdobljima u prvoj trećini 19. stoljeća	120
Grafikon 14: Kretanje prosječnog broja rođenih godišnje u Retfali u petogodišnjim razdobljima 1759.-1831.	121
Grafikon 15: Kretanje prosječnog godišnjeg broja rođenih u petogodišnjim razdobljima 1801-1831.	122
Grafikon 16: Ukupan broj rođenih u Retfali 1758.-1831.	125

Grafikon 17: Ukupan broj rođenih u Hrastinu, Korođu i Retfali u posljednjem desetljeću 18. stoljeća	125
Grafikon 18: Ukupan broj rođenih po godinama u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali u prvoj trećini 19. stoljeća	126
Grafikon 19: Kretanje broja rođenih u sva četiri naselja u prvoj trećini 19. stoljeća	126
Tablica 14: Stopa nataliteta 1786., 1817. i 1828. godine u Retfali prema godišnjem broju rođenih te prema desetogodišnjem prosjeku poroda	128
Tablica 15: Stopa nataliteta 1786., 1817. i 1828. godine u Hrastinu prema godišnjem broju rođenih te prema desetogodišnjem prosjeku poroda	128
Tablica 16: Stopa nataliteta 1786., 1817. i 1828. godine u Korođu prema godišnjem broju rođenih te prema desetogodišnjem prosjeku poroda	128
Tablica 17: Stopa nataliteta 1786., 1817. i 1828. godine u Laslovu prema godišnjem broju rođenih te prema desetogodišnjem prosjeku poroda	129
Tablica 18: Stopa nataliteta 1786., 1817. i 1828. godine svih četiriju naselja prema godišnjem broju rođenih te prema desetogodišnjem prosjeku poroda	129
Tablica 19: Broj rođenih po mjesecima	131
Grafikon 20: Sezonsko kretanje rođenja i začeca u drugoj polovici 18. i prvoj trećini 19. stoljeća u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali	131
Tablica 20: Broj rođenih po godinama prema spolu	137
Tablica 21: Broj rođenih po desetogodišnjim razdobljima prema spolu	140
Tablica 22: Broj kumova po krštenju	141
Grafikon 21: Broj kumova prilikom krštenja djeteta	142
Tablica 23.: Broj vjenčanja u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali 1758-1831.	148
Grafikon 22: Broj vjenčanih godišnje po naseljima u prvoj trećini 19. stoljeća	151
Grafikon 23: Ukupan broj vjenčanja godišnje u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali od 1801. do 1831. godine promatrano četiri naselja kao cjelinu	152
Grafikon 24: Godišnji broj vjenčanja u Retfali 1758-1831. godine	154
Grafikon 25: Kretanje prosječnog godišnjeg broja vjenčanja u Retfali u petogodišnjim razdobljima 1758-1831.	154
Grafikon 26: Kretanje prosječnog godišnjeg broja vjenčanja u petogodišnjim razdobljima prema dostupnim podacima u Hrastinu, Korođu i Retfali krajem 18. stoljeća	155
Grafikon 27: Kretanje prosječnog godišnjeg broja vjenčanja u petogodišnjim razdobljima u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali u prvoj trećini 19. stoljeća	156
Grafikon 28: Kretanje prosječnog godišnjeg broja vjenčanja u svim naseljima tijekom petogodišnjim razdoblja 1786.-1831.	157
Grafikon 29: Usporedba godišnje vjenčanih i rođenih u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali (1801.-1831.)	158
Tablica 24: Vjenčanja po mjesecima	159
Grafikon 30: Mjesečna raspodjela vjenčanja	160
Tablica 25: Dnevna raspodjela vjenčanja	162
Grafikon 31: Dnevna raspodjela vjenčanja u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali u drugoj polovici 18. i prvoj trećini 19. stoljeća	162
Tablica 26: Dani vjenčanja u 18. stoljeću	163
Tablica 27: Dani vjenčanja u prvoj trećini 19. stoljeća	163
Tablica 28: Zanimanje ženika	167
Tablica 29: Status mladenke prilikom stupanja u brak	186
Tablica 30: Status mladoženje prilikom stupanja u brak	187
Tablica 31: Mjesto prebivališta mladoženje prilikom svadbe	188
Tablica 32: Mjesto prebivališta mladenke prilikom svadbe	189
Grafikon 33: Prebivalište mladenke u matičnim knjigama Hrastina, Korođa, Laslova i Retfale	

	189
Tablica 33: Prebivalište mladoženje prilikom sklapanja braka	190
Tablica 34: Prebivalište mladenke prilikom sklapanja braka	192
Grafikon 34: Broj godišnje umrlih po naseljima u prvoj trećini 19. stoljeća	194
Grafikon 35: Ukupan broj preminulih godišnje za sva četiri naselja zajedno u prvoj trećini 19. stoljeća	196
Tablica 35: Prosječan broj umrlih po desetljetnim razdobljima	197
Tablica 36: Prosječan broj umrlih po petogodišnjim razdobljima	197
Grafikon 36: Kretanje prosječnog godišnjeg broja umrlih u Retfali po petogodišnjim razdobljima 1758-1831.	198
Grafikon 37: Kretanje prosječnog godišnjeg broja umrlih u Hrastinu, Korođu i Retfali 1786-1800. po petogodišnjim razdobljima	199
Grafikon 38: Kretanje prosječnog godišnjeg broja umrlih u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali 1758-1800. po petogodišnjim razdobljima	200
Grafikon 39: Kretanje prosječnog godišnjeg broja umrlih u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali 1786-1831. po petogodišnjim razdobljima	200
Tablica 37: Stopa mortaliteta u Retfali prema popisima 1786., 1817. i 1828. godine te stopa mortaliteta prema desetogodišnjem prosjeku broja umrlih	201
Tablica 38: Stopa mortaliteta u Hrastinu prema popisima 1786., 1817. i 1828. godine te stopa mortaliteta prema desetogodišnjem prosjeku broja umrlih	201
Tablica 39: Stopa mortaliteta u Korođu prema popisima 1817. i 1828. godine te stopa mortaliteta prema desetogodišnjem prosjeku broja umrlih	201
Tablica 40: Stopa mortaliteta u Laslovu prema popisima 1786., 1817. i 1828. godine te stopa mortaliteta prema desetogodišnjem prosjeku broja umrlih	202
Tablica 41: Stopa mortaliteta u sva četiri naselja prema popisima 1786., 1817. i 1828. godine te stopa mortaliteta prema desetogodišnjem prosjeku broja umrlih	202
Grafikon 40: Udio umrlih u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali 1758.-1831. po mjesecima	203
Tablica 42: Umrli po mjesecima	204
Grafikon 41: Udio umrlih žena u fertilnoj dobi (15-49 godina; u %) u usporedbi s mjesečnom raspodjelom rođenja (u %) u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali u drugoj polovici 18. i prvoj trećini 19. stoljeća	205
Grafikon 42: Dobna struktura umrlih u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali 1758.-1831.	206
Tablica 43: Doživljena dob preminulih stanovnika	207
Grafikon 43: Usporedba rođenih po mjesecima (u %) s umrlom djecom u neonatalnoj dobi po mjesecima (u %)	210
Grafikon 44: Doživljena životna dob dugovječnih stanovnika	212
Tablica 44: Uzroci smrti navedeni u matičnim knjigama umrlih	223
Grafikon 45: Prirodni prirast u Retfali 1758-1800.	230
Grafikon 46: Prirodni prirast u Retfali, Hrastinu i Korođu 1789-1800.	231
Grafikon 47: Prirodni prirast u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali 1801.-1831.	232
Grafikon 48: Prirodni prirast u Hrastinu, Korođu, Laslovu i Retfali kao demografskoj cjelini (1801.-1831.)	236
Tablica 45: Muška osobna imena dodijeljena krštenim dječacima	245
Tablica 46: Ženska osobna imena dodijeljena krštenim djevojčicama	249
Tablica 47: Prezimena zabilježena u matičnim knjigama umrlih	256

7. PRILOZI

ŽIVOTOPIS

Denis Njari rođen je 6. siječnja 1987. godine u Virovitici. Nakon završene osnovne škole, završio je Isusovačku klasičnu gimnaziju u Osijeku. Preddiplomski studij povijesti i hrvatskog jezika i književnosti upisao je 2005. godine na Filozofskom fakultetu u Osijeku i završio 2008. godine. Iste godine upisuje diplomski studij povijesti i hrvatskog jezika nastavničkog smjera koji završava 2010. godine i stječe akademski naziv magistar edukacije povijesti i magistar edukacije hrvatskog jezika i književnosti. Od veljače do kolovoza 2011. radio je kao arhivist-pripravnik za starije arhivsko gradivo u Državnom arhivu u Osijeku. Od rujna 2011. radi kao učitelj povijesti u Osnovnoj školi Laslovo i Osnovnoj školi Korog, u kojoj radi prema A modelu, odnosno na jeziku mađarske nacionalne manjine. Od rujna 2013. do rujna 2015. godine radi i u Osnovnoj školi "Ivan Goran Kovačić" Đakovo. Od rujna 2015. godine izabrani je lektor hrvatskog jezika u Szombathelyu, na Pedagoškom fakultetu Dániel Berzsenyi Sveučilišnoga središta Savaria Zapadnomađarskog sveučilišta.

Područje znanstvenog interesa posebice su mu povijest mađarske nacionalne manjine u Hrvatskoj, ali i mađarsko-hrvatski odnosi te povijest istočnoslavonskoga prostora. Dosad je objavio dvije knjige, jedan prijevod s mađarskog na hrvatski jezik, deset znanstvenih, stručnih i preglednih radova u domaćim znanstvenim časopisima, šest radova u studentskim i znanstveno-popularnim časopisima te sudjelovao na šest domaćih i pet međunarodnih historiografskih skupova kao izlagač.

Bibliografija (izbor):

Cjelovita bibliografija: <https://bib.irb.hr>

Objavljene knjige

1. *Laslovo od srednjega vijeka do kraja 18. stoljeća*, Ernestinovo, 2010. ISBN 978-953-7630-29-4, UDK: 94(497.5 Laslovo)"10/17"
2. *Vladislavci* (Lacháza), Vladislavci, 2012., ISBN 978-953-7630-44-7

Objavljeni prijevodi

1. *Űzenet hazulról a kórógyi katonáknak* (Poruka od kuće vojnicima iz Koroda; s mađarskog na hrvatski jezik), Hagyaték, Beli Manastir, 2014., str. 37-57.

Objavljeni znanstveni, stručni i pregledni radovi

1. *Osječko mađarsko novinstvo s početka 20. stoljeća*, u: Osječki zbornik, XXXI-XXXII. Muzej Slavonije, Osijek, 2016., str. 41-50. – Prethodno priopćenje (A2 časopis)
2. *Mađarska kratka priča Endrea Adya*, u: Priča, pripovijedanje, interpretacija, Filozofski fakultet Osijek, 2010., str. 115-124.
UDK 821.511.141-36.09 Ady, E.
3. *Francusko-ruski odnosi i sukobi na istočnoj obali Jadrana od 1797. do 1815. godine* (suaustorstvo s dr. sc. Dubravkom Božić Bogović), u: Povijesni zbornik – godišnjak za kulturu i povijesno naslijeđe, broj 3, God. II.; Filozofski fakultet – Odsjek za povijest, Osijek, 2008., str. 257-270. – Stručni rad
4. *Prilog poznavanju djelovanja Udruženja katoličkih svećenika Bosne i Hercegovine „Dobri pastir“* (suaustorstvo s izv. prof. dr. sc. Miroslavom Akmađžom), u: Humanitas et litterae – Zbornik u čast Franje Šanjeka, Dominikanska naklada Istina – Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2009., str. 663-685., ISBN: 978-953-6814-24-4
5. *Demografija Ernestinova od naseljavanja do kraja Prvoga svjetskog rata*, u: Godišnjak njemačke zajednice – DG Jahrbuch, Njemačka zajednica – Zemaljska udruga Podunavskih Švaba u Hrvatskoj, Osijek, 2012. str. 259-271, UDK: 314(497.5 Ernestinovo) – Pregledni rad
6. *Vladislavci (Lacháza) sredinom 19. stoljeća*, u: Povijesni zbornik – godišnjak za kulturu i povijesno naslijeđe, broj 5, God. IV.; Filozofski fakultet Osijek, Osijek, 2012., str. 77-97., UDK 94(497.5 Vladislavci)"18" – Izvorni znanstveni rad
7. *Nijemci u Semeljcima do kraja Drugoga svjetskog rata*, u: Godišnjak njemačke zajednice – DG Jahrbuch, Njemačka zajednica – Zemaljska udruga Podunavskih Švaba u Hrvatskoj, Osijek, 2013., str. 219-234., UDK: 323.15(497.5-37=112.2)(091) – Prethodno priopćenje
8. *Filijala Vladislavci između dvaju župa i dvaju biskupija u 19. stoljeću*, u: Diacovensia, br. 3. Katolički bogoslovni fakultet u Đakovu, Đakovo, 2013., (suaustorstvo s prof.dr.sc. Mijo Korade), str. 495-506., UDK: 262.2 (497.5 Vladislavci)"18"262.2.930.25 – Pregledni rad (A2 časopis)
9. *Üzenet hazulról a kórógyi katonáknak küldi szent karácsony ünnepére az egész község nevében*, u: Hagyaték, br. 6. (VIII.), Savez Mađarskih Udruga, Beli Manastir, 2014., str. 13-57. – predgovor
10. *Baranja u historiografiji*, u: Godišnjak ogranka Matice hrvatske u Belom Manastiru, br. 8 (2011), Beli Manastir, 2012., str. 95-100., 110-132.